



М. ГОРЬКИЙ

АСАРЛАР

ЎН ТОМЛИК



ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ БАДИИЙ АДАБИЕТ НАШРИЯТИ
Тошкент—1968

М. ГОРЬКИЙ

АСАРЛАР

II ТОМ



ФОМА ГОРДЕЕВ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ БАДИИЙ АДАБИЕТ НАШРИЕТИ
Тошкент—1968

Р2
Г75

Редколлегия:

ОЙБЕК, А. ҚАҶҶОР, К. ЯШИН, Ҳ. ФУЛОМ, А. МУХТОР,
Т. РУСТАМОВ, Л. ҚАЮМОВ

Маъруф ҲАКИМ
таржимаси

Индекс 7-3-2

I

АНТОН ПАВЛОВИЧ ЧЕХОВГА
бағишлайман.
М. Горький

Бундан олтимиш йилча бурун, Волгада афсонавий сурь-атлар билан миллион-миллион бойликлар вужудга кел-ётган бир пайтда, Заев деган савдогар бойнинг баржаларидан бирида Игнат Гордеев сув тўкувчи бўлиб ишларди.

Бақувват, келишган ва ақли расо бўлган бу одам — ҳамма вақт ва ҳар бир ишда омади юришган одамлардан бири эди — бундай одамларнинг омадли бўлишига сабаб уларнинг қобилиятли ва меҳнатсевар бўлганликларигина эмас, балки, улар ниҳоятда ғайратли бўлганликлари учун ҳам ўз мақсадларига эришиш йўлида қандай воситалардан фойдаланиш устида ўйлаб ўтирмайдилар (ҳатто ўйлай олмайдилар ҳам) ва ўз истакларидан бошқа қонунни ҳам билмайдилар. Гоҳо улар виждон азобида ваҳимага тушадилар, баъзан эса виждон билан курашда қаттиқ азобланадилар, аммо руҳан заиф одамлар учунгина виждон енгилмайди, зўравонлар эса, уни дарҳол қўлга олиб ўз мақсадларига бўйсундирадилар. Улар виждон учун бир неча уйқусиз тунларини қурбон қиладилар; агар борди-ю, виждон уларнинг кўнгилларини юмшата олса, у чоқда, ундан енгилсалар ҳам барибир, маҳв бўлмайдилар ва виждонсиз қандай яшаган бўлсалар, виждон билан ҳам худди шундай кучли бўлиб яшайверадилар...

Игнат Гордеев қирқ ёшга кирганда ўзи ҳам уч пароход ва ўнлаб баржаларга эга бўлди. Волгада ҳамма уни бой ва ақлли одам деб ҳурмат қиларди, бироқ унга Довдир деган лақаб берилганди, чунки унинг ҳаёти бошқа одамларники сингари бир маромда оқмасди, гоҳо бирдан

қутуриб, қайнаб, издан чалғиб, яшашнинг асосий мақсади бўлган бойлик орттиришдан четга чиқиб кетарди. Гўё учта Гордеев бордек, Игнатнинг танасида учта жон яшар эди. Булардан энг кучлиси ниҳоятда очкўз эди. Игнат унинг амрига бўйсунган чоқларда, фақат тинмай ишлаш дардига мубтало бўлган одамга ўхшарди. Унда бу дард кечаю кундуз ёнар, Игнатни бутунлай қамраб оларди, дуч келган жойдан юзлаб ва минглаб сўмларни ўмариб турса ҳамки, гўё пулнинг шалдираши билан жиринглашига ҳеч қачон тўймагандек эди. У Волганинг дам юқори қисмига қараб, дам қуйи томонига қараб, олтин овлайдиган тўрларни ташлар ва мустақамлар: қишлоқлардан ғалла сотиб олиб ўз баржаларида Рибинскага ташиб борар; одамларни алдар, гоҳо буни ўзи ҳам сезмас, баъзан сезганда ҳам алданганларни масхара қилиб ошкора кулар ва пулга шу қадар шайдо бўлгандики, бу нарса ҳатто шеъринг даражасига етганди. Бироқ пул топишга бу қадар ўч бўлгани билан у жуда ҳам хасис эмасди ва ҳатто, баъзан, ўз мол-мулкига чиндан ҳам бепарво қарарди.

Бир куни, Волгада муз кўчган чоқда, у соҳилда турганида муз унинг ўттиз беш саржинлик янги баржасини ўпирилган қирғоққа қисиб мажақлаётганини кўриб, гижиниб шундай деган эди.

— Бопла!.. Қани, яна... қис, ээ... Мажақла!..

— Игнат,— деб сўради унинг отахони Маякин,— ҳамёнингдан муз ўн минггингни шилиб кетяпти дейман-а?

— Ҳечқиси йўқ! Яна юзлаб топамиз!.. Сени қара-ю, Волганинг ғайратини томоша қил! Қойилмисан?.. Худди сузмани пичоқ тилгандай, у ҳам бутун ерни остин-устун қилиб ағдариб ташлаши мумкин, уни қара! Мана сенга «Бояриня» шўрлигим! Атиги бир ёз сув кезди, холос... Хўш, уни эслаб ичамизми?

Баржани муз мажақлаб ташлади. Игнат отахони билан қирғоқдаги майхонада ароқ ичиб «Бояриня»нинг парчалари муз билан оқиб ўтаётганини деразадан томоша қилди.

— Баржага ачинапсанми дейман, Игнат?— деб сўради Маякин.

— Нимасига ачинаман? Волга берди ва ўзи қайтариб олди... Қўлимни узиб олгани йўқ-ку...

— Ҳар қалай...

— Ҳар қалайнинг нимаси? Майли, нима бўлганини ўз кўзим билан кўриб турдим, бундан кейин сабоқ бўлади!

Лекин «Волгарь» деган кемам ёниб кетганини кўролмайд қолдим, шуниси алам қилади. Қоронғи тунда, сувда азамат гулханнинг сузиб юргани жуда ғалати бўлса керак, а? Жуда зўр пароход эди-да...

— Унга ҳам ачинмадим демоқчи бўларсан?

— Пароходгами? Пароходга ачиндим, рост... Ҳамма нарсага ҳам ачинавериш аҳмоқлик-ку, нима фойда? Йиғлаганинг билан кўз ёшинг ўтни ўчира олмайди. Майли, пароходлар ёнаверсин, менга деса ҳаммаси ёниб кетсин, писанд эмас! Фақат юрагимда ишга ҳавас бўлса бас... шундай эмасми?

— Шундай,— деди Маякин кулимсираб.— Бу гапинг жуда маъқул... Шундай деган одамни қип-яланғоч қилиб шилиб олсанг ҳам барибир, у бойиб кетади...

Игнат минглар нобуд бўлишига файласуфона муносабатда бўлса ҳам, лекин ҳар бир тийиннинг қадрини биларди, у гадога ҳам камдан-кам хайр қилар, хайр қилганда ҳам мутлақо ишга ярамайдиганларигагина берар эди. Борди-ю, соғломроқ бирон одам хайр сўраб қолгудек бўлса, Игнат уни жеркиб ташларди:

— Жўна, жўна! Ҳали қўлингдан иш келади, бор, ҳув анави хизматкоримга гўнг ташишга қараш, икки тийин бераман,— дерди.

Игнат ишга берилиб кетган чоқларида одамларга қаттиқ ва шафқатсиз муомала қилар, пул орқасидан қувганда, ҳатто ўз жонини ҳам аямас эди. Одатда шундай ҳол баҳорда, оламдаги барча мавжуд нарса ниҳоятда жозибадор ва гўзал бўлган чоқда ва тиниқ осмондан кишининг қалбига қандайдир таънаомуз ёқимли алланарса эсан чоқда юз берарди, шунда Игнат Гордеев ўз ишига хўжайин эмас, балки унинг паст бир қули эканини сезгандай бўларди. У ўйга толар ва ниманидир ўзидан ўзи жимгина сўрар ва гўё овозини чиқариб сўрашга қўрқаётгандай, қалин қошларини чимириб, атрофига синчиклаб назар ташлар, куни бўйи хўмрайиб ва жаҳли чиқиб юрар эди. Шундай чоқда унинг иккинчи жони — очликдан газабга келган йиртқичга ўхшаш шаҳвоний ҳирси уйғонади. У ҳаммага дағаллик ва беҳаёлик қилар, ичар, бузуқчилик қилар ва бошқаларни ҳам ичирар, ўзини бутунлай унутар ва гўё унинг ичи ифлосликлар вулқондай қайнаб тошар эди. Гўё у ўзини ўзи кишанлаб қўйган кишидай занжирни зўр бериб узмоқчи бўларди-ю, бироқ узиб ташлашга ожизлик қилар эди. Бадмастлик ва уйқусизлик орқасида

юзи шишган, кўзлари олайган, сочлари тўзиган, кир-чир, барваста Игнат хириллаган овоз билан ўкириб, шаҳарда зир югуриб бир фоҳишахонадан иккинчисига қатнар, пулни орқа-ўнгига қарамай совурар, мунгли ашулалар эшитганда йиғлар, ўйинга тушар ва бирор кимсани савалар, бироқ кўнгли ҳеч қаерда ва ҳеч нарсадан таскин топа олмас эди.

У қилган айш-ишратлар тўғрисида шаҳарда миш-мишлар пайдо бўлар, уни қаттиқ койишар, лекин ҳеч ким ҳеч қачон кайфу сафосига қўшилишдан бош тортмас эди. У ҳафталаб шу кўйда яшар эди Кейин, бутун вужудидан майхона ҳиди анқиган ҳолда мулойимлашиб ва мунғайиб, қўққисдан ўйинга қайтиб келарди. У энди уялганидан кўзларини ерга тикканича хотинининг дашномларига жимгина қулоқ солиб турар, қўйдек ювош бўлиб, ўз хонасига кириб бекиниб олар эди. У бир неча соатлаб бошини хам қилиб, иконалар олдида чўккалаб, гўё ибодат қилишга ботина олмаётгандек, қўллари шалвираб жимгина ўтирар эди. Хотини оёқ учида эшик олдида келиб қулоқ соларди. Ичкаридан чарчаган ва касал бўлган отнинг хўрсинишига ўхшаш оғир нафас олгани эшитиларди.

Игнат, қафтларини кенг кўксига маҳкам босаркан, бўғиқ овоз билан пичирларди:

— Ё худо, ўзингга аён!..

У тавба қилган кунлари қуруқ сув ичар ва жавдар нон ерди. Хотини эрталаб у ётган хонанинг эшиги олдида катта бир графинда сув, бир ярим қадоқча нон билан туз қўйиб кетарди. Игнат эшикни очиб, озуқани оларди-да, эшикни яна беркитиб қўяр эди. Бундай пайтларда уни безовта қилишмас ва ҳатто унинг кўзига кўринишмас эди... Бир неча кундан кейин Игнат яна биржага келар, одамлар билан ҳазилмутойиба қилар, кулар, ғалла етказиб бериш учун пудратлар олар, тажрибали йиртқичга хос зийраклик билан, ишга тааллуқли ҳамма нарсаларни яхши билган кишидай, яна ишга киришиб кетар эди.

Бироқ ҳаётнинг учала даврида ҳам Игнат ўзининг кучли бир орзусидан — ўғил кўриш орзусидан қутула олмас ва кексайган сари бу орзуси тобора зўраяр эди. Аксари эру хотин ўртасида шу ҳақда гап-сўз бўлиб турарди. Эрталаб нонушта вақтида ёки кундузги овқат маҳалида, семизликдан тирсиллаган юзлари қип-қизил ва кўзлари сузук хотинига хўмрайганича қараб сўрарди:

— Хўш, ҳеч нимани сезмаяпсанми?

Хотини эрининг нимани сўраётганини билса ҳам, доим бир хил жавоб қиларди:

— Нега сезмас эканман? Муштрларингни қара, худди қадоқ тошга ўхшайди...

— Мен сендан ҳомиланг тўғрисида сўраяпман, тентак...

— Қалтакланавергандан кейин ҳомила қоладими?

— Қалтак еганингдан эмас, кўп овқат еганингдан туғмайсан. Қорнингга ҳар хил овқатни тиққанинг-тиққан, болага жой ҳам қолмайди.

— Гўё ҳеч туғмаганимдек гапирасан-а?..

— Қиз туғдинг-да! — деди Игнат таъна қилиб. — Менга ўғил керак! Тушуняпсанми? Ўғил керак, меросхўр керак! Ўлганимдан кейин давлатим кимга қолади? Арвоҳимни ким йўқлаб туради. Ё ҳаммасини монастирга топширайми? Монастирга кўп берганман, ўша ҳам кифоя! Сенга қолдирсамми? Сен тақводор хотинсан — черковда ҳам овқатни ўйлайсан... Ўлганимдан кейин эрга тегиб кетасан, ана ўшанда менинг дунём биронта аҳмоқнинг қўлига тушади — мен шунинг учун жон койитяпманми? Сени қара-ю...

Шундан кейин уни қаттиқ ғам босар, агар ишини давом эттирадиган ўғил кўрмаса, ўз ҳаётининг бемаъни эканини сезарди.

Тўққиз йил бирга умр кўриб, хотини унга тўртта қиз туғиб берган, бироқ ҳаммаси ўлиб кетган эди. Игнат уларнинг туғилишини юрак ҳовучлаб кутган бўлса ҳам, лекин ўлганларига унча ачинмади, чунки унга қизларнинг кераги ҳам йўқ эди. У тўйдан бир йил кейинроқ хотинини савалай бошлади, бошда уни маст ҳолда бекордан-бекорга урди, «хотинингни жонингдек севгину, лекин нашватидай қоқиб тур», деган мақолга амал қилиб ураверди, бироқ бора-бора хотини ҳар туққанида Игнатнинг умидлари пучга чиқиб, унга нисбатан нафрати орта бошлади ва шундан сўнг ўғил туғиб бермагани учун уни уриб, хумордан чиқадиган бўлди.

Бир куни Игнат иш билан Самара губернасида юрганида қариндошларидан, хотининг ўлди, деган хабар олди. У чўқиниб олди-да, бир оз ўйлаб тургач, Маякинга:

«Менсиз кўмаверинглар, нарсаларга эҳтиёт бўл...» деб хат ёзди.

Сўнгра дуойи фотиҳа қилиш учун черковга борди ва яқиндагина вафот этган марҳума Акилинанинг арвоҳи учун ибодат қилиб бўлгач, тезроқ уйланишга қарор берди.

Уша вақтда у қирқ уч ёшга кирган эди: баланд бўйли ва чорпахил Игнат худди протодьяконга ўхшаб йўгон овоз билан гапирарди, унинг катта кўзлари қоп-қора қошлари остидан дадил ва маъноли боқар, офтобда қорайган ва қоп-қора соқол босган юзида ҳамда бутун бақувват жуссасида русларга хос соғломлик ва бепардоз гўзаллик акс этар, силлиқ ва мулойим ҳаракатларида, шошмай қадам ташлашида ниҳоятда бақувват экани кўриниб турар эди. У хотинларга ёқар ва улардан ўзини опқочмас эди.

Хотинининг ўлганига ярим йил бўлмай, иш юзасидан таниш бўлган, эскича диний русумга амал қилувчи ураллик бир казакнинг қизига совчи юборди. Қизнинг отаси, Игнатнинг Уралда ҳам «Довдир» деб ном чиқарганига қарамай, қизини берди. Қизининг исми Наталья эди. Баланд бўйли, қадди-қомати келишган, мовий кўзлари каттакатта, қўнғир сочлари узун бу қиз, хушсурат Игнатга муносиб тушди; у хотини билан фахрланар ва уни соғлом бир эркак меҳри билан севарди, лекин орадан кўп ўтмай уни диққат билан синчиклаб кузата бошлади.

Хотинининг дум-думалоқ ва ниҳоятда келишган юзида табассум камдан-кам кўринар, у доим хаёл сурар, унинг совуқ ва сокин мовий кўзларида гоҳо аллақандай мубҳам ва ғайри инсоний бир нарса ялтиллаб кетар эди. У рўзгор ишидан бўшаган вақтларида уйдаги катта хонанинг деразаси олдида икки-уч соатлаб қимир этмасдан ўтириб қоларди. У кўчага қараб ўтирган бўлса ҳам, лекин кўзлари ташқаридаги қимирлаб турган барча нарсага бепарво эди, бироқ шу билан бирга, унинг кўзлари шу қадар ўйчан ва бир нуқтага тикилган эдики, гўё у ўз қалбига назар ташлаётгандай эди. Унинг юришлари ҳам ғалати эди — Наталья кенг хоналар ичида юрганда ҳам, гўё кўзга кўринмас аллақандай нарсалар унинг эркинроқ юришига халақит бераётгандай, секин ва эҳтиёт бўлиб юрарди. Уй ичи оғир ва бесўнақай серҳашам буюмлар билан жиҳозланган бўлиб, ундаги ҳамма нарса уй эгасининг бадавлат эканидан далолат берарди, лекин казак қизи кумуш буюмлар тўла бу шкафлар ҳамда қимматли жиҳозлар ёнидан ўтаркан, бу нарсалар гўё уни тутиб олиб бўғиб ташлайдигандай, қўрқа-писа четлаб ўтиб кетар эди. Ниҳоятда олағовур савдо шаҳрининг суронли ҳаёти ҳам бу хотинни қизиқтирмасди, эри билан сайр-томошага чиққанда ҳам, у фақат кучернинг елкасидан кўзини узмас эди. Агар эри меҳмондорчиликка олиб боргудек бўлса, борар эди, лекин

у ерда ҳам худди уйдагидек жимгина ўтирарди; агар ўзлариникига меҳмон келгудек бўлса, уларнинг гап-сўзларига ҳам эътибор бермас, ҳаммага баб-баравар қарар ва уларни яхшилаб сийлар эди. Ёлғиз шўх ва ақлли Маякингина гоҳо унинг юзида сояга ўхшаган табассум пайдо қила оларди. Маякин Наталья тўғрисида:

— Хотинмас — ёғоч бу! — дер эди. — Бироқ ҳаёт — сўнмас бир гулхан, сабр қил, бу молоканка¹ ҳам ловиллаб кетади! Ана ўшанда унинг гулдек очилиб кетганини кўра-миз...

Игнат хотинига ҳазил қилиб:

— Ҳой! Кулугурка! — дер эди. — Мунча ўйланиб қолдинг? Ё станицангни соғиндингми? Бундоғ яйраб юрсангчи!

Наталья унга бепарво қараб, индамай қўя қоларди.

— Черковга жуда серқатнов бўлиб қолдинг... Унча ошиқмасанг ҳам бўларди! Ҳали тавба-тазарру қилишга улгурасан, аввал бирор гуноҳ қил. Биласанми, гуноҳ қилмай туриб тавба қилиб бўлмайди, лекин тавба қилмай туриб, гуноҳдан қутулиб бўлмайди... Ёшлигингда гуноҳ қилиб қол. Айланиб томоша қилиб келамизми?

— Боргим йўқ...

Игнат унинг ёнига ўтирар, эрининг эркалашларига совуққина жавоб қилган Натальяни қучоқлар ва кўзларига тикилиб туриб дер эди:

— Наталья! Нега бунча хафасан? Ё мендан зерикяпсанми, а?

— Йўқ, — деб Наталья қисқагина жавоб берарди.

— Бўлмаса, ота-онангни соғиндингми?

— Ҳа, йўқ... ўзим, шундай...

— Нимани ўйлайсан?

— Ҳеч нарсани ўйлаётганим йўқ...

— Нега бўлмаса?..

— Шундай...

Бир куни Игнат ундан анча чигал жавоб олди:

— Юрагим негадир ғаш. Кўзларимга ҳам... назаримда ҳамма нарса ёлғонга ўхшаб кўринади.

У қўли билан атрофидаги ҳамма нарсани — деворни, жиҳозларни кўрсатди. Игнат унинг нима деяётганига парво қилмай, кулимсираб деди:

¹ Молоканлар — православ динидаги бир мазҳаб: эт емайдилар, сут билан тухум истеъмол қиладилар.

— Сен беҳуда ўйлабсан! Бу ердаги ҳамма нарса асил... Ҳаммаси қимматбаҳо, пухта буюмлар... Агар истасанг, ҳаммасига ўт қўяман-да, янгисини оламан! Хўш, нима дейсан?

— Нега энди?— деди Наталья сокинлик билан.

Шундай ёш, соғлом хотинининг худди ухлаётгандай яшаши, ҳеч нарсани истамаслиги, черковдан бошқа жойга бормаслиги, одамлардан ётсираши Игнатни ажаблантирарди, у хотинини юпатиб:

— Шошмай тур ҳали, ўғил туғиб берганингдан кейин ҳаётинг тамоман бошқача бўлиб кетади, — деди.— Ташвишинг кам, шунинг учун ҳам ғамгин юрасан, туғсанг у билан овора бўлиб қоласан. Ўғил туғиб берасанми, а?

Хотини ерга қараб:

— Худо берса,— деб жавоб қиларди.

Кейин хотинининг бундай кайфияти унинг ғашига тега бошлади.

— Хўш, молоканка, нега тумшуғингни осилтириб олдинг? Худди ойна устида юргандек юрасан, гўё бировни ўлдирган одамдек маъюс боқасан!.. Ўзинг бирам чиройли нозанинсану, бироқ ҳеч нарсани ёқтирмайсан, дидинг йўқ, тентаксан!

Бир кун Игнат уйга ширакайф бўлиб қайтди, хотинини эркалатиб севмоқчи бўлган эди, хотини ундан ўзини опқочди. Шунда унинг жаҳли чиқиб ўшқирди:

— Наталья! Менга қара, аҳмоқлик қилма!

Хотини унга ўгирилиб қаради-да, босиқлик билан сўради:

— Бўлмаса нима қилардинг?

Игнат унинг бу сўздан ва тап тортмай қарашидан тутақиб кетди. Хотинининг устига тик бостириб бориб:

— Нима-нима?— деб бўқирди.

Хотини ўтирган жойида қимирламай бақрайиб туриб:

— Нима, урмоқчимисан?— деб сўради.

Игнат жаҳли чиққан пайтида бошқалар унинг олдида титраб туришига одатланган эди, Натальянинг парвойи фалаклиги унга ғалати туюлиб алам қилди.

Унга мушт кўтариб:

— Мана, бўлмаса!..— деб ўшқирди. Хотини шошмасдан, лекин ўз вақтида унинг муштидан қочиб қолди, кейин эрининг қўлидан ушлаб итариб юборди-да, босинқи овоз билан деди:

— Агар қўл тегизадиган бўлсанг, ёнимга яқин йўлама! Овора бўласан.

Натальянинг катта кўзлари сузилиб, кўзларининг ўткир ёлқини Игнатни хушёр қилиб қўйди. Игнат, хотинининг башарасидан унинг ҳам кучли йиртқич эканини, агар истаса, ўлгудек урганда ҳам уни яқинига йўлатмаслигини фаҳмлади.

— У-у, кулугурка!¹— деб ўшқирди-да, чиқиб кетди.

Бироқ у хотинига бир марта ён бериб, иккинчи марта шундоқ қилмас эди: у хотин кишининг ва айниқса, ўз хотинининг ундан ҳайиқмаслигига сира чидаб тура олмас, бу унинг учун хўрлик эди. У хотинининг ҳеч қачон ва ҳеч бир нарсада унга ён бермаслигини ва хотини билан ўртада қатъий кураш бошланишини сезиб қолди.

Игнат эртасига хотинининг орқасидан хўмрайиб қарар экан: «Майли! Кўрамиз ҳали, ким кимни енгаркин», деб ўйлади ва унинг кўнглида хотинини тезроқ енгиш учун кураш бошлаш истаги алангаланди.

Бироқ уч-тўрт кундан кейин Наталья Фоминишна эрига ўзининг ҳомиладор бўлиб қолганини айтди, Игнат қувонганидан сесканиб кетди, хотинини қаттиқ бағрига бошиб, дўриллаб деди:

— Наташа... агар ўғил бўлса, агар ўғил туғиб берсанг, бошингдан олтин тўкаман! Бу ҳам гапми! Ростини айтсам, қулинг бўламан! Худо ҳаққи! Оёқларингга йиқиламан, истасанг топтайверасан!

Наталья андиша билан оҳистагина:

— Бу бизнинг ихтиёримизда эмас, худо билади!..— деди.

— Ҳа, худо билади!— деб нидо қилди Игнат алам билан ва ғамгин бўлиб бошини эгди. Шу минутдан бошлаб хотинининг кетидан худди ёш боланинг орқасидан юргандек юра бошлади.

— Нега дераза ёнида ўтирибсан? Эҳтиёт бўл, биқинингга шамол тегиб касал бўлиб қолма тагин!..— деди у ёқимли қилиб, жиддий равишда.— Нега зинадан ирғишлаб чиқасан-а? Йиқилиб тушиб тагин, лат емагин... Сен кўпроқ икки кишилик овқат е, унга ҳам овқат бўлсин...

Ҳомиладорлик Натальяни яна ўйчан ва камгап қилиб қўйди; у қалби остида уриб турган янги вужудга тамомила берилиб, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолди. Энди у очилиброқ куладиган бўлди, кўзларида эса, гоҳо тонг ну-

¹ Кулугурлар ҳам молуканлар сингари эски мазҳаб кишилари.

ридай заиф ва ювошгина, аллақандай янги бир нарса учқунланиб кетар эди.

Куз куни тонг маҳалида тўлғоқ тутганда хотинининг оғриққа чидай олмай биринчи марта бақирганини эшитгач, Игнатнинг ранги оқариб кетди, хотинига нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин фақат қўл силтаб қўя қолди-да, Наталья тўлғоқ азобида икки букилиб ётган ётоқхонадан чиқиб, марҳума онаси ибодат қиладиган пастдаги кичик хонага кирди. У ароқ олиб келишга буюрди-да, уйдаги говур-гувурга қулоқ солиб, тумшайганича стол ёнига ўтириб, ича бошлади. Уй бурчагидаги лампада ёритиб турган иконаларнинг лоқайд ва қорамтир юзлари хирагина кўлга ташланарди. Юқорида, Игнатнинг тепасида гурсиллаб ва патир-путур қилиб юришар, оғир бир нарсани жилдиришар, идиш-товоқлар жаранглар, зинапоядан шошиб-пишиб гоҳ юқорига, гоҳ пастга чиқиб-тушиб туришар эди... Ҳамма иш ошиғич ва тез қилинарди-ю, лекин вақт имиллаб ўтарди... Игнатнинг қулоғига бўғиқ овозлар кирарди...

— Бу аҳволда туғолмайди... черковга одам юбориб ширдарвозасини очтирса бўларди...

Игнат ўтирган уйнинг ёнидаги хонага уникида яшовчи Вассушка кириб, қаттиқ шивирлаб дуо ўқий бошлади:

— Ё, худованди карим... Узинг осон қил... бандангининг ожизлигини биласан... бечора қулингга раҳминг келсин... Эсон-омон кўзи ёрсин...

Гоҳ бирданига одамзод чидаб туролмайдиган фарёд эшитилиб, юракни титратиб, бутун овозларни босиб тушарди, гоҳ чўзиб-чўзиб инграган овоз уй ичидан оҳишта сузиб ўтарди-да, кечки ғира-шира қоронғи босган бурчакларга сингиб кетарди... Игнат иконаларга ғамгин назар ташларкан, оғир хўрсиниб:

«Наҳотки яна қиз бўлса?» деб ўйларди...

У гоҳо ўрнидан туриб, иконалар олдида икки букилиб индамай чўқинарди, кейин яна стол ёнига ўтириб, шу дамгача маст қилмаган ароқдан яна ичиб пинакка кетар ва бутун кечни, бутун тунни ва ҳатто эрталабдан то тушгача вақтни шундай ўтказарди...

Ниҳоят, юқоридан шошиб-пишиб тушиб келаётган доя хотин суюнганидан ингичка овоз билан:

— Уғил муборак бўлсин, Игнат Матвейч!— дея қичқирди.

— Ёлғон айтганинг йўқми?

— Нега ёлғон айтай, отахон!..

Игнат ўпкасини тўлдириб, чуқур нафас олди-да, гурс этиб чўжкалади ва қўлларини кўксига қаттиқ босиб, титроқ овоз билан гудуранди.

— Ўзингга шукур, эгам! Демак, менинг наслимни қуритмоқчи эмассан! Сенинг олдинда қилган гуноҳларимни ювиб ташлагайман... Шукурлар бўлсин, санга парвардигорим!— Ўша ондаёқ ўрnidан туриб, бақирib-хайқирib буйруқ бера бошлади: — Ҳой! Биронтанг Никола черковига бориб попни айтиб кел! Игнатий Матвейч чақирди десин! Кўзи ёриган хотинини ўқиб қўйишга марҳамат қилармишсиз, десин...

Оқсоч хотин кириб, ҳовлиқиб деди:

— Игнатий Матвейч! Наталья Фоминишна сизни чақиряптилар... аҳволлари ёмон...

— Нега ёмон бўлсин? Соғайиб кетади!— деб ўқирди қувонч тўла кўзларини чақнатиб.— Айт, ҳозир кираман! Айт, раҳмат деяпти де! Ҳозир совға-салом олиб келаркан де. Шошма! Попога дастурхон тайёрлаб қўйинглар. Маякинга одам юборинглар!

Унинг барваста гавдаси сеvingанидан гўё янада ўсгандай бўлди, ўзини йўқотиб, қўлларини ишқалаб, уй ичида у ёқдан бу ёққа юрди ва иконаларга меҳр билан назар ташлаб, қўлини кенг ёзиб чўқинди... Кейин хотинининг олдига кириб кетди.

Унинг кўзига ҳаммадан бурун доя хотин тоғарада чўмилтираётган кичкинагина қип-қизил гавдача кўринди. Буни кўрган Игнат қўлларини орқасига қилиб, лабларини ғалати қилиб чўччайтирганича, оҳистагина оёқ учида бола томон юриб келди. Кишининг раҳмини келтирадиган заиф, яланғоч бу тана, овозининг борича чириллаб сув ичида типирчиларди...

Игнат дояга ялингандай паст товуш билан:

— Эҳтиёт бўл, қаттиқ ушлама... ҳали суяги қотмаган... — деди.

Кампир, болани чаққонлик билан у қўлидан бу қўлига оларкан, кемшик оғзини очиб кулди.

— Хотининг олдига борсанг-чи...

Игнат хотини олдига бораркан, йўл-йўлакай:

— Хўш, нима бўлди Наталья?— деб сўради.

Кейин каравот ёнига борди-да, тўшакни тўсиб турган пардани силтаб очиб ташлади. У ердан хириллаган оҳиста овоз эшитилди:

— Маза қочди, одам бўлмайман...

Игнат, қоп-қора соч ўримлари илондек чўзилиб, оппоқ ёстиққа ботиб ётган хотинининг юзига тикилганича индамай қараб қолди.

Натальянинг жонсиз сап-сариқ юзи, атрофини қора доғлар қоплаган кенг очиқ кўзлари Игнатга ёт бўлиб туюлди. Мана шу даҳшатли кўзларнинг девордан оша, қа-ёққадир, жуда олисларга тикилганича қимир этмай қараши ҳам Игнатга нотаниш эди. Игнатнинг юраги бир нарсани сезгандай орқасига тортиб кетди, юрагининг қувонч билан уриши сусайди.

— Ҳечқиси йўқ... Ҳамма вақт шунақа бўлади...— деди у оҳистагина хотинини ўпиш учун энгашар экан, лекин Наталья эрининг юзига тик қараб такрорлади:

— Одам бўлмайман...

Натальянинг кўкарган лаблари муздек эди. Игнат лабларини унинг лабларига тегизганда хотинининг рамағда-жон эканини фаҳмлади.

Игнат ваҳм ичида бўғизига бир нарса тиқилгандай нафаси бўғилганини сезди-да:

— Ё, парвардигор,— деди даҳшатли овоз билан шивирлаб.— Наташа! Нима бўлди? Ахир у эмиши керак-ку? Нега бундай қиласан?

У хотинига ўшқириб юборишига оз қолди. Доя хотин унинг олдида ивирсиб юрар, йиғлаётган чақалоқни ирчитаркан, куйиб-пишиб Игнатга алланарсалар дер эди, би-қ унинг қулоғига ҳеч нарса кирмас ва кўзларини хотинини кў-қути ўчган қўрқинчли юзидан уза олмас эди. Натальянинг лаблари қимирлади. Игнат унинг жуда секин айтган сўзларини эшитган бўлса ҳам, лекин нима деганига тушуна олмади. У каравотнинг бир четида ўтириб, ялинчоқ овоз билан хириллаб деди:

— Узинг ўйла, ахир, сенсиз нима қила олади, ҳали гў-дак-ку! Узингни бардам тут, дадил бўл! Хаёлингдан чиқар бу гапни! Ҳайда уни!

У гапирган гапининг беҳудалигини тушунарди. Кўз ёшлари қайнар, кўкрагида худди тошдай оғир, муздек совуқ бир нарса пайдо бўлиб эзарди.

— Кечир мени, хайр! Асра, эҳтиёт қил... Ичма...— Наталья товущисиз пичирлади.

Поп етиб келди ва Натальянинг юзига бир нима ёпиқ қўйди-да, хўрсина-хўрсина, худога ёлвориб, дуо ўқий бошлади:

— «Э, якка-ю ягона парвардигор, ҳар дардга ўзинг

шифо берасан... Эндигина кўзи ёриган банданг Натальяга ҳам шифо ато қил... ўридан турғизиб оёққа бостир... Довуд пайғамбар демишларки: «Ҳаммамиз ҳам гуноҳкор бўлиб туғилибмиз ва сенинг олдингда ҳаммамиз ҳам муртадмиз...»

Чолнинг овози узилиб-узилиб чиқар, озгин юзи жиддийлашган, кийимидан эса бухур ҳиди анқиб турар эди.

— «...бу хотиндан туғилган гўдакни ҳар қандай касалликлардан асра... барча ёмонликлардан... барча бало-ю қазолардан... кундузги, ҳамда тунги инс-жинслардан ўзинг сақла...»

Игнат унсиз йиғларди. Қатра-қатра илиқ кўз ёшлари хотинининг яланғоч қўлларига томарди. Бироқ унинг қўллари кўз ёшларининг чак-чак томганини сезмади чоғи, охири у қимир этмай, ҳатто кўз ёши томганда ҳам сесканмай қолди. Наталья дуо ўқилиб бўлгач, ҳушдан кетди ва эртаси кун ҳеч кимга бир оғиз сўз айтмай жони узилди. У қандай яшаган бўлса худди ана шундай жимгина жон берди. Игнат хотинини тантана билан кўмгандан сўнг, ўглининг исмини Фома қўйди, юраги ачишса ҳам, уни отахони Маякин оиласига топширди; Маякиннинг хотини ҳам яқингинада туққан эди. Хотинининг ўлими Игнатнинг қоп-қора қалин соқолини оқартириб юборди, бироқ унинг кўзларида қандайдир майин ва ёқимли янги бир нарса йилтирарди.

II

Маякин олдида боғчаси бўлган икки қаватли каттакон бинода турарди. Бу боғчада азим, кекса арғувон дарахтлари сададай шохлаб ўсиб ётар эди. Уларнинг қалин шохлари худди зич қилиб тўқилган қора тўр парда сингари, деразаларни тўсиб турар ва қуёш нури бу парда орқали парчаланиб, уй ичига аранг ўтганлиги сабабли, турли-туман жиҳозлар ва катта-катта сандиқлар билан тўла бўлган бу кичкина хонада доимо кўнгилсиз ним қоронғилик ҳукм сурарди. Маякинлар оиласи ниҳоятда тақводор эди, уларнинг уйларини доим шам, бухур ва лампа мойнинг ҳиди босиб, тавба садолари, дуо овозлари ҳавода сузиб юрар эди. Бу уйдагилар диний маросимларни ҳеч тарк қилмай завқ билан берилиб, жойига қўйиб ўтар эдилар. Эгниларига қора кўйлак, оёқларига юмшоқ туфли кийишар ва ҳамма вақт руҳан тушкун аёлларнинг соялари қоронғи,

дим ва ҳавоси оғир хоналарда аста судралиб юрарди. Яков Маякин оиласида унинг ўзи, хотини билан қизидан бошқа яна бешта аёл қариндоши бор эди; буларнинг энг кичиги ўттиз тўртга кирган эди. Ҳаммаси ҳам тақводор, қиёфасиз бўлиб, ҳар бир нарсада шу уйнинг бекасига — узун бўйли, ориқ, қарашлари амирона ва ақлли, кўк кўзли, қорачадан келган Антонина Ивановнага бўйсунитарди. Маякиннинг яна Тарас деган ўғли ҳам бор эди, бироқ унинг номи оилада камдан-кам тилга олинарди; Тарас ўн тўққизга кирганда Москвага ўқишга кетгани ва уч йилдан сўнг, отасидан рухсатсиз ўша ерда уйлангани учун отаси уни оқ қилгани шаҳар аҳолисига маълум эди. Кейин Тарас дом-дараксиз бўлиб кетди. Айтишларича уни Сибирга жўнатган эканлар...

Яков Маякин қизғиш чўққи соқол, пакана, озгин, жиккак киши бўлиб, кўкиш кўзлари ҳар бир кимсага: «Ҳечқиси йўқ, жаноблари, ташвиш тортманг! Мен сизни тушунаман, агар сиз менга тегмасангиз сирингизни очмайман...» дегандек қараб турарди.

Унинг хумкалла боши тухумга ўхшар ва ғоятда катта эди. Ажин босган кенг пешонаси тепакалига туташиб кетгани учун, гўё бу одамнинг юзи иккитага ўхшаб кўринарди, бири узун қийғир бурунли, ҳаммага кўриниб турган зийрак ва ақлли юз бўлса, бошқаси унинг тепасида, фақат ажинлардан иборат кўзсиз иккинчи юзи эди, лекин Маякин шу ажинлар орқасига кўзларини ҳам, лабини ҳам яшириб қўйгандек бўлар, фақат пайти келгунча яшириб юриб, оламга бошқача кўз билан қарар, бошқача табассум қилар эди.

Унинг арқон заводи билан шаҳарда пристанлар ёнида дўкони ҳам бор эди. Шифтигача арқон, чилвир, лос тиралган шу дўкончада ойнаванд эшиги ғирчиллайдиган кичкинагина ҳужраси бўлар эди. Шу ҳужрада катта, эски, бесўнақай стол ёнида чуқур бир кресло турар, Маякин мана шу креслода куни бўйи чой ичиб, «Московские ведомости» газетасини ўқиб ўтирар эди. У савдогарлар орасида баобрў ва мияли одам ҳисобланар ва ўзининг тагли-тугли одамлардан эканини айтиб мақтанаркан, бўғиқ овоз билан:

— Биз, Маякинлар, Екатерина пошшолик қилган замонида ҳам савдогар эдик, демак мен асилзодалар наслиданман... — дерди.

Игнат Гордеевнинг ўғли шу оилада олти йил турди. Фома етти ёшга кирганда, боши катта, кўкракли бола бў-

либ, бўй-бастига, бодомқовоқ, қоп-қора кўзларининг жиддий қарашидан ёшига нисбатан каттароқ кўринарди. Камгап ва болаларга хос истакларини сўзсиз амалга оширадиган бу бола, ҳалиги бешта қариндош хотинлардан бирининг ва нима учундир Бузя деб лақаб олган чўтир ва семиз қари қизнинг назоратида Маякиннинг қизи Люба билан бирга кунни бўйи ўйинчоқлар ўйнар эди. Нимадандир чўчинқираган Бузя ҳатто болалар билан ҳам шипшиб сўзлашар ва шунда ҳам кўп гапирмас эди. Кўпгина дуоларни биладиган бу хотин Фомага биронта ҳам эртақ айтиб бермасди.

Фома Люба билан иноқ яшарди, лекин Люба бирор нарса билан унинг аччиғини келтириб ёки ғашига тегиб қўйгудек бўлса, унинг ранги оппоқ оқариб, бурун катакларни керилиб кетар, кўзлари шокосасидан чиқиб кетгудек бўлар ва Любани аямай урар эди. Люба йиғлаганича онасининг олдига бориб арз қилар, аммо Антонина Фомани яхши кўргани учун қизининг сўзларига унча эътибор қилмасди, болалар яна иноқ бўлиб кетар эди. Фома учун узун кун доим бир хилда ўтарди. У эрталаб ўрнидан туриб ювингач, икона олдига бориб тиз чўкиб, Бузянинг пичирлаб айтган узундан-узоқ дуоларини такрорларди. Кейин чой ичишар, кўпгина булка нон, ёғлиқ кулча ва сомса ейишарди. Чойдан кейин, ёз кунлари болалар сердарахт катта боққа чиқиб кетишар, боғнинг бир томони доим таги қоронғи бўлган жарга бориб тақалар, у ердан рутубат ҳамда аллақандай ваҳима эсиб турарди. Болаларни ҳатто жарнинг ёқасига ҳам йўлатмас эдилар, бу эса уларнинг юракларига баттар ваҳима солар эди. Қиш кунлари эрталабки чойдан то овқат маҳалигача ташқарида, совуқ қаттиқ бўлса уйда ўйнашар ёки ҳовлига чиқиб, баланд қортепадан сирпанишар эди.

Туш маҳалида, Маякин айтганидек, «русча» овқатланардилар. Аввал стол устида, катта тоғорада ичига жавдари нон қоқиси солинган гўштсиз, ёғлиқ карам шўрва келар, кейин яна шу шўрвани майда қилиб тўғралган гўшти билан ичишар, унинг кетидан қовурилган чўчқа, фоз, бузоқ гўшти ё бўлмаса, ичига бўтқа солинган чўчқа қорин, бундан кейин яна калла-поча солинган шўрва ёки угра, энг кейин биронта ширин овқат келар эди. Брусникадан, қоракат ва нондан қилинган квас ичишарди — Антонина Ивановнаникида доим ҳар хил кваслар бўларди. Индамай овқатланишар, чарчаганларидан оғир нафас олишарди; иккала болага алоҳида идишда овқат беришар, катталар-

нинг ҳаммаси бир идишдан ейишар эди. Бундай овқатдан кейин ланж бўлиб ухлашар ва икки-уч соат давомида Маякинлар уйида фақат хуррак билан уйқусираб алаҳлашлар эшитилар эди, холос.

Уйқудан тургач, шаҳар янгиликлари тўғрисида, черков хонишчилари, дьяконлар, тўйлар ёки биронта таниш савдогарнинг беҳаё қилиқлари тўғрисида сўзлашиб ўтириб чой ичишарди. Чойдан сўнг Маякин хотинига:

— Қани, онаси тавротни бу ёққа бер-чи...— дерди.

Яков Тарасович кўпинча Аюб пайғамбар китобини ўқирди. Каттакон, қийғир бурнига кумуш гардишли оғир кўзойнагини тақиб олиб, тингловчиларнинг ҳаммаси шу ердами, деб бир қур кўз югуртиб чиқарди.

Уларнинг ҳаммаси, у доим кўриб ўрганиб қолган жойда ўтиришар ва Маякинга таниш бўлган тўпослик, тақводорлик, ҳайқиш аломати юзларидан кўриниб турарди.

Маякин бўғиқ овоз билан:

— «Уц деган ерда бир одам бор экан...»— деб бошлаши биланоқ, уйнинг бурчагидаги диванда Любанинг ёнида ўтирган Фома, ҳозир Маякиннинг жим бўлишини, тапқақир бошини силаб қўйишини билар эди. Фома унинг ўқишига қулоқ солиб ўтириб уцлик одамни кўз олдига келтирарди. Бу одам ниҳоятда новча, яланғоч бўлиб, кўзлари жуда катта, худди Нерукотворний Спаснинг¹ кўзларига ўхшар, овози эса лагердаги солдатлар чаладиган катта мис карнайнинг овозига ўхшар эди. Бу одам минут сайин ўсиб, бора-бора боши осмонга етгач, қоп-қора қўлларини булутлар орасига тиқарди-да, булутларни парча-парча қилиб йиртиб, даҳшатли овоз билан бақирар эди:

«Худо атрофини зулмат билан қоплаган йўли берк одамга ёруғлик не учун берилган?»

Фомани ваҳима босганидан қалтираб кетарди; унинг уйқуси қочар ва Маякиннинг соқолини чимдиб ўтириб мийғида кулимсираб айтган сўзларини эшитарди.

— Унинг жасоратини қара-я...

Фома, Маякин бу сўзларни уцлик одам тўғрисида айтганини билар ва унинг жилмайишини кўриб тасалли топар ва ҳалиги одам ўзининг даҳшатли қўллари билан осмонни йиқита олмаслигини, парчалаб қулата олмаслигини фаҳмлар эди... Бироқ Фома яна ҳалиги одамни кўради. Энди у ерда, «танасини қурт ва яра-чақа босган, териси чириб

¹ Иконалардаги бир авлиёнинг исми.

кетган» ҳолда ўтирарди. Лекин у энди кичкина ва мункайган ҳолда черков эшиги олдидаги гадодек ўтирарди...

У шундай дерди:

«Хотин кишидан туғилган одам нечук пок бўлсину, нечук вале бўлсин?»

— У бу гапни худога айтяпти...— дер эди Маякин гапини уқтириб.— Қуруқ бир жасад бўлганимдан кейин қандай қилиб мен авлиё бўлай?— дерди.— Бу саволни худога беряпти.

Шундан сўнг Маякин тингловчиларга гердайиб савол назари билан қараб қўярди.

Улар ҳўрсинишиб жавоб қилишарди:

— Худога манзур бўлган... авлиё...

Яков Маякин кулиб, уларга назар ташлар экан:

— Вой, аҳмоқлар-эй!.. Боринглар, болаларни ётқизинглар...— деди.

Игнат ўғлига ўйинчоқлар олиб, Маякинларникига ҳар куни келар ва уни қўлидан ушлаб бағрига босар, гоҳо ранжиб ва ўзининг пинҳона ташвишини яшира олмай ўғлига:

— Нега бунақа тумтайиб юрасан-а? Нега кулмайсан?— дер эди-да, отахонига мурожаат қиларди:

— Фомка онасига тортмасайди деб қўрқаман... Кўзлари гамгин...

— Эртароқ ташвишланядсан,— деб куларди Маякин.

Маякин ҳам Фомани яхши кўрарди, шунинг учун ҳам бир куни Игнат ўғлимни олиб кетаман деб айтганда, у жуда хафа бўлди.

— Шу ерда қолдир!— деб ялинди у.— Бизга ўрганиб қолган, йиғлашини қара...

— Юпаниб қолади! Уғлимни сен учун топганим йўқ-ку, сизларникида қийин... худди монастирга ўхшаш зерикарли. Бунинг турган-битгани болага зарар. Менам усиз зерикиб қоламан. Уйга келсам, ҳувиллаган. Ҳеч нарсага қўлим бормайди. Болани деб сизларникига кўчиб келиш тўғри келмайди, мен ўғлим учун эмас, ўғлим мен учун. Шундоқ, опам Анфиса келди— унга қарайдиган одам бор...

Шундай қилиб, болани ўз уйига олиб келди.

Фомани қушбурун, кемшик, оғзи катта ажиб бир кампир қарши олди. Баланд бўйли, бир оз букчайган, эгнига сур ранг кўйлак кийган, сочлари оқарган, қора шоҳи рўмол ўраган бу кампир дастлаб Фомага унча ёқмади ва ҳатто ундан бир оз чўчиди ҳам. Кейин унинг ажин босган

юзига тикилиб, ёқимли жилмайиб турган қора кўзларини кўргач, Фома ётсирамай кампирнинг тиззасига дарров бошини қўйди.

— Бечора етимгинам!— деди кампир дўриллаган овоз билан ва унинг юзларини оҳиста силади.— Мунғайишини қаранглар-а... бўтагинам!

Кампирнинг эркалашларида аллақандай ёқимли, Фома кўрмаган янги бир нарса бор эди, шунинг учун ҳам бола алланарсани кутгандай, кампирнинг кўзларига синчиклаб қаради. Бу кампир болани ҳозиргача унга мутлақо нота-ниш бўлган янги бир дунёга олиб кирди. Биринчи куниеъ, уни каравотга ётқизгач, ёнида ўтириб, боланинг устига энгашган ҳолда:

— Сенга эртақ айтиб берайми?— деб сўради.

Фома ўша кундан бошлаб, доим ажойиб афсонавий ҳаётни кўз олдида гавдалантирувчи кампирнинг мулоим товуши остида ухлаб қоларди. Унинг қалби халқ ижодининг ажойиб гўзалликларидан баҳраманд бўлди. Бу кампирнинг хотира ва хаёл хазинаси битмас-туганмас эди. Боланинг уйқусираган кўзига бу кампир кўпинча, гоҳ эртақлардаги ажойиб раҳмдил, ялмоғиз кампирга, гоҳо гўзал Василиса Премудраяга ўшаб кўринарди. Бола кўзларини катта очиб, нафасини ичига ютиб, хонани қамраб олган тунги қоронғиликка тикилар ва унинг иконалар олдидаги лампа алангасида оҳистагина жимирлаб турганини кўрарди... Фома хаёлан хонани эртақлардаги ажойиб манзаралар билан тўлдирадди. Унсиз, лекин жонли соялар деворлар ва ерларда ўрмаларди, бу кўланкалар ҳаётини кузатиб бориш, уларни кўз ўнгида, турли қиёфада, турли рангда тасаввур қилиш, кейин уларни бир киприк қоқиш билан тамом йўқ қилиб юбориш бола учун ниҳоятда даҳшатли, ҳам ниҳоятда кўнгилли эди. Унинг қора кўзларида болаларга хос содда, жудаям жиддий бўлмаган янги бир ифода пайдо бўлди; ёлғизлик ва қоронғилик унинг қалбида алланимани кутгандай даҳшатли ваҳима туғдирар, ҳаяжонга солар, унинг қизиқсинишини уйғотар, уни қоронғи бурчакка бориб, у ерда қоронғилик қўйнида нималар борлигини билиб келишга мажбур қилар эди. У бориб ҳеч нарса топа олмас, лекин бир кунмас, бир кун топарман, деган умидидан воз кечмас эди...

У отасидан қўрқса-да, лекин уни яхши кўрарди. Игнатнинг забардаст бўйи, дўриллаган овози, серсоқол башараси, пахмоқ оқ сочи, бақувват ва узун қўллари ва чақнаб

турган кўзлари уни эртактлардаги афсонавий қароқчиларга ўхшатар эди.

Бир куни ёши еттидан ошган Фома, узоқ бир сафардан эндигина қайтган отасидан сўради:

— Сен қаерда бўлдинг?

— Волгада кездим...

— Қароқчилик қилдингми?— деб сўради Фома оҳиста.

— Нима деяпсан?— деди чўзиб Игнат қошларини учриб.

Фома отасининг яширин ҳаётини осонгина билиб олганидан хурсанд бўлиб, кўзларини муғамбирона қисиб:

— Сен қароқчисан, ота! Мен биламан...— деди.

— Мен савдогарман!— деди Игнат жиддий оҳангда ва бир оз ўйлаб тургач, очиқ кўнги билан қўшимча қилди,— сен тентаксан!.. Мен ғалла олиб сотаман, пароходда ишлайман. «Ермак» ни кўрганмисан? Ана шу менинг пароходим... Сеники ҳам...

Фома хўрсиниб:

— У жуда катта-ку...— деб қўйди.

— Ундай бўлса, мен сенга кичкинасини олиб бераман, ўзинг ҳам кичкинасан, майлими?

— Майли!— деб қўйди Фома, лекин бир оз ўйланиб индамай тургач, яна ачиниб деди:— Мен сени қароқчи деб ўйловдим-а...

— Мен сенга айтдим-ку, савдогарман!— деди Игнат яна уқтириб, бироқ назарида ноумид бўлган ўглининг юзида қўрққансимон, аллақандай норозилик аломати бор эди...

— Булкапаз Фёдор бобога ўхшаганми?— деб сўради Фома бир оз ўйланиб тургач.

— Ҳа, ўшанга ўхшаган... Лекин мен бойроқман, пулим Фёдорникидан кўпроқ.

— Пулинг кўпми?

— Ҳа... бундан ҳам кўпаяди...

— Сенда неча бочка бор?

— Нима?

— Пулдан?

— Тентаг-эй! Пулни ҳам бочка билан ўлчайдиларми?

— Бўлмасам-чи?— деди Фома жонланиб ва отасига ўгирилиб қараб, шоша-пиша гапира кетди:— Максимка деган қароқчи бир шаҳарга келиб, ўша ерлик бир бойнинг ўн икки бочка пулини... турли-туман кумуш буюмларини ўгирлаган, черковни ҳам талаган... бир одамни эса қиличи

билан чопиб, черков жомхонасидан улоқтириб ташлаган...
У одам жом чалиб даракламоқчи бўлган экан...

Игнат ўғлининг жонланганига қувониб:

— Буни сенга амманг айтиб бердими?— деб сўради.

— Ҳа, аммам, нима қилди?

— Ҳеч!— деди Игнат кулиб.— Шунинг учун ҳам отангни қароқчи қилиб қўйган экансан...

— Балки бир вақтлар бўлгандирсан?— деди Фома, яна ўша гапга қайтиб; боланинг афтидан «ҳа» деган жавоб олгиси келаётгани кўриниб турарди.

— Қароқчи бўлмаганман... бас қил буни...

— Бўлмаганмисан?

— Айтяпман-ку, бўлмаганман, деб! Сени қара-ю... Ахир қароқчи бўлиш яхшими? Улар ҳаммаси гуноҳкор одамлар! Худога ишонмайдилар... Черковларни талайдилар... ахир черковларда уларга лаънат ёғдирадилар-ку... Ҳа... менга қара, ўғлим, сен ўқишинг керак! Вақти келди, оғайни, ҳа... худо ёрлақасин. Қиши билан ўқисанг, баҳорда мен сени Волгада балиқ овига олиб бораман..

— Мактабга бораманми?— деб сўради Фома чўчиброқ.

— Олдин уйда, аммангда ўқийсан...

Орадан кўп ўтмай Фома эрталабданоқ стол ёнига ўтириб, славян алифбеси устидан бармоқларини юргизиб, аммасининг ортидан такрорлар эди.

— Аз... буки... веди...

Фома «бра, эва, гра, дра»га тушганда, бу бўғинларни ўқиганда кулгидан ўзини тиёлмас эди. Буларни Фома осонгина ўрганиб олди ва шундан сўнг у инжилнинг биринчи сурасидаги биринчи оятини бемалол ўқий бошлади:

«Бла-жен му-ж... иже не иде на... со-вет не-чести-них...»¹

Унинг зеҳнидан суюниб кетган аммаси меҳр билан:

— Уқи жоним, ўқи! Шундай Фомушка, дуруст!— деди унга.

Игнат ҳам ўғлининг қандай ўқиётганини билиб, жиддий тусда:

— Баракалла, Фома!— деди...— Баҳорда Астраханга борамиз, кузда сен мактабга кирасан!

Фоманинг ҳаёти, қияликдан юмалаган шардек олға қараб кетди. Аммаси унга устозгина эмас, балки бирга ўйнайдиган ўртоқ ҳам эди. Люба Маякина келганда аммаси худди шу болаларга ўхшаб яйраб кетар эди. Бекинмачоқ,

¹ «Осийлар даврасига йўламаган одам бахтиёр бўлади».

кўз боғлаш ўйнашарди. Анфиса рўмол билан кўзларини боғлаб олиб, қўлларини кериб, хонада эҳтиёт билан юриб, ўзини гоҳ стулларга, гоҳ столга уриб олар ёки уларни қидириб ҳамма бурчакларни тимирскилаб чиқаркан:

— Оббо муттаҳамлар-эй... Оббо қароқчилар-эй... улар қаерга яшириндилар, а?— деб гудраниши болаларга ниҳоятда ёқар ва бундан улар завқланиб кулишарди.

Ўзи қариб қолган бўлса ҳам, аммо ҳали кўнгли ёш ва қўлидан келганича болаларнинг ҳаёт йўлини безамоқчи бўлган бу кампирга қуёш ўзининг ёқимли ва қувноқ нури-ни сочар эди.

Игнат эрталаб барвақт биржага кетар, гоҳо то кечгача қайтмас, кечкурун думага, меҳмонга ёки бўлмаса бошқа бир жойга борар эди. Баъзан у уйга маст бўлиб қайтар, бундай вақтларда Фома авваллари ундан қўрқиб, яшириниб оларди. Кейин эса, кўникиб қолди, чунки отасининг мастлиги ҳушёрлигидан кўра яхшироқ, мулойимроқ, соддароқ ва бир оз ғалати-роқ туюлди. Агар бундай ҳодиса кечаси юз берса, бола доим унинг дўриллаган овозидан уйғониб кетарди.

— Анфиса-а! Опажон! Ўғлимнинг, меросхўримнинг олдига кирай, ижозат бер!

Лекин опаси унга таънаомуз, йиғламсираб насиҳат қиларди:

— Бор, бор, ёт, бас энди, жин ургур, шайтон! Шунчалик ичасанми? Сочингга оқ кириб қолган, ахир...

— Анфиса! Ўғлимни кўра оламанми мен? Бир кўз билан бўлса ҳам!

— Ичкиликдан иккала кўзинг ҳам оқиб тушсин, илоийим...

Фома аммаси отасини киргизмаслигини билар ва шунинг учун ҳам, ола-говур остида яна уйқуга кетар эди. Аммо кундузлари маст бўлиб келган пайтларида, Игнат қўпол қўллари билан дарҳол ўғлини тутиб оларди-да, мастларга хос кулги билан шодиёна хохоларкан, Фомани у хонадан бу хонага кўтариб юриб, ундан сўрарди:

— Фомка! Нима хоҳлайсан? Айт! Совғами? Уйинчоқми? Айт! Шуни бир билки, дунёда мен сенга олиб беролмайдиган ҳеч нарса йўқ. Мен миллионер! Яна кўпаяди! Уқдингми? Ҳаммаси сеники!

Шу он унинг қувончи кучли шамолда сўнган шамдай бирдан сўнарди. Бадмаст афт-башараси пирпираб, кўзлари қизариб ёшланар, лаблари чўчигандай жилмаяр эди.

— Анфиса! Борди-ю, у ўлиб қолса, унда нима қиламан?

Мана шу сўзлардан кейин, у ниҳоятда қутуриб кетарди:

— Ҳамма ёққа ўт қўяман!— деб ўкирар ва ғазаб тўла кўзларини хонанинг қоронғи бир бурчагига тикарди.— Яксон қиламан! Дори билан портлатаман!

— Ба-а-с қил, сўхтаси совуқ! Ҳали сен гўдакни қўрқитмоқчимисан? Ё уни касал қилиб қўймоқчимисан?— деб жаврарди Анфиса. Мана шунинг ўзи Игнат учун кифоя эди, у шошиб-пишиб, гудраниб, кўздан ғойиб бўларди.

— Бўлди, бўлди! Кетаман, кетаман... Лекин сен бақирма... Уни қўрқитма...

Агар Фоманинг тоби қочиб қолгудек бўлса, отаси ўзининг ҳамма ишини ташлаб, уйдан чиқмас, опаси билан ўғлига аҳмоқона саволлар, маслаҳатлар бериб, уларнинг ғашига тегар ва қовоғини солиб, кўзлари тўла ваҳима, нима қилишини билмай уҳ тортиб, у хонадан бу хонага бориб келарди.

— Сен нега худонинг қаҳрини келтирасан?— дерди унга Анфиса.— Ҳушёр бўл, сенинг бу нолишинг худога ёқмай, бу онкўрлигинг учун яна қақшатиб қўймасин сени...

— Ҳой, опа!— дерди Игнат хўрсиниб,— сен тушунгин, агар бирор нарса бўлиб қолса, бутун ҳаётим барбод бўлади! Нима учун яшаяпман? Номаълум...

Бундай воқеалар ва отасининг кайфи ўзгариб туриши олдиниغا болани қўрқитса ҳам, бироқ у тезда бунга кўникиб қолди ва отасининг чанадан зўрға тушиб келаётганини деразадан кўрган кезларида, парвойи фалак:

— Амма! Отам яна маст келди шекилли,— деб қўярди.

Баҳор келди, Игнат ваъдасига мувофиқ, ўғлини пароходга — ёнига олиб олди ва шу билан Фоманинг олдида янги ҳаёт йўли очилди.

Савдогар Гордеевнинг чиройли ва кучли шатак пароходи — «Ермак» оқимга қараб жадал сузиб борар ва унинг рўпарасидан икки томондан эса, салмоқ билан Волга қирғоқлари сузиб ўтар эди. Чап қирғоқ бутунлай қуёш нурига чўмган, худди ажойиб кўм-кўк гиламдай то уфққача чўзилиб кетган, ўнг қирғоқни ўрмон қоплаган ва тик тушган тепаликларнинг чўққилари кўкка бўй чўзиб, салобат билан сукут сақлаган эдилар.

Шу икки қирғоқ ўртасида бағри кенг, улуғвор дарё ёстанган. Унинг суви сокин, шошилмай виқор билан оқа-

ди, тоғли қирғоқ эса сувда қора соядек акс этади; чап томондан уни дарёнинг қумли қирғоқлари, поёнсиз ўтлоқларининг олтин ва кўм-кўк бахмал уқалари безаб турарди. Гоҳ унда, гоҳ бунда, тоғларда, ўтлоқларда қишлоқлар кўзга чалинади, уйларнинг дераза ойналарида, похол томларининг сатҳида қуёш нури ялтиллайди, кўм-кўк дарахтлар орасидан черковларнинг бутлари йилтиллаб кўринади, шамол тегирмонларининг кул ранг қанотлари ҳавода аста-секин айланади, завод мўрисининг тутуни эса буралиб-буралиб осмонга чиқиб кетади; кўк, қизил, оқ кўйлак кийган бир тўда болалар қирғоқ бўйида туришиб, сувнинг сокинлигини бузган пароходни қий-чув билан кузатиб қолишади, пароходнинг парраклари остидан болаларнинг оёқлари томон тўлқинлар ўйноқлаб чопади. Мана, бир тўда болалар қайиққа тушиб, тўлқинларда тебраниб-чайқалиш учун шошиб-пишиб дарё ўртасига қараб сузиб келишмоқда. Сувдан эса дарахтларнинг учлари чиқиб турибди, баъзи жойларда улардан бир қанчаси тошқин маҳалида сув остида қолиб кетган. Энди улар тўлқинлар орасида худди оролга ўхшаб кўринади. Аллақердан, қирғоқдан оҳ тортгандай оғир, мунгли қўшиқ эшитилади:

— О-э-о-о — яна — бир — марта!

Пароходдан тарқалган тўлқинлар солларни чайқалтириб ўтиб кетади. Зарб билан келиб урилган тўлқинлардан ходалар алғов-далғов бўлади; кўк куйлакли солчилар турган ерларида гандираклар, пароходга қараб кулишар ва алланималар деб қичқиришади. Келишган, чиройли оқизоқ кема дарёда ёнбоши билан сузиб борарди; унинг устига ортилган сариқ тахталар қуёшда олтиндай ялтиллайди ва баҳорги тошқин сувда хирагина акс этади. Қаршидан чинқириб пассажир пароходи келади. Унинг бўғиқ чинқириги ўрмонларга, дарахтзорларга кириб ғойиб бўлади. Дарёнинг ўртасида икки кеманинг тўлқинлари тўқнашиб, бир-бирининг бортига урилади ва кемалар чайқалиб кетади. Тоғли қирғоқнинг ясси ёнбағирларида кузги бугдойларнинг майса гилами, шудгор қилинган қора ерлар, баҳорги экинлар учун ҳайдаб кўйилган далалар ёстаниб ётибди. Ерлар устида, худди кичик нуқталарга ўхшаган, гала-гала бўлиб мовий осмонда учиб юрган қушлар кўринади; нарироқда пода ўтлаб юрибди, олисдан у худди ўйинчоқларга ўхшайди; подачининг гавдаси кичкина бўлиб, аранг кўринарди; у таёғига суяниб дарёга қараб турибди.

Ҳамма ер равшан, эркин ва кенг, ўтлоқлар кўм-кўк,

кишининг баҳрини очади, шишадек тиниқ осмон, сувнинг секин оқишида яширин бир куч бордек, сув тепасида — осмонда май ойининг саҳий қуёши чарақлаган, ҳаво эса игнабарг дарахтлар ва яшил япроқлар ҳиди билан тўлган. Қирғоқлар эса ўз чиройи билан кўзларни ва қалбларни қувонтириб пешвоз келар ва қирғоқларда янгидан-янги манзаралар кўринар эди.

Атрофдаги барча нарсаларда бепарволик аломати бор эди, табиат ҳам, одамлар ҳам беўхшов ва ялқовлик билан яшар, лекин бу ялқовлик орқасида зўр бир куч бордек, ammo ҳозирча шуурдан маҳрум бўлгани учун ўз мақсад ва тилаklarини аниқ белгилаб ололмаган, лекин ҳеч кимнинг кучи етмайдиган бир қувват яшириниб ётгандек туюлар эди... ва бу мудроқ ичидаги ҳаётда шуурнинг йўқлиги шу гўзал фазога ҳам ғамгинлик соясини ташлаб турарди. Ҳатто қирғоқда дарёга шамол учириб келган какку қушнинг товушида ҳам итоаткор тоқат, аллақандай жонли бир нарсани сабр билан кутаётгани сезилиб турарди... Мунгли қўшиқлар гўё ёрдам сўраётгандай... Гоҳ бу қўшиқлар аламзадалик билан мардонавор янграр... Дарё бу қўшиқларга хўрсиниб жавоб берар... Дарахтларнинг учлари ҳам ўйчан тебранар... Жимжитлик...

Ғома бутун кунни капитан кўприкчасида, отасининг ёнида ўтказарди. У кўзларини катта очиб, қирғоқдаги поёнсиз манзараларни жимгина томоша қилиб борар, назарида кенг кумуш сўқмоқдан, эртақлардаги ботирлар, жодугарлар мамлакатига кетаётгандек бўлар эди. У гоҳ кўрган нарсалари тўғрисида отасидан сўраб-суриштирарди. Отаси унга эринмасдан, мукамал жавоб берар, бироқ унинг жавоблари болага ёқмас; бу жавобларда бола учун қизиқарли ва тушунарли ҳеч нарса йўқ ва эшитгиси келган нарсаларни эшитолмас эди. Бир куни у хўрсиниб туриб, отасига:

— Анфиса аммам сендан яхшироқ билади...— деди.

— Нимани билади у? —деб сўради отаси кулиб.

Бола қатъий қилиб:

— Ҳамма нарсани,— деб жавоб қилди.

Унга ажойиб ва ғаройиб мамлакатлар дуч келмади. Лекин қирғоқ бўйларида Ғома яшаган шаҳарга ўхшаш шаҳарлар тез-тез учраб турди. Буларнинг баъзилари каттароқ, баъзилари эса кичикроқ, бироқ одамлари ҳам, уйлари ҳам, черковлари ҳам, ҳамма нарса унинг шаҳридагига ўхшарди. Ғома отаси билан уларни томоша қилгани ту-

шар, лекин улардан кўнгли тўлмай пароходга қовоқ-лунжи осилган, ҳориган ҳолда қайтиб келарди.

Бир куни отаси:

— Эртага Астраханга етамиз...— деди.

— У ҳам шу шаҳарларга ўхшайдими?

— Бўлмасам-чи!.. Қанақа бўларди?

— Унинг орқасида нима бор?

— Денгиз бор... Каспий деган денгиз.

— Унда нима бор?

— Балиқ бор-да, тентак! Сувда нима бўларди?

— Китеж шаҳри сув ичида-ку...

— Унинг йўриги бошқа! У — Китеж... Унда фақат авлиёлар яшаган.

— Денгизда авлиёлар шаҳри бўлмайдими?

— Бўлмайди...— деди Игнат ва бир оз жим тургач, қўшиб қўйди.— Денгиз суви шўр, уни ичиб бўлмайди...

— Денгизнинг нарғида ҳам ер борми?

— Ҳа! Ахир денгизнинг ҳам чети бўлади-да. У худди пиёлага ўхшайди.

— У ерда ҳам шаҳарлар борми?

— Бўлмасам-чи, шаҳарлар бор, лекин у ерлар бизни-кимас, персиёнлар ери... Ярмаркада персиёнларни кўрган-мисан — шафтоли, ўрик, писта сотувчиларни?

— Кўрганман,— деб жавоб берди Ҷома ва ўйланиб қолди. У бир куни отасидан сўраб қолди:

— Ер кўпми, а?

— Ҳа, ўғлим, жуда кўп!

— Улар ҳам ҳаммаси бир хилми?

— Бу нима деганинг?

— Шаҳарлар ҳаммаси...

— Ҳа, албатта... ҳаммаси бир хил...

Шунга ўхшаган бир неча суҳбатдан кейин, бола қопқора кўзларини савол назари билан олисларга камроқ тикадиган бўлди.

Пароход командаси уни яхши кўрар, қуёш билан шамолда қорайган ва у билан шўх ҳазил қиладиган бу ажойиб йигитларни у ҳам ёқтирар эди. Улар Ҷомага балиқ тутадиган тўрлар, дарахт қобиғидан қайиқлар ясаб беришар, у билан ўйнашар, пароход тўхтаб турганда, отаси иш билан шаҳарга кетган кезларда уни қайиқда сайр қилдиришар эди. Бола отасини йигитлар сўкканларини кўп эшиттар, бироқ бунга эътибор бермас ва отаси тўғрисида эшитган гапларини ҳеч қачон унга айтмас эди. Аммо бир куни

Астраханда пароходга ёқилғи ортилаётганида, Фома машинист Петровичнинг товушини эшитиб қолди:

— Шу қадар ўтин ортишга буюрадим, тфу, бемаъни одам! Пароходнинг палубасигача ўтин тахлатади-да, кейин ўшқириб, машинани тез бузасан, дейди... мойни бекорга исроф қиласан, дейди...

Сочи оқарган, тунд лоцман унга жавобан деди:

— Ҳамма бало ўтакетган очкўзлигида, бу ерда ўтин арзон-да, шунинг учун ўлиб-тириляпти... очкўз, шайтон!..

— Очкўз...

Бу кетма-кет бир неча бор қайтарилган сўз Фоманинг хотирига сингиб қолди-да, кечқурун отаси билан овқатланаётганида сўраб қолди:

— Ота!

— Хўш?

— Сен очкўзмисан?

Отасига лоцман билан машинист ўртасида ўтган гапни айтиб берди. Игнатнинг юзлари тумтайди, кўзларида ғазаб учқуни йилтиллади.

— Ҳали шунақа дегин!— деди у, бош ирғаб.— Лекин сен, ҳалиги, уларга қулоқ солма. Улар сенинг тенгингмас, сен уларнинг олдида камроқ ўралаш. Сен уларга хўжайинсан, улар сенинг хизматкорларинг, шуни билиб қўй. Икковимиз хоҳласак ҳаммасини ҳам қирғоққа улоқтириб ташлаймиз, улар арзон, улар ҳамма ерда итдан ҳам кўп. Уқдингми? Улар менинг тўғримда жуда ёмон гапларни айтишлари мумкин, чунки мен уларнинг чинакам хўжайини бўламан. Ҳамма гап мана шунда, мен омади келган бой кишиман, бой кишини ҳамма кўролмайди. Бахтли одам ҳамманинг душмани.

Икки кундан кейин пароходга янги лоцман билан янги машинист келди.

— Яков қани?— деб сўради бола.

— Мен унга жавоб бердим... ҳайдаб юбордим!

— Нима учун?

— Ҳа, ўшанинг учун...

— Петровични ҳамми?

— Уни ҳам.

Отасининг пароходдаги одамларни тезда алмаштира олиши Фомага маъқул тушди. У отасига қараб жилмайиб қўйди-да, пастга, палубага тушиб, швабра қилиш учун бир парча арқонни ечиб ўтирган матрос ёнига келди.

— Янги лоцман келибди-ку,— деди Фома.

— Эшитдик... саломатмисиз, Фома Игнатъич! Қалай ухлаб турдингиз?

— Машинист ҳам янги...

— Машинист ҳам... Петровичга ачиняпсанми?

— Йўқ.

— Бе. У сени жуда яхши кўрарди-ку...

— Нега бўлмаса отамни сўкади?

— Э, ҳали сўкдими у?

— Сўкди, ўзим эшитдим...

— Химм... демак, отанг ҳам эшитдими?

— Йўқ, унга мен айтдим...

Матрос:

— Сен... Ҳали... шунақа...— дея чўзиб гапирди-да, яна ишга тутиниб, индамай кўя қолди.

— Отам менга, бу ерда сен хўжайинсан деди, агар хоҳласанг ҳаммасини ҳайдаб юбора оласан, деди...

Матрос ўз олдида хўжайинлигини пеш қилаётган болага хўмрайиб қараркан:

— Ҳали иш шунақа дегин!— деб қўйди.

Фома шу кундан бошлаб команданинг ўзига аввалгидан бошқачароқ муносабатда бўлганини пайқаб қолди: баъзилари унга ниҳоятда хушомадгўйлик қилиб мулойим гапирса, баъзилари у билан мутлақо гаплашишни истамас, агар гаплашсалар ҳам, аввалгидек қизиқ гапларни сўзламас, зарда билан гапиришарди. Фома уларнинг палуба ювишларини томоша қилишни яхши кўрарди: матрослар, иштон почаларини тиззаларигача шимариб олиб, қўлларида швабра ва чўткалар билан палубада у ёқдан бу ёққа чопқиллаб юришар, палубага челақлаб сув қуйишар, бир-бирларига сув сепишар, кулишар, қичқаришар, йиқилишар, ҳамма ерда сув оқар ва унинг ёқимли шапиллаши одамларнинг қий-чувларига қўшилиб кетар эди. Илгарилари Фома матросларнинг мана шу ҳазил-мутойиба ва энгил ишларига халақит бериш у ёқда турсин, ҳатто ўзи ҳам астойдил қатнашар, уларга сув сепар, ўзига сув сепмоқчи бўлганларида хоҳолаб қочиб кетар эди. Бироқ Петрович билан Яковга жавоб бериб юборилгандан кейин, у энди ҳаммага халақит бераётганини, у билан ҳеч кимнинг ўйнагиси келмаётганини ва ҳаммаси ҳам унга хўмрайиб қараётганини сизди. У ҳайрон бўлиб, ғамгин ҳолда палубадан юқорига чиқди-да, штурвал ёнига ўтириб, хафақон, ўйчан бир қиёфада кўм-кўк қирғоқларга, учлари кунгираддор ўрмонларга тикила бошлади. Пастда, палуба-

да сув ўйноқлаб шалоқлар матрослар эса қийқириб кулишар эди... Фоманинг улар ёнига тушгиси келар, бироқ алланарса сира қўймасди. Отасининг:

«Улардан узоқроқ юр, сен уларга хўжайинсан...» деган сўзлари эсига тушди.

Шунда унинг матросларга алланималар деб қичқиргиси, отасига ўхшаб жеркиб, хўжайинларга хос дўқ билан қийқиргиси келди. У, нима деб қичқирсам экан, деб узоқ бош қотирди. Бироқ ҳеч нарса ўйлаб тополмади... Яна икки-уч кун ўтди, команда уни севмаслигини аниқ пайқаб олди. У пароходда зерика бошлади ва янги таасуротларнинг ранго-ранг тумани орасидан Фоманинг кўз олдида ўзининг эртақлари, жилмайишлари ва мулойим кулишлари билан унинг қалбини илиқ қувончларга тўлдирган Анфиса аммасининг ёқимли қиёфаси тез-тез гавдалана бошлади. У ҳамон эртақлар оламида яшар, бироқ борлиқнинг шафқатсиз қўли, атрофидаги ҳамма нарсаларни болага ажойиб қилиб кўрсатиб турган пардани жонжаҳди билан йирта бошлаган эди. Лоцман ва машинист воқеаси боланинг эътиборини атрофдаги нарсаларга тортди. Фоманинг кўзлари ўткирлашди; унинг кўзларида чинакам қизиқсиниш пайдо бўлди, отасига берган саволларида эса одамларнинг хатти-ҳаракатларини қандай ип ва пружиналар идора этиб туришини билишга интилиш борлиги жаранглар эди.

Бир куни унинг кўз олдида шундай бир воқеа юз берди: матрослар ўтин ташир эдилар, улардан бири, жингалак сочли, хушчақчақ Ефим деган йигит, замбил кўтариб палубадан ўтиб кетаётиб, зарда билан бақирди:

— Йўқ, бу энди ноинсофлик! Мен ўтин ташийман деб шартлашганим йўқ эди! Матрос бўлганингдан кейин, қиладиган ишинг равшан! Яна бунинг устига ўтин... Раҳмат! Бу ахир сотмаган теримни ҳам шилиб олиш-ку... Бу ахир виждонсизлик-ку! Одамларнинг жирини сўришга усталлигини қаранглар-а!

Фома бу пўнғиллашни эшитиб гап отаси ҳақида бораётганини билди. Ефим вайсаса ҳам, унинг замбилидаги ўтини бошқаларникидан кўпроқ эканини ва унинг ҳаммадан кўра чаққонроқ ўтин ташиётганини кўрди. Матрослардан ҳеч бири Ефимнинг вайсашларига жавоб қилмади, ҳатто у билан бирга замбилнинг бир томонини кўтарган шериги ҳам индамади. У фақат Ефимнинг куйиб-пишиб замбилга ҳаддан ортиқ ўтин қалашига гоҳо норози бўлиб:

— Бас!— деб қўярди хўмрайиб.— Ахир, отга ортаётганинг йўқ-ку!

— Сен жим туришингни бил! Сени қўшибдими, торт, шатталама... Борди-ю, қонингни сўрсалар ҳам индама, нияям дея оласан?

Шу чоқ қаердандир Игнат пайдо бўлиб қолди-да, матроснинг олдига келиб, унинг юзига тикиларкан, дўқ қилиб:

— Нима деяпсан?— деб сўради.

— Нима бўларди, билганимни...— деб жавоб берди Ефим тутилиб.— Гапирмаслик учун... келишмовдик шекилли.

— Хўш, қонингни сўраётган ким?— деб сўради Игнат соқолини силаб. Матрос қўлга тушганини ва қутулиш мушкул эканини пайқаб, қўлидаги ғўлани ташлади-да, кафтини иштонига артиб, Игнатнинг бетига тик қараб, дадил деди:

— Мен ноҳақ гапирдимми? Сўраётган ўзинг эмасми?..

— Мен-а?

— Сен!

Фома отасининг мушт урганини кўриб қолди, аллақандай шарақлаган овоз эшитилди-ю, матрос гурсиллаб ўтин устига йиқилди. У ўша заҳотиёқ ўрнидан турди-да, индамай яна ишлай берди... Қайин ўтинининг оппоқ пўстлоғи устига унинг шикастланган юзидан қон томди, у қонини кўйлагининг енги билан артди, енгига қараб, индамай хўрсиниб қўя қолди. У замбил кўтариб Фоманинг ёнидан ўтиб кетаётганда, Фома унинг қаншарида икки томчи йирик кўз ёши титраб турганини кўрди...

Отаси билан овқатланаётганда Фома ўйга толган ҳолда, кўзларида қўрқув аломати билан отасига қараб ўтирди.

— Сен нега тумтайиб ўтирибсан?— деб сўради отаси ундан мулойимгина.

— Узим...

— Тобинг қочдимми?

— Йўқ...

— Ундай бўлса-ку, майли... Агар бирон нарса бўлса айт...

Бола ўйчанлик билан:

— Кучли экансан!..— деди.

— Менми? Ҳа... Худо кучдан камситмаган...

Фома бошини қуйи солиб, оҳистагина деди:

— Уни сен ҳали роса туширдинг-да!

Игнат икра суртилган бир бурда нонни энди оғзига олиб борганда ўғлининг гапини эшитиб, қўли тўхтаб қолди, у ўғлининг эгилган бошига савол назари билан қараркан:

— Ҳалиги Ефимкани айтяпсанми?— деб сўради.

— Ҳа... Қон чиқди!.. У юрган йўлида йиғлади...— деди бола паст товуш билан.

— Ҳимм...— дея пишқирди Игнат кавшаниб.— Унга раҳминг келдими?

— Ҳа,— деди Фома йиғламсираб.

— Ҳим... Оббо сен-эй!— деб қўйди Игнат.

Кейин бир оз жим тургач, бир рюмка ароқ қўйиб ичди-да, насиҳатомуз гапга тушди:

— Унинг нимасига раҳминг келади? Бекорга вайсайдди, қилмишига яраша жазосини тортди... Мен уни билман — яхши, ғайратли, бақувват, ақлли йигит. Фикр юргизиш унинг иши эмас... Мен фикр юргизсам бўлади, чунки мен хўжайинман. Хўжайин бўлиш осон иш эмас!.. Жағига урганинг билан у ўлиб қолмайди, ақли киради. Шунақа, Фома! Ҳали гўдаксан... ҳеч нарсага ақлинг етмайди... Яшаш йўлини сенга ўргатиш керак... балки бу дунёда менинг умрим оз қолгандир...

Игнат жим бўлиб қолди, яна ароқ ичди-да, яна салмоқ билан гап бошлади:

— Одамларга ачиниш керак... Бунинг яхши! Бироқ идрок билан ачиниш керак... Аввало одамига қараб билиб олиш керак: бирон нафи борми, бирон фойдаси тегадими? Агар унинг кучли, ишчан одам эканини кўрсанг ая, ёрдам қил; борди-ю, у нимжон, ишга уқувсиз бўлса, бетига туপুর, ишинг бўлмасин. Шуни бир билки, ҳамма нарсадан доим зорланиб, оҳ-воҳ қилиб юрадиган одам, икки пулга арзимайди, унақа одамга ачиниш ҳам керакмас, агар сен унга ачиниб ёрдам қилгудек бўлсанг, барибир, унга фойданг тегмайди... Ундайларга ачинсанг, бешбаттар такасалтанг бўлиб, талтайиб кетади... Отахонингникида турганингда сен турли-туман, қаланғи-қасанғи, дайди, ювиндихўр, бечораларни... ва ҳар хил аблаҳларни кўргансан... Уларни унут... Улар одам эмас, чиқинди холос, улар ҳеч нарсага арзимайди... Улар худди кана, бурга ва шу сингари бошқа ҳашаротларга ўхшайдилар... Улар худо учун яшашмайди, уларнинг ҳеч қанақа худоси ҳам йўқ, улар фақат аҳмоқларнинг кўнгилларини юмша-

тиш ва уларнинг хайр-эҳсонлари билан ўзларининг қоринларини қаппайтириш учунгина худонинг номини тилга оладилар... Улар ўз қоринлари учунгина яшайдилар — ичиш, ейиш, ухлаш ва оқ-воҳ чекишдан бошқа ҳеч нарса ни билмайдилар... Улар кўнгилни вайрон қилишади, холос. Уларга яқинлаша кўрма. Улар орасида ҳатто яхши одам ҳам, чириган олмалар орасида қолган тоза олмадек бузилиши мумкин. Ҳали ёшсан, менинг сўзларимга ҳам тушунмайсан. Сен оғирчиликка бардош берадиган одамга ёрдам қил... У балки сендан ёрдам ҳам сўрамас, лекин сўрамаса ҳам ўзинг билиб ёрдам қил... Агар у мутакаб-бир одам бўлса, балки сенинг ёрдамингга хафа ҳам бўлар, шунда сен ёрдам қилаётганингни сездирма, ўзингни билмасликка сол... Ақл билан иш тугилса, мана шундай қилиш керак! Гап мана бундай: айтайлик, иккита тахта лойда ётибди, бири чирик, иккинчиси эса яхши, бутун тахта. Шунда сен нима қилишинг керак? Чирик тахтадан нима фойда? Сен унга тегма, майли, лойда ётаверсин, оёқни ифлос қилмаслик учун уни босиб ўтиш мумкин... Яхши тахтани олиб офтобга қўй, у сенга ёки бировга бирон нарсага асқатиб қолади. Шундай ўғлим! Менинг гапларимни яхшилаб уқиб ол... Хотирингдан чиқарма... Ефимга ачинишининг ҳеч ҳожати йўқ, у ишчан йигит, ўз қадрини билди... урган билан ўлиб қолмайди... Мен яна бирор ҳафта кўраман, кейин штурвалга қўяман... Қарабсанки, кейинчалик лоцман бўлиб кетади... Агар капитан қилсанг борми, эпчил капитан бўлади! Одамлар мана шундай ўсади... Бу сабоқни, ўғлим, мен ҳам ўз бошимдан кечирганман, унинг ёшида мен ҳам роса калтак еганман. Ҳе, ўғлим, ҳаёт, туққан онамиз эмас — бизнинг қаттиққўл хўжайинимиз...

Игнат ўғлига икки соат чамаси ўзининг ёшлик чоғлари, қилган ишлари, одамлар ва уларнинг заиф томонларининг даҳшатли кучи, одамларнинг бошқалар ҳисобига яшаши учун ўзларини бахтсиз қилиб кўрсатишга усталиклари тўғрисида ва яна ўзининг оддий бир ишчидан қандай қилиб катта ишнинг хўжайини бўлиб олганлиги тўғрисида сўзлаб берди...

Бола отасининг сўзларига қулоқ солиб ўтираркан, унга тикилар ва гўё отаси борган сари унга яқинлашиб келаётгандай туюлар эди. Отасининг гаплари, Анфиса аммаси айтиб берган эртақлар сингари мазмундор бўлмаса ҳам, лекин уларда эртақлардагига қараганда аниқроқ, тушунарлироқ ва кишини қизиқтирадиган алақандай

янгилик бор эди. Унинг кичкинагина қалбида аллақандай кучли ва оташин бир нарса қайнаб, бола кўнглини отасига жалб қиларди. Игнат ўғлининг қарашларидан, унинг ҳисларини сездн шекилли, ўтирган еридан ирғиб турди-да, ўғлини даст кўтариб бағрига босди. Ҷома эса отасининг бўйнидан қучоқлаб, юзини унинг юзига қўйиб тез-тез нафас оларкан, жим турди.

— Уғлим!— дея пичирлади Игнат бўғиқ овоз билан,— жоним... қувончим менинг. Тириклигимда ўқиб ол... Ҳаёт кечириш нақадар оғир!

Бу шивирлашдан боланинг қалби титраб кетди, у тишини тишига маҳкам босаркан, кўзларидан дув этиб қайноқ ёшлар тўкилди.

Пароход Волга бўйлаб юқорига — орқасига қайтиб келарди. Кўк юзини қалин қора булутлар қоплаган ва дарё устида машъум сокинлик ҳукм сурган июль ойининг дим кечаларидан бирида пароход Қозонга етиб, Услон ёнида узоқларга чўзилиб кетган кемалар карвони ортига келиб тўхтади. Лангар занжирларининг шарақлаши ва команда ҳайқириқлари Ҷомани уйғотиб юборди; у деразадан қараркан олисда, қоронғилик ичида аранг липиллаган чироқларни, мойдек қоп-қора, қуюқ сувни кўрди, бўлак ҳеч нарса кўринмади. Боланинг юраги орзиқиб, сесканиб тушди, у диққат билан қулоқ сола бошлади.

Қаердандир айтиб йиғлагандай мунгли, аламли қўшиқ овози эшитилиб турарди; кемалар карвонида қоровулар бир-бирларини чақирар, пароход буғ чиқариб, зарда билан пишқирар эди... Дарёнинг қоп-қора суви кемалар бортига уриларкан, гоҳ мунгли, гоҳ мулойим шапилларди. Бола кўзлари толгунча йироқларга тикилиб қараб, у ерда тўда-тўда бўлиб турган қора нарсаларни ва уларнинг тепасида сўнай-сўнай деб милтилаган оловларни кўрди... Булар баржалар эканини билса-да, лекин кўнгли тинчимади, юраги гуп-гуп уриб, хаёлида аллақандай ваҳимали қоп-қора нарсалар кўз олдига келди.

— О-о... О!— дея йироқдан чўзиб қичқирган овоз эшитилиб, бора-бора худди ҳўнграгандек бўлиб тугади... Кимдир палубадан юриб пароход бортига келди...

— О-о-о!...— деган овоз яна эшитилди, бироқ бу гал яқинроққа келди...

— Яфим!— деди биров палубада дўриллаб.— Шайтон! Тур ўрнингдан! Чангакни ол...

Яқингинадан яна:

— О-о-о!— дея инграган овоз эшитилди, Фома сесканиб кетди-да, ўзини деразадан опқочди.

Бу ғалати овоз борган сари яқинлашаркан, ҳамон зўраяр, фарёд қилар ва зулмат қўйнига сингиб кетар эди. Палубада эса ташвишланиб пичирлашарди:

— Яфимка! Тур, меҳмон келяпти!

Биров шошиб:

— Қани?— деб сўради.

Палубадан шипилаб ўтган ялангоёқ товуши ва ғовур-ғувур эшитилди, боланинг худди тумшуғи ёнидан, икки чангак пастга сирғаниб тушди-ю, товушсиз сувга санчилди...

Яқингинадан:

— Меҳ-мо-н!— деб қичқаришди, сувнинг оҳиста ва ғалати шипиллагани эшитилди.

Бола бу мунгли овозни эшитиб қўрққанидан титради, бироқ қўлларини деразадан, кўзларини сувдан узолмади.

— Фonusни ёқ... ҳеч нарса кўринмаяпти!..

Мана, сувга хирагина шуъласи тушди... Фома сувнинг оҳиста чайқалаётганини, гўё жон оғриғига чидолмай титраётгандай жимирлаганини кўрди.

— Қара... қара!— ваҳима билан пичирлашди палубада.

Шу чоқ сув бетига тушган шуъла ёруғида бир одамнинг оппоқ тишлари иржайган даҳшатли башараси кўринди. У сув бетига чайқалиб сузиб борар, тишлари эса, тўғри Фомага қараб, гўё кулимсираб:

«Эҳ, бола, бола... совуқ!» деяётгандек эди.

Чангаклар лапанглаб баланд кўтарилди, кейин яна сувга тушди.

— Итариб юбор уни... Торт!.. Эҳтиёт бўл, парракка тикилиб-нетиб қолмасин...

Чангаклар пароход борти бўйлаб сийганар, гўё тиш гижирлагандай овоз чиқариб, бортни таталар эди. Палубада шипиллаётган оёқ товушлари аста-секин пароходнинг қуйруғи томон кетди... Мана, у ерда ҳам азада айтиб йиғлагандай, мунгли нидо яна тақрорланди:

— Меҳ-мо-н!..

— Дада!— деб бақариб юборди Фома.— Дада...

Отаси ирғиб туриб, ўғлининг олдига югурди.

— Нима у? Улар нима қилишяпти?— деди қичқариб Фома.

Игнат ўкирганича каютадан ўқдай отилиб чиқиб кетди. У тезда қайтди, қайтиб кирганда, Фома довдираб,

қўрқа-писа атрофига аланглаб, дераза олдидан ҳали ҳам отасининг ўрнига етиб ололмаган эди.

— Қўрқитишдими сени, ҳечқиси йўқ!— деди Игнат ўғлини кўтариб.— Мен билан ёта қол...

Ҷома оҳиста сўради:

— Нима у?

— Ўғлим, ҳеч нарса эмас... У чўккан одам. Биров чўкиб ўлган, оқиб келяпти... Ҳечқиси йўқ! Сен қўрқма, у оқиб кетди...

— Нега уни итариб юборишди?— деб сўради бола, қўрққанидан отасига маҳкам ёпишаркан, кўзларини юмиб...

— Шундай қилиш керак... Уни сув парракка тиқиб қўйса... эртага полиция кўриб қолса, оворагарчилик бўлади, тергов бўлиб... бизни ушлаб қолади. Шунинг учун ҳам уни итариб, оқизиб юборишди... унга нима? У ўлган... унинг ҳеч ери оғримайди, хафа ҳам бўлмайди... тирикларга у анчагина ташвиш орттириши мумкин... ухла, ўғлим!..

— У шундай оқиб кетаверадими?

— Ҳа, шундай оқиб кетаверади... бирон ерда тутиб олиб кўмишади...

— Балиқлар еб қўймайдими?

— Балиқлар одам гўшти емайди... қисқичбақалар ейди...

Ҷома ваҳмдан қутулди, бироқ унинг кўз ўнгида, тишларини иржайтириб турган даҳшатли башара қоп-қора сув бетида қалқиб тургандай эди.

— Ким ўзи у?

— Худо биледи! Сен унга худодан: «Қабрида тинч ётсин», деб сўра!

— Э худо, уни қабрида тинч ётқиз,— такрорлади Ҷома пичирлаб.

— Энди бўлди... Ухла, қўрқма!.. У энди жуда олисда! Оқиб кетяпти... Сен-чи, бортга эҳтиёт бўлиб яқинлаш, тагин худо кўрсатмасин, сувга йиқилиб тушсанг борми...

— У ҳам йиқилиб тушганми?

— Албатта йиқилган... Эҳтимол, маст бўлгандир... Балки ўзини ташлагандир... Ўзини шунақа сувга отадиганлар ҳам бор... Келади-да, ўзини сувга ташлайди... Чўкиб ўлади... Ҳаёт мана шунақа, болам, бир хил ўлим одамнинг ўзи учун байрам, бир хиллари эса ҳамма учун хайрли!

— Дада...

— Ухла, бўтам...

Мактаб ҳаётининг биринчи куниёқ, болаларнинг қий-чув билан тўс-тўполон кўтариб қилган шўхликларидан ва қалтис ўйинларидан ҳайрон бўлиб қолган Фоманинг кўзи шу болалар орасидан иккитасини ажратди, улар бир кўришдаёқ, бошқа болаларга қараганда унга қизиқроқ туюлди. Биттаси Фоманинг олдидаги партада ўтирарди. Фома унга ер остидан қараб, унинг кенг елкасига, сепкил босган йўғон бўйнига, шалпанг қулоқларига, оч малла сочи тақир қилиб олинган энсасига кўзи тушди.

Боши ялтироқ, пастки лаби осилган ўқитувчи: «Смолин Африкан!» деб чақирганда, ҳалиги малла бола секин ўрнидан турди-да, масалани эшитиб олгач, доскага қунт билан катта-катта қилиб юмалоқ рақамларни ёза бошлади.

— Яхши, бўлди!— деди ўқитувчи.— Ежов Николай, давом эттир!

Фоманинг ёнидаги партада ўтирганлардан бири — жиккак, қоп-қора, сичқон кўзли, кичкинагина бир бола ўрнидан ирғиб турди-да, атрофга аланглаб ҳамма нарсага туртиниб, парталар ўртасидан юриб борди. У доска олдига боргач, дарров бўрни олди-да, оёқ учида туриб, доскани тақиллатиб, бўрни уватиб, билинар-билимас майда сонларни ёза бошлади.

Кўзлари толиққан ўқитувчи ижирганиб сап-сарик башарасини буруштираркан:

— Секироқ!— деди. Ежов эса жаранглаган овоз билан тез-тез сўзлай бошлади:

— Энди биз, биринчи савдогарнинг ўн етти тийин фойда олганини билдик...

— Бўлди!.. Гордеев! Иккинчи савдогарнинг қанча фойда олганини билиш учун нима қилиш керак?

Бир-бирига сира ўхшамаган бу икки боланинг қилиқларини кузатиб ўтирган Фома, қўққисдан берилган бу саволдан гангиб, индамай қолди.

— Билмайсанми?.. Тушунтир унга, Смолин...

Бўр тегиб оқарган бармоқларини латта билан тозалаб артаётган Смолин, Фомага қарамай, латтани кўйдиди, масалани тамомлагач, яна қўлини арта бошлади. Ежов эса илжайганича, йўл-йўлакай ирғишлаб, ўз жойига қайтиб келди.

— Эҳ, сени!— дея шипшиди у Фоманинг ёнига ўтира-

ётиб унинг биқинига мушти билан туртиб ҳам қўйди.— Нимаси қийин? Ҳамма фойданинг ўзи қанча? Уттиз тийин... сотувчилар-чи, иккита... бири ўн етти тийин олди, хўш, иккинчиси қанча олади?

Фома хижолат бўлиб пичирлади:

— Билаган,— деди-да, битта-битта босиб ўз жойига қайтиб келаётган Смолиннинг юзига тикилди. Унга Смолиннинг юмалоқ, сепкил босган олачалпоқ, лорсиллаб турган юзи ва кўк кўзи ёқинқирамади. Ежов эса унинг оёғини қаттиқ чимчиларкан:

— Кимнинг ўғлисан, Довдирними?— деб сўради.

— Ҳа...

— Сени қара-я... Хоҳласанг, мен сенга ҳамма вақт айтиб тураман.

— Бўпти...

— Бунинг учун нима берасан?

Фома ўйлаб туриб сўради:

— Сен ўзинг биласанми?

— Менми? Мен, биринчи ўқувчи бўлаган...

— Ҳой! Ежов, тагин гаплашяпсанми?— деб қичқирди ўқитувчи.

Ежов сапчиб туриб:

— Мен эмас, Иван Андреевич, Гордеев!— деди шартта.

— Иккаласи ҳам пичирлашяпти,— деди Смолин салмоқ билан.

Ўқитувчи афтини норози кишидай буруштириб, қалин лабларини ғалати қилиб чапиллатиб, ҳамма болани қойиди, бироқ унинг танбеҳи Ежовга кор этмади шекилли, у ўша заҳотиёқ яна шивирлади:

— Қараб тур сени, Смолин! Чақимчилигинг учун бир адабингни бермасам...

— Бўлмаса сен нега янги келган болага тўнкайсан?— деб сўради оҳиста Смолин, бошини ўгирмай.

— Бўлди, бўлди!— деди зарда қилиб Ежов.

Фома жиккак шеригига кўз қири билан қараб тураркан, индамади, бу бола унга айни вақтда ҳам ёқар эди ва айни замонда ундан йироқроқ бўлиш истагини кўзгатарди. У танаффус вақтида Ежовдан Смолиннинг бойвачча, кўн заводи хўжайинининг ўғли эканини, Ежовнинг ўзи эса, давлат палатасида қоровул бўлиб ишлайдиган бир камбағалнинг ўғли эканини билиб олди. Бу эса, шўх боланинг тиззасига ҳамда тирсақларига ямоқ тушган кул ранг

бамазейдан тикилган кийимидан, рангпар, заҳил юзидан, суяклари туртиб чиққан кичкинагина гавдасидан ҳам маълум эди. Ежов сўзлаганда қўларини пахса қилиб, юз-кўзларини учириб, жаранглаган овоз билан сўзлар ва кўпинча гапида маъноси ёлғиз ўзигагина маълум бўлган сўзларни ишлатар эди.

— Биз икковимиз ўртоқ бўламиз,— деди у Фомага. Гордеев шубҳа билан унга кўз қирини ташларкан:

— Ҳали ўқитувчига сен мени нега чақдинг?— деб эси-га солди.

— Буни қара-я! Сен янгисан, ҳам бойсан, ўқитувчи бойларга индамайди. Мен эса камбағал, очофатман, мени у яхши кўрмайди, чунки мен тўполончиман ва унга ҳеч қачон совға олиб келганим йўқ... Агар мен ёмон ўқиганимда борми, у аллақачон мени ҳайдаб юборарди. Биласанми, мен бу ердан гимназияга кетаман... Иккинчи синфни битирсам, кетаман... Мени бир студент ўргатиб тайёр-лайпти... У ерда мен шундай ўқийки, ҳайрон қолгин! Сизларнинг нечта отингиз бор?

— Учта... Сен кўп ўқиб нима қиласан?— деб сўради Фома.

— Чунки мен камбағалман... камбағаллар кўп ўқиши керак, ўқиса улар ҳам бой бўлади, доктор, чиновник, офицер бўлишади... Мен ҳам... ёнимга қилич осиб, оёқларимга шпор тақаман — жиринг, жиринг! Сен ким бўласан?

— Билмайман!..— деди ўйланқираб Фома, ўртоғини кўздан кечираркан.

— Сенинг бирор кимса бўлишинг шартмас... Каптарни яхши кўрасанми?

— Ҳа, яхши кўраман...

Ежов Фоманинг салмоқланиб гапиришини тақлид қилиб:

— Оббо қурғур-э! О-о! Нечта каптаринг бор?— деди.

— Ҳеч ҳам йўқ...

— Э, сени қара-я! Бой бўлиб каптаринг ҳам йўқ... Менда учта бору — битта пайпоқдор, битта чипор, яна битта турман... Агар отам бой бўлганда, мен юзта каптар қилардим-да, куни билан учирардим. Смолиннинг ҳам каптарлари бор, ҳаммаси яхши! Ун тўртта, менга турманни ўша берган. Лекин у жуда қурумсоқ!.. Бойларнинг ҳаммаси ҳам қурумсоқ бўлади! Сен ҳам хасисмисан?

— Билмайман,— дея чучмал жавоб қилди Фома.

— Сен Смолинларникига кел, учовимиз бирга учира-
миз...

— Хўп... агар менга рухсат беришса...

— Ҳали сени отанг яхши кўрмайдими?

— Яхши кўради.

— Ундай бўлса рухсат беради. Сен отангга менинг
боришимни айта кўрма, мени айтсанг, албатта юбормай
қўяди, сен, Смолинларникига бораман, деб сўра... Смолин!

Гирдиғум бола уларнинг ёнига келди, Ежов таъна
қилгандай бош чайқаб у билан сўрашди:

— Эҳ, сариқ чақимчи! Сен билан ўртоқ бўлиб ҳам
бўлмайди, чақиртош!

Смолин ўқрайиб Фомани кузатаркан, пинагини бузмай
Ежовдан:

— Нега сўкасан?— деб сўради.

Ежов жонланганидан типирчилаб:

— Сўкаётганим йўқ, ҳақ гапни айтяпман,— деди.—
Гапимга қулоқ сол! Сен латта бўлсанг ҳам, хўп, майли!
Якшанба куни ибодатдан кейин у билан бирга сеникига
борамиз...

— Келинглар,— деди Смолин бош ирғаб.

Ежов:

— Келамиз... Ҳадемай қўнғироқ чалинади, физиллаб
бориб саъвани сотиб келай.— Шимининг чўнтагидан ичи-
да аллақандай тирик бир нарса питирлаб турган қоғоз
халтани олди-да, мактаб ҳовлисидан худди кафтдаги си-
мобдек ғойиб бўлди.

Ежовнинг эпчиллигига ҳайрон қолган Фома Смолинга
савол назари билан қараб:

— Уни қара-я!— деди.

— Жуда эпчил!— деди малла бола.

— Хушчақчақ ҳам,— деб қўйди Фома.

— Ҳа, хушчақчақ!— деди Смолин ҳам. Шундан ке-
йин улар бир-бирига қараб, жим бўлишди.

— Бизникига келасанми у билан?— деб сўради мал-
ла бола.

— Келаман...

— Кел... Бизникида яхши...

Фома бунга ҳеч нарса демади. Шундан кейин Смолин
сўради:

— Ўртоқларинг кўпми?

— Ҳеч йўқ...

— Мактабга киргунимгача менинг ҳам ҳеч ўртоғим

йўқ эди... Ҷақат амакиваччаларим бор, холос... Энди сен бирданига икки ўртоқ орттирдинг...

— Шундай,— деди Ҷома.

— Уртоғинг кўп бўлса, зерикмайсан... Уқиш ҳам осон, айтиб бериб туришади...

— Сен ўзинг яхши ўқийсанми?

— Мен ҳамма нарсани яхши бажараман,— деди Смолин бемалол.

Гўё бир нарсадан қўрқиб, аллақасёққа шошиб чопиб кетаётгандек, қўнғироқ жиринглаб қолди...

Мақтабга кириб ўтиргач, Ҷома ўзини эркинроқ сезд ва ўз ўртоқларини бошқа болаларга солиштириб кўра бошлади. Ҳадемай у, уларнинг иккаласини ҳам, мактабда энг яхши ўқувчилардан эканини ва худди синфнинг қора доскасидан ҳали ўчирилмаган ўша 5,7 рақамлари каби дарров киши кўзига ташланиб туришини фаҳмлади. Уртоқларининг барча болалардан яхши экани Ҷоманинг кўнглини кўтарди.

Мақтабдан улар учаласи бирга қайтишди, лекин Ежов узоққа бормай, аллақандай бир тор кўчага бурилиб кетди. Смолин эса Ҷоманинг уйигача бирга борди ва хайрлашаётди:

— Мана кўрдингми, бундан кейин ҳам бирга юрамиз!— деди.

Ҷомани уйда тантана билан кутиб олдилар— отаси унга исм ва фамилиясининг бош ҳарфлари нақш қилиб ўйилган оғир кумуш қошиқ, аммаси эса, ўзи тўқиган шарфни совға қилди. Унинг яхши кўрган овқатларини қилиб кутиб туришган экан, ечиниши биланоқ, дарҳол уни столга ўтқазишиб, суриштира бошладилар:

— Хўш, мактаб ёқдимми?— деб сўради Игнат, ўғлининг ловиллаб турган қип-қизил юзига меҳр билан тикилиб.

— Дуруст... яхши!— деб жавоб берди Ҷома.

— Бўтам!— дея мулойимгина хўрсинди аммаси.— Сен ҳушёр бўл! Уртоқларингга эҳтиёт бўл... Агар биронтаси сени хафа қилгудек бўлса, дарров домлангга айт...

— Гапини қара-я!— деб кулимсиради Игнат.— Ҳеч қачон шундай қилма! Кимки сени хафа қилса, ўзинг жавоб қилишга урин, ўз қўлинг билан адабини бер! Болалар яхшими ўзи?

— Ҳа,— Ҷома Ежовни эслаб кулимсиради.— Биттаси бор, бирам эпчилки, қўяверасан!

— Кимнинг ўгли?
— Қоровулнинг ўгли...
— Эпчил дейсанми?
— Жуда ҳам!
— Сатқай сар! Бошқаси-чи?
— Бошқаси сап-сарик бола... Смолин...
— Э! Афтидан, Митрий Ивановичнинг ўғлига ўхшайди... Ушандан қолма, яхши ўртоқ бўлади... Митрий — ақлли одам... Угли ўзига ўхшаган бўлса, яхши! Лекин бошқаси... Сен, Фома, қулоқ сол: якшанба куни уларни меҳмонга чақир. Мен тортиқ олиб келаман, уларни зиёфат қиласан... Кўрайлик, улар қанақа экан?..

— Якшанба куни мени Смолин ўзиникига чақирган эди,— деди Фома отасига савол назари билан қараб.

— Э-ҳа, шундайми... Майли, бор! Ҳечқиси йўқ, бор... Дунёда қандай одамлар борлигини кўр... Дўст орттирмай, ёлғиз яшаб бўлмайди... Мана, мен йигирма йилдан кўп бўлди, отахонинг билан дўстман, унинг ақлидан анчагина фойдаландим. Сен ҳам шундай қил, ўзингдан яхшироқ ва ақллироқ бола билан дўст бўлишга урин... Яхши одамнинг ёнида юрсанг, кумуш ёнида ялтилаган чақадек, ўзинг ҳам биттангалик ўрнига ўтасан...— Игнат ўзи қилган таққосга кулимсираб қўшиб қўйди:

— Ҳазиллашяпман, сохта бўлмай, чинакам одам бўлишга тириш... Озгина бўлса ҳам ўз ақлинг бўлсин... Хўш, кўп дарс бердими сенга?

— Кўп,— деди бола хўрсиниб ва унинг хўрсинганига аммаси ҳам хўрсиниб қўйди.

— Майли, ўқи! Илмда бошқалардан орқада қолма. Лекин мен сенга айтсам; мактабда йигирма беш синф бўлганда ҳам, ёзув, ўқув, ҳисобдан бошқа ҳеч нарсани ўргатмайди. Бундан бошқа турли-туман аҳмоқликларни ҳам ўргатиши мумкин, лекин сени худо сақласин! Агар бирон ҳодиса... калтаклайман... агар тамаки чексанг, лабингни кесиб ташлайман.

— Худони ёдла, Фомушка,— деди аммаси.— Яратгани унутма, эҳтиёт бўл...

— Тўғри! Худо билан отангни ҳурмат қил! Лекин мен шуни айтмоқчиманки, ўқиш китобларининг ўзи камлик қилади... Дурадгорга болта билан ранда қанчалик керак бўлса, сенга улар шунчалик керак; улар анчайин асбоб, асбоб ўргатмайди. Уқдингми?.. Айтайлик, дурадгорнинг қўлига болта берилган, у болта билан тўсин йўниши

керак... Бунинг учун биргина қўл билан болта кифоя қилмайди, бундан ташқари, ўз оёғингни чопиб олмасдан, тўсин йўниш учун уқув керак... Бундан чиқдики, ёлғиз китобнинг ўзи озлик қилади. Ундан фойдаланишни ҳам билиш зарур... Мана шу уқув ҳар қандай китобдан ҳам устунлик қилади, лекин китобларда бу ҳақда ҳеч нарса ёзилганмас... Буни, Фома, ҳаётнинг ўзидан ўрганиш керак. Китоб жонсиз нарса, уни нима қилсанг ҳам бўлаверади, йирт, мажақла, у дод демайди... Аммо ҳаёт, агар сен бир оз қинғир қадам қўйсанг, ўзингга номуносиб жой эгалласанг борми, мингларча овоз билан сенга бақиради, етмаса шундай урадики, тўнтарилиб тушасан.

Фома столга суяниб, отасининг сўзларини зўр диққат билан тинглади ва унинг кучли овозига қулоқ солиб ўтираркан, гоҳ ўша тўсин йўнаётган дурадгорни, гоҳ ўзини кўз олдига келтирарди: гўё у қўлларини олға чўзиб, билқилдоқ ер устидан юриб аллақандай баҳайбат ва тирик бир нарса томон оҳиста пусиб бораётгандай ва мана шу баҳайбат нарсани тутишга интилаётгандай бўлади...

— Одам ўзини ўз иши учун эҳтиёт қилиши ва ўз ишининг йўлини пухта билиши керак... Одамзод, бўтам, худди пароходдаги лоцманга ўхшайди... Ёшлигингда, тошқин сувда сузгандек тўғри бор! Ҳамма ерда сенга йўл очиқ... Лекин пароход ҳайдашнинг ҳам вақти борлигини билиш керак... Сув камайдами, остинг саёз бўлиб қолади, гоҳ тўнгат, гоҳ тош рўпара келади; пристанга эсон-омон етиб олиш учун, буларнинг ҳаммасини назарда тутиш ва ўз вақтида четлаб ўтиш керак...

— Мен пристанга етиб оламан!— деди бола ишонч ва ғурур билан отасига қараб.

— Бе... Катта кетдинг!— Игнат кулиб юборди. Аммаси ҳам мулойимгина кулиб қўйди.

Отаси билан бирга Волгани айланиб қайтгандан кейин Фома отаси, аммаси ва Маякин билан дадил сўзлашадиган бўлиб қолди. Бироқ кўчада ёки бирон бошқа жойда, ёт одамлар олдида, қовоғини солиб олар ва ҳамма ерда аллақандай яширин душманлик сезаётгандек, уни биров пойлаб тургандек, чор атрофига шубҳа билан ишонқирамай қаранаверарди.

У, баъзан кечалари қўққисдан уйғониб, анчагача атрофдаги жимликка қулоқ солиб, кўзларини катта очиб қоронғиликка тикилганича ётарди. Унинг кўз ўнгида отаси сўзлаб берган одамларнинг образи ва воқеалар гавдала-

нарди. У ўзи ҳам сезмай, уларни аммасининг эртаклари билан аралаштириб, воқеаларни шундай чалкаштириб юбордики, унда хаёлнинг равшан бўёқлари ҳақиқий ҳаётнинг дағал ранглари билан ғалати бўлиб қоришиб кетарди. Бундан тушуниб бўлмайдиган аллақандай баҳайбат бир нарса пайдо бўларди; бола кўзларини юмиб олар, буларнинг ҳаммасини ўзидан нари қувмоқчи бўлар, юрагига ваҳм солувчи хаёлотнинг чарх уришларини тўхта-тишга уринар эди.

Бироқ у ҳарчанд уринса ҳам ухлай олмасди, аммо уй ичини борган сари қора шарпалар тўлдирарди. Шунда у аммасини оҳиста уйғотиб:

— Амма... Ҳой, амма...— деди.

— Нима дейсан? Худо сақласин...

— Олдинга ўтаман,— деб шивирлади Фома.

— Нега? Ух-ла, жоним... ухла...

— Қўрқяпман!— деди бола.

— Сен дуо ўқиб, ўзингга дам солиб ёт, қўрқмайдиган бўласан.

Фома кўзини юмиб ётган жойида дуо ўқирди. Сокин тун унинг кўз ўнгида поёнсиз қоп-қора сув босгандай жимжит, сув ҳамма ёққа тошиб кетгану, шу кепатада қотиб қолган, на мавжланади, на қимирлайди, ўзи тубсиз чуқур бўлса ҳам, ичида ҳеч нарса йўқ. Аллақаердан, юқоридан, қоронғиликдан мана шу жонсиз сувга ёлғиз қараб туриш ниҳоятда қўрқинчли... Лекин тунги қоровул шақилдоғининг овози эшитилади-ю, бола сув бетининг жимирлаганини кўради, сув юзини чайқалтириб юмалоқ, майда-майда тиниқ пуфакчалар ирғишлайди... Черков жомхонасида чалинган қўнғироқ овози бутун сувни ниҳоятда кучли бир ҳаракат билан қўзғалишга мажбур қилади ва бу овоздан анчагача аста тебраниб туради, зўр бир шуъла ҳам тебраниб сув бетини ёритади ва унинг ўртасидан олис қоронғилик томон ёйилади-да, оқариб кўздан ғойиб бўлади. Мана шу зулмат саҳросини яна қайтадан мунгли бир жимжитлик қоплайди.

— Амма...— ёлвориб пичирлайди Фома.

— Нима дейсан?

— Олдинга бораман...

— Ке, кела қол, бўтагинам...

Фома аммасининг ёнига ўтгач, унга ёпишиб олиб:

— Бирор нарса айтиб бер...— деб сўрайди.

— Кечаси-я?— дея кўнмайди аммаси уйқу аралаш.

— Айтиб бер...

Аммаси узоқ ялинтирмайди. Кампир кўзини юмиб олиб, эснаб-эснаб, уйқусираб, хириллаган овоз билан секин гап бошлайди:

— Мен сенга айтсам, бўтагинам, бор экан-да, йўқ экан, бир юртда, бир подшоликда эру хотин бор экан, улар ниҳоятда камбағал эканлар!.. Улар шу қадар бечора эканларки, егани нонлари ҳам йўқ экан. Улар тиланчилик қилишаркан. Кунлардан бир куни улар фарзанд кўришибди... Фарзанд кўришибди, болани чўқинтириб исм қўйиш керак бўпти, бироқ улар камбағал бўлганликлари учун, отахони билан меҳмонларни зиёфат қилишга ҳеч нарсалари йўқ экан, шунинг учун болага исм қўйиб чўқинтиришга ҳеч ким келмапти! Улар ундай қилса ҳам, бундай қилса ҳам ҳеч ким келмапти!.. Шундан кейин худонинг ўзига ёлворишибди: «Э, худоё худовондо!»

Ҷома, худонинг ўзи исм қўйиб берган бола ҳақидаги бу даҳшатли эртаски биларди, бу эртаски бир неча бор эшитган эди, кампир айтиб бергунча уни кўз олдига келтирди: мана, у оқ отга миниб ўзига исм қўйган ота-онасининг ёнига бормоқда. У қоронғида саҳро бўйлаб кетаркан, гуноҳкор бандаларнинг нақадар азоб-уқубат чекаётганини кўради... ва уларнинг оҳистагина инграб ёлворишларини эшитади:

«О-о-о! Инсон! Худодан сўра, токайгача биз азоб чекамиз?»

Шунда Ҷомага, гўё тунда ўзи оқ отга миниб келаётгандек ва ўша одамлар унинг ўзига инграб ёлвораётгандек туюлади. Унинг юраги сиқилади, кўзлари жиққа ёшга тўлади, у кўзларини чирт юмиб олади ва ўрнида бесаранжом бўлиб ётиб, кўз очишга ҳам қўрқади...

Кампир, одамларнинг азобу уқубатлари ҳақидаги ҳикоясини тўхтатиб:

— Ухла, болагинам, Исо ҳамроҳинг бўлсин!— дейди.

Ҷома шундай кечалардан кейин, эрталаб тургач, шоша-пиша ювинар, апил-тапил чой ичиб, ёғлиқ, ширин сомсаларни ола солиб мактабга чопарди, у ерда уни бой ўртоғининг сахийлигидан наф кўрадиган, доимо оч, Ежов кутиб турарди.

— Ейдиган нарса опкелдингми?— деб кутиб оларди Ҷомани у, узун бурнини жийриб.— Бер, мен уйдан ҳеч нарсасиз келдим... ухлаб қолибман, жин ургур, кечаси

соат иккигача ўқиб ўтирдим... Сен масалани чиқардингми?

— Чиқарганим йўқ...

— Оббо, қора боскур-эй! Мен сенга ҳозир туя қилиб бераман!

У майда, ўткир тишлари билан балишни тишлар экан, мушук сингари хўриллар, гап оҳангига жўр қилиб чап оёғи билан депсинар, Фомага қисқа қилиб масалани тунтирар эди:

— Кўрдингми? Бир соатда саккиз челақ оққан бўлса... Неча соат оққан, олтини? Эҳ, жуда мазали овқат еркансанлар!.. Демак, олтини саккизга кўпайтириш керак бўлади... Сен кўк пиёз солган балишни яхши кўрасанми, а? Мен жуда ҳам! Шундай қилиб, биринчи крандан олти соатда қирқ саккиз челақ оққан... чанга ҳаммаси бўлиб тўқсон челақ қуйилган... У ёғини ўзинг биласанми?

Фомага Смолиндан кўра кўпроқ Ежов ёқса-да, лекин Смолин билан иноқроқ эди. Кичкинагина бу боланинг зеҳнига, эпчиллигига қойил қолар, Ежовнинг ўзидан ақлироқ эканини билар ва унга ҳаваси келарди-ю, бироқ шунинг учун ҳам уни ёмон кўрар ва айни замонда унга, тўқ одам оч одамга қандай ачинса, худди шундай ачинар эди ҳам. Эҳтимол, унинг мана шу жиккак болага бўлган раҳмдиллиги, тунд, малла Смолинга нисбатан уни яхшироқ кўришга ҳамма нарсадан кўра кўпроқ халақит бераётган бўлса ҳам ажаб эмасди. Ежов бойвачча ўртоқларини мазах қилиб, доим уларга:

— Эҳ, сиз, сомсахўр, қорни катталар,— деб қўярди.

Унинг мазах қилганига Фоманинг жаҳли чиқарди ва бир куни қаттиқ хафа бўлиб, аламига чидолмай:

— Сен, тиланчи, гадойсан!— деди.

Сариқ юзини бирданига парча-парча доғ босган Ежов шартта жавоб берди:

— Хўп, майли!.. Мана кўрасан, бундан кейин айтиб бериб бўпман, хомага ўхшаб қаққайиб қоларсан ҳали!

Улар уч кунгача бир-бири билан гаплашмай юришди, ўқитувчининг таъби хира бўлди, чунки шу кунлари ўқитувчи ҳамма ҳурмат қиладиган Игнат Гордеевнинг ўғлига бир ва икки баҳо қўйишга мажбур бўлди.

Ежов ҳамма нарсадан хабардор эди: у мактабдагиларга прокурорнинг оқсочи туғиб қўйганини, прокурорнинг хотини шу важдан эрининг устига қайноқ кофе сочиб юборганини сўзлаб берди: у ёрш балиғини қаерда ва

қачон тутиш яхшироқ эканини айтиб бера олар, қуш тутиш учун тузоқ ва қафас ясашни билар; казарма чердагида ўзини осиб ўлдирган солдатнинг нима учун ва қандоқ қилиб осганини, ўқитувчига бугун ўқувчилардан кимнинг ота-онаси совға олиб келганини ва қандай совға эканини муфассал айтиб берар эди.

Смолиннинг билим ва ҳавас доираси савдогарлар ҳаёти билан чегараланарди; малла бола уларнинг уйларига, пароходларига, отларига қараб баҳо бериб, ким кимдан бойроқ эканини айтишни яхши кўрарди. Буларнинг ҳаммасини у муфассал билар ва бу ҳақда завқ билан гапирарди.

Смолин ҳам Ежовни Фома сингари назарга илмас эди-ю, бироқ у билан бир хилда иноқ муносабат қиларди. Ҳар гал Гордеев Ежов билан уришиб қолганда, уларни яраштиришга уринарди ва бир куни мактабдан уйга кетаётиб Фомадан:

— Нега Ежов билан уришасан?— деб сўради.

— Нега бўлмаса ўзи тумшуғини кўтарди?— зарда қилиб жавоб берди Фома.

— Чунки сен ёмон ўқийсан, у эса сенга доим ёрдам беради... У — ақлли... Бечора бўлса, унда нима айб? У ўқиб олса борми, қўлидан ҳамма иш келадиган бўлади, бой ҳам бўлиб кетади...

— Худди пашшага ўхшайди,— деди Фома менсимай,— гинғиллаб, гинғиллаб туриб, қўққисдан чақиб олади.

Лекин болаларнинг ҳаётида уларнинг учовини ҳам бирлаштирадиган бир нарса бор эди, шундай дамлар ҳам бўлардики, улар характерлари ва мавқелари жиҳатдан бўлган тафовутни ҳам унутишарди. Якшанба кунлари учаласи ҳам Смолинникига келиб ҳужра томига қурилган кенг каптархонага чиқиб олиб, каптар учирешарди.

Чиройли семиз каптарлар қордек оппоқ қанотларини қоқиб, бирин-кетин каптархонадан учиб чиқишарди-да, том четига тизилишиб, офтобда товланишиб, болаларнинг рўпарасида ғу-ғулаб таранишарди.

Ежов сабрсизлигидан типирчилаб:

— Учир!— деб ялинарди.

Смолин учига латта боғланган узун ёғочни ҳавода ўйнатиб, ҳуштак чаларди.

Чўчиган каптарлар осмонга дув этиб кўтарилар ва қанотларини тез-тез қоқиб, унинг садоси билан ҳавони тўл-

дирар эди. Мана, каптарлар кенг доира ясаб, зангори осмонга баланд кўтарилишар, қанотларини қордек ва кумушдек йилтиллашиб, борган сари осмон чўққисига юқорилаб кетишар эди. Баъзилари қанотларини кенг ёйиб, лекин қимир этказмай, худди лочиндай парвоз қиларкан, осмон гумбазига етишга интиларди, баъзилари эса, ўйноқлаб, ҳавода ўмбалоқ ошар, юмалоқ қордек пастга томон шўнғиб, яна ўқдай отилиб юқорига кўтарилиб кетар эди. Мана, каптарлар галаси осмонда қимир этмай қотиб тургандай кўринар, лекин борган сари кичрайиб бутунлай кўз илғамай қоларди. Болалар осмонга қараб, каптарлардан кўз узмай, жимгина, завқ билан томоша қилишарди, уларнинг толиққан кўзларида ердан шу қадар енгил кўтарилиб, қуёш нури чарақлаб турган соф, жимжит осмонга томон учиб кетган мана шу қанотли жониворларга нисбатан ҳасад туйғуси ва севинч ифодаси чарақлаб турарди. Кўм-кўк осмон юзига сепилган, кўз аранг илғайдиган майда нуқталар болаларнинг хаёлини ўзига тортиб кетарди ва Ежовнинг, ўйланқираб, оҳистагина:

— Биз ҳам мана шундай учсак эди, оғайнилар...— дейиши ҳаммалари учун умумий бўлган туйғуни ифодалар эди.

Умумий қувонч туйғуси билан бирлашиб, бир-бирига маҳкам суянишиб, каптарларнинг осмондан қайтиб тушишини диққат билан жимгина кутиб турган бу болалар, худди ердан узоқлашган ўз каптарларидек, ҳаёт нафасидан узоқлашиб кетишган эди, шу дамда улар фақат бола эдилар, шунинг учун ҳам ҳасад қилмай ва аразлашмай туриша олмасдилар; ҳамма нарса улар учун ёт бўлса-да, ўзаро жуда иноқ ва бир-бирининг ниятларини сўзсиз, бир қарашдаёқ фаҳмлаб олишарди, шунинг учун ҳам улар худди осмондаги каптарлардек маза қилишарди!

Мана, уча-уча чарчаган каптарлар томга келиб қўнишибди, уларни каптархонага қамаб қўйдилар.

— Оғайнилар! Олмага бормаймизми?!— деб таклиф қилди Ежов. Барча ўйин ва барча можарони бошловчи шу Ежов эди.

Унинг бу таклифи болаларнинг кўнглидан каптарлар уйғотган тинч кайфиятни қувиб чиқаради ва улар ҳар бир товушга йиртқичдай зийраклик билан қулоқ солиб, худди йиртқичлар сингари битта-битта қадам ташлаб пастқам жойлардан юриб, қўшни боққа томон боришарди. Қўлга тушмай ўғирлик қилиш умиди, қўлга тушиш ваҳимасидан устун келади. Ўғирлик ҳам меҳнат, лекин хатарли меҳнат,

ҳар қалай, меҳнат қилиб топган нарса жуда ҳам ширин бўлади!.. Нечоғлик кўп ҳаракат ва куч сарф қилинса, шу қадар ширин бўлади... Болалар оҳистагина боғ деворидан ошиб тушиб, энгашиб, қўрқа-писа аланглаб, олма томон эмаклаб кетишади. Ҳар бир шитирлаган товушдан уларнинг юраклари дукиллаб, увишиб кетарди. Улар қўлга тушишдан ҳам, танилиб қолишдан ҳам бир хилда қўрқишарди; агар уларни кўриб қолиб фақат бақириб қўя қолишса хурсанд бўлишади-я! Бақирикдан улар ҳар томонга тумтарақай бўлиб қочиб кетишади, кейин бир ерга йиғилишиб, бақирикни эшитганда ва орқаларидан қувишганда хаёлларидан нималар ўтганини ва оёғи куйган товукдай боғдан қочиб чиқиб кетишаётганда нималар бўлишини керилиб, мақтаниб, кўзларини ўйнатиб, бир-бирларига кула-кула сўзлаб беришади.

Ҷома бошқа барча ўйин ва саргузаштларга қараганда, мана шундай қароқчиликка астойдил берилар ва бундай кезларда ўзининг довюраклиги билан ўртоқларини ҳам ҳайратда қолдирар, ҳам жаҳллари чиқарар эди. Ҷома бировларнинг боғида ўзини атайин дадил тутар: овози борича гапирар, олма дарахтининг шохларини қасирлатиб синдирар, қурт еган олмани узиб олиб боғ эгасининг ўйи томон улоқтирар эди. Жиноят устида қўлга тушиш хавфидан қўрқмас, аксинча, унинг ҳавасини оширар, унинг кўзлари қораяр, тишлари маҳкам қисилар, юзи эса жиддий ва қаҳрли тус олар эди. Смолин катта оғзини унга қийшайтириб:

— Мунча кеккаймасанг...— деди.

— Мен қўрқоқмасман!— деб жавоб берди Ҷома.

— Қўрқоқмаслигингни биламан, лекин фақат аҳмоқларгина кеккаяди... Кеккаймасдан ҳам ишни бопласа бўлади...

Ежов Ҷомани бошқа нуқтаи назардан койиди:

— Агар сен ўзингни тутиб бермоқчи бўсанг, йўқол нари! Мен сенга ўртоқмасман... Сени тутиб олсалар отанг олдига олиб борадилар, у сени ҳеч нарса қилмайди, мени эса камар билан чунонам урадики, бутун суякларим шайим бўлиб кетади...

— Қўрқоқсан!— деди Ҷома қайсарлик билан.

Бир кун Ҷомани, кичкинагина, озгин, қари штабс-капитан Чумаков ушлаб олди. Чол аста яшириниб келиб узган олмаларини апил-тапил қўйнига тиқаётган боланинг елкасига чанг солди-да, ваҳшат билан бақирди:

— Қўлга тушдинг-ку, ўғри! Аҳа-а!

Ҷома ўша вақтда ўн беш ёшларда эди, у чолнинг қўлидан бир силтаниб чиқиб кетди. Бироқ ундан қочмади, қовоқларини солиб, муштини сиқиб, дўқ қилиб деди:

— Қани!.. Тегиб кўр-чи!

— Мен сенга тегмайман, полицияга олиб бораман! Кимнинг боласисан?

Ҷома буни кутмаган эди, шунинг учун унинг бутун жасорати ҳам, газаби ҳам ўша замоноқ бирдан йўқ бўлди қўйди. Полиция маҳкамасига бориш, отаси ҳеч қачон кечирмайдиган алақандай бир нарсадай бўлиб туюлди. Ҷома сесканиб тушди-да, хижолат бўлиб:

— Гордеев...— деди.

— Ие... Игнат Матвеевичнинг ўғлимисан?

— Ҳа...

Бу гал штабс-капитан хижолат бўлди. У қаддини ростлади, кўкрагини кериб, негадир таъсирли қилиб, томоғини қириб қўйди. Сўнгра мункайibroқ оталарча насиҳатомуз деди:

— Уят! Шундай баобрў ва мўътабар одамнинг бола-си-я... Бундай қилиш сизга ярашмайди... Боринг, кетинг... Агар борди-ю, шу қилиғингизни яна такрорлайдиган бўлсангиз... отангизга айтишга мажбур бўламан... Лекин у кишига менинг камоли эҳтиромим ва саломимни етказинг!

Ҷома бу чолнинг юзидаги ўзгаришни кўриб отасидан қўрқишини тушунди. Ҷома Чумаковга худди бўри боласи сингари ер остидан хўмрайиб қараб турарди: чол бўлса руҳсат берилганига қарамай, кетмай турган бола қаршисида кулгили тарзда ҳадеб оқарган мўйловини бурар ва турган жойида типирчиларди.

— Кетсангиз бўлади,— деди чол ва қўли билан йўлни кўрсатди.

— Полиция-чи!— деб сўради Ҷома хўмрайиб ва шу он чолнинг берадиган жавобидан қўрқиб кетди.

— Мен ҳазиллашдим!— деди чол жилмайиб.— Сизни қўрқитмоқчи эдим...

— Сиз ўзингиз отамдан қўрқасиз...— деди Ҷома ва ундан ўгирилиб, боғнинг ичкари томонига қараб кетди.

— Қўрқаманми? А! Яхши,— дея бақирди Чумаков унинг орқасидан.

Ҷома унинг товушидан, чолни хафа қилиб қўйганини фаҳмлади. Узи уялиб, хафа бўлиб кетди, кечгача тен-

тираб юрди, уйга қайтганда отаси уни даҳшатли савол билан қаршилади:

— Фомка! Сен Чумаковнинг боғига тушдингми?

— Тушдим,— деди бола отасига тик қараб, пинагини бузмай. Игнат бундай жавобни кутмаган бўлса керак, соқолини силаб, бир неча секунд индамай туриб қолди.

— Аҳмоқ! Нега бундай қиласан? Ўз олмамиз сенга камлик қиялпими?

Фома отасининг олдида ерга қараб индамай турарди.

— Ҳа, уялдинг-а. Балки сени ўша Ежишка йўлдан ургандир-да? Келсин, мен унинг адабини берай... ё бўлмаса у билан бутун алоқангни узиб қўяман...

— Ўзим қилдим,— деди Фома دادил.

— Ундоқ бўлса, яна ёмон!— деди зарда билан Игнат.— Нега бундай қилдинг?

— Ўзим, шундоқ...

— Вақ-вақ,— дея уни масхара қилди отаси.— Агар сен бир иш қилиб қўйсанг, ўзинг ҳам тушун, бошқаларга ҳам важ кўрсата бил... Бери кел...

Фома стулда ўтирган отасининг олдига бориб, тиззалари орасига кирди. Игнат эса, қўлларини унинг кифтига қўйиб, кулимсираб кўзларига тикилиб қаради:

— Уяляпсанми?

— Ҳа, уяляпман!— деди Фома хўрсиниб.

— Мана шунақа, тентак! Ўзингни ҳам, мени ҳам шарманда қиласан...

У ўглининг бошини бағрига босаркан, унинг сочларини силаб туриб яна сўради:

— Бировнинг олмасини ўғирлаб нима қилардинг?

— Ўзим ҳам билмайман!— деди Фома уялиб.— Уйнаб-ўйнаб зерикасан... ҳаммаси жонга тегади! Бу эса...

— Юрагингга гулгула соладими?— деб сўради отаси, кулимсираб.

— Ҳа...

— Ҳимм... балки, шундайди!.. Лекин сен, Фома, бу ишингни қўй! Бўлмаса мен сени хафа қилиб қўяман...

— Бундан кейин ҳеч ҳам тушмайман,— деди бола қатъий.

— Ўзинг учун ўзинг жавоб қилганинг яхши. Келгусида нима бўлишингни худонинг ўзи билади-ю, лекин ҳозирча... Чакки эмассан! Агар одам ўз қилмиши учун ўз боши билан жавоб беришни истаркан, бу чакана гап эмас... Сенинг ўрнингда бошқа биров бўлганда, ўртоқларига тўн-

карди, сен эса, ўз устингга оляпсан... Шундай қилиш керак, Фома!.. Ўзинг гуноҳ қилдингми, ўзинг жавоб бер... Хўш, Чумаков сени... ҳалиги... урмадими?— деб сўради Игнат ўғлидан аста.

— Уриб кўрсин-чи, қани!— деди Фома босиқлик билан.

— Химм...— дея пишқирди отаси.

— Мен унга отамдан кўрқасиз, девдим... Шунинг учун сенга айтибди... Бўлмаса сенга чақмоқчи эмас эди...

— Ростданми?

— Худо ҳақи, отангизга салом айтиб қўйинг ҳам деган эди...

— Чумаковми?

— Ҳа...

— Оббо... ит-э! Мана кўрдингми, дунёда қанақа одамлар бор: уни таласалар ҳам, у салом юбориб таъзим қиладди! Ҳай майли, сизлар кўп бўлса унинг бир тийинлик нарсасини олгандирсизлар, лекин унинг тийини — менинг учун сўм... Гап тийинда ҳам эмас, гап шундаки, тийин меники экан, ўзим ташлаб юбормагунимча уни бировнинг олишга ҳақи йўқ... Эҳ! Қўй, падарига қусур! Қани айтчи, қаерга бординг, нималарни кўрдинг?

Бола отасининг ёнига ўтириб, унга шу кунги таассуротларини сўзлаб берди. Игнат ўғлининг жонланиб кетган юзига диққат билан тикилиб қулоқ солар, тобора унинг қошлари ўйчан чимириларди.

— Жарликда бир бойқушни кўрқитдик,— деб ҳикоя қила бошлади бола.— Бирам қизиқ бўлдики, учиб бориб ўзини тўғри дарахтга урса бўладими, бирам зорланиб чийилладики... Биз уни яна ҳуркитдик, у тагин учди, худди боягидек, учиб юриб-юриб яна бирор нарсага ўзини уриб олади-да, патлари дув этиб тўзиб тушади! У жарликда роса тентиради... кейин зўрға қаёққадир бекиниб олди... биз кейин ахтармадик, раҳмимиз келди, ўзиям ўласи бўлди... у кундузи сира кўрмайдими, ота?

— Кўрмайди,— деди Игнат.— Баъзи одам худди мана шу бойқушга ўхшаб, ҳаётда довдираб юради... Ўз ўрнини қидира-қидира роса сарсон бўлади, пати тўзиб кетади, холос, қўлидан ҳеч нарса келмайди... Ҳорийди, азоб чекади, бутунлай тўзийди, ниҳоят, тўғри келган ерга бориб ўзини уради-да, фақат тортган азоб-уқубатларидан бошқа нарсани ўйламайди... Эҳ, шўри қурсин шундай одамларни, шўри қурсин, болам!

— Нега улар шунақа?

— Нега дейсанми? Буни айтиш қийин... Баъзилари гердайиб кетиб, боши айланиб қолади, кўп нарсани истайди-ю, лекин кучи етмайди... баъзилари эса, ўзининг аҳмоқлиги туфайли... Сабаби оз дейсанми?

Шундай қилиб, умуман Фоманинг таассуротларга унча бой бўлмаган, тинч ва осойишта ҳаёти ҳар куни имиллаб ўтарди. Кучли таассуротлар қалбини бир соатгина ҳаяжонлантириб, мана шу бир хилдаги ҳаётнинг умумий манзарасида гоҳо кескин равишда бўртиб кўринса-да, лекин яна тезда унутиларди. Боланинг қалби ҳали сокин бир кўл сингари, ҳаётнинг бўронли нафасидан яширинган кўл эди ва бу кўлнинг бетига тегиб ўтган, ё остига чўккан ҳар бир нарса мудроқ сувни бир оз тўлқинлантириб ёки унинг сатҳидан сирпаниб ўтаркан, кенг доира ясаб ёйиларди-да, кўздан ғойиб бўлар эди.

Фома уезд мактабида беш йил ўқиб, тўртинчи синфни аранг битирди ва у ердан сочи қоп-қора, юзи қорачадан келган, қошлари қалин, устки лабида қўнғир туклар пайдо бўлган азамат бир йигит бўлиб чиқди. Унинг катта, шахло кўзлари содда ва ўйчан тикилар, лаби эса болаларники сингари сал-пал очилиб турар эди; бироқ у ўз хоҳиши қаршиликка учраган чоқларда ёки бошқа бирон нарсадан аччиғи келган пайтларда, кўзларининг қорачиғи кенгаяр, лаблари қимтинар ва бутун важоҳати тўрсайиб, кескин тус оларди. Отахони Маякин, шубҳа аралаш кулимсираб, унинг тўғрисида:

— Сен, Фома, хотинлар учун асалдан ҳам ширин бўласан... лекин ҳали ақлинг кўп эмас,— дерди.

Игнат бу сўзларни эшитиб, хўрсиниб кўярди.

— Сен, отахон, ўғлингни тезроқ ишга солсанг бўларди.

— Шошмай тур ҳали,— дерди Игнат.

— Шошмай туринг нимаси? Бир-икки ёз Волгада юрсин, кейин уйлантириб қўясан... Любам ҳам ажойиб қиз бўляпти-да...

Любовь Маякина бу вақтда аллақандай пансионнинг бешинчи синфида ўқирди. Фома уни кўчада тез-тез учратиб турар, Люба олифта шапкача кийган сариқ сочли бошини силтаб, доим виқор билан саломлашар эди. У Фомага ёқар, бироқ унинг қип-қизил ёноқлари, қўнғир ранг шўх кўзлари ва қизил лаблари, менсимагандай бош силтаб саломлашганда Фомада пайдо бўлган алам таъсирини

ювиб кета олмас эди. Люба аллақандай гимназистлар билан таниш ва Фоманинг эски ўртоғи Ежов ҳам шулар орасида бўлишига қарамай, Фома уларни ёқтирмас ва улар орасида ўзини бегонадек сезар эди. Унинг олдида гўё улар ўз илми билан мақтанаётгандай ва унинг нодонлигидан кулаётгандай туюлар эди. Улар Любаникига йиғилишиб аллақандай китобларни ўқишар, агар Фома уларнинг шундай китоб ўқиб ёки шов-шув кўтариб баҳслашиб ўтирган пайтларида кириб қолгудек бўлса, улар уни кўришлари биланоқ жим бўлиб қолишарди. Буларнинг ҳаммаси Фомани бездириб қўйганди. Бир куни Маякинларникида ўтирганида Люба боққа чиқиб айланишни таклиф қилди ва у ерда Фома билан ёнма-ён бораркан, афтини буруштириб сўради:

— Сен нега бунақа ёввойисан, ҳеч қачон бир оғиз ҳам гапирмайсан?

— Ҳеч нарса билмасам, ниманиям гапирман!— деб жавоб берди Фома.

— Урган, китоб ўқи!

— Ўқигим келмайди...

— Гимназистлар ҳамма нарсани билишади ва ҳамма нарса тўғрисида гапира олишади... Ежов, масалан...

— Мен Ежовни биламан, маҳмадона!

— Унга ғайрлигинг келади, холос... У жуда ақлли... Ҳа. У гимназияни битиргач, университетда ўқигани Москвага кетади.

— Кетса нима?

— Сен шундай нодон бўлиб қолаверасан...

— Майли, қолсам...

— Ундай бўлса жуда соз!— деди Люба истехзо билан.

— Мен илмсиз ҳам ўз ўрнимни топиб оламан,— деди Фома киноя қилиб.— Ҳар қандай олимни ҳам йўлда қолдираман... Очлар ўқисин, менга кераги йўқ...

— Фу, бирам аҳмоқ, дағал, расвосанки!— деди қиз нафрат билан ва боғда уни ёлғиз қолдириб чиқиб кетди. Фома тумтайиб, хафа бўлганича, унинг орқасидан қараб қолди-да, бошини эгиб, битта-битта босиб боғнинг ичкари томонига ўтиб кетди.

У ёлғизлик завқини ва хаёлнинг ширин захрини татий бошлади. Гоҳо ёз кечалари, ердаги бутун нарсалар хаёлни қўзғаб, оловдай шафақ рангига бўялган чоқда, унинг кўксиде ўзига номаълум алланарса тўғрисида мубҳам орзиқиш пайдо бўларди. У боғнинг қоронғи бир бурчагида ўтир-

ганда ҳам, ёки ўрнида ётганда ҳам доим эртаклардаги маликаларни кўз олдига келтирарди, унинг кўз ўнгида улар, Люба ва бошқа таниш қизлар қиёфасида намоён бўлишарди-да, кечки ғира-ширада унинг олдидан жимгина сузиб ўтишар ва унинг кўзларига сирли қилиб боқиб қўйишар эди. Гоҳо бу хаёллар унда ниҳоятда зўр куч пайдо қилар ва уни гўё маст қилиб қўярди, у ўрнидан туриб қаддини ростлаб, кўкрагини кериб нафас оларкан, хушбўй ҳавони симирарди, лекин гоҳо мана шу хаёллар унда ғамгин ҳислар уйғотар, унинг йиғлагиси келар, лекин йиғлашдан ўзини тийиб босиб олар, бироқ шунга қарамай, оҳистагина йиғлаб ҳам оларди.

Отаси сабр ва чидам ила уни савдо ишлари билан таништирди, ўзи билан бирга биржага олиб борар, мол етказиб бериш бўйича шартномалар, пудратлар тўғрисида ва ўз шериклари тўғрисида гапириб берарди, уларнинг қандай қилиб «одам бўлганларини», ҳозирги бойликларини, уларнинг феъл-атворларини бирма-бир таърифлаб берарди. Фома ишни тез ўрганиб, ҳамма нарсага жиддий ва фаросат билан қарайдиган бўлиб олди.

— Бизнинг тўнғизтароғимиз ҳам лоладек очияпти,— деб қўйди кулимсираб Маякин, Игнатга кўз қисиб.

Ҳар қалай Фома ҳатто ўн тўққиз ёшга кирганда ҳам, уни ўз тенгдошларидан ажратиб турадиган аллақандай болаларга хос соддалиги бор эди. Тенгдошлари уни аҳмоқ санаб, мазах қилиб кулишар, Фома уларнинг бундай муносабатидан хафа бўлиб, улардан ўзини олиб қочар эди. Фома характерининг мужмаллиги ундан кўз-қулоқ бўлиб юрган отаси билан Маякинни жиддий ташвишга соларди.

— Мен унга тушунолмай қолдим!— дерди куйиниб Игнат.— Ёмон юрмаса, хотинлар кетидан эргашмаса, сен билан мени ҳурмат қилса, ҳамма нарсага қулоқ осса, йиғит эмас, худди қиз болага ўхшайди! Афтидан, аҳмоққа ҳам ўхшамайди шекилли?

— Унча аҳмоқлиги сезилмайди,— деди Маякин.

— Ҳайронман! Худди бирон нарсани кутгандай, кўзларини аллақандай парда босгандай... Раҳматли онаси ҳам бу ёруғ дунёдан тимирскиланиб юриб ўтиб кетди... Ахир ўша Африкан Смолин ҳам бундан икки ёшгина катта, холос, сен уни кўр! Ҳатто ким-кимга бошлигини билиб бўлмайди — ўғли отасигами ё отаси ўғлигами? Аллақандай фабрикага ўқишга кетмоқчи, койинади холос: «Эҳ, ота,

дейди, мени ёмон ўқитгансизлар дейди...» Шундай! Меники эса ҳеч нима демайди... Э, худойим!

— Менга қара,— деб маслаҳат берди Маякин,— сен уни бирон тузукроқ ишга тиқиб қўй! Рост! Олтин оловда синалади... Уни ўз ихтиёрига қўйиб юборайлик-чи, нимага эпи борлигини кейин кўрамиз... Сен бир ўзини Камага юбориб кўр-чи!

— Синаб кўрсакмикин?

— Агар эплотмаса... озроқ зарар кўрасан... бироқ унинг юрагида нима борлигини билиб оламиз.

— Рост айтасан, бир юбориб кўрайчи,— деди Игнат.

Шундай қилиб, баҳор келиши билан Игнат ўғлини икки баржа ғалла билан Камага жўнатди. Баржаларни «Прилежный» номли пароход судраб борарди, пароходда Фома-нинг эски таниши, собиқ матрос Ефим капитанлик қиларди, энди уни Ефим Ильич дейишарди. Бу чорпахил гавдали, мушук кўзли, сермулоҳаза, вазмин, ўттиз ёшлар чамасидаги одам анчагина қаттиққўлли капитан эди.

Хушчақчақлик билан дарёда сузиб боришар, чунки ҳаммаларининг кайфи чоғ эди. Фома ўз зиммасига юкланган биринчи масъул топшириқдан мағрур эди. Ефим эса ёнида ёш хўжайин борлигидан хурсанд, чунки у ҳар бир янглишиш учун танбеҳ бермас ва шалақ сўзлар билан ҳақорат қилмас эди; кемадаги бу икки асосий одамдаги кайфиятнинг яхшилиги бутун командага нур каби ёғилиб турарди. Ғалла ортилган ердан апрелда жўнаб кетган пароход, май ойининг биринчи кунларида тайинланган жойга етиб келди-да, баржаларни қирғоқ бўйида лангарга қўйиб, ўзи ҳам шулар қаторига келиб тўхтади. Фома ғаллани мумкин қадар тезроқ топшириб, пулини олгач, Пермга бориши ва у ердан, Игнат қабул қилган темирларни ортиб, ярмаркага етказиб бериши зарур эди.

Баржалар қарағай ўрмонида туташган катта бир қишлоқ рўпарасида тўхтади. Улар келган куннинг эртаси эрталабданоқ, отлиқ ва пиёда бир гала хотин-қиз ва эркаклар шовқин-сурон билан қирғоққа етиб келишди, улар ашула айтишиб, қий-чув кўтаришиб, палубаларга тарқалишди ва бир лаҳза ичида иш қизиб кетди. Хотин-қизлар трумларга тушиб, жавдарни қоплашар, эркаклар эса қопларни елкаларига олиб, тахта кўприқдан қирғоққа чопишар эди, қирғоқдан эса кўпдан бери кутилган ғаллани ортган арвалар қишлоқ томон қатор бўлиб жўнашар эди. Хотин-қизлар қўшиқ айтишар, эркаклар ҳазил қилишар, сўки-

шар, матрослар эса ўзларини тартиб сақловчи қилиб кўрсатиш мақсадида, ора-чора ишлаётганларга ўшқириб қўйиш-шар, кўприкнинг тахтаси оёқлар остида букилиб сувга тегиб, шапиллаб кетар, қирғоқда эса отлар кишнар, аралар гийчилар, гилдираклар остида қум-шағал фирчиллар эди...

Қуёш эндигина чиққан, қарағай ҳиди анқиб турган ҳаво ниҳоятда тоза; дарёнинг булутсиз осмон акс этиб турган сокин суви кемаларнинг тумшугига ва лангарларнинг занжирларига урилиб, мулоимгина шилдирарди. Хушчақчақ, кучли меҳнат сурони, қуёш нурлари остида чарақлаб турган баҳор табиатининг навқирон гўзаллиги — буларнинг ҳаммаси Фомада ноаниқ, янги ҳислар, орзулар қўзғаб, унинг қалбини нашъалантирувчи тетик куч билан тўлдирди. У пароходда, соябон остидаги стол ёнида Ефим ҳамда ғалани қабул қилиб олувчи, земствода ишловчи сариқ сочли, шапкўр, кўзойнакли жаноб билан чой ичиб ўтирарди. Приёмчи асабий суратда елкаларини учираркан, деҳқонларнинг нақадар оч қолганлари тўғрисида титроқ овоз билан ҳикоя қилади, лекин Фома унинг сўзларига унча қулоқ солмай, гоҳ пастда бораётган ишга, гоҳ рўпарадаги, четларида қарағай ўсган, қумлоқ, сап-сариқ, тик тушган дарё қирғоғига қараб ўтирарди. У ёқ кимсасиз ва жимжит эди.

«У ерга бориб келиш керак экан», деб ўйлади Фома. Аммо қулоғига аллақадан, жуда олисдан келаётгандай, приёмчининг безовта, шанғиллаган овози эшитиларди.

— Сиз ишонмайсиз, ниҳоятда даҳшат бўлди! Шундай бир воқеа юз берди: Оса деган ерда бир интеллигентга бир мужик ўзининг ўн олти яшар қизини олиб келган... «Сенга нима керак?» деб сўраса, «Мен сизга қизимни олиб келдим, жаноб», деган... «Нега?» «Балки,— деган,— оларсиз... сиз бўйдоқ одамсиз...» «Нега энди? Бу нимаси?» «Шаҳарда роса олиб юрдим, биронтасига хизматчи қилиб бермоқчи эдим — ҳеч ким олмади... Сиз ҳеч бўлмаса ўйнаш қилиб олинг!» деган, тушундиргимизми? У ўз қизини таклиф этган, тушунинг! Ўз қизини ўйнаш қилиб бермоқчи бўлган! Ахир бу нима деган гап! А? Албатта интеллигентнинг жаҳли чиқади, мужикка дағдаға қилади, сўқади... Лекин мужик дангал қилиб унга дейди: «Жаноб! Шундай замонда унинг менга нима кераги бор? Бутунлай ортиқча... Менинг, деган, учта ўғилчам бор, улар келгусида ишга ярайди, уларни асраш керак... Қизим учун, деган, ўн сўм

беринг, мен болаларим билан бир кунимни кўрай», деган...
Буни қаранг-а! Нақадар даҳшат-а, мен сизга айтсам...

— Яхши э-ма-с!— дейди хўрсиниб Ефим.— Очлик — амакинг эмас, дейдилар... Қориннинг ҳам, билсангиз, ўз қонунлари бор...

Ҷомада бу воқеа, унинг ўзига аллақандай номаълум бўлган ва қалбини қитиқлаб турган жуда кучли бир туйғу пайдо қилди-да, у қизнинг тақдири билан қизиқсиниб, шошиб приёмчидан сўради:

— Хўш, ўша барин нима қилди, қизни сотиб олдимиз?

— Албатта йўқ!— деди таънаомуз.

— Хўш, кейин қизни нима қилишди?

— Яхши одамлар бор экан... ишга жойлаб қўйишди...

— А-а!— деди чўзиб Ҷома ва бирдан қатъий қилиб зарда билан:— Мен ўша мужикнинг роса адабини берардим! Тумшугини мажақлаб ташлардим,— деб приёмчига маҳкам қисган катта муштани кўрсатди.

— Нима учун?— дея алам билан қичқирди приёмчи, бурнидан кўзойнагини юлиб оларкан.

— Ахир одамни сотиш мумкинми?..

— Ваҳшийлик бу, мен қўшиламан, бироқ...

— Яна қиз болани-я! Мен унга ўн сўмни кўрсатиб кўярдим!

Приёмчи ҳафсаласи пир бўлиб қўл силтади-да, индамай қўя қолди. Унинг бу ҳаракати Ҷомани хижил қилди, у стол ёнидан турди-да, пароход панжараси олдига борди ва шошиб-пишиб ишлаётган одамлар билан лиқ тўла баржалар палубасини кўздан кечира бошлади. Шовқин-сурондан маст бўлди ва кўнглида ғивирлаб турган мубҳам бир нарса кучли бир истакка айланди-ю, ўзининг ҳам ишлагиси келиб кетди; афсонавий бир кучи бўлса-ю, кенг елкаларида бирданига юз қоплаб ғалла ташиб ҳаммани ҳайрон қолдирса...

— Чаққонроқ қимирланглар!— деб қичқирди у пастга қараб. Бир неча бош кўтарилиб унга қаради, унинг кўз ўнгидан аллақандай башаралар липиллаб ўтди ва шулардан бири, қора кўз бир хотиннинг юзи, унга ёқимли ва жозибатор жилмайиб қўйди. Бу жилмайишдан Ҷоманинг кўксига алланарса алангаланди-ю, қайноқ тўлқиндай томир-томирларига таралди. У ёноқларининг ловиллаб ёнаётганини сезиб, панжара ёнидан яна стол олдига борди.

— Қулоқ солинг!— деб мурожаат қилди унга приёмчи.— Сиз отангизга телеграмма берсангиз, ҳеч бўлмаса

тўкилгани учун бир оз ғалла чегирса бўларди! Қаранг, қанчадан-қанчаси исроф бўляпти, ахир бу ерда ҳар бир қадоғи қиммат-ку! Буни тушуниш керак, ахир!.. Лекин сизнинг отангиз...— деб тамомлади у гапини афтини буруштириб.

— Қанча чегириш керак?— деб сўради Фома назарписанд қилмай, мардлик билан...— Юз пуд етадими? Икки юзми?

— Бунинг учун ташаккур сизга!— деб қичқирди приёмчи хижолат аралаш қувониб.— Агар ҳуқуқингиз бўлса...

— Мен хўжайинман!— деди Фома қатъий қилиб.— Лекин отам ҳақида бундай дейишингизга ва афтингизни буруштиришга ҳаққингиз йўқ...

— Кечирасиз! Э... сизнинг ваколатингиз борлигига шубҳам йўқ... Сизга ва отангизга шу одамлар номидан, чин қалбимдан ташаккур айтаман...

Ефим хавотирланиб ёш хўжайинга қараб қўйди-да, чўччайган лабларини чапиллатди, лекин хўжайин эса, қўлларини маҳкам қисиб, тез-тез гапираётган приёмчига ғурур билан қулоқ солиб турди.

— Икки юз! Бу русларга хос тангилик, йигитча! Мен ҳозир сизнинг бу илтифотингизни мужикларга эълон қиламан. Уларнинг нақадар миннатдор бўлганини кўрасиз...

— Йигитлар! Мана, хўжайин икки юз пуд инъом қиялптилар...

— Уч юз!— деб Фома унинг сўзини бўлди.

— Уч юз пуд... Раҳмат! Уч юз пуд, йигитлар!

Бироқ бунинг таъсири яхши бўлмади. Мужиклар бошларини кўтариб бир қараб қўйишди-да, чурқ этишмай яна ерга қарашганича, ишга тутинишди. Бир неча овоз чўчинқираб ва истар-истамас.

— Раҳмат... Худо ёрлақасин... Катта раҳмат...— деб қўйишди.

Кимдир қувноқ ва менсимайроқ бақирди:

— Шу ҳам инъомми! Агар бир стакандан ароқ берганда... жойида бўларди, рост айтаман! Ғалла бизга тегмайди — земствога...

— Эҳ! Улар тушунишмайдилар!— деди приёмчи хижолат тортиб.— Мен бориб уларга тушунтирай...

У тушиб кетди. Бироқ Фомани мужикларнинг инъомга бўлган муносабати қизиқтирмас эди: у анор юзли хотиннинг қоп-қора кўзлари унга ғалати қилиб, ёқимли нигоҳ ташлаб турганини кўрарди, холос. У кўзлар миннатдор-

чилик билдириб, навозиш қилар, ўзига чорлар ва Фомага бу кўзлардан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди. Бу хотин шаҳарликлар сингари кийинган — оёғида бошмоқ, эғнида чит кофта, қоп-қора сочлари эса аллақандай ажойиб рўмол билан танғилган эди. Бўйни узун, хипча бел бу хотин, ўтин устида ўтириб, тирсагигача очиқ қўллари чакқон қимирлатиб қоп ямар ва Фомага қараб ҳадеб жилмаяр эди.

Ефимнинг:

— Фома Игнатъич, — дея жеркиган овози эшитилди. — Сен жуда катта кетдинг... Ҳеч бўлмаганда эллик пуд бўлганда ҳам майли эди! Бирданига шунчани!.. Ҳушёр бўл — бунинг учун сен билан мен адабимизни еб қолмайлик тагин...

— Бас қил! — деди Фома шартта.

— Менга нима? Индамай қўя қоламан... Лекин сен ҳали ёшсан, менга «кўз-қулоқ» бўл, деб топширилган, лекин индамасам тумшуғимга туширади...

— Отамга ўзим айтаман... — деди Фома.

— Менга барибир, бу ерда сен хўжайин...

— Бас қил, Ефим!..

Ефим хўрсиниб жим бўлиб қолди. Фома эса бояги хотинга тикилиб:

«Мана шунақасини сотгани олиб келишса-ку... менга», деб ўйлади.

Унинг юраги тез-тез ура бошлади. У жисмоний томондан пок бўлса ҳам, эрлар билан хотинлар ўртасида бўладиган яширин муносабатларнинг сирларини эшитиб билиб олган эди... Бунинг у дағал ва беҳаё сўзлар туфайли билар, бу сўзлар унда ёқимсиз, аммо кучли ҳавас уйғотарди; унинг хаёли тўхтовсиз ишлар, лекин шундай бўлса ҳам, ўзига аниқ-равшан бир шаклда бунинг кўз олдида келтирилмас эди. Эркакнинг хотинга бўлган муносабати одамлар айтган даражада содда ва қўпол бўлишига унинг кўнгли сира ишонмас эди. Бир вақтлар уни масхара қилиб, бу муносабат худди шундай бўлади ва бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, деб уни ишонтирмоқчи бўлганларида, у ўнғайсизланиб, тентакнамо кулимсираб қўярди-ю, лекин ҳар нечук, ҳамма одам учун ҳам, хотин билан шу хилда шармандаларча яқинлик қилмиш мажбурий бўлмаса керак, одамни бу қадар хўрламайдиган, у қадар дағал бўлмаган, лекин анча пок бўлган бошқа муносабат ҳам бордир, деб ўйлар эди.

Ҳозир қора кўз хотинга шайдо бўлган Фома ўзида

унга нисбатан худди ана шундай дағал бир дард пайдо бўлганини сизди. Бу ҳам уят, ҳам даҳшат эди. Унинг ёнида турган Ефим насиҳатомуз гапирарди:

— Ҳозир сен шу хотиндан кўз узолмаяпсан, шунинг учун мен жим туrolмайман... Сен уни танитайсан, лекин унинг кўз сузганига учиб, ёшлик қилиб, шу феълинг билан шундай бир иш қиялпсанки, пировардида, биз бу ердан қирғоқ бўйлаб пиёда жўнаб қолмайлик тагин... ҳар нечук иштонимиз бутун қолса гўрга...

— Ахир сенга нима керак?— деб сўради Фома, уялганидан қип-қизариб.

— Менга ҳеч нарса керакмас... Сен менга қулоқ солишинг керак... Хотинлар масаласида мен сенга дарс бера оламан... Хотинлар билан бўладиган иш жуда осон — олдига бир шиша ароқ, ейишга бирон нарса, орқасидан бир жуфт пиво қўйсанг, бас, кейин қўлига биттанга тутқазасан. Шу пул бадалига у ўзининг бутун меҳри муҳаббатини сенга бағишлайди... Асти қўявер...

— Ёлғон!— деди Фома астагина.

— Ёлғон? Мен қандоқ қилиб ёлғон айтай, ахир мен бу ишни, балки юз мартача қилгандирман! Ундай бўлса, уни йўлга солишни менга топшир... Хўпми? Мен сени у билан апоқ-чапоқ қилиб қўяман...

— Яхши...— деди Фома, нафаси бўғилаётганини ва нимадир томоғига тиқилаётганини сезиб...

— Ана холос... кечқурун мен уни олиб келаман...

Фома мужикларнинг унга зўр ҳурмат ва хушомадгўйлик билан қараётганларини пайқамай, кечгача кўз ўнгини туман босгандай юрди. У ниҳоятда зўр даҳшат ичида қолди, у ўзини кимнингдир олдида гуноҳкор ҳис қилар, ўзига мурожаат қилган ҳар бир одамга худди кечирим сўраётгандай камтарлик билан мулойим жавоб берар эди.

Кечқурун ишчилар, қирғоқ бўйидаги гуриллаб турган зўр гулхан атрофига йиғилишиб овқат пишира бошладилар. Гулхан шуъласи дарёда қизғиш ва сариқ доғ бўлиб акс этар, сокин сув юзида ҳамда Фома ўтирган бурчакдаги диванда пароход рубкасининг дераза ойналарида жилоланар эди. У дераза пардасини тушириб қўйди, чироқни ҳам ёқмади; гулханнинг ғира-шира ёруғи парда орқали ўтиб, стол устига, деворга тушди ва гоҳ ёришиб, гоҳ пасайиб титраб турди. Ҳамма ёқ жимжит, фақат қирғоқ томондан ғовур-ғувур сўзлашгани ҳамда сувнинг пароход бортига урилиб, секин шалоपлагани аранг эшитилар эди. Фомага

қоронғида, унинг ёнида кимдир яшириниб уни қўзғатаётгандай туюлди... Мана, кема кўприги устидан шошиб-пишиб оғир қадамлар ташлаб келишмоқда — кўприк тахталари дупурлаб, зарда билан сувни шапиллатарди... Фома кулги овозини ва рубка эшиги олдида оқистагина сўзлашган товушни эшитди...

— Керакмас!—деб қичқиргиси келди Фоманинг.

У ўрнидан туриши биланоқ, рубканинг эшиги очилиб, бўсағада узун бўйли хотиннинг гавдаси кўринди ва у эшикни секингина ёпиб, аста деди:

— Хў-хў, мунча қоронғи! Бу ерда бирон киши борми ўзи?

— Бор...—деб секин жавоб берди Фома.

— Ундай бўлса, салом!..

Шундан кейин хотин эҳтиёт билан олға юрди.

— Мен ҳозир... чироқни ёқаман!..—деди Фома тутилиб, лекин яна диванга ўтириб, бурчакка биқинди.

— Шундай ҳам бўлаверади... Кўз кўниккач, қоронғида ҳам кўринаверади...

— Утиринг,—деди Фома.

— Утирайлик...

Хотин диванга, ундан икки қадам нарироққа ўтирди. Фома унинг кўзлари йилтиллаганини ва лаблари жилмайганини кўрди. Унинг назарида, хотин боягидек эмас, бошқачароқ — зорланиб ва ғамгин жилмаяётгандек кўринди. Бу жилмайиш унга далда берди, кўзлари тўқнашганда хотиннинг ерга қараб олганини кўргач, енгил нафас олди. Бироқ Фома бу хотин билан нима ҳақда гаплашишни ҳам билмади, иккаласи ҳам ўнғайсизланиб, оғир жимлик сақлаб индамай ўтиришди... Ниҳоят, хотин гап очди:

— Сиз, дейман, ёлғиз зериксангиз керак?

— Ҳа-а!—деб жавоб қилди Фома.

— Бизнинг жойлар ёқдими сизга?—деб сўради хотин секингина.

— Яхши. Урмонзор...

Яна жим бўлиб қолишди...

— Бу дарё Волгадан ҳам чиройлироққа ўхшайди,—деб қўйди Фома зўрға.

— Мен Волгада бўлганман, Симбирскда...

— Симбирск...—дея такрорлади худди акс садо бергандек Фома, яна тили тутилганини, ортиқ бир оғиз ҳам гап қотолмаслигини сезиб. Лекин хотин, ким билан ўтирганини фаҳмлади шекилли, барала пичирлаб:

— Хўш, хўжайин, нега мени сийламайсан-а?— деб сўради ундан.

— Ана холос!— деди Фома ўзига келиб.— Ростдан ҳам... Мени қаранг-а! Қани, марҳамат қилинг!

У қоронғида столга туртиниб, қўлига гоҳ у шишани, гоҳ бу шишани олди-да, гўё айбдор одамдай кулиб ва ўн-гайсизланиб, яна уларни ўз жойига қўйиб қўйди. Хотин эса Фоманинг ёнига яқин келиб, унинг юзига ва титраб турган қўлларига қараб кулимсираб турарди.

— Уяляпсанми?— деб шивирлади у бирдан.

Фома ўзининг ёноғида хотиннинг илиқ нафасини сезиб, ўша хилда секингина жавоб қилди:

— Ҳа-а...

Шундан кейин хотин қўлларини унинг елкасига қўйиб оҳиста бағрига тортаркан, мулойимгина пичирлади:

— Ҳечқиси йўқ, уялма... ахир, бусиз мумкин эмас... дўндиғим... ёшгина экансан... сенга раҳмим келади!..

Унинг пичирлаб айтган бу сўзларидан Фоманинг йиғлагиси келар, юраги орзиқиб увушгандай бўлар; у бошини хотиннинг кўксига босиб, унинг қўлларини маҳкам қисган ҳолда, ўзи ҳам маънисига тушунмайдиган, аллақандай сўзларни гапирар эди.

— Кет,— деди Фома бўғиқ овоз билан кўзларини катта очиб деворга тикилар экан.

Хотин унинг бетидан ўпиб, индамай ўрнидан турди-да:

— Яхши қол, бўлмаса...— деди ва рубкадан чиқиб кетди.

Унинг олдида Фома ниҳоятда уялди, бироқ у чиқиб кетиши биланоқ, ирғиб турди-да, диванга ўтириб олди. Кейин, гандираклаб ўрнидан тураркан, бирданига жуда қимматли бир нарсасини йўқотгандай бўлди, лекин шу дамгача бу нарсанинг борлигини ҳеч сезмаган эди... Ўша заҳотиёқ унда янги бир туйғу, эркакларга хос мағрурлик пайдо бўлди. Бу мағрурлик унинг уятини йўқ қилиб юборди, уят ўрнида, май ойининг совуқ кечасида, зим-зиё қоронғида аллақасқа ёлғиз ўзи чиқиб кетган хотинга нисбатан раҳмдиллик пайдо бўлди. У шошиб-пишиб рубкадан палубага чиқди. Осмон тўла юлдуз чарақлар, лекин ой кўринмас эди. Муздек қоронғилик Фомани қамраб олди... Қирғоқда ҳамон тилладай қизариб чўғлар йилтилларди. Фома қулоқ солиб турди — ҳавода оғир жимжитлик ҳукм сураб, фақат сув лангар занжирларига урилиб шилдирар ва ҳеч ердан оёқ товуши эшитилмас эди. У хотинни ча-

қиргиси келди, бироқ номини билмас эди. У, кенг кўкракларини тўлдириб тоза ҳавони симираркан, бир неча минут палубада туриб қолди, шунда бирдан рубка орқасидан, пароходнинг тумшуқ томонидан, кимнингдир худди ўпкаси тўлиб йиғлаётгандай хўрсингани эшитилди. У сесканиб тушди ва хотиннинг ўша ерда эканини пайқаб, битта-битта босиб ўша ёққа борди.

Хотин борт ёнида палубада, арқон ўримиға суяниб, йиғлаб ўтирарди. Фома унинг яланғоч кифтининг оппоқ этлари титраётганини кўрди, оғир хўрсинганини эшитди-да, жуда хафа бўлиб кетди.

У энгашиб, қўрқа-писа сўради:

— Нима бўлди сенга?

Хотин бошини чайқаб, унга жавоб қилмади.

— Ё мен сени хафа қилиб қўйдимми?

— Қоч!— деди хотин.

— Бу нимаси?— деди Фома, ҳаяжон билан уялиб, унинг бошини ушлар экан.— Сен хафа бўлма... ахир ўзинг...

— Мен хафа бўлаётганим йўқ!— деб жавоб қилди хотин пичирлаб.— Сендан нега хафа бўлай? Сен бузук эмассан... Пок одамсан! Эҳ, менинг ўткинчи шунқорим! Қани, ёнимга ўтир-чи...

У, Фомани қўлидан ушлаб, худди гўдак боладек тиззасига ўтқазди-да, бошини маҳкам кўксига босаркан, энгашиб, иссиқ лабларини унинг лабларига босиб узоқ ўпди.

— Нега йиғлайсан?— деб сўради Фома, бир қўли билан хотиннинг юзларини силаркан, иккинчи қўли билан бўйнидан қучоқлаб.

— Ўз қадримга йиғлайман... Сен нега мени ҳайдадинг?— деб сўради у зорланиб.

— Мен уялиб кетдим,— деди Фома бош эгиб.

— Жоним! Ростини айт, мен ёқмадимми сенга?— деб сўради жилмайиб; Фоманинг кўксига ҳамон унинг қатра-қатра илиқ кўз ёшлари томиб турарди.

— Нималар деяпсан?!— дея қўрқув аралаш қичқириб юборди йигит ва унинг ҳусни, ёқимтойлиги, унга раҳми келганлиги ва унинг олдида уялганлиги ҳақида шоша-пиша алақандай сўзларни айтди. Хотин эса унинг сўзларига қулоқ соларкан, Фоманинг бетидан, бўйнидан, бошидан ва яланғоч кўкрагидан ўпарди.

Фома жим бўлиб қолди, шунда хотин, гўё худди ўлик тўғрисида гапираётгандай, ғамгин ва оҳиста сўз бошлади:

— Менинг кўнглимга бошқа нарса келган эди... Сен «кет!» деганингда, турдимۇ чиқиб кетдим... Сенинг сўзинг менга ниҳоятда алам қилди... Мени бир вақтлар эркалатишар, тинмай ардоқлашар, ёқимли бир кулишим учун, нимани истасам шуни муҳайё қилишар эди, деб ўйладим. Шулар эсимга тушиб йиғлаб юбордим! Мен ёшлигимга ачиндим... Ўттизга кириб қолибман... Бу хотинлар учун сўнгги кунлар! Эҳ, Фома Игнатьевич!— деб нидо қилди овозини кўнғироқдай жаранглатиб, пастдаги сувнинг шилдираши эса унинг тез-тез гапиришига ҳамоҳанг бўлди.

— Қулоқ сол менга, ўз ёшлигингни эҳтиёт қил! Дунёда бундан яхши ҳеч нарса йўқ. Бундан қиммат нарса ҳам йўқ! Ёшлиқ олтин билан баробар, нимани хоҳласанг шуни қила оласан. Сен шундай умр кечирки, қариган пайтингда ёшлиқ чоғларинг эслашга арзигудай бўлсин... мана мен ёшлигимни эсладимۇ йиғлаб ҳам олдим, илгари қандай яшаганим эсимга тушиши билан юрагим ўртаниб кетди... Мен тагин ёшариб кетдим, худди оби ҳаёт ичгандай бўлдим! Ширингинам сен! Кўнглингга ёқиб қолган бўлсам, сен билан роса ўйнаб-кулай, куч-қувватим бориचा ўйнай... Эҳ! Куйиб кул бўлгунимча ёнай!

Хотин шундай деркан, йигитни бағрига маҳкам босиб, унинг лабларидан қаттиқ ўпди.

Баржадаги қоровул мунгли товуш билан:

— Ҳой, ҳушёр бўл!— дея улиди-да, «бўл» сўзини қисқа айтиб, шақилдоғи билан чўян тахтани ура бошлади... Дўриллаган қаттиқ овозлар туннинг тантанали жимлигини поймол қилди.

Бир неча кундан кейин, баржалар юклардан бўшатилиб, пароход Пермга жўнашга тайёр бўлганда, Ефим қирғоққа сандиқ ва алақандай тугунлар ортилган бир аравада қора кўз Пелагея келиб тўхтаганини кўриб ниҳоятда хафа бўлиб кетди.

— Нарсаларни олиб чиқишга матрос юбор!— деб буйруқ қилди Фома, боши билан қирғоққа имо қилиб.

Ефим таънаомуз бош чайқаб қўйди-да, зарда билан унинг буйруғини бажаргандан кейин секин сўради:

— У ҳам биз билан бирга кетадими?

— У мен билан...

— Албатта-да... ҳаммамиз билан эмас... Ё тавба!

— Нега хўрсинасан?

— Э, Фома Игнатъич! Ахир катта шаҳарга кетяпмиз...
У ерда бунинг уруғи кам эмас-ку?

— Жим бўл!— деди Фома зарда қилиб.

— Хўп, майли жим бўлай... Лекин бу яхши иш эмас!

Фома ваҳшат билан қовоқ солиб, ҳар бир сўзини чертиб, қатъият билан капитанга деди:

— Сен, Ефим, яхши уқиб ол ва бошқаларга ҳам айтиб қўй, агар мен унинг тўғрисида биронта шалоқ гап эшитиб қолгудек бўлсам борми, палён билан бошингга тушираман!

— Дўқини қара-я!— деди Ефим, унинг сўзларига ишонқирамай, хўжайиннинг юзига синчиклаб қараркан. Лекин ўша заҳотиёқ бир қадам орқага чекинди. Фома Игнатнинг ўғлимасми,— худди бўрига ўхшаб тишларини иржайтирди, кўз қорачиқлари кенгайиб кетди:

— Кул-а, кул! Кулгингни кўрсатиб қўярман,— деб бақирди.

Ефим бир оз қўрққан бўлса ҳам, лекин пинагини бузмасдан шундай деди:

— Лекин сиз, Фома Игнатъич, хўжайин бўлсангиз ҳам... менга «кўз-қулоқ» бўлиш топширилган... мен эсам-- капитанман...

— Капитан?!— дея ўшқирди Фома ранги қув ўчиб, титраб.— Мен кимман?

— Яхшиси, сиз кўп ўшқирманг! Аллақандай бир арзимас хотин учун...

Фоманинг оқарган юзларида қизил доғлар пайдо бўлди, у оёқлари билан депсиниб, титраб-қақшаб, қўлларини пиджагининг чўнтакларига тикаркан, бир текисда қатъий овоз билан деди:

— Сен! Капитан! Менга қара, агар менга қарши тагин бир оғиз сўз айтадиган бўлсанг, йўқол бу ердан! Жўна! Қирғоққа! Мен лоцман билан ҳам етиб оламан. Уқдингми? Менга хўжайинлик қилолмайсан! Хўш?

Ефим ҳанг-манг бўлиб қолди. У нима деб жавоб қилишини билмай, кўзларини ғалати тарзда пирпиратганича, хўжайинига бақрайиб турди.

— Уқдингми, деяпман?

— Уқ-дим,— деди Ефим чўзиб.— Ахир шунга ҳам шовқин-суронми? Шунинг учун ҳам...

— Овозингни ўчир!

Фоманинг даҳшат билан чақнаган кўзлари, бузуқ авзойи, капитаннинг миясида хўжайин олдидан тезроқ жў-

наб қолиш керак, деган фикрни туғдирди, у дарҳол кета қолди.

У ўзини беҳуда хафа қилган, деб ҳисоблаб Ҷомадан қаттиқ ранжиди: лекин айни замонда ўз тепасида қаттиқ, ҳақиқий хўжайин қўли борлигини ҳис қилди. Йиллар бўйи итоат қилиб ўрганиб қолган Ефимга тепасида қаттиққўлли хўжайин борлиги ёқди ва кекса лоцман каютасига кириб, хўжайин билан ўзи ўртасида ўтган можарони завқ билан сўзлаб берди:

— Кўрдингми? — деб якунлади у ўз гапини. — Зоти тоза кучук, биринчи овдаёқ яхши ит бўлиб чиқди... Лекин кўринишидан шунчаки, мияси ғовлаган анчайин одамча... Майли, ҳечқиси йўқ, ўйнайверсин, бундай феъли билан... албатта бундан ёмонлик чиқмайди... У менга бирам ўшқириб бердики! Худди карнайнинг ўзи, мен сенга айтсам!.. Дарров билинди: катталикни ҳам, қаттиққўлликни ҳам худди сувдек ичган...

Ефимнинг гапи рост эди: шу кунларда Ҷома жуда ўзгарди... Унда ўт олган хирс уни хотиннинг жисми ва қалбига эга қилди, Ҷома бу ҳукмронликнинг ўтли шаробини очкўзлик билан семирди ва бу ҳол уни тунд, тентакнамо йигит қилиб кўрсатган барча қўполликларни куйдириб ташлади, унинг қалбини ёшлик ғурури ҳамда инсонлик туйғуси билан суғорди. Хотинларга бўлган муҳаббат, унинг қандай бўлишидан қатъи назар, эркаклар учун доим фойдали бўлади, ҳатто бу муҳаббат азобдан бошқа ҳеч нарса келтирмаса ҳам, мана шу азобларнинг ўзида ҳам кўпгина қимматли томонлари бўлади. Муҳаббат — қалби касал одам учун ўткир заҳар бўлса, соғлом одам учун — пўлат бўлишни истаган темир учун олов кабидир...

Йигит қучоғида ўзининг ёшлиги билан видолашаётган ўттиз яшар хотин билан Ҷоманинг айланиши уни ишидан қолдирмади; у ишқ-муҳаббатда ҳам, ишда ҳам ўзини йўқотмади, ҳар икковига ҳам ўзини бағишлади. Хотин киши унга ажойиб май сингари таъсир қилиб, унда меҳнат ва муҳаббатга баб-баравар иштиёқ туғдирди, хотин ҳам йигит бўсаларини татиб ёшариб кетди.

Пермда Ҷомани отахонидан келган хат кутар эди, Маякин ўз хатида Игнат Ҷомани соғиниб ичкиликка берилиб кетганини ва унинг ёшидаги одамга бунчалик ичиш зарарли эканини ёзган эди. Хатнинг охирида ишларни тезроқ битириб, уйига қайтишга маслаҳат берилган эди. Ҷома бу маслаҳат замирида аллақандай ташвиш борлигини пайқа-

ди, бу унинг шод юрагини мотамга айлантирди, лекин иш ташвишлари ва Пелагеянинг эркалатишлари бу доғни тезда ювиб ташлади. Унинг ҳаёти тез оқар дарё тўлқинлари сингари оқар, ҳар бир кун янги таассуротлар ва янги-янги ўйлар туғдирарди. Пелагея уни ўйнашларда бўладиган оташин бир дард билан севди, унинг ёшидаги хотинлар ҳаёт жомидан сўнги томчиларни ичиш билан ўзининг ишқларини нақадар кучли ҳис этсалар, у ҳам худди шундай кучли бир ҳис билан севди. Бироқ, гоҳо Пелагеяда шундай кучли ва уни Фомага бундан ҳам қаттиқ боғлайдиган, иккинчи бир туйғу уйғонардикки, бу, онанинг ўз севимли ўғлини хатолардан асраш, унга турмуш ҳикматларини ўргатиш йўлидаги интилишларига ўхшаш бир туйғу эди. Гоҳо тунда, палубада Фома билан қучоқлашиб ўтирган чоқларида, Пелагея унга ёқимли ва ғамгин бир овоз билан дерди:

— Сен менинг сўзларимни ўз опанг сўзларига қулоқ солгандек тингла... Мен яшадим, одамларни ҳам биламан... Ўз умримда жуда кўпини кўрдим!.. Сен ҳушёр бўлиб ўртоқ танла, чунки худди касалга ўхшаган юқимчил одамлар ҳам бўлади... Бошда сен унинг кимлигини билолмайсан! Башараси одамга ўхшайди... Қарабсанки, унинг касали сенга юқиб қолибди... Хотинларга — худо ўзи сақласин — эҳтиёт бўл... Ҳали бўшангсан, ҳали юрагинг унча чиниқмаган... Сенга ўхшаганларга хотинлар жуда ўч бўлади — кучли, чиройли ва бойсан... Ҳаммадан ҳам ювошидан қоч, бундайлар эркакларга зулукдек ёпишиб олади, ёпишиб олиб роса сўради, ўзи эса ҳамон ёқимли ва мулойим бўлиб кўринади. У сенинг ширангни сўриб олади-ю, ўзини эҳтиёт қилади, юрагингни бекорга ўртайди, холос... Сен — менга ўхшаш шаддод хотинларга кўпроқ айланиш! Бундайлар беғараз бўлади...

У чиндан ҳам беғараз эди. Пермда Фома унга ҳар хил кийим-кечак ва майда-чуйдалар олиб берди. У хурсанд бўлди-ю, лекин нарсаларни кўздан кечиргач, хафа бўлиб деди:

— Сен пулни кўп исроф қилаверма... Ҳушёр бўл, тагин отанг ранжимасин!.. Мен бу нарсаларсиз ҳам... сени яхши кўраман...

Пелагея у билан то Қозонгача бормоқчи эканини ва у ерда куёвга чиққан опаси борлигини олдиндан оқ айтиб қўйган эди... Фома унинг ташлаб кетишига ишонмай юрди. Қозонга етишларига бир кеча қолганда — Пелагея ўзининг

шу сўзларини яна такрорлагач, Фоманинг авзойи бузилиб ташлаб кетмаслигини ундан ёлвориб сўрай бошлади.

— Сен элдан бурун қайгурма,— деди Пелагея.— Ҳали бутун бир кеча бор... Сен билан хайрлашганимизда ачинсанг ачинарсан...

Лекин Фома, ташлаб кетма, деб аввалгидан ҳам баттароқ ялинди ва ниҳоят, унга уйланмоқчи эканини айтди.

— Ана, холос!— деб Пелагея кулиб юборди.— Эрим туриб сенга тегармидим? Оббо тентаккинам-э! Ҳали уйланмоқчиман дегин? Ахир мендақаларга уйланиб бўладими? Сенинг қўп ўйнашларинг бўлади ҳали... сени, қайновингдан тушганингдан кейин, барча ширинликлар меъданга тегиб, жавдари нонни тусаб қолганингдан кейин уйлан... Билишимча, соғлом эркак, агар тинч бўлайин деса, эрта уйланмаслиги керак... Унга битта хотин камлик қилади, бошқаларга юриб кетади... Бахтли бўлайин десанг, сен ўзингга битта хотин кифоя эканини билганингдан кейингина уйланишинг керак...

Бироқ Пелагея гапирган сари, Фоманинг ундан ажралмаслик нияти янда мустаҳкамланди.

— Гапимга қулоқ сол,— деди хотин астагина.— Масалан, қўлингга чўпчиरोқ ёниб турибди дейлик, лекин усиз ҳам сенга ёруғ, сен уни дарров сувга пишиб ол, шунда у тутамайди ҳам, қўлингни куйдирмайди ҳам...

— Сўзларингга тушунмадим...

— Сен тушун... Сен менга ёмонлик қилганинг йўқ, мен ҳам қилмоқчи эмасман... Шунинг учун ҳам кетмоқчиман...

Агар бу жанжалга бир воқеа қўшилмаганда, бу ҳархашанинг нима билан тугашини айтиш қийин эди, Фома Қозонда Маякиндан телеграмма олди, у ўзининг тутинган ўғлига: «Тезлик билан пассажир пароходида етиб кел», деб буюрган эди. Фоманинг юраги орқасига тортиб кетди. У бир неча соатдан кейин, ранги ўчган, қовоғи осилган бир кайфиятда тишларини маҳкам қисиб, пристандан эндигина жўнаган пароходнинг галереясида турарди. У панжарани маҳкам ушлаган ҳолда, қимир этмай, пристань ҳамда қирғоқ билан бирга тобора ундан узоқлашиб бораётган жонинининг юзига киприк қоқмай тикиларди. Пелагея унга рўмолчасини силкиб ҳамон жилмайиб турар, бироқ Фома унинг йиғлаётганини билар эди. Унинг кўз ёшларидан Фома кўйлагининг кўкраги жиққа ҳўл бўлганди, унинг тунд ҳаяжон билан тўла юраги бешбаттар сиқилиб,

оғирлашиб кетди. Хотиннинг гавдаси, гўё эриётгандай, борган сари кичрайиб борар, Фома эса ундан кўзини узолмай ҳамон тикиларди, ўз қалбида отасидан хавотирлик ҳамда хотиндан жудолик алами устига яна аллақандай янги, кучли ва аччиқ бир ҳис пайдо бўлаётганини сездди. Фома бу ҳисни нима деб аташни ҳам билмади, бироқ у кимдандир ўпкалагандай бўлиб туюлди.

Пристандаги оломон шаклсиз, ҳаракатсиз, жонсиз қора бир доғ сингари аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Фома панжарадан узоқлашди-да, тумтайиб олиб, палубада у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

Йўловчилар қаттиқ-қаттиқ гаплашиб, чой ичгани ўтиришар, хизматкорлар столларни тузаш учун галерея бўйлаб у ёқдан бу ёққа зир югуришар, аллақерда, пароходнинг орқа томонида, пастдаги учинчи классда бир бола кулар, гармонь нолир, ошпаз пичоғини тақиллатар, идиш-товоқлар жаранглар эди. Каттакон пароход тўлқинларни ёриб, сувни кўпиртириб ва зўр келганидан титраб, оқимга қарши шахдам сузиб борарди... Фома пароход орқасида кенг из солиб қутурган тўлқинларга қаради-да, ўзи ҳам бирон нарсани мажақлаб, бурдалаб ташлагиси, худди пароход сингари оқимга қарши сузиб, унинг қаршилигини кўкраги ва елкаси билан парча-парча қилгиси келаётганини сездди...

Кимдир унинг ёнгинасида, ҳорғин, хириллаган овоз билан:

— Тақдир экан-да!— деб қўйди.

Бу сўз Фомага таниш эди: аммаси Анфиса унинг саволларига кўпинча шу сўз билан жавоб берарди, шунинг учун ҳам Фома, мана шу қисқа сўзда худонинг қудрати-дек бир куч бор, деб тасаввур қиларди. У сўзлашаётганларга назар ташлади: улардан бири сочлари оппоқ, нуроний бир чол бўлиб, иккинчиси эса, катта кўзлари толиққанроқ, қоп-қора чўққи соқол, ёшроқ бир киши эди. Унинг кемирчакли катта бурни ва ботик ёноқлари Фомага отахонини эслатди.

Чол ўз суҳбатдошининг сўзини такрорлаб:

— Тақдир экан!— деди-да, кулимсираб қўйди.— Тақдир деган нарса ҳаёт устида, худди дарё бўйидаги балиқчига ўхшайди: у бизнинг олаговур дунёмизга емиш илинган қармоғини ташлайди, одам эса дарҳол очкўзлик билан унга ёпишади... Шунда у қармоғини бир тортади, қараб-сизки, одам гурсиллаганича ерга келиб тушади-ю, типир-

чилаб қолади, шундан кейин унинг юраги ҳам лат ейди... Шундай, тақсир!

Фома гўё офтоб нури тушиб кўзи қамашгандай кўзларини юмди-да, бош чайқаб туриб, қаттиқ овоз билан:

— Тўғри! Жуд-да тўғри-и!— деди.

Сухбатдошлар унга тикилиб қарашди: чол майингина оқилона жилмайиб қўйди, кўзи катгаси эса ёқтирмайроқ хўмрайиб қаради. Бундан Фома хижолат бўлиб қизарди ва улар ёнидан нари кетаркан, тақдир тўғрисида ўйлаб ўйига ета олмади: тақдир унга хотин туҳфа этиб уни нега эркалатди-ю, нега унинг юрагини ўртаб, ўша ондаёқ яна тортиб олди? Шунда Фома кўнглини ғаш қилган ноаниқ аччиқ ҳиснинг нималигини — у билан ўйнашаётган тақдирдан нолиш эканини тушунди. Ҳаёт уни шу қадар эркалатиб юборган эдики, ҳозиргина татиб кўрган жомдаги биринчи томчи заҳарга бепарвогина қарай олмади, у чолнинг сўзларини эслаб, тақдирдан ўпкалаб, бутун йўл бўйи мишжа қоқмади. Бироқ бу ҳис уни на маъюслантирди ва на хафа қилди, аксинча, унда ғазабли ва қасоскор ҳиссиёт уйғотди...

Фомани отахони кутиб олди ва иккаласи извошга тушганларидан кейин, Фоманинг ташвишланиб, шошиб-пишиб берган саволларига чол, кўкиш кўзларини йилтиллайтиб, зўр ҳаяжон билан жавоб берди:

— Отанг ақлидан озди...

— Ичяптими?

— Ундан ҳам баттар! Бутунлай эсини еб қўйди...

— Ростданми? Э, худойим! Гапиринг...

— Билсанг, унинг атрофида битта хоним айланишиб қолди...

Фома ўзининг Пелагеясини эслаб:

— У нима қиляпти?— деди қичқириб ва негадир юрагида қувонч пайдо бўлганини сезди.

— Отангга ёпишиб олиб роса сўряпти...

— Ўзи ювошми?

— Хотиними? Ювош-а... Худди олов... Отангнинг чўнтагидан етмиш беш мингги худди хамирдан қил суғургандай суғуриб олди!

— О-о! Ким бўлди экан у?

— Сонька Мединская, архитекторнинг хотини...

— Э, тавба! Наҳотки, ўша хотин... Ахир отам, наҳотки, отам уни ўйнаш қилиб олган бўлса?— деб сўради Фома ҳайрон бўлиб.

Отахони орқага тисарилди-да, кўзларини ғалати қилиб олайтираркан, қути ўчиб сўз бошлади:

— Сен ҳам дейман, иним, жинни бўпсан! Худо ҳаққи, жинни бўпсан! Эсингни йиғ! Олтмиш уч ёшга кириб ўйнаш орттириш... яна шунча пулга-я! Бу нима деганинг, қараб тур, мен бу гапингни Игнатга айтмасамми!

Маякин шундай деди-ю, қалтираган овоз билан ҳавони ларзага келтириб қиқирлаб кулди, эчки соқоли эса беўхшов силкинди. Фома анчагача ундан тузукроқ жавоб ололмади; чол ниҳоятда ташвишли, бесаранжом эди. Ҳар доим равон ва силлиқ гапирадиган одам ҳозир тутилиб, сўкиниб гапирар ва дам-бадам тупурар эди. Фома гапинг нималигини аранг тушунди. Гап бундай экан: ҳар хил хайрли ишларни уюштиришда жонбозлик кўрсатиб бутун шаҳарга донғи кетган Софья Павловна Мединская, бой архитекторнинг хотини Игнатни, бошпанасизларга тунайдиган жой, халқ кутубхонаси ва қироатхона ташкил этиш учун етмиш беш минг сўм иона қилишга кўндирибди. Игнат пулни берибди ва унинг сахийлигини газеталар мақтаб чиқибди. Фома бу хотинни кўчаларда бир неча бор кўрган эди; ўзи нозиккина бўлиб, шаҳарда энг чиройли аёллардан бири эканини ҳам биларди. Унинг ҳақида бемаза гаплар ҳам юрарди.

— Бўлган гап шуми?!— деди отахонининг сўзларини эшитиб бўлгач.— Менинг хаёлимга бошқа гап келибди...

— Сен-а? Ўйладингми?— бирдан Маякиннинг жаҳли чиқди.— Ҳеч нарсани ўйлаганинг йўқ, ҳали сен гўдаксан!

— Сиз нега сўкинасиз?— деди Фома ҳайрон бўлиб.

— Қани, айт-чи, етмиш беш минг, сенингча, катта пулни ё йўқми?

— Катта пул,— деди Фома, бир оз ўйланиб.— Ахир отамда пул кўп-ку... Сиз мунча энди...

Яков Тарасовичнинг бутун вужуди қалтираб кетди, - у йигитнинг бетига нафрат билан қаради ва аллақандай кучсиз бир овоз билан ундан сўради:

— Бунга сен гапиряпсанми?

— Бўлмасам-чи?

— Елгон! Бунга тентак ёшлигинг гапиряпти, шундай! Менинг миллион марта ҳаёт синовидан ўтган кекса тентак-лигим сенга айтяптики, сен ҳали кучук боласан, овозингни дўриллашиб хуришга ҳали ёшлик қиласан!

Отахонининг ҳаддан ташқари серпичинг тили илгари

ҳам Фоманинг кўпинча гашига тегарди, Маякин доим у билан қўпол гаплашар, ҳатто отасидан ҳам ўтказиб юборарди, бироқ энди йигит ниҳоятда хафа бўлганини сезди-да, ўзини босиб туриб қатъий қилиб деди:

— Бекорга сўкинмасангиз ҳам бўлади, мен энди ёш бола эмасман...

— Нималар деяпсан ўзинг?— деди Маякин, мазах қилиб қошларини чимираган.

Фома тутақиб кетди. У чолнинг юзига тик қараб, салмоқ билан дона-дона қилиб:

— Мен шуни айтмоқчиманки, бундан кейин сизнинг бемаъни сўкишларингизни эшитишни хоҳламайман, бас!—

— Ҳим-м... шундай! Кечиринг...

Яков Тарасович кўзларини сузиб, лабларини чапиллатди-да, Фомадан юзини ўгириб, бир минутча индамай турди. Извош тор кўчага кирди, Фома олисдан ўз уйининг томини кўриб, беихтиёр бутун гавдаси билан олға толпиниб қўйди. Шу чоқ отахони, муғамбирлик билан мулоғим жилмайиб, ундан сўради:

— Фомка! Айт-чи, тишларингни сен нимага қайраб олдинг-а? А?

— Наҳотки, ўткирлашган бўлса?— деб сўради, отахонининг бу сўзидан қувониб кетган Фома.

— Чаккимас... Бу яхши, иним... бу жуд-да ҳам яхши! Биз отанг билан сени лапашанг бўлармикин, деб қўрқардик!.. Хўш, ароқ ичишни ўргандингми?

— Ичдим...

— Дарров-а! Кўп ичдингми?

— Нега кўп бўлсин...

— Ширинми ўзи?

— Унчамас...

— Шундоқ дегин... Ҳечқиси йўқ, буларнинг ҳаммаси зарарсиз... Лекин сен ҳаддан ортиқ содда экансан, барча гуноҳларингни рўпара келган ҳар бир полга айтиб, тавба қилишга тайёрсан... Сен бунини ўйлаб кўр, иним, ҳамма вақт шундай қилиш керакмикин... Вақти келганда индамасанг, бу билан кишиларга ҳам маъқул тушасан, гуноҳкор ҳам бўлмайсан. Шундоқ! Одамнинг тили камдан-кам ҳушёр бўлади. Мана, келиб ҳам қолдик... Ҳазир бўл, отанг келганингни билмайди... Уйдамикин ўзи?

Игнат уйда экан: очиқ деразадан кўчага унинг бир оз хириллаган товуш билан хаҳолаб кулгани эшитилди. Уй ёнига келиб тўхтаган извошнинг тақир-туқури Игнатни

деразадан қарашга мажбур қилди ва ўғлини кўрибоқ, қувониб:

— А-а! Келдингми?..— деб қичқирди.

Орадан бир минут ўтгач, Фомани бир қўли билан бағрига босиб, иккинчи қўлининг кафтини унинг пешанасига қўйиб, ўғлининг бошини орқасига эгиб, чақнаб турган кўзлари билан унинг юзларига тикилди-да, хурсанд бўлиб деди:

— Қорайибсан... соғайибсан... баракалла! Хоним! Уғлим қалай, яхшими?

— Чакки эмас,— деди кумушдай жаранглаган ёқимтой овоз.

Фома отасининг елкасидан қаради-ю, уйнинг тўридаги бурчакда столга суяниб ўтирган, олтин ранг сочлари башанг, нозиккина бир хотинни кўрди; қоп-қора кўзлари, ингичка қошлари ва қип-қизил дўрдоқ лаблари оппоқ юзида яққол кўзга ташланарди. Креслонинг орқасидаги каттакон филодендрон гулининг кунгурадор йирик япроқлари унинг тилладай товланган боши устида осилиб турарди.

— Эсонмисиз, Софья Павловна,— деди Маякин мулоимгина, унинг олдига қўлларини чўзиб келаркан.— Ҳали ҳам биз бечоралардан жарима тўпалайпсизми?

Фома аёлнинг Маякига берган жавобини ҳам, отасининг айтган сўзларини ҳам эшитмай, жимгина унга таъзим қилди. Хоним унга мулоимгина жилмайиб, тикилиб қаради. Унинг аллақандай қора мато кўйлак ичидаги нозиккина гавдаси креслонинг тўқ қизил матоси билан қўшилишиб кетганидан, жингалак олтин сочи билан оппоқ юзи гўё қоронғида нур сочиб тургандай кўринди. У ўша ерда, бурчакда, кўм-кўк япроқлар остида ўтираркан, ҳам гулга, ҳам иконага ўхшар эди.

— Ҳазир бўл, Софья Павловна, сенга тикилишини қара, худди лочин-а?— деб қўйди Игнат.

Аёлнинг кўзлари сузилди, ёноқлари билинар-билимас қизарди; у худди кумуш қўнғироқдай жаранглаган товуш билан кулиб юборди-да, шу заҳотиёқ ўрнидан туриб деди:

— Мен сизларга халақит бермайин, хайр!

У Фоманинг ёнидан секингина ўтиб кетаётганида димоғига хушбўй атир ҳиди урилди ва шунда Фома унинг кўзлари ўта мовий, қошлари тим қора эканини кўриб қолди.

Маякин унинг орқасидан ғазаб билан қараб қолиб:

— Сузиб кетди чўртон балиқ,— деб қўйди астагина.

— Қани, айт-чи, қалай бориб келдинг? Кўп пул исроф қилдингми?— деб дўриллади Игнат, ўғлини ҳозиргина Мединская ўтирган кресло томон итариб. Фома креслога кўз қирини ташлаб қўйди-да, бошқасига ўтирди.

Маякин муғамбир кўзлари билан Фомага синашта назар ташлаб:

— Хўш, ойимча қалай, дурустми?— сўради кулиб туриб.— Агар унинг олдида анқайиб турсанг, бутун ичак-човоғингни еб қўяди...

Фома негадир сесканиб тушди ва жавоб бермай, ўзининг сафари тўғрисида отасига жиддий тусда сўзлай бошлади. Лекин Игнат унинг сўзини бўлди:

— Шошма, мен коньяк чақиртирай...

— Сени ҳадеб ичяпти, дейишади...— хушламайроқ деди Фома.

Игнат унга таажжуб билан қизиқсиниб қаради-да:

— Отага шундай деб бўладими, а?— деди.

Фома уялиб бош эгди.

— Шундоғ!— деди Игнат мулоғимгина ва,— коньяк олиб келинг,— деб қичқирди...

Маякин кўзларини сузиб, Гордеевларга қараркан, хўрсиниб қўйди ва уларни кечқурун ўзининг малиназоридида чой ичишга таклиф қилди-да, хайрлашиб чиқиб кетди.

Фома отаси билан ёлғиз қолгач, негадир ўнғайсизланиб:

— Анфиса аммам қани?— деб сўради.

— Монастирга кетган... қани, гапир, мен ичиб олай...

Фома отасига қилган ишлари тўғрисида бир неча минут ичида сўзлаб берди ва гапининг охирида дангал қилиб айтди:

— Ўзимга... анча пул сарф қилдим.

— Қанча?

— Олти юз... сўмча...

— Бир ярим ойда-я! Кўп... Сен менга гумашта бўлаган бўлсанг жуда қимматга тушасан... Хўш, сен уларни нимага совурдинг?

— Уч юз пуд ғалла иона қилдим...

— Кимга? Нима учун?

Фома сўзлаб берди.

— Бу жойида!— деди отаси маъқуллаб.— Бизнинг кимлигимизни билиб қўйишсин!.. Масала равшан— бу отангининг ҳурмати... фирманинги ҳурмати... Бундан зарар

кўрмаймиз, чунки яхши ном чиқарамиз, болам, савдо учун бу энг яхши вивеска... Хўш, тагин нима?

— Шундай... бир нимага сарф қилдим...

Игнат ўглини синчиклаб жиддий кўздан кечираркан:

— Очигини айтавер... пул тўғрисида сўраётганим йўқ, қандай ҳаёт кечирганингни билмоқчиман,— деб қистади.

— Едим... ичдим...— деди Фома, сирни бой бергиси келмай, қовоғини солиб ерга қараб.

— Ичдинг? Ароқми?

— Ароқ ҳам...

— Э! Ҳали эртароқмасми?

— Ефимдан сўра, маст бўлгунча ичдиммикин..

— Нега Ефимдан сўрарканман? Ҳаммасини сен ўзинг айтишинг лозим. Демак, сен ичаркансан-да?

— Ичмаслигим ҳам мумкин...

— Бу нимаси! Коньяк ичасанми?

Фома отасига қараб, оғзини катта очиб кулиб қўйди. Отаси ҳам унга жавобан мулойимгина илжайди.

— Оббо сен-э... шайтон! Ич... лекин хушёр бўл, ишингни билиб қил... Нима илож? Маст киши бир ухлаб олса, ўзига келади, аҳмоқ эса, ҳеч қачон... ўзимизни овутиш учун... ҳеч бўлмаса мана шунини унутмаслигимиз керак... Хўш, қизлар билан ўйнаб-кулдингми? Майли, очигини айтавер! Нима, мен сени урармидим?

— Ўйнадим... пароходда биттаси бор эди... Пермдан Қозонгача опкелиб қўйдим...

— Бе...— деди Игнат оғир хўрсиниб ва қовоғини солиб туриб қўшиб қўйди,— ўзингни эртароқ булғабсан...

— Мен йиғирмага кирдим... Сен ўзинг, бизнинг замонда ўн беш яшар болаларни ҳам уйлантирарди, дердинг...— деб жавоб берди Фома уялинқираб.

— Уйланиш бошқа гап... Хўп, майли, бу тўғрида бас қилайлик: хотин билан юрсанг юрибсан-да, нима қилибди? Хотин баайни чечак касали, усиз яшаб бўлмайди... Риёкорлик қилишнинг ҳожати ҳам йўқ... Мен хотинларга сендан кўра илгарироқ илашганман... Лекин уларга эҳтиёт бўл.

Игнат ўйга чўмиб, бошини қуйи солганича қимир этмай, анчагача сукут қилиб қолди.

— Менга қара, Фома,— яна гап бошлади у кескин бир оҳангда,— мен ҳадемай ўламан... Қаридим. Кўкрагим қисади, нафас олишим қийин... Уламан... Ушанда бутун иш ўзингга қолади... Бошда сенга отахонинг ёрдам беради, унинг гапига қулоқ сол! Сен ишни... чакки бошламадинг,

хаммасини дуруст бажардинг, жиловни қўлингда маҳкам ушладинг... Бундан кейин ҳам, тангри ёр бўлиб, шундай қилгин... Сен шуни яхши билки: иш деган нарса кучли ва тирик бир ҳайвон, уни билиб бошқариш, маҳкам жиловлаш лозим, бўлмаса, у сени енгиб қўяди... Ишдан юқори туришга ҳаракат қил... Ўзингни шундай тутки, иш сенинг оёғинг остида, кўз олдингда бўлсин, ҳар бир кичкина миҳи ҳам сенга кўриниб турсин...

Фома отасининг кенг кўкрагига қараркан, унинг йўғон овозига қулоқ солиб туриб, ичида:

«Сен, ҳаливери ўлмайсан», деб қўйди.

Бу ўй унинг кўнглини қувонтирди, унда отасига нисбатан меҳрибон, илиқ бир ҳис уйғонди.

— Отахонингдан қолма... Унинг ақли бутун шаҳарга татийди! У юраксиз одам, йўқса, жуда баланд мартабали бўларди. Шундоқ, мен сенга айтсам, менинг умрим оз қолди... Ростини айтганда, ўлимга ҳозиргарлик кўриш керак эди... Ҳамма нарсани ташлаб, рўза тутишим ва одамлар мени яхшилик билан эслашлари учун ҳаракат қилишим керак эди...

— Эслашади!— деди Фома ишонч билан.

— Эсга оладиган иш қилинса-да...

— Бошпанасизлар тунайдиган уй-чи?

Игнат ўғлига қаради-да, кулиб юборди.

— Яков айтибди-я! Мени койиган бўлса керак?

— Бир оз койинди,— деб кулимсиради Фома.

— Койимай бўпти! Мен уни билмасам экан!

— Бу ҳақда шундай қилиб гапирдики, гўё ўзининг пули...

Игнат ўзини кресло суянчиғига ташлаб аввалгидан ҳам баттар хахолаб кулди.

— Оббо, ола қарға-ей! Сен ростини айтдинг... Унинг учун ўз пули ҳам, меники ҳам барибир, мана шунинг учун ҳам қизганади... Бир нияти бор у калнинг, қани айт-чи, қанақа ният?

Фома бир оз ўйлаб туриб деди:

— Билмасам...

— Э!.. Ўз пулларини қўшмоқчи бўлади...

— Қандай қилиб?

— Ўзинг топ-чи!..

Фома отасига қараб турди-да, кейин топди.

Унинг авзойи бузилиб, креслодан тураркан, дангал айтди:

— Йўқ, мен хоҳламайман! Мен унга уйланмайман!
— О! Нега энди? Қизи соғлом, эс-ҳушлик, отасининг ёлғизи...

— Тарас-чи? Йўқолиб кетгани-чи?

— Йўқолгани — йўқолди кетди, бу ҳақда гап қотишнинг ҳам ҳожати йўқ... Васият қоғози бор унда: «Бутун мол-мулким қизим Любаники», дейилган... Лекин у сенга тутинган сингил эканини бир ёқлик қилармиз...

— Барибир,— деди Фома қатъий,— мен унга уйланмайман!

— Э, бу ҳақда гапириш ҳам эрта. Хўш, у сенга ўзи ёқмай қолдими?

— Мен бунақаларини севмайман...

— Шундоқ дегин! Оббо, сени қара-я! Хўш, сизга кўпроқ қанақаси ёқади, тақсир?

— Соддароғи... У бўлса кўпроқ гимназистлару китоблар билан... олима бўлиб кетган!.. Мени масхара қилади...— деди Фома ҳаяжон билан.

— Айтайлик, бу гапинг тўғридир, у ҳаддан ташқари ўктам қиз... Лекин бу беҳуда нарса! Агар қўл теккизилса, ҳар қандай зангни ҳам кеткизса бўлади... Лекин отахонинг ақлли чол... ҳаёти тинчгина ўтган, бир ерда ўтириб олиб, ҳамма нарсани ўйлаб чиққан. Унинг гапига қулоқ солсанг арзийди, у ҳаётнинг бутун икир-чикирини билади... У малика Екатерина замонидан қолган ристократлардан!.. Ўз қадрини яхши билади... Унинг насли Тарасга келиб тамом бўлгач, сени Тараснинг ўрнига қўймоқчи, тушуняпсанми?

— Йўқ мен ўз ўрнимни ўзим топиб оламан,— деди Фома қайсарлик билан.

— Сен ҳали аҳмоқсан...— деб илжайди отаси.

Анфиса аммаси келиши билан уларнинг сўзи бўлиниб қолди...

— Фомуша, келдингми!..— деб қичқирди у эшик орқасидан. Фома ўрнидан туриб, жилмайганича уни қарши олгани чиқди.

...Игнатнинг ҳаёти яна аста-секин бир қолипда ўта бошлади. Уғлига бўлган истеҳзоли кўнгилчанлигини ва рағбатлантирувчи муносабатини давом эттирса ҳам, лекин аввалига қараганда анча қаттиққўл бўлиб қолди, ўглининг ҳар бир майда-чуйда камчилигини юзига солар, уни эркин тарбиялаганини, ҳеч нарсадан камситмаганини, ҳеч қачон урмаганини тез-тез пеш қилиб турар эди.

— Бошқа оталар сизга ўхшаганларни бошига палён билан туширади, мен эса сени бир чертган эмасман!

— Ҳеч айбим бўлмагандир-да,— деди Фома бир куни пинагини бузмай.

Игнат ўғлининг бу сўзи ва тўнглигига аччиқланди.

— Гапириб кўр-чи!— дея бақирди у.— Индамаган сари ҳаддингдан ошасан!.. Доим сўзимни қайтарасан. Ҳушёр бўл, қўлим юмшоқ бўлгани билан шундай чангаллаб эзайки, товонингдан кўз ёшларинг тирқираб чиқсин! Ярамас замбуруғдай тез ўсиб кетдинг, ердан бош кўтариш биланоқ сасияпсан...

— Нега хафа бўласан мендан?— деб сўради Фома ҳайрон бўлиб, отасининг кайфи чоғ маҳалида...

— Отанг койиганда чидай олмайсан... дарров гап қайтарасан!..

— Алам қилади-да... Ахир мен кимдан камман... Ўз тенгқурларим нималар қилишаётганини кўриб турибман-ку, ахир...

— Агар гоҳо сени гадабласам, калланг узилиб тушмайди-ку... Чунки сенда қандайдир бир нарса борки, мен учун тамоман ёт, шунинг учун гадаблайман... Аммо нималигини билмайман, лекин борлигини пайқайман... Бу сенинг учун зарарли...

Отасининг бу сўзлари Фомани чуқур ўйлатиб қўйди. У тенгдошларидан ажратиб турадиган ўзида аллақандай бир нарса борлигини сезди-ю, бироқ унинг нималигини тушунолмади. Шунинг учун ўзидан гумонсираб юрди...

Унга биржага бориш, минглар билан иш юритадиган нуфузли кишилар орасида бўлиш ёқарди; лекин унчалик бадавлат бўлмаган ҳунармандларнинг у билан — Фома Гордеев билан саломлашганда, сўзлашганда ҳурмат қилишлари унга ниҳоятда хуш келарди. У ора-чора отасининг ишига аралашиб, бутун масъулиятни ўз зиммасига олиб, бирон буйруқ бериш имкониятига эга бўлса ва шундан сўнг отаси уни мақтаб кулиб қўйса, у ўзини бениҳоя бахтли ҳисоблар ва гердайиб юрар эди. Унда ўзини катта тутиш ва иш билармон қилиб кўрсатиш каби шухратпарастлик ҳисси зўр эди, бироқ у ҳамон бурунгидек ёлғиз яшар ва ўзининг тенгқурлари — савдогар болалари билан ҳар кун учрашиб турса ҳамки, дўст орттириш хоҳиши борлигини сезмас эди. Улар Фомани бир неча бор базмга чақирди, лекин уларни менсимасдан бу таклифларини қўполлик билан рад этди ва ҳатто масхара қилиб кулди ҳам:

— Қўрқаман... Оталарингиз базмингизни пайқаб қолиб, яна сизларни калтаклаб юришмасин, унда менинг ҳам бошимда данак чақишар...

Оталарининг кассаларидан ўғирлаган ёки катта процент билан узоқ муддатли вексель бериб қарз олган пулларга оталаридан яширинча бузуқчилик ва айш-ишрат қилиб юришлари Фомага ёқмас эди. Унинг бу сиполигини улар ҳам ёқтиришмасди, чунки бундай такаббурликдан мақсад, иззат-нафсларига тегиш эканлигини ҳис қилишар эди.

У Пелагеяни тез-тез эслар ва хаёлида унинг қиёфаси гавдаланганда юраги жизиллаб кетар эди... Бироқ, вақт ўтиши билан Пелагеянинг очиқ чеҳраси аста-секин унутилиб, унинг хаёлини кичкинагина, фариштасимон Мединская банд этганини Фома ўзи ҳам сезмай қолди. Мединская деярли ҳар якшанба куни, умуман, бир мақсад билан — бошпанасизлар тунайдиган уй қурилишини тезлатиш мақсадида турли-туман илтимослар билан Игнат олдига келиб турарди. Бу хотин ҳузурида Фома ўзини бексўнақай, баҳайбат ва зилдай оғир ҳис қиларди, бу ҳолдан у ранжир ва Софья Павловнанинг нигоҳларига — шаҳло кўзларига бардош беролмай, қип-қизариб кетар эди. Мединская унга ҳар гал қараганида, кўзлари қорайганини Фома сезар, устки лаби титраб, майда-майда оппоқ тишлари йилтираб кетганини кўрарди. Фома ана шунисидан қўрқарди. Отаси унинг Мединскаяга қараганини пайқаб, шундай деди:

— Сен бу хотинга унча кўзингни олайтираверма. Ҳушёр бўл, у қайин кўмирига ўхшайди-я: у кўринишда камтар, силлиқ, қорача бўлади, ўзи совуққа ўхшайди-ю, лекин қўлингга олсанг борми, куйдиради...

Мединская йигитда ҳирс уйғотмас, унинг Пелагеяга ўхшаган ери йўқ ва умуман, Фома учун у бир муаммо эди. Фома бу хотин ҳақида беҳаё гаплар юрганини билар эди-ю, бироқ буларга ишонмасди. Аммо Мединскаянинг кул ранг шляпа кийган ва узун сочлари елкасига тушган, семиз бир барин билан извошда ўтирганини кўриб, Фоманинг унга бўлган муносабати ўзгарди. Бариннинг юзи худди пуфакдек шишган, қип-қизил эди, на соқол бор ва на мўйлов; бу одамнинг бутун қиёфаси эркакча кийиниб олган хотинга ўхшарди... Фомага шу одам Мединскаянинг эри дейишди. Шунда Фомада ғаразли ва қарама-қарши туйғулар алангаланди: у архитекторни хафа қилгуси келди, лекин шу билан бирга унга нисбатан ҳасад ва ҳурмат сез-

ди. Мединская Фомага у қадар чиройли эмасдек ва осонгина қўлга олса бўладигандек кўринди. Фома унга ачинди, лекин шунга қарамай, ичи қоралик қилиб:

«Эри уни ўпганда жирканса керак...» деб ўйлади.

Шуларнинг оқибатида у гоҳо ўзида қандайдир тубсиз, орзиқтирадиган бир бўшлик сезар ва бу бўшликни кечаги куннинг таассуротлари ҳам, ўтмишнинг хотиралари ҳам тўлдира олмас эди: биржани ҳам, ишларни ҳам, Мединская ҳақидаги ўйларни ҳам — ҳаммасини шу бўшлик дамига тортиб кетарди... У Фомани нотинч қилар: унинг қоронғи қаърида ўзига душман бўлган аллақандай бир куч, ҳозирча шаклсиз бўлса ҳам, лекин изчиллик билан секин-аста шаклга киришга интилаётгандай эди...

Бу орада Игнат қиёфаси оз ўзгарган бўлса ҳам, борган сари безовталаниб мингиллар, бетобликдан нолир эди.

— Ухлаёлмайдиган бўлиб қолдим... бир вақтлар шундай маза қилиб ухлардимки, теримни шилиб олишса ҳам сезмас эдим! Энди бўлса туни билан тўлғаниб чиқаман, ниҳоят, саҳарга яқин зўрға кўзим илинади... Юрагим нотекис уради, гоҳ зўриққандай типирчилаб гуп-гуп-гуп қилса... гоҳо бирдан жимиб қолади — гўё, ҳозир узилиб, аллақандай чуқур жарга тушиб кетадигандек бўлади... Э, худоё худовандо, ўзингнинг раҳминг келсин!..

У тавба қилиб уҳ тортаркан, илгариги тийраклигини ва чақнашини йўқотган сўник кўзлари билан осмонга қарарди.

— Ажал мени шу яқин ўртада пойлаб турибди,— дерди итоаткорона ғамгин оҳангда.

Ҳақиқатда ҳам ажал ҳадемай унинг йўғон, бақувват гавдасини ерга жо қилди.

Бу воқеа август ойида, эрталаб юз берди. Фома донг қотиб ухлаб ётарди, қўққисдан кимдир унинг елкасидан туртаётганини сезди-ю, қулоғининг тагида хириллаган овозни эшитди:

— Тур...

У кўзини очиб, каравог ёнидаги стулда отасининг ўтирганини кўрди. Отаси бир маромда бўғиқ овоз билан такрорларди:

— Тур, тур!..

Қуёш эндигина чиққан ва Игнатнинг оқ сурп кўйлагига тушиб турган нури ҳали пушти рангини йўқотмаган.

— Ҳали эрта-ку,— деди Фома керишиб.

— Кейин ухлаб тўясан...

Ҷома эриниб кўрпага бурканаркан, сўради:

— Ё бирон нарса керакми?

— Тура қол, бўтам, тура қол!— деди Игнат ва хафа бўлиб:— Керак бўлмаса уйғотмасдим...— деб қўйди.

Ҷома отасининг юзига тикилиб қараб, юзи оқарганини ва ҳорғин тус олганини кўрди.

— Тобинг йўқми? Ё доктор чақирайми?

— Кераги йўқ,— дея қўл силтади Игнат.— Мен ёш эмасман... Усиз ҳам биламан...

— Нимани?

— Э... биламан ўзим!— сирли қилиб деди чол, негадир ғалати қилиб уй ичига кўз югуртди. Ҷома кийингунча отаси бошини эгиб, аста деди:

— Нафас олишга кўрқаман... Агар кўкрагимни тўлдириб нафас олгудек бўлсам, назаримда, юрагим ёрилиб кетадигандек... Бугун яқшанба! Эрталабки ибодатдан кейин понга одам юбортир...

— Бу нимаси, отажон!— дея кулимсиради Ҷома.

— Ҳеч нарса... ювиниб боғчага чиқ... Мен самоварни ўша ерга келтиринглар девдим... эрталабки салқинда чой ичармиз, деб ўйловдим... Қайноқ, аччиқ чой ичгим келяпти.

Чол стулдан аранг турди-да, букчайиб, яланг оёқларини зўрға босиб, хонадан чиқиб кетди. Ҷома отасининг орқасидан қараб қолди, кўрққанидан юраги увушиб, санчиди. У апил-тапил ювиниб, шошиб боғга чиқди...

Боғда сершоҳ, кекса олма дарахти тагидаги катта креслода отаси ўтирарди. Қуёш нури ингичка тасма сингари дарахт шохлари орасидан ўтиб, оппоқ тунги кўйлақда ўтирган чолнинг гавдасига тушиб турарди. Боғча ичи шу қадар жимжит эдики, этаги тегиб кетган шохнинг шитирлаши ҳам Ҷомага қаттиқ овоздек туюлди. У сесканиб кетди... Стол устидаги самовар худди тўйган мушукдек пишиллаб, ингичка буғ чиқариб турарди. Боғчанинг сокин қўйнида ва кеча роса қўйган ёмғир билан ювилган ям-яшил ўтлар орасида безбетлик билан ярқираб, вишиллаб турган самовар Ҷомага мутлақо кераксиз кўринди, чунки кўм-кўк барглари орқасига қип-қизил олмалари яширинган ана шу дарахт остида ёлғиз ўзи, оппоқ кийимда букчайиб ўтирган бетоб отани кўриши биланоқ, ўғилда пайдо бўлган ҳиссиётга ҳар жиҳатдан ҳам мос тушмас эди.

— Утир,— деди Игнат...

— Докторга одам юборсамми...— деб маслаҳат солди ўғли дудмалроқ қилиб, унинг рўпарасига ўтираркан.

— Кераги йўқ... Очиқликка чиққач бир оз энгиллашгандай бўлдим... Мана, бирор қултум чой ичсам, балки яна ҳам энгиллашиб кетарман...— деди Игнат чой қуяркан. Фома отасининг қўлида чойнак титраганини кўрди.

Фома индамай стаканни ўз олдига сурди-да, энгашиб олиб, юраги ачишган ҳолда, отасининг ҳарсиллаб калтакалта нафас олишини эшитиб ўтирди.

Қўққисдан бир нарса столга қарсиллаб тушди, ҳатто идишлар дириллаб кетди.

Фома чўчиб бошини кўтарди, кўзлари отасининг ваҳима босган телбанамо кўзлари билан тўқнашди. Игнат ўғлига қараб хириллаган овоз билан:

— Олма тушди... Оббо, қуриб кетгур-э!.. Худди милтиқ отгандай бўлди-я...— деб қўйди.

— Чойингга конъяк қуйиб берай...— деб таклиф этди Фома.

— Усиз ҳам бўлавереди...

Ота-бола жим бўлиб қолишди... Бир гала саъва ҳавони шодиёна чуғур-чуғури билан тўлдириб, боғ устидан учиб ўтди. Боғнинг камолга етган чиройини яна салобатли жимлик чулғаб олди. Бироқ Игнатнинг кўзларидан қўрқув ҳануз аримаган эди...

— Ё худо... Э Исо!— дея пичирлади чол астойдил чўқиниб.— Шундоқ... Мана, келди умримнинг энг сўнги соатлари...

— Бас, отажон!— деди Фома пичирлаб...

— Бас, нима?.. Чойни ичиб бўлганимиздан кейин, сен поп билан отахонингга одам юбор...

— Мен яхшиси, ҳозироқ...

— Ҳозир эрталабки ибодат вақти... поп йўқ... ундан кейин шошилишнинг ҳожати йўқ, балки ўтиб кетар...

Игнат ликобчадан хўриллатиб чой ича бошлади...

— Яна бир-икки йил яшасам бўлар эди... Сен ҳали ёшсан... Сендан кўнглим тўқ эмас. Ҳалол бўл, инсофли ва пухта бўл... Бировникига кўз олайтирма, ўзингникини маҳкам сақла...

У сўзлашдан қийналиб тўхтади-да, қўли билан кўкрагини силади.

— Одамларга ишонма... улардан кўп нарса кутма... Биз ҳаммамиз шунинг учун яшаймизки, беришдан кўра кўпроқ олишни ўйлаймиз... Э, худо! Гуноҳкор бандангни кечир!

Аллақаерда, олисда даранглаган черков қўнғироғининг

овози эрталабки жимликни бузди. Игнат ўғли билан уч каррадан чўқиниб қўйишди.

Қўнғироқнинг биринчи даранглаганидан кейин иккинчиси ва учинчиси эшитилди ва ҳадемай, ҳар томондан ибодатга чорлаб, салмоқ билан бир маромда чалинаётган қўнғироқларнинг даранг-дурунги ҳамма ёқни босиб кетди...

— Ана, эрталабки ибодатга жом чалинди,— деди Игнат, қўнғироқ овозига қулоқ солиб...— Сен қўнғироқларнинг овозини танийсанми?

— Йўқ,— деб жавоб берди Фома.

— Мана буни эшитяпсанми? Овози йўғони, буни Никола черковига Петр Митрич Вагин иона қилган... Мана буниси эса — хириллаётгани Праскева Пятница черковиники...

Даранг-дурунг қилиб куйлаётган қўнғироқ садолари ҳавони титратиб, кўм-кўк осмон қўйнида тўлқин сингари тарқалиб кетарди. Фома отасининг юзига ўйчан тикилиб, кўзлари жонланиб ташвиши йўқолганини, аста-секин ўзига келаётганини кўрди...

Лекин бирдан чолнинг юзи қип-қизариб кетди, кўзлари катта очилиб, косасидан чиқиб кетаёзди, оғзи ажаблангансимон очилди-ю, хириллаган ғалати бир овоз чиқди:

— Фу... у... ххх...

Шундан кейиноқ Игнатнинг боши шилқ этиб елкасига тушди, йўгон гавдаси креслодан оҳиста сирпаниб, гўё ер уни куч билан ўзига тортгандай йиқилди. Фома кўрқиб, ҳайрон бўлиб, отасига тикилганича бир неча дақиқа қимир этмай жим тургандан кейин, бирдан Игнатга ташланди, унинг бошини кўтариб юзига қаради. Игнатнинг юзи қорайиб, қотиб қолган, катта очилиб қолган кўзлари ҳеч нарсани ифода қилмас эди: на аламу, на ваҳима ва на қувончни... Фома атрофига кўз ташлади; ҳали ҳам боягидек боғда ҳеч кимса йўқ, қўнғироқларнинг гувиллаган овози ҳамон сузиб юрарди... Фоманинг қўллари титраб кетиб, отасининг бошини қўйиб юборди, бош гуп этиб ерга тушди... Унинг очилиб қолган оғзидан чиққан қопқора қон кўкариб кетган ёноқларидан сизиб оқиб тушди...

Фома икки қўли билан кўкрагига мушт уриб, жасад олдида тиз чўкиб, жон-жаҳди билан ўкириб юборди... У кўрқанидан бутун вужуди билан дағ-дағ титрар ва кўзларини жавдиратиб, боғда ҳамон аллакимни қидирар эди...

Отасининг ўлими Фомани довдиратиб қўйди ва унинг кўнглини ажиб бир туйғу билан тўлдирди: унинг кўнглига, ҳаётнинг барча садоларини мутелик билан ҳазм қилувчи, ҳаракатсиз, оғир бир сокинлик чўкди. Атрофида танишлари ўралашиб қолди; келишар, кетишар, унга алланималар дейишар, Фома уларга жавоб қайтарар, бироқ уларнинг сўзлари унда ҳеч қандай тасаввур уйғотмас, аксинча, кўнглини қамраб олган қабристон сукунати тубсиз қаърига чўкиб, ном-нишонсиз ғойиб бўлар эди. Фома йиғламас, қайғурмас, ҳеч нарсани ўйламас эди ҳам; қовоғи солиқ, ранги оқарган, қошлари чимирилган ҳолда, бутун туйғуларни суриб чиқарган, қалбини бўм-бўш қилиб қўйган, исканжа каби миясини қисган мана шу жимжитликка зўр диққат билан қулоқ соларди, холос.

Дафн маросимини Маякин бошқарди. У этигининг пошналарини тақиллатиб, шоша-пиша, шаҳдам қадам ташлаб хонадан хонага югурар, хизматкорларга саркорлардек бақирар, Фоманинг елкасига қоқиб, уни юпатар эди:

— Сен, йигитча, нега анқайиб қолдинг? Отанг қариб-чуриб қолган эди... Ҳаммамиз ҳам ўламиз, ўлимдан қочиб қутулиб бўлмайди... Бинобарин, бемаҳал заволга учрамаслик керак... Хафа бўлганинг билан у тирилмайди, сенинг қайғунг унга керакмас, чунки китобда: «Қачонким, Азроил банданинг руҳини танидан жудо этгандан кейин, руҳ ўзининг барча уруғ-аймоқлари ва таниш-билишларини унутади», дейилган... Демак, энди сен йиғласанг ҳам, кулсанг ҳам, унинг учун барибир... тирик одам тириклар ҳақида ўйлаши керак... Яхшиси, сен йиғла, бу одамга хос одат... юрагинг бўшайди...

Бироқ бу сўзлар ҳам Фоманинг на миясига ва на юрагига таъсир этди.

Фома отаси дафн қилинадиган куни, отахони унинг руҳини кўтариш учун зўр бериб насиҳат қилавергандан кейингина ўзига келди.

Дафн куни ҳаво булут ва қоронғироқ эди. Игнат Гордеевнинг тобути орқасидан чанг булут орасида халойиқ тирбанд бўлиб борарди; руҳонийларнинг ридолари олтиндай товланар, салобат билан оҳиста юриб бораётган одамларнинг шов-шуви архиерей хонишчиларининг тантанали хори билан қўшилишиб кетар эди. Фомани ҳам орқаси-

дан, ҳам ёнидан турткилашарди: у отасининг оппоқ сочли бошидан бўлак ҳеч нарсани кўрмасди, мунгли куй кўнглида ғамгин садо бериб янграр эди. Унинг ёнида бораётган Маякин эса, қулоғига ҳадеб тинмай шивирлади:

— Қара, қанча одам йиғилган-а, минг-минг! Отангни сўнги йўлга кузатиб қўйиш учун губернатор ўзи келибди-я... шаҳар бошлиғи... бутун дума... орқангда эса, ўгирилиб қара! Софья Павловна келяпти... Бутун шаҳар Игнатни ҳурмат қилмоқда...

Фома бошда отахонининг шивир-шивирига қулоқ солмай борди, бироқ Маякин Мединскаяни тилга олгач, у беихтиёр орқасига ўгирилиб қаради ва губернаторни кўрди. Елкасига лента, кўкрагига орденлар тақиб олган, тобут орқасидан ғамгин, битта-битта босиб келаётган бу мўғтабар одамни кўргач, Фоманинг кўнглига алақандай ёқимли бир нарса томгандай бўлди.

Яков Тарасович, ён-верига қараниб, бурнини жийриб:

— Бугун борадиган йўлинг роҳат-фароғат йўлидир, банда,— дея оҳиста қироат қилди. Шундан кейин Фоманинг қулоғига яна шивирлади:— Етмиш беш минг сўм, чакана пул эмас, шу пулга шунча одамни топса бўлади... Эшитдингми, Сонька отангининг қирқи куни пойдевор қўйди-армиш-а?

Фома яна ўгирилиб орқасига қаради ва кўзлари Мединскаянинг кўзлари билан тўқнашди. Фома унинг кулиб турган кўзларини кўриб чуқур хўрсинди-да, шу он енгил тортди, гўё унинг кўнглига ёруғ нур тушди-ю, алланарса эриб кетгандай бўлди. Лекин, Фома бошини у ёқдан бу ёққа буриб аланглайвериш яхши эмаслигини шу заҳотиёқ пайқади.

Черковда жаноза маросимининг тантанали оғир шеъриятидан қаттиқ таъсирланган Фома: «Келинлар, сўнги марта видолашинглар», деган ҳаяжонли садони эшитгандан сўнг шундай ўкириб йиғлаб юбордики, унинг бу мотамсаро овозидан бутун халойиқ ҳаракатга келди.

У ўкирди-ю, бирданига гандираклаб кетди. Отахони ўша заҳотиёқ унинг қўлтиғидан ушлаб қолди ва уни жонжаҳди билан тобут томон итараркан, овози борича қироат қила бошлади:

—«Биз билан узоқ яшамаган бандани ўпинглар»,— ўп, Фома, ўп!— «Тобутга солинади, тош билан бостирилади... қоронғига қўйилади, ўликлар ёнига кўмилади...»

Фома отасининг пешанасига лабини тегизди-ю, даҳшат билан тобутдан тисарилиб кетди.

— Секинроқ! Оз бўлмаса йиқитиб юборардинг...— деди Маякин. Паст овоз билан айтилган бу содда ва мулойим сўзлар Фомага отахонининг қўлидан ҳам кўра кўпроқ далда бўлди, мадад берди.

— «Менинг нафас олмай, чурқ этмай ётишимни кўрган оға-иниларим, дўстларим, йиғланглар...»— дерди Игнат черков аҳлининг тили билан ёлвориб. Лекин ўғли Фома энди йиғламасди: отасининг кўпчиган қоп-қора юзи уни даҳшатга солар ва бу даҳшат гуноҳкор бандаси учун йиғлаётган черков музикасининг ноласига ғарқ бўлган кўнглини овутиб бир оз таскин берди. Уни танишлари ўраб олиб, насиҳатомуз мулойимгина юпатишди; Фома уларнинг сўзларига қулоқ солар, ҳаммасининг унга раҳми келганини ва ўзи улар учун азиз бўлиб қолганини тушунарди. Отахони эса унинг қулоғига пичирларди:

— Кўрдингми, уларнинг сенга ялтоқланганларини... Мушуклар ёғ ҳидини сезяпти...

Бу сўзлар Фомага унча ёқмасди, лекин қандай бўлмасин, уни ўзича, бирор хулоса чиқаришга мажбур этгани учун ҳам фойдали эди.

Гўристонда, қабрингда тинч ёт, деб куйлашганда, у тагин ўкириб йиғлаб юборди. Отахони ўша ондаёқ уни қўлтиқлаб қабрдан нари олиб кетди-да, юраги ачишиб деди:

— Роса кўнглинг бўш экан-ку, иним! Ё мени ачинмайди дейсанми? Унинг қадрини битта мен билардим, сен фақат ўғилсан. Мен йиғламаяпман-ку, ахир... Биз у билан ўттиз йилдан кўпроқ бир тан, бир жон бўлиб яшадик... Орамизда не-не гаплар ўтган, не-не ўйлар... Не-не азобуқубатларни бирга тортганмиз!.. Сен ҳали ёшсан, қайғуриб нима қиласан? Ҳали сен кўп нарсаларни кўрасан... кўпгина ёр-дўст орттирасан... Қартайиб қолдим... Ягона дўстимни кўмдим, ўзим гадога ўхшаб қолдим... Энди мен кўнглим боп ўртоқ тополмайман!

Чолнинг овози ажиб бир оҳангда дириллаб кетди. Унинг юзи қийшайди, лаблари чўзилиб титради, ажинлари бурушди-да, кичкина кўзларидан майда-майда ёш томчилари дув тўкилди. У ўзини йўқотиб, шу қадар аянчли бўлиб кўриндики, Фома тўхтаб қолди-да, кучли одамлар сингари уни авайлаб бағрига босди ва ҳаяжон билан деди:

— Йиғламанг, отахон... Азизим! Йиғламанг...

— Мана шундоқ!— деди Маякин заиф овоз билан, ле-

кин оғир хўрсиниб олгач, бирдан яна қаттиққўл ва ақлли чолга айланди.

— Оби дийда қилишингнинг ҳожати йўқ...— деди у извошда Фома ёнига ўтираркан, сирли қилиб.— Сен энди жангдаги саркардасан ва ўз солдатларингга мардлик билан қўмондонлик қилишинг керак. Сенинг солдатларинг — сўмлар, улар сенда катта бир армия... Хушёр бўлиб жанг қил!

Маякиннинг бу қадар тез ўзгаришига ҳайрон қолган Фома, унинг сўзларига қулоқ солиб ўтираркан, назарида бу сўзлар худди Игнатнинг қабрига — тобути устига одамлар ташлаган тупроқнинг гурсиллашини эслатарди.

— Отанг сенга Маякин ақлли чол, унга қулоқ солиш керак демаганмиди?

— Деган эди...

— Ундай бўлса қулоқ сол!.. Агар менинг ақлим сенинг ёш кучингга қўшилса, ажойиб ғалабалар қозониш мумкин... Сенинг отанг буюк одам эди... Лекин унча узоқни кўролмасди ва менинг сўзларимга қулоқ осмасди... Ҳаётда ақли билан эмас у кўпинча юраги билан муваффақият қозонди... Эҳ, сендан бошқача бир одам чиқади... Сен меникига кўчиб кел, ёлғиз уй ваҳимали бўлади.

— Аммам бор...

— Амманг... касал-ку... у ҳам бу дунёда узоқ яшамаса керак...

— Бунақа деманг-э,— деди Фома оҳиста.

— Мен гапиравераман. Улимдан қўрқилишингнинг ҳожати йўқ, сен печь устида жон сақлайдиган кампирмассан! Сен қўрқмасдан дадил яша, пешанангга нима битилган бўлса шуни қил. Одам ерда ҳаёт қуриш учун яратилган. Одам — капитал... у чақа ва тийинлардан ташкил топган сўмга ўхшайди. Тупроқдан яратилган дейилган... У ҳаётда ўралашиб юриб, ўзига жир билан эт, тер билан кўз ёшини сннгдириб олади-да, шундай қилиб, унда ақл ҳам, юрак ҳам пайдо бўлади... Шундан кейин у юқорига ва пастга қараб ўса бошлайди... бир қарасанг унинг баҳоси беш тийин бўлади, бир қарасанг ўн беш тийин, бир қарасанг юз сўм... гоҳо унинг баҳоси жуда баландлашиб кетади... У муомалага қўйилган эканми, демак, ҳаёт учун фойда келтириши керак. Ҳаёт ҳаммамизнинг қадримизни билади ва у бизнинг юришимизни вақтидан олдин тўхтатиб қўймайди... ақлли одам ўз зарари учун иш тутмайди, иним... Қулоқ соляпсанми?

— Қулоқ соляпман...

— Нимани тушундинг?

— Ҳаммасини...

— Балки, ёлғон айтарсан? — деди Маякин шубҳаланиб.

— Лекин нега ўлиш керак энди? — деб сўради Фома оҳишта.

Отахони афсусланиб, унинг бетига қаради, лабларини чапиллатиб деди:

— Ақлли одам ҳеч қачон шундай деб сўрамайди. Ақлли одам дарёнинг қаёққадир оқишини билади... агар у тўхтаб қолгудек бўлса, ботқоққа айланарди...

— Бекорга масхара қиляпсиз... — деди Фома хўмайиб. — Ахир денгиз ҳеч қаёққа оқмайди-ку...

— У бутун дарёларни қабул этади... Унда кучли довуллар ҳам бўлади... Шунингдек, ҳаёт денгизи ҳам одамлар билан тўлқинланиб туради... Улим унинг сувини янгилаб туради... Сасиб қолмасин учун... Одамлар ўлган сари баттар кўпаяди...

— Бундан нима фойда? Мана, отам ўлди...

— Сен ҳам ўласан...

— Шундай экан одамларнинг кўпайгани билан нима ишим бор? — дея ғамгин кулимсиради Фома.

— Эҳ-ҳе-ҳе! — хўрсинди Маякин. — Бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ... Балки, шиминг ҳам: дунёда турли-туман мато бўлгани билан нима ишим бор, деб мулоҳаза қилса керак. Бироқ сен унга қулоқ солмайсан — эскиргач, ташлаб юборасан...

Фома отахонига таънаомуз қаради ва чолнинг илжайганини кўриб ҳайрон қолди-да, ҳурмат билан сўради:

— Наҳотки сиз, отахон, ўлимдан қўрқмасангиз?

— Мен, болагинам, ҳамма нарсадан кўра аҳмоқликдан қўрқаман, — дея мулойим қилиб заҳарли жавоб қилди Маякин, — мен шундай деб ўйлайман: аҳмоқ сенга асал берса, тупур; доно заҳар берса, ич! Мен сенга айтсам: агар ёрш балиқнинг тиши ўткир бўлмаса, билки жони ҳам заиф, иним...

Чолнинг мазахомуз сўзлари Фомани хафа қилиб жаҳлини чиқарди. У юзини ўгириб деди:

— Сиз мана шунақа пичинг отмасдан гапиролмайсиз...

— Гапиролмайман, — деди Маякин ва унинг кўзлари безовталаниб аланғаланди. — Ҳар ким ўз тилида гапирарди. Мен кўполман? Шундайми?

Фома индамади.

— Оббо сен-э... Сен шуни билиб қўй, яхши кўрган одам насихат қилади... Улимни ўйлама... тирик одам ўлимни ўйлаши — нодонлик. Бу ҳақда «Екклезиаст» ҳаммадан кўра кўпроқ ўйлаган, ўйлаб-ўйлаб: ўлик йўлбарсдан тирик ит яхшироқ, деган...

Уйга қайтиб келишди. Уларнинг уйи олдидаги кўча фойтонлар билан тўлган, очиқ деразалардан шанғиллашиб сўзлаган овозлар эшитилиб турар эди. Фома залга кириши биланоқ, уни қўлтиқлаб олишди-да, бирон нарса еб-ичиши кераклигини уқтириб, тузоғлиқ стол ёнига олиб келишди. Зал худди бозордагидек олағовур, тиқилинч ва дим эди. Фома индамай ўтириб бир рюмка ароқ ичди, ундан кейин иккинчи, учинчисини ҳам... Унинг атрофидагилар тамшаниб овқат ейишар, лабларини чапиллатишарди, шисалардан қуйилаётган ароқлар қулқуллар, рюмкалар жиринглар эди... Балиқ ҳақида ва архиерей хоридаги яккахон йигитнинг овози ҳақида, сўнгра яна балиқ ҳақида сўзлашди, кейин шаҳар бошлиғининг нутқ сўзламоқчи бўлганини, бироқ архиерейдан кейин ёмонроқ сўзлаб қўярман, деб ботинолмаганини тилга олишди. Кимдир, кўнгли эриб гап бошлади:

— Раҳматли шундай қиларди: бир бўлак балиқ кесиб, унга боплаб мурч сепарди, иккинчи бўлагини устига ёпарди-да, ароқ орқасидан лиқ эткизиб ютиб юборарди.

Бошқа бир дўриллаган овоз:

— Биз ҳам шундай қилайлик!— деди.

Фома қовоғини солиб, аламига чидаб, мазали таомларни кавшаётган дўрдоқ лаблар билан жағларга қараб ўтирди; унинг бақириб юборгиси ва ўзларининг сиполиклари билан ҳалигина унда ҳурмат уйғотган мана шу одамларнинг ҳаммасини ҳайдаб чиқаргиси келарди.

Маякин унинг ёнига келиб:

— Сен мулойимроқ, сўзамолроқ бўл...— деди паст овоз билан.

— Нега улар бу ерда молдек овқат ейишади? Нима, майхонага келишганми?— деди бақириб Фома ғазаб билан.

— Жим...— деди Маякин хавотир олиб ва шу он мулойимгина жилмайиб одамларга қаради.

Бироқ фурсат ўтган эди: унинг жилмайишидан ҳеч наф бўлмади. Фоманинг сўзини эшитиб қолишди, залдаги шов-шув гап пасайди, меҳмонларнинг баъзи бирлари

негадир шошиб, бесаранжом бўлишди, баъзилари эса, хафа бўлиб, қовоқларини солиб, вилка билан пичоқларни қўйишди-да, столдан нари кетишди, кўплари Фомага кўз қирини ташлаб қўйишди.

Лекин Фома бу қарашларни ғазаб билан ўқрайиб, индамай қарши олди.

— Столга марҳамат!— деб қичқирди Маякин одамлар орасидан гўё кул орасидаги чўғдай йилтиллаб.— Марҳамат, ўтиринглар! Ҳозир қўймоқ тортишади...

Фома кифтларини учириб, эшикка томон юаркан:

— Мен овқатланмайман...— деди бақириб.

Орқасидан одамлар уни ёқтирмай шов-шув кўтарганини ва отахонининг кимгадир:

— Қайғудан, ахир Игнат унга ҳам ота, ҳам она эди-да!..— деган овозини эшитди.

Фома боғга чиқиб, отаси жон берган жойга бориб ўтирди. Ёлғизлик ва ҳасрат туйғулари унинг бағрини эди. У енгил нафас олмоқ учун кўйлак ёқасини ечиб, столга ёнбошлади-да, қўллари билан бошини чангаллаганича қотиб қолди. Ёмғир майдалаб томчилар, олма дарахтининг япроқлари ёмғир зарбидан ҳазин шовилларди. Фома, стол устига олма дарахтидан томаётган майда томчиларга тикилиб, қимир этмай анчагача ўтирди. Ичган ароғи миясини ғовлатар, одамларга бўлган ғазаб юрагини кемирар эди. Аллақандай бетайин фикрлар пайдо бўлиб ва яна ғойиб бўлар эди; унинг кўз ўнгидан қадимий бутларнинг башарасига ўхшаш отахонининг қорайган юзлари ва атрофи кумушдек сочлар билан қуршалган яланғоч калласи липиллаб ўтарди. Мана шу оғзи кемшик ва заҳарханда қилиб турган башара Фомада адоват ҳамда ваҳима уйғотиб, ундаги ёлғизлик ҳиссини янада кучайтириб юборди. Кейин Мединскаянинг мулойим кўзлари, хипча бел, нозик гавдаси хаёлига келди, бироқ негадир, унинг ёнида лорсиллаб турган, олтин сочлари билан қилиб ўрилган, узун бўйли, юзлари қип-қизил Любовь Маякина кулиб тургандай бўлди. Ҳаво мунгли овозларга тўлган... Кул ранг осмон гўё йиғлар, муздек кўз ёшлари дарахтлар устида титрар эди. Фоманинг дили сиёҳ ва бўм-бўш эди; қалбини етимликнинг даҳшатли ҳисси қамраб олган... Бироқ мана шу ҳисдан:

— Энди қандай яшайман?— деган савол туғила бошлаган эди.

Ёмғир кийим-бошини ивитди, совуқдан қалтирай бошлаганини сезгач, уйга кириб кетди...

Ҳаёт унинг ўй-хаёлини бир нуқтага жамлашга имкон бермай, ҳар тарафдан тортқиларди. У отасининг қирқи куни, кўнгли кўтаринки ва ўзи башанг кийинган ҳолда, мусофирхонанинг пойдеворини қўйиш маросимига жўнади. Бундан бир кун илгари Мединская Фомага хат ёзиб, қурилиш назорати комитетига уни аъзо қилиб олинганлиги ва ўзи раис бўлган жамиятга эса фахрий аъзо қилиб сайланганлиги ҳақида хабар қилган эди. Бу иш Фомага жуда маъқул тушди ва бугун пойдевор қўйилишида бажариши лозим бўлган роли уни ниҳоятда ҳаяжонга солди. У бу ишнинг оқибати қандоқ бўларкин, одамлар олдида уялиб қолмаслик учун ўзимни қандай тутишим керак, деб ўйлаб борарди.

— Ҳой! Тўхта!

У ўгирилиб қараб, товонигача тушган узун сюртук, бошига картуз кийган, қўлида катта соябон ушлаган Маякиннинг йўлкадан унга томон чопиб келаётганини кўрди.

— Қани, мени ҳам олиб кет-чи!— деди чол, маймундек чаққонлик билан фойтонга сапчиб чиқаркан.— Тўғриси айтсам, сени пойлаб турган эдим, жўнайдиган вақти бўлиб қолди-ку, деб ўйлаб турувдим...

— Сиз ҳам ўша ёққами?— деб сўради Фома.

— Бўлмаса-чи? Дўстимнинг пулларини ерга қандай қилиб кўмишларини кўриш керак-да.

Фома унга қия боқиб, индамай қўя қолди.

— Нега хўмраясан? Ё, сен ҳам одамларга эҳсонпарвар бўлмоқчимисан?

— Яъни масалан?— деб сўради Фома босиқлик билан.

— Бугун газетада ўқидим, сени мусофирхона қурилиши бўйича аъзо ва Софьянинг жамиятига эса фахрий аъзо қилиб сайлашибди... Бу аъзолик чўнтагингни қоқиб олмасайди!— деди Маякин уф тортиб.

— Синиб қолмасман балки?!

— Бунисини мен билмайман...— деди чол пичинг қилиб.— Мен, кўпроқ ҳалиги, «жамияти хайрия»нинг иши унчалик яхши иш эмас демоқчиман... Очигини айтсам, бу иш эмас, зарарли бир нарса...

— Одамларга ёрдам қилиш зарарлими?— деб сўради Фома қизишиб.

— Оббо, қовоқ бош, яъни ошқовоқ-э!— деди Маякин кулимсираб.— Сен бизникига бир кел, мен бу ҳақда сенинг кўзингни бир очиб қўяй... Сенга ўргатиб қўйиш керак. Келасанми?

— Хўп бўлади!

— Шундай қил... Сен ҳозир пойдевор қўйилишида ўзингни сипо тут, ҳамманинг кўз ўнгида бўл. Агар шундай демасам, сен биронтасининг орқасига бекиниб оласан...

— Нега бекиниб оларканман?— деди Фома хафа бўлиб.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да: ҳеч ҳам бекиниш керакмас. Негаки, пулни сенинг отанг берган, мерос бўйича ҳурмат сенга бўлиши керак. Хурмат ҳам пул... Хурматинг бўлса — савдогар одамга ҳамма ерда қарз ҳам тайёр, йўл ҳам очиқ... Шунинг учун сен олдинда бўл, зероки, сени ҳамма кўрсин, агар беш тийин сарф қилсанг, бир сўмлик ҳурмат орттиришинг керак... Агар бекиниб олсанг, иш чатоқ бўлади.

Улар етиб келишганда барча мўтабар одамлар аллақачон йиғилишган ва бир тўда одамлар ёғоч, ғишт ва тупроқ уюмлари атрофида туришар эди. Архиерей, губернатор, шаҳарнинг казо-казолари ҳамда маъмурият вакиллари серҳашам кийинган хонимлар билан дабдабали катта доира ясаб, ғишт билан оҳак тайёрлаётган икки ғиштчининг ивирсиб ишлаётганини кузатиб туришарди. Маякин Фома билан ўшалар томон бораркан, унинг қулорига шипшиди:

— Қўрқма... Буларнинг усти ялтироқ бўлгани билан ичи қалтироқ...

Маякин архиерейдан ҳам олдин, зўр иззат-икром ила губернатор билан сўрашди.

— Саломатмилар, жаноб олийлари! Фотиҳа беринг, ҳазрат!

— Э, Яков Тарасович!— деди губернатор дўстона кулиб туриб, Маякиннинг қўлини қисиб силтаркан, чол эса архиерейнинг қўлини ўпарди.— Саломатмисиз, табаррук қария?

— Ташаккур сизга, жаноб олийлари! Софья Павловнага ожизона салом!— деди Маякин бидиллаб, одамлар орасида пилдираб юраркан. У бир минутнинг ичида, суд раиси билан ҳам, шаҳар бошлиғи билан ҳам, прокурор билан ҳам, биринчи бор кўришишни лозим топган барча

одамлар билан ҳам саломлашди; хайрият, бундайлар унча кўп эмас. У ҳазиллашар, кулар ва ҳамманинг эътиборини дарров ўзига жалб қилар эди. Фома эса унинг орқасида бошини эгиб, зар тикилган қимматбаҳо кийимларга бурканган одамларга ер остидан қараб турди, чолнинг дадиллигига рашки келди, ийманди, ийманганини сезиб бешбаттар бўшашди. Шу чоқ отахони унинг қўлидан ушлаб ўзига томон тортди.

— Мана, жаноб олийлари, менинг тутинган ўғлим Фома, раҳматли Игнатнинг ёлғиз фарзанди.

— Э!..— деди губернатор дўриллаб.— Жуда соз... Мусибатингизга қўшиламан, йигитча!— деди у Фоманинг қўлини қисиб ва яна жим бўлиб қолди-да,— отадан айрилиш... жуда катта бахтсизлик!— деб қўшиб қўйди.

Шундан сўнг у икки секундча Фоманинг жавобини кутиб турди-да, кейин ундан ўгирилиб, Маякинни мақтаб сўзлай бошлади:

— Кеча думада сўзлаган нутқингиздан жуда мамнун бўлдим! Ажойиб, оқилона нутқ, Яков Тарасович... улар халқнинг чин эҳтиёжини тушунмайдилар...

— Бундан ташқари, жаноб олийлари, сармоя ҳам кам — шундай экан, шаҳар ўз пулини қўшиши лозим-да...

— Мутлақо тўғри! Мутлақо тўғри!

— Хушёр бўлишлик, менимча, яхши гап! Худо ҳаммага насиб этсин шуни! Мен ўзим ичмайман... бироқ ўша қироатхона нега керак? Ахир, халқ, ҳатто ўқишни ҳам билмайди-ку?

Губернатор маъқуллаб «ҳим» деб қўйди.

— Шунақа, мен уларга пулни техника учун сақланглар, дедим. Агар ишни кичикроқ миқёсда бошланса, шу пулнинг ўзи ҳам етади, етмаса, Петербургдан ҳам сўраш мумкин — беришади! Ушанда шаҳар пул қўшмаса ҳам бўлади, иш ҳам жойида бўлади.

— Шундоқ! Лекин сизга либераллар роса дағдаға қилишдими, а?

— Уларнинг қўлидан келадигани шу.

Собор черкови протодиаконининг томоқ қириб йўталиши ибодат бошланишидан дарак берди.

Фоманинг ёнига Софья Павловна келиб саломлашди-да, унга мунгли овоз билан оҳистагина деди:

— Дафн куни сизнинг юзингизга қараб юрагим эзилиб кетди... «Ё, раббий, нақадар азобга қўйдинг уни!» деб ўйладим.

Фома эса унинг сўзларини гўё шарбат ичаётгандай роҳатланиб тинглар эди.

— Бирам ўкирдигизки! Юрагим ларзага келди.. бечора, шўрлик болагинам!.. Мен сизга шундай десам бўлади, негаки, мен энди қариб қолдим.

— Сиз-а!— деди оҳиста Фома.

— Наинки шуднай бўлмаса, а?— деб сўради Фоманинг юзига содда муғамбирлик билан қараб.

Фома бошини эгиб, индамади.

— Қариб қолганимга ҳали ишонмайсизми?

— Мен сизга ишонаман... Лекин бу гапигиз тўғри эмас!— деди Фома паст овоз билан юрагидан чиқариб.

— Нима, тўғри эмас? Менга ишонишингизми?

— Йўқ! Бу эмас... ҳалиги... нима... мени кечиринг! Гапиришга печан эмасман!— деди Фома уялганидан қизариб.— Уқимаганман...

— Бунинг учун хижолат тортиш керакмас,— деди Мединская унга ҳомийлик қилиб.— Сиз ҳали ёшсиз. Уқиш учун ҳаммага йўл очиқ... Лекин шундай одамлар борки, уларга ўқиш керакмаслиги у ёқда турсин, ўқиш ҳатто уларни бузиб қўйиши мумкин... Бу одамларнинг юраги тоза... содда, худди болалардек самимий... Сиз ҳам шу одамларга ўхшайсиз... Шундай эмасми, а?

Бу саволга Фома нима деб жавоб бериши мумкин эди?

У чин кўнгилдан:

— Катта раҳмат сизга!— деб қўйди.

Унинг сўзлари Мединскаянинг кўзларида қувноқ жилва пайдо қилганини кўриб, Фома ўзининг аянч ва аҳмоқона аҳволда қолганини сезди-да, шу ондаёқ ўзидан ранжиб, босинқи овоз билан гап бошлади:

— Ҳа, мен шунақа, дилимдаги — тилимда... Қаллоблик қилолмайман... Кулгим келса, барала куламан... тен-такман!..

— Қўйинг, нега бундай дейсиз?— деди ўпкалаган бўлиб хотин, сўнгра қўйлагини тузатаётиб, Фоманинг шляпа ушлаб турган қўлини беихтиёр силаб қўйди, бу эса Фомани ўз панжаларига қарашга ва хижолат аралаш суюниб жилмайишга мажбур этди.

— Сиз, албатта, зиёфатда бўларсиз?— деб сўради Мединская.

— Ҳа...

— Эртага меникида бўладиган мажлисда-чи?

— Албатта!

— Балки вақти келиб... ўзингиз шундай... меникида меҳмон бўларсиз, хўпми?

— Мен... раҳмат сизга! Бораман!..

— Ваъдангиз учун мен сизга раҳмат айтишим керак.

Улар жим бўлиб қолишди. Ҳавода, пойдевор қўйилаётган томонга қўлларини чўзиб, ихлос билан бурро қилиб дуо ўқийётган архиерейнинг мулойим овози сузиб юрарди.

«...Унга шамол ҳам, сув ҳам, бошқа нарсалар ҳам зарар етказмасин: худоё, буни тезроқ битказгину, у ерда туришни истаганларни тамомий фисқи-фужурдин халос эт...»

— Бизнинг дуоларимиз бирам маъноли, бирам гўзалки... шундай эмасми?— деб сўради Мединская.

— Шундай...— деди Фома қисқа қилиб, унинг сўзларига тушунқирамай, яна қизара бошлаганини пайқаб.

Фомадан сал нарида, шаҳар бошлиғининг ёнида турган Маякин:

— Улар, биз савдогарларнинг манфаатларига доим қаршидирлар,— деди ишонч билан қаттиқ пичирлаб.— Уларга нима? Улар бир нарса билан газетада мақталиб чиқишса, шунга хурсанд, бироқ ишнинг туб маъносига ақллари етмайди... Улар ҳаёт қуриш учун эмас, ўзларини намойиш қилиш учун яшайдилар... Уларнинг топган мезони: газета-ю, Швеция! Кеча доктор куни бўйи мени Швеция билан энсамни қотирди: «Швецияда халқ маорифи... ва бошқа шунга ўхшаш нарсалар... аъло даражада!» дейди. Бироқ, Швеция ўзи нима? Эҳтимол, у— Швеция бир уйдирмадир... мисол учун тилга олинар... унда, балки, ҳеч қанақа маориф ва шунга ўхшаш бошқа нарсалар ҳам бўлмаса керак. Биз Швецияни фақат гугурту қўлқоп туфайли биламиз... Ундан кейин, ахир, биз унинг учун яшамаймиз ва у бизни имтиҳон ҳам қилмайди... биз ўз ҳаётимизни ўз қолипимизга мослаб қуришимиз лозим. Шундайми?

Протодьякон эса бошини орқага ташлаб гўлдираар эди:

— Бу-у бинога асос солувчини худо раҳмат қилсин!

Фома сесканиб кетди, бироқ Маякин аллақачон унинг ёнига етиб келди-да, енгидан тортиб:

— Зиёфатга борасанми?— деб сўради.

Мединскаянинг бахмалдек мулойим, илиқ қўли яна Фоманинг қўлини силаб қўйди.

Фома учун бу зиёфат бир азоб бўлди. Умрида биринчи марта мана шундай башанг одамлар орасига кириб қолган Фома, уларнинг овқат ейишлари ҳам, гаплашиш-

лари ҳам, бутун қилиқлари бошқача — уникидан яхшироқ эканини кўрди, рўпарасида ўтирган Мединская билан унинг ўртасини стол эмас, гўё бир тоғ ажратиб турганини сизди. Фоманинг ёнида ўзи фахрий аъзо бўлиб сайланган жамиятнинг секретари — Ухтищев деган ғалати фамилияли ёшгина бир суд чиновниги ўтирарди. У ўзининг фамилиясини гўё бундан ҳам бемаъни қилиб кўрсатишга интилангандек, чийиллаган ингичка овоз билан гапирар ва ўзи семиз, пакана, ялпоқ юз, шўх, сўзамол бўлгани учун худди янги қўнғироққа ўхшар эди.

— Бизнинг жамиятимизнинг гули — патронесса, у ерда бизнинг ихлос билан қиладиган ишимиз — патронессанинг кўнглини овлаш, энг мушкули — патронессанинг кўнглига ёқадиган бирон луқма ташлаш, энг оқилонаси эса, ундан ҳеч нарса умид қилмай, жимгина унга маҳлиё бўлишдир. Шундай қилиб, ростини айтсам, сиз «жамияти хайрия» аъзоси эмас, балки Софья Мединская ҳузуридаги Танталлар¹ жамиятининг аъзосисиз.

Фома унинг вайсашига қулоқ соларкан, полицмейстер ёнида алланималар ҳақида ташвишлангансимон гаплашиб ўтирган патронессага тез-тез қараб қўяр, гўё овқат билан овора бўлгандек, суҳбатдошига пўнғиллаб жавоб берар ва бўларнинг ҳаммаси тезроқ тугалишини истар эди. У ҳамманинг олдида ўзини ожиз, анқов ва кулгили ҳис этар, назарида ҳамманинг кўзи унда бўлиб, уни айбситаётгандай туюларди.

Маякин эса шаҳар бошлиғининг ёнида ўтириб, вилкасини ҳавода ўйнатиб, ажинларини буруштириб, унга ҳамон алланималарни гапирарди. Оқ соч, қизил юз, бўйни калта шаҳар бошлиғи унга худди ҳўкиздек тикилиб, диққат билан тинглаб ўтирарди ва гоҳо унинг сўзларини маъқуллаб, бош бармоғи билан стол четини чертиб қўярди. Қизгин гап-сўз ва кулги товушлари орасида Фома отахонининг жон куйдириб гапирётган сўзларини эшитолмади, бундан ташқари унинг қулоғи остида секретарнинг ингичка овози тинмай чийилларди:

— Қаранг, ана протодьякон ўрнидан турди, ўпкасини ҳавога тўлдириб, ҳозир Игнат Матвеевичнинг арвоҳига дуо қила бошлайди...

¹ Қадимий Юнон мифологиясида Зевс томонидан умрбод азобго маҳкум этилган Лидия подшоҳи. Бу ерда «Азобланувчилар» маъносига ишлатилган.

— Мен кетсам бўлармикан?— деб сўради Фома астагина.

— Нега бўлмасин? Бунни ҳамма тушунади.

Дьяконнинг гумбурлаган овози залдаги шов-шувни босиб, эзиб ташлагандай бўлди; шаҳарнинг машҳур савдогарлари катта очилган ва дўриллаган овоз чиқаётган оғизга зўр ихлос билан тикилиб қолишди. Фома шу фурсатдан фойдаланиб, столдан турди-да, залдан чиқиб кетди.

У бир минутдан кейин, эркин нафас олиб, ўз фойтонига ўтираркан, менинг бу жаноблар орасида бўлишим номуносиб, деб кўнглига тугиб қўйди. Ўзича уларни сувюқмаслар, деб атади, уларнинг ҳашамлари, юзлари, кулишлари, ҳамма нарсаси тўғрисида бемалол сўзлай олишлари, чиройли кийимлари — буларнинг ҳаммаси уларга нисбатан унда ҳасад аралаш ҳурмат ҳиссини уйғотди. Шу одамлардек равон ва кўп сўзлай олмаслиги ўзига алам қилиб, хафа бўлди ва Люба Маякинанинг шу туфайли уни бир неча бор мазах қилгани эсига тушди.

Фома Маякинанинг қизини ёқтирмасди, аммо отахони уни ўз қизи Любага уйлантириш ниятида эканини дадасидан эшитгандан кейин, ёш Гордеев ҳатто қиз билан учрашмай қочиб ҳам юрди. Лекин отасининг вафотидан кейин у Маякинларникига ҳар куни деярли бориб турадиган бўлди, бир куни Люба унга:

— Сенга бундай қарасам, биласанми нима? Сен ҳеч ҳам савдогарга ўхшамайсан...— деди.

— Сен ҳам савдогар бойвуччага унча ўхшамайсан...— деди Фома, унга шубҳа билан назар ташларкан.

Фома бу сўз билан Люба уни камситмоқчи бўлдими ёки шунчаки айтди-қўйдими, бунни англай олмади.

— Худога шукур!— деб жавоб қилди қиз ва унга ниҳоятда мулойим жилмайиб қўйди.

— Нега хурсанд бўласан?— деб сўради Фома.

— Оталаримизга ўхшамаганимиз учун.

Фома унга ажабсиниб қаради-да, индамади.

— Ростини айт,— деди қиз шивирлаб,— сен менинг отамни яхши кўрмайсан-а? У сенга ёқмайдими, а?

— Унчаликмас...— деди Фома дудмолланиб.

— Лекин мен жуда ёмон кўраман.

— Нима учун.

— Ҳамма нарсаси учун... Ақлинг кирса, ўзинг ҳам тушуниб қоласан... Сенинг отанг яхшироқ эди.

— Бўлмасам-чи!— деди Фома ғурурланиб.

Мана шу суҳбатдан кейин, ўша топдаёқ улар ўртасида бир-бирига майл пайдо бўлди ва бу майл кундан-кун кучайиб, гарчи, ғалатироқ бўлса-да, кўп ўтмай дўстлик тусига кирди.

Люба Фома билан тутинган ва тенгқур бўлса ҳам, лекин унга опасидек муомала қиларди. Люба у билан ўзини катта олиб сўзлашар, кўпинча уни мазах қилиб кулар, гоҳо унинг гапида Фомага нотаниш бўлган сўзлар учраб қоларди, бу сўзларни у завқ билан жўрттага гапирар эди. Люба умрида ўзи ҳеч қачон кўрмаган акаси Тарас ҳақида гапиришни, айниқса яхши кўрарди, унинг тўғрисида шундай ҳикоя қилардики, Фоманинг назарида Тарас, Анфиса аммаси айтган кўрқмас ва мард қароқчиларга ўхшаб кетарди. Люба гоҳо отасидан зорланиб, Фомага:

— Сен ҳам худди шунақа Кошчей¹ бўласан,— дерди.

Бу гаплар йигитчага ёқмас ва унинг ниҳоятда нафсониятига тегар эди. Лекин Люба гоҳо очиқ ва содда бўлар, хусусан, унга дўстона муносабатда бўларди, мана шундай кезларда Фома қиз олдида ўз юрагини очиб ташлар ва иккаласи ҳам анчагача ўзларининг ўй ва туйғуларини бир-бирига дардлашар эди.

Иккаласи ҳам самимият билан узоқ суҳбатлашарди, бироқ Любанинг сўзлаганлари Фомага ётдай ва Любанинг ўзига ҳам кераксиздай туюларди. Шу билан бирга, палапартиш гаплари Любани мутлақо қизиқтирмаганини, қиз унинг сўзларига тушунолмаслигини аниқ пайқарди йигит. Улар нечоғлиқ узоқ суҳбат қилишмасин, бу суҳбатлар уларда бир-бирига нисбатан норозилик ҳисси тугдирарди, холос. Гўё орада бирдан англашилмовчилик девори пайдо бўларди-ю, уларни бир-биридан айириб қўярди. Улар на бу деворга қўл теккизишга журъат этишар, на орадаги деворни сезаётганини бир-бирига айтишга ботинишарди. Лекин қандай бўлмасин, уларни яқинлаштира оладиган ва бирлаштира оладиган аллақандай бир нарса ўзларида мавжудлигини сал-пал тушунишар ва шунинг учун ҳам суҳбатни давом эттиришаверарди.

Фома отахониникига келганида Люба уйда ёлғиз эди. У Фомани қаршилагани чиқди; афтидан, ё касал ёки хафа эканлиги кўриниб турарди: кўзлари жавдираб чақнар, кўз

¹ Рус халқ эртакларида жуда кўп ҳазинага эга бўлган ва ўлмай-диган бир одам.

атрофида қорайган доғлар пайдо бўлган эди. Қиз жунжикиб тивит рўмолига ўранаркан, жилмайиб туриб деди:

— Келганинг соз бўлди! Ёлғиз ўтирувдим... зерикиб. Ҳеч ёққа боргим келмайди... Чой ичасанми?

— Ичаман... Сенга нима бўлди ўзи, ё тобинг йўқми?

— Сен емакхонага кириб тур, мен айтмай, самовар олиб киришсин,— деди Люба унинг саволига жавоб бермай.

Фома икки деразаси боғчага қараган кичкинагина бир хонага кирди. Хона ўртасида тўғарак стол, унинг атрофида чарм қопланган қадимий стуллар, икки дераза ораллиғига, эшиги ойнаванд, узун қутига солинган соат осилган, бурчакда эса кумуш идишлар терилган эди.

— Сен зиёфатдан келяпсанми?— деб сўради Люба кира солиб.

Фома индамай бош силкиб қўйди.

— Қалай, жуда дабдабали бўлгандир?

— Чатоқ!— деб жилмайиб қўйди Фома.— Мен игна устида ўтиргандай бўлдим. Ҳаммаси худди товусга ўхшайди, мен эсам бойўғлига...

Люба идишларни столга қўяркан, индамай қўя қолди.

— Сен чиндан ҳам хафамисан дейман?— деб сўради Фома, яна унинг маънос юзига қараб.

Қиз унга ўгирилиб, ҳам қувониб, ҳам қайғуриб деди:

— Эҳ, Фома, бирам ажойиб китоб ўқидимки! Агар сен уни тушунсанг эди!

— Сени шу ҳолга солган бўлса, яхши китобга ўхшайди...— деди Фома кулимсираб.

— Ухламадим... тун билан ўқиб чиқдим... Узинг ўйла: ўқиган саринг, гўё рўпарангда аллақандай иккинчи бир дунёнинг эшиги очилгандай бўлади... Одамлар ҳам, гаплар ҳам ва... барчаси бошқача! Бутун ҳаёт...

— Мен бунақасини яхши кўрмайман...— деди Фома норози оҳангда.— Уйдирма, ёлғон. Ахир театрда ҳам... Савдогарларни мазах қилишади-ку... ахир, улар чиндан ҳам шунақа аҳмоқми? Бўлмаган гап! Масалан, отахонимни ол...

— Театр ҳам бир мактаб, Фома,— деди Люба.— Шунақа савдогарлар бўлган... Китобда қандай ёлғон бўлсин?

— Эртақлардаги сингари... Ҳаммаси ҳам ёлғон...

— Янглишасан! Ахир сен китоб ўқиганмассан, қандай қилиб бундай дейсан? Аслида, чин нарса мана шу китоблар. Китоб яшашга ўргатади.

— Бел!— деб қўл силтади Фома.— Қўйсанг-чи... Се-

нинг китобларингдан ҳеч қанақа фойда йўқ!.. Ана, отанг китоб ҳам ўқимайди, лекин жуда абжир! Бугун мен уни кўриб жуда ҳавасим келди. У ҳамма билан шу қадар бемалол, усталик билан муомала қиладики, ҳар кимнинг ўзига яраша сўз топади... Кўриниб турибдики, истаган нарсасини қила олади.

— Қўлидан нимаям келарди! — деди Люба.— Пул топиш, холос... Аммо дунёдаги барча кишиларга бахт тилайдиган одамлар ҳам бор... Шунинг учун улар ўзларини аямасдан ишлайдилар, азоб чекадилар, ҳалок бўладилар! Ахир отамни шулар билан тенглаштириб бўладими!

— Тенглаштирама!.. Демак, уларга бошқа нарса-ю, ота-хонимга бошқа нарса ёқади...

— Уларга ҳеч нарса ёқмайди.

— Бу қанақаси?

— Улар ҳамма нарсани ўзгартиришни истайдилар.

— Ахир, улар ҳам бирон нарсанинг пайида ҳаракат қилишса керак-да? — деди Фома эътироз билдириб.— Бирон нарсани истайдими, ахир?

— Ҳамманинг бахтли бўлишини исташади,— деди Люба қизишиброқ.

— Бе, бунга ақлим етмайди...— деди Фома бошини чайқаб.— Ким экан, ўша менинг бахтим тўғрисида қайғурадиган? Бундан ташқари, менга нима кераклигини ўзим билмай туриб, улар мени қандай қилиб бахтли қилишсин? Йўқ, сен яхшиси, уларни — зиёфатга йиғилган одамларни бир кўрсанг бўларди...

— Улар одам эмас! — деди Люба қатъий қилиб.

— Сенингча улар ким, мен буни билмайман, лекин улар ўз мавқеларини яхши билишади, буни бир қарашдаёқ пайқаш мумкин! Эпчил одамлар... безбет одамлар...

— Эҳ, Фома!— дея хитоб қилди Люба хафа бўлиб.— Сен ҳеч нарсани тушунмайсан! Сенга ҳеч нарса таъсир қилмайди. Алланечук дангасасан...

— Ана холос! Мен ҳали ҳеч нарсани кўришга улгурганим йўқ...

— Сен қуп-қуруқсан, холос,— деди Люба қатъий ва кескин қилиб.

— Сен ҳали менинг ичимдагини билмайсан...— деб бемалол эътироз билдирди Фома.— Менинг ўйларимни билмайсан.

— Сен нимани ўйлардинг? — деди Люба елкасини учуриб.

— Э-ҳа! Мен ёлғизми? Бу бир... Яшашим керакми? Бу икки. Ҳозирги қиёфам билан мен мутлақо яшай олмайман, буни тушунмайди дейсанми мени? Мен одамларга масхара бўлишни истамайман... Мен, ҳатто одамлар билан гаплашишни ҳам билмайман... Ҳатто ўйлашни ҳам билмайман...— дея Фома сўзини тугатди-да, уялинқираб илжайиб қўйди.

— Уқиш керак, ўрганиш керак,— деди Люба маслаҳатомуз, хонада у ёқдан бу ёққа юраркан.

— Дилимда алланима ғимирлайди,— деди Фома, сўзини давом эттириб, Любага қарамай, гўё ўзига ўзи гапиргандай,— лекин унинг нималигини ўзим ҳам тушунолмайман. Ўйлаб қарасам, отахонимнинг айтганлари ўринли... Доно гаплар... Бироқ мени қизиқтирмайди... Менинг учун ўша одамлар қизиқроқ.

— Уша аристократлар-а? — деб сўради Люба.

— Ҳа...

— Сенинг ҳам ўрнинг ўшалар орасида! — деди Люба нафрат билан илжайиб.— Эҳ, сен! Улар одамми? Ахир уларда қалб борми?

— Сен уларни қаердан биласан? Ахир сен уларни танимайсан-ку...

— Китоблар-чи?

Оқсоч хотин самовар олиб кирди, уларнинг сўзлари бўлиниб қолди. Люба жимгина чой дамлади, Фома унга қараркан, Мединскаяни ўйлади. Ҳа, ўша хотин билан гаплашиш керак!

— Шун-дай! — деди қиз ўйланқираб,— яшаш қийин эканига мен кун сайин кўпроқ ишонмоқдаман... Мен нима қилсам экан? Куёвга чиқсаммикин? Кимга? Умри бўйи одамларни талайдиган ароқхўр, қартабоз савдогарваччагами? Истамайман! Мен инсон бўлишни истайман... Мен инсонман, негаки, ҳаётнинг нақадар ёмон тузилганини энди биламан... Уқисамми? Отам қўярмиди... қочиб кетсамми? Юрагим дов бермайди... Нима қилсам экан?

У қўлларини қисаркан, стол устига энгашди.

— Ҳаммаси нақадар жирканч эканини агар сен билсанг эди... Атрофда биронта ҳам тирик жон йўқ. Онамнинг вафотидан кейин отам ҳаммани қувиб юборди. Баъзилари ўқишга кетишди... Липа кетиб қолди. У: «Китоб ўқи!» деб ёзади. Аҳ, мен ўқияпман! — деди у ноумид бир овоз билан ва бир секундча жим турди-да, яна ғамгин оҳангда давом эттирди.— Китобларда юракка малҳам бў-

ладиган нарсалар йўқ... Ундан ташқари китобдаги кўп нарсаларга тушунмайман... Ниҳоят, сиқиламан... доим ёлғиз китоб ўқиш жонга тегди! Мен одам билан суҳбатлашишни истайман, бироқ одам йўқ! Юрагим сиқилади... дунёга бир марта келасан киши, давр суриш вақти ахир... Лекин ҳамон одам йўқ... Йўқ! Нима учун яшаш керак? Мен худди турмада яшаётгандекман!

Ҷома ўз бармоқларини диққат билан кўздан кечириarkan, унинг сўзларига қулоқ солиб ўтирди, бу сўзларда ҳасрат кўплигини сизди-ю, бироқ маъносини тушунолмади. Қиз қайғурган ва юраги эзилган ҳолда сўзини тамомлаб, жим бўлиб қолди, Ҷома унга таънаомуз бир-икки оғиз сўздан бошқа ҳеч нарса топиб айтолмади.

— Мана, ўзинг-ку, китоблар ҳеч нарсага арзимайдди деяпсан, лекин мени эса, ўқи дейсан...

Қиз унинг юзига қаради, кўзларида ғазаб чақнаб кетди.

— Оҳ, мен тортаётган мана шу азоблар сенда ҳам уйғонишини истардим. Қани энди сен ҳам менга ўхшаб, кечалари ўй ўйлаб ухломмай чиқсанг, қани энди ҳаммаси жонингга тегса... ўзинг ҳам ўзингдан безор бўлсанг эди! Мен ҳаммангизни кўрарга кўзим йўқ... Нафратланаман!

Люба қип-қизариб, унга шу қадар ғазаб билан тикилиб, бирам ачитиб сўзладиди, ҳайрон қолган Ҷома ҳатто ундан хафа ҳам бўлмади. Қиз ҳеч қачон у билан шундай гаплашмаган эди.

— Сенга нима бўлди? — деб сўради у қиздан.

— Сени ҳам кўргани кўзим йўқ! Сен... сен нимасан? Жонсиз қуп-қуруқ соясан... Қандоқ қилиб яшайсан? Сен одамларга нима ҳам бера олардинг? — деди Люба овозини пастлатиб, заҳаранда билан.

— Ҳеч нарса бермайман, ўзлари топишсин...— дея жавоб берди Ҷома, бундай жавобдан қизнинг бешбаттар жаҳли чиқишини била туриб.

Қизнинг пичинглари шу қадар зўр эдики, Ҷомани беихтиёр бу аччиқ сўзларни диққат билан тинглашга мажбур этди; Ҷома бу сўзларда маъно борлигини пайқади. У ҳатто қизга яқинроқ силжиб ўтирди, бироқ ғазабланган ва жаҳли чиққан қиз ундан юзини ўгирди-да, чурқ этмади.

Ҳали кўча ёруғ, дераза олдидаги аргувон дарахтининг шоҳларида эса ботаётган қуёшнинг шуъласи товланар, лекин хона ичини аллақачон ғира-шира қоронғилик босган эди. Девор соатининг катта капгири секунд сайин ойна

орқасидан мўралаб, хирагина йилтиларкан, ҳорғин ва бўғиқ овоз билан гоҳ ўннга, гоҳ чапга бекинар эди. Люба ўрнидан туриб, стол устидаги осиглиқ чироқни ёқди. Қизнинг юзи бўзарган ва ниҳоятда ғазабнок эди.

— Менга роса ёпишдинг,— деди Фома босинқилик билан,— нима учун? Тушунолмайман...

— Сен билан гаплашишни истамайман! — дея зарда қилиб жавоб берди Люба.

— Ихтиёринг... Лекин ҳар нечук... Мен нима гуноҳ қилдим?

— Билсанг, жуда хунобман! Сиқиламан... Ахир шу ҳам ҳаёт бўлдими? Шундай яшаб бўладими? Мен кимман? Отам қарамоғидаман... Мени рўзгор иши учун асрашади... Кейин куёвга беришади! Яна рўзгор...

— Бунинг учун менда нима айб? — деб сўради Фома.

— Сен ҳам бошқалардан қолишмайсан...

— Сенинг олдинда шунинг учун айбдорманми?

— Сен яхшироқ бўлишни исташинг керак.

— Мен нима, яхши бўлишни истамайманми? — дея хитоб қилди Фома.

Люба унга бир нарса демоқчи бўлганди, тўсатдан аллақерда қўнғироқ жиринглаб қолди, қиз ўзини ўтирган стулнинг суянчиғига ташларкан, оҳистагина:

— Отам...— деб қўйди.

— Бир оз кечроқ қайтса ҳам хафа бўлмас эдик,— деди Фома — Сўзларингни яна тинглагим бор эди... қизиқ гаплар...

— А! Болаларим, кўзичоқларим!— дея қичқирди Яков Тарасович эшик олдида пайдо бўлиб.— Чой ичяпсизларми? Қани, менга ҳам қуй-чи, Любава!

У мулойим жилмайиб, қўлларини ишқаб, Фоманинг ёнига ўтирди, ҳазил қилиб унинг биқинига туртаркан, сўради:

— Кўпроқ нима тўғрисида гаплашдинглар?

— Шунчаки арзимас нарсалар тўғрисида,— деб жавоб берди Люба.

— Мен сендан сўраяпманми?— деди отаси унга юзини буруштириб.— Сен жим ўтир, уй ишингдан қолма...

— Мен зиёфат тўғрисида сўзлаб бераётган эдим,— деб Фома отахонининг сўзини бўлди.

— Аҳа! Шундоқ дегин... Хўп, бўлмаса, мен ҳам шу зиёфат тўғрисида гапира қолай... Мен ҳали сенга разм

солиб ўтирган эдим... Сен ўзингни бемаъни тутиб ўтирдиг...

— Яъни, масалан?— деб сўради Фома норози бўлиб, қошларини чимириб.

— Яъни, ўзингни бемаъни тутасан, бу яхши эмас. Масалан, сен билан губернатор сўзлашяпти-ю, сен бўлсанг индамайсан...

— Мен унга нима ҳам дей? У менга: отадан айрилиш— бахтсизлик, дейди... ахир мен буни усиз ҳам биламан-ку!.. Унга нима десам бўларди?

— «Бу бахтсизлик менга парвардигор томонидан юборилган, жаноб тақсир, шунинг учун зорланмайман...» дейишинг керак эди ё бўлмаса шунга ўхшаган бошқа бирон гап қилсанг бўларди... Губернаторлар, мен сенга айтсам, иним, ювош кишиларни яхши кўришади.

— Нима қилай, мен унга қўйдек қарайми? — дея кулимсиради Фома.

— Сен худди қўйдек қарадинг, бундай қилиш яхши эмас... Қўй ҳам, бўри ҳам бўлиш керакмас, унинг олдида: «Сиз бизнинг отамизсиз, биз сизнинг болаларингизмиз... деб ёлтоқлансанг, у дарҳол эриб кетади.

— Бунинг нима кераги бор?

— Ҳар эҳтимол учун... у — губернатор, бирон нарсага асқотиб қолади, иним!

— Сиз унга нима ўргатяпсиз, отажон! — деди Люба аччиғланиб аста.

— Хўш, нима?

— Лаганбардорлик қилишни...

— Ёлгон айтасан, ўқимишли аҳмоқ! Сиёсатни ўргатяпман, лаганбардорликни эмас, ҳаёт сиёсатини... Менга қара, чиқиб кет бу ердан! Яхшиликча жўна... бор, бизга закуска тайёрла, худо хайрингни бергур!

Люба дарҳол ўрнидан турди-да, қўлидаги сочиқни стул суянчиғига ташлаб чиқиб кетди... Отаси кўзларини қисиб, унинг орқасидан қараб қолди ва столни чертиб гап бошлади:

— Мен сенга, Фома, таълим бераман. Сенга энг яхши, ҳақиқий фалсафа илмини ўқитаман... агар сен яхшилаб тушуниб олсанг, янглишмай ҳаёт кечирасан.

Фома чолнинг пешанасидаги ажинларнинг қимирашига қараб қўйди ва улар славян ҳарфлари билан ёзилган сатрларга ўхшаб кўринди.

— Аввало, Фома, агар сен бу дунёда яшайдиган бўлсанг, атрофингда бўлиб турган барча нарсалар тўғрисида ўйлашга мажбурсан. Нега? Негаки, тушунмаслигинг орқасида зарар кўрмаслик ва аҳмоқлигинг туфайли одамларга зиён етказмаслик учун. Мен сенга айтсам, Фома, одам қиладиган ҳар бир ишнинг юзи иккита бўлади. Бири ҳамманинг кўз ўнгида — буниси сохта юз, иккинчиси махфий юз — мана шуниси ҳақиқий юздир. Ишнинг маъносига етмоқ учун мана шу иккинчи юзни топа билиш керак... Мана, мисол учун мусофирхоналар, меҳнатсеварлар уйлари, ғарибхоналар ва шунга ўхшаш бошқа муассасаларни ол. Уйлаб кўр, булар нимага керак?

— Нимасини ўйлайман? — деди Фома диққат бўлиб. — Нимага кераклиги ҳаммага маълум... Бечоралар, ногиронлар учун.

— Оббо, иним-е! Бировнинг муттаҳам ва аблаҳ экани гоҳо ҳаммага маълум бўлса ҳам, лекин ҳамма уни Иван ёки Пётр деб чақиради ва онасининг номи билан эмас, стасининг номи билан ҳурматлайди...

— Бу билан нима демоқчисиз?

— Буларнинг ҳаммаси ишга дахлдор... Сен ўша уйларни бечоралар, гадолар учун деяпсан, демак, Исо васиятларини адо этиш учун керак экан-да... Хўп! Хўш, гадо ўзи ким? Гадо? Исони ёдлаб туришимиз учун бизга тақдири азал томонидан юборилган банда, у Исонинг иниси, у худонинг қўнғироғи ва у бизнинг виждонимизни уйғотиш, тўқ банданинг ҳаловатини безовта қилиш учун ҳаётда жиринглаб туради... У дераза ёнига келиб «Исо йўлига хайр қилинглар!» деб куйлайди ва бу билан у Исони ҳамда унинг одамларга хайр-эҳсон қилинглари, деган муқаддас васиятини эсимизга тушириб туради... Бироқ одамлар ўз турмушларини шундай қурганки, улар Исо васияти бўйича иш тутишлари мумкин эмас, шунинг учун ҳам Исо биз учун бутунлай оргиқча бўлиб қолган. Биз Исони бир бор эмас, балки юз минг бор дорга осгандирмиз, бироқ уни ҳануз ҳаётдан қува олмаймиз, зероки, унинг биродарлари — гадолар, кўча-кўйларда унинг номини куйлашиб доим бизнинг ёдимизга тушириб туришади... Мана энди биз, ўша гадолар кўчаларда тиланиб юрмасликлари учун уларни махсус уйларга қамаб қўйишни ўйлаб чиқардик...

Фома таажжуб билан кўзларини катта очиб отахонига қараркан:

— Усталикни қаранг-а! — деб пичирлади.

— Ҳа-ҳа! — деб қўйди Маякин ва унинг кўзлари тантана билан чақнаб кетди.

— Нега отам буни фаҳламадийкин? — деб сўради Фома ташвишланиб.

— Сен шошма! Сен ҳали қулоқ сол, бундан ҳам баттароғи бор тагин! Биз гадоларни ҳар хил уйларга қамаб қўйишни ўйлаб топдик ва уларни асраш қимматга тушмаслиги учун — чоллар ҳамда майибларни ишлашга мажбур қилдик... Энди уларга хайр қилиш ҳам керак эмас, кўчалардан ҳар хил жулдур кийимларни йиғиб олгач, биз уларнинг қайғу-ҳасратини ва қашшоқлигини кўрмаймиз, шундан кейин дунёдаги барча одамлар тўқ, уст-боши бут, деб ўйлаймиз. Мана, шунча ҳар хил уйлар ҳақиқатни яшириш учун... Исони турмушимиздан қувиш учун керак, холос! Тушундингми?

Чолнинг бурро сўзларидан гангиб қолган Фома:

— Ҳа-а! — деб қўйди.

Маякин жонланиб, қўлларини пахса қилиб:

— Ҳали бу ҳаммаси эмас... ҳали кўлмакнинг тагига етганимиз йўқ! — деб нидо қилди.

Унинг юзидаги ажинлари пирпиради, қуш бурни жийирилди, овози эса жўш уриб, қизишиб титради.

— Энди бу ишга бошқа томондан назар ташлайлик. Мана шу уйлар, етимхоналар, ғарибхоналар учун камбағаллар фойдасига ҳаммадан кўпроқ кимлар иона беради? Бойлар, бизнинг савдогарларимиз... Яхши! Хўш, ҳаётни ким тузаяпти-ю, ким уни идора қиляпти? Дворянлар, чиновниклар ва шу сингари бошқа одамлар, лекин бизнинг одамларимиз эмас... Қонунлар ҳам, газеталар ҳам, илмлар ҳам — ҳаммаси ўшалардан чиқади. Улар илгари помешчик эдилар, энди қўлларидан ерлари тортиб олингач, улар хизматга киришди... Хўш, ҳозирги замонда энг кучли одам ким? Давлатда энг кучли одам — савдогар, чунки унинг миллионлари бор! Шундай эмасми? — Отахонининг айтиб олурмаган фикрлари кўзларида ялтиллаб турганини кўраркан, Фома тезроқ эшитишга ошиқиб:

— Шундай! — деб маъқуллади.

— Шундай бўлса, сен ҳам уқиб ол, — деди чол, сўзларини дона-дона қилиб; кейин салмоқ билан давом эттирди, — ҳаётни биз, савдогарлар тузганимиз йўқ, биз уни тузишда шу кунгача овоздан ҳам маҳрумимиз, унга қатнаша олмаймиз ҳам. Ҳаётни бошқалар тузишди, ундаги турли-

туман қўтир, ялқов, бадбахт, ғарибларни ҳам ўшаларнинг ўзи урчителишди, шундай қилиб, уларни кўпайтириб, ҳаётни булғашди, хароб қилишди, сирасини айтганда, энди уларнинг ўзлари тозалашлари лозим эди! Бироқ уни биз тозалаяпмиз, бечораларга ёрдамни биз бераяпмиз, улардан биз нафратланаяпмиз... Ўзинг ўйлаб кўр ахир: бировлар кийиб йиртган кўйлакнинг йиртиғига нега биз ямоқ солишимиз керак? Ўзимиз яшамаган ва бизники бўлмаган уйнинг шикаст-рехтини нега биз тузатишимиз керак? Яхшиси, биз бир четда туриб, турли-туман фасоду маразларнинг тобора кўпайишини ва бизга ёт бўлган одамни хиппа бўғишини томоша қилсак маъқулроқ бўлмасмиди! Унақа одамнинг ўша фасодни енгилсизга қурби етмайди, чунки маблағи йўқ. Шунда у бизга мурожаат қилиб: «Жаноблар, марҳамат қилиб, кўмаклашинглар!» деб ялинади. Биз унга: «Марҳамат қилиб, бизга ишлаш учун имконият беринглар! Бизни мана шу ҳаёт тузувчилар қаторига киритинглар!» деймиз. У бизни шу қаторга киритиши биланоқ, биз ўшанда бир зумда ҳаётни ҳар хил ифлосликлардан, ортиқча нарсалардан тозалашимиз керак бўлади. Шунда император ҳазратлари нуроний кўзлари билан ким унга садоқатлироқ эканини дарҳол кўради, қўлимиз бўш кезларда нақадар ақл тўплаганимизни билади... Тушундингми?

— Нега тушунмай! — деб қўйди Фома.

Отахони чиновниклар ҳақида гапирганда, Фома заёфатда бўлган башараларни эслади: эпчил секретарь эсига тушганда ҳаёлидан балки ўша гирдиғум одам йилига минг сўмдан ортиқ тополмас, менда эса миллион бор, деган фикр лип этиб ўтди. Бироқ бу одам жуда бемалол ва эркин яшайди, у эса яшашни билмайди, уялади. Бу таққослаш ва отахонининг сўзлари унинг фикрларини чувалтириб юборди, лекин Фома бу фикрлардан фақат биттасинигина ушлаб қолишга ва муайян шаклда гавдалантиришга улгура олди, холос.

— Чиндан ҳам, фақат пул учун ишлайдими киши? Хўкморликни қўлингга олиб бермаганидан кейин пулнинг нима фойдаси бор?

— Аҳа! — деди Маякин кўзларини қисиб.

— Эҳ! — деди Фома хафа бўлиб. — Отам нега шундай қилди-а? Сиз унга айтмовдингизми?

— Йигирма йил мобайнида айтавериб...

— Хўш, у нима деди?

— Менинг гапларимга тушунолмади... Раҳматлининг

мияси тўпороқ эди... Кўнгли очик эди-ю, бироқ ақли калта эди... Шунақа, у хато қилди... Уша пуллар беҳуда кетди, аттанг...

— Мен пулга ачинмайман...

— Сен аввал ўша пулнинг ўндан бирини топ-да, кейин гапир.

— Кирсам майлими? — эшик орқасидан Любанинг овози эшитилди.

— Майли...— деб жавоб берди отаси.

— Сизлар ҳозир овқатланасизларми? — деб сўради қиз ичкари кириб.

— Олиб кел...

Люба буфет ёнига бориб, тарақ-туруқ қилиб, идишларни олди. Яков Тарасович, қизига қараб қўйиб, лабларини тамшанаркан, кўққисдан Фоманинг тиззасига уриб:

— Шундоқ болагинам! Уқиб ол...— деди.

Фома унга жавобан жилмайиб, ичида ўйлади:

«Ақлли чол... отамдан ақллироқ...»

Ва шу ондаёқ бошқа бир овоз билан ўзига ўзи жавоб берди:

«Ақллигу, лекин ёмонроқ...»

V

Фоманинг Маякинга бўлган икки ёқлама муносабати борган сари кучайди: у чолнинг сўзларига диққат ва зўр қизиқиш билан қулоқ соларкан, ҳар гал учрашганда унга нисбатан адоват ҳисси борган сари кучаяётганини пайқайди. Гоҳо отахони унда ваҳимага яқин бир ҳис уйғотар, баъзан бу ҳис нафрат тўла жирканчга айланар эди. Одатда чолнинг бирон нарсадан хурсанд бўлиб кулган кезлари Фомада жирканиш уйғотарди. Кулгидан чолнинг ажинлари титрар, секунд сайин юзининг ифодаси ўзгариб турарди: қовжираган юпқа лаблари лип-лип ўйнар, оғзининг таноби қочиб қоп-қора кемшик тишлари кўринарди; сапсариқ соқоли гўё оловдек товланар, кулгиси худди занглаган ошиқ-мошиқнинг гижирлашига ўхшаб эшитиларди. Фома ўз туйғуларини яшира олмай, кўпинча қўполлик қилиб Маякинга ошкора айтиб қўяр, бироқ чол унинг қўполлигини сезмаганга олар ва унга кўз-қулоқ бўлиб, ҳар бир қадамини кузатиб турар эди. Чол ёш Гордеевнинг пароходчилик ишларига бутунлай берилиб кетиб, деярли ўз дўконига бормаи қўйганди, шунинг учун ҳам Фоманинг

кўп вақти бўш бўларди. Маякиннинг шаҳардаги обрўи ва Волгада таниш-билишларининг кўплиги туфайли иш жуда яхши борди, бироқ отахонининг бу қадар жон куйдириб ишлашига сабаб, уни Любага уйлантиришга қатъий бел боғлагани эканини Фома тобора тушуна бошлади ва бу нарса уни чолдан янада кўнглини совитди.

Люба унга ҳам ёқар, ҳам хатарли кўринар эди. У ҳамон куёвга чиқмас, отаси ҳам бу ҳақда оғиз очмас, кўнгил очар кечалар ташкил этмас, ёшлардан ҳеч кимни уйига таклиф қилмас ва Любани ҳам ҳеч ёққа чиқармас эди. Бироқ унинг ҳамма дугоналари аллақачон куёвга чиққан эди... Фома Любанинг сўзларига таажжубланар, лекин отахонининг сўзларини тинглагандагидек унинг ҳам сўзларини қизиқсиниб тинглар эди; бироқ Люба Тарас ҳақида муҳаббат ва соғинч билан гапира бошласа, Фомага бошқачароқ — гўё Люба бу ном остида бошқа бировнинг номини яшираётгандек туюларди, қизнинг гапига қараганда, нима учундир университетни ташлаб Москвадан кетишга мажбур бўлган ўша Ежовни яшираётган бўлса ҳам ажаб эмасди. Любада Фомага ёқадиган соддалик ва кўнгилчанлик каби фазилатлар кўп эди, унинг сўзларига қулоқ солиб ўтирган чоқларида кўпинча унга раҳми келарди: унинг назарида Люба ҳаётдан четда, гўё ўнгида алаҳлаб юргандек эди.

Отасининг маъракаси куни Фоманинг қилган қилиғи бутун савдогар аҳли орасига таралиб уни ёмонотлиққа чиқарди. У биржага борган кезларида, ҳамма унга ёмон кўз билан қараётганини ва у билан алланечук ғалатироқ гаплашаётганларини пайқарди. Бир гал ҳатто унинг орқасидан нафрат билан секингина:

— Она сути оғзидан кетмагану, гердайишини қара...— деганларини ҳам эшитди.

Фома бу сўзларни ким айтганини билмоқ учун орқасига қайрилиб ҳам қарамади. Авваллари юрагига гулгула солган бой одамлар, энди унинг назаридан қола бошлади. Улар бир неча бор унинг қўлидан баъзи бир фойдали пудрат ишларни юлқиб кетишди; улар бундан кейин ҳам шундай қилишларини у энди аниқ билиб қолди, ҳаммаси ҳам пулга муккасидан кетган очкўз, бир-бирини алдашга доим тайёр одамлар эканини тушунди. У ўзининг бу мушоҳадаларини отахонига айтганда, чол:

— Бўлмасам-чи? Савдо ҳам худди урушга ўхшайди, қимордек нарса. Бу ерда фақат сўм учун жанг қилишадн, ҳамма гап сўмда...— деди.

— Бу менга ёқмайди,— деди Фома.

— Менга ҳам ҳаммаси ёқмайди, сохталик кўп! Лекин савдо ишида асло тўғри иш тутиб бўлмайди, бу ерда найранг ишлатиш керак. Бу ишда, иним, одамга яқинлашмоқчи бўлсанг, чап қўлингда асалу ўнг қўлингда пичоқ бўлсин.

— Бу жудаям яхши эмас,— деди Фома ўйчан.

— Яхшиси кейин келади... Қачонки, ҳаммадан устун бўлиб олсанг, ана ўшанда яхши бўлади... Ҳаёт, иним Фома, жуда содда нарса: ё ҳаммани ғажиб ташлайсан, ёки балчиқда ётиб бош қашлайсан...

Чол илжайди, унинг оғзидаги кемшик тишларини кўриб Фоманинг хаёлида: «Афтингдан, сен, кўпини ғажиганга ўхшайсан...» деган ўткир бир фикр туғилди.

— Бундан тузукроқ ҳеч нарса йўқми? Бўлган-тургани шуми?

— Бундан яхши нима бўлсин? Ҳамма ўзимга яхши бўлсин, дейди... Хўш, яхшининг ўзи нима? Одамлардан илгари кетиш, улардан юқори бўлиш деган сўз. Шунинг учун ҳамма ҳаётда биринчи ўринни эгаллашга интилади... Бирин бундай, иккинчиси ундай қилади... Лекин ҳаммаси ҳам, худди черков минорасига ўхшаб, албатта узоқдан кўриниб турсам дейди. Шунинг учун ҳам одам юқори кўтарилиш учун яратилган... Ҳатто Аюбнинг китобида ҳам: «Одам азоб-уқубат чекиш учун, алангадек юқори кўтарилиш учун яратилган», дейилган. Мундоғ бир қараб кўр: ҳатто болалар ҳам ўйинда доим бир-биридан ўзмоқчи бўлади. Ҳар қандай ўйиннинг ҳам доим юқори чўққиси бор, шунинг учун ҳам у қизиқ бўлади-да... Тушундингми?

— Буни тушунаманку-я! — деди Фома.

— Буни ҳис қилиш керак... Биргина тушунчанинг ўзи билан ҳеч иш битиролмайсан, сен орзу қилгин, шундай орзу қилки, сенинг учун тоғ — тўнка-ю, денгиз — кўлмак бўлсин! Эҳ! Мен сендаклигимда тоғни талқон қилардим! Сен бўлсанг фақат мўлжалга оласан холос.

Чол бир маромда ваъзхонлик қила-қила кўзда тутган мақсадига тез кунда эришди: Фома уларга қулоқ соларкан, ҳаётдан мақсад нималигини тушунди. Бошқалардан яхшироқ бўлиш керак, деган гапни кўнглига тугиб қўйди, чол томонидан қўзғатилган манманлик ҳисси унинг қалбидан чуқур жой олди... Жой олди-ю, бироқ кўнгли тўлмади, чунки Фоманинг Мединскаяга бўлган муносабати машъум тусга кириши муқаррар бўлган даражага етган эди. У ҳамон Фомани ўзига тортар, Фома уни доим кўргиси келар,

бироқ унинг олдида чўчинқираб, беўшшов, тентакнамо ҳолга тушиб қоларди-да, ўзи буни пайқаб қийналар эди. Фома уникига тез-тез бориб турар, бироқ уни уйида ёлғиз топиш маҳол эди: гўё бир чақмоқ қанд устида уймалашган пашшадек, унинг атрофида бир гала серпардоз олифталар гирдикапалак бўлиб юришарди. Улар Мединская билан французча сўзлашар, қўшиқ айтишар, хахолаб кулишарди. Фома эса уларга ғазаб ва нафрат билан тикилиб, ниҳоятда ясатилган меҳмонхонанинг бир бурчагида оёқларини буклаб, хўмрайганича уларни кузатиб ўтирарди.

Мединская унинг ёнидан, юшоқ гиламлар устидан, битта-битта босиб ўтаркан, унга мулойим табассум билан назар ташлаб қўяр, орқасидан эса жазманлари эргашар ва уларнинг ҳаммаси ҳам, турли-туман столчалар, стуллар, ширмалар ёнидан, гўё магазиндагидек тартибсиз ётган, лекин уларга ҳам, Фомага ҳам бир хилда хавfli бўлган, чиройли ва нозик буюмлар ёнидан — худди илондек буралиб оҳиста ўтиб кетишар эди. Фома юрганда эса унинг оёқ товуши гиламга сингиб кетмас, ана шу буюмлар унинг сюртугига илашар, қимирлар, ерга тушиб кетар эди. У ердаги рояль ёнида, сувга ғарқ бўлганларни қутқариш учун ташланадиган чамбаракни ирғитмоқчи бўлгандай қулоч ёзиб турган бронзали матрос ҳайкалчаси бор эди, чамбаракда эса симдан қилинган боғичлар осилиб турар ва шу сим боғичлар доим Фоманинг сочига илашиб юлқар эди. Буларнинг ҳаммаси Софья Павловнанинг ва жазманларининг кулгисини қистатарди. Лекин бу Фомага жуда қимматга тушар, уни гоҳ терлатар, гоҳ музлатар эди.

Бироқ, Мединская билан танҳо учрашиш ҳам осон эмас эди. Мединская уни мулойим табассум билан кутиб олар, у билан меҳмонхонанинг шинамгина бир бурчагига бориб ўтирарди-да, сўз очишдан аввал, одатда, худди мушукдек буралиб, эшилиб, Фоманинг кўзига сузилиб тикилар, қоп-қора кўзлари эса аллақандай қўмсангансимон чақнаб кетар эди.

— Сиз билан гаплашишни бирам яхши кўраманки,— деди Мединская, ҳар бир сўзни мусиқий оҳанг билан чўзиб.— Анавилар жонимга тегди... Ҳаммаси диққинафас, бир-биридан баттар сийқаси чиққан одамлар. Сиз эса софдил ва очик кўнгилсиз, ахир, сиз ҳам уларни севмайсиз-а?

— Тоқатим йўқ! — деди Фома қатъий жавоб қилиб.

— Менга-чи? — деб сўради Мединская астагина.

Фома кўзларини четга олиб, хўрсиниб гапирди:

- Буни бир неча бор сўрагансиз...
- Айтиш қийинми сизга?
- Қийин эмас... лекин нима ҳожат?
- Мен буни билишим керак...
- Сиз мени мазах қиялпсиз...— деди Фома пўнғил-лаб.

Мединская эса кўзларини катта очди-да, зўр таажжуб билан сўради:

- Нега мазах қилай? Мазах деганингиз нима?

Фома унинг фаришталарникидек юзига қараб туриб, унга ишонишга мажбур бўлди.

— Мен сизни севаман, яхши кўраман! Ахир, сизни яхши кўрмай бўладими? — деди қизишиб, лекин шу онда-ёқ ғамгин овоз билан аста қўшиб қўйди.— Лекин сиз учун бунинг кераги ҳам йўқ!..

— Ниҳоят, айтдингиз! — деди Мединская мамнуният билан хўрсиниб қўйиб ва ўзини ундан четга тортди.— Мана шу хилда лўнда қилиб гапирингизни яхши кўраман-да... чунки ёшлик ғурури бор, мақсад аниқ... Менинг қўлимни ўпишни истайсизми?

Фома индамай унинг оппоқ, нозик қўлидан ушлади-да, эҳтиёт билан энгашиб, қизгин ва узоқ ўпди. Мединская жилмайиб, ноз-карашма билан қўлини тортиб олди, лекин Фоманинг ҳаяжонига асло парво қилмади. Фақат ўйчанлик билан кўзларини йилтиллади, гўё аллақандай ноёб ва ғалати бир нарсага тикилгандек, доим Фомани хижолат қилувчи назар билан унга қаради-да:

— Сиз нақадар соғлом, бақувват, қалби пок одамсиз...— деди.— Биласизми, сиз савдогарлар, ҳали мутлақо яшамаган бир қабиласизлар. Шундай бир яхлит қабиласизки, ўзларингизга хос урф-одатга ва куч-қудратга тўлган ажойиб жисм билан бирга бардам руҳга эгасизлар... Масалан мана сиз: ахир, сиз асл тошсиз, агар сизни пардозласа борми... О!

Мединская мана шундай: сизда, сизнингча, савдогарларча, деб гапирганда, Фомага бу сўзлар худди уни нари итараётгандай бўлиб туюларди. Бу эса қаттиқ ботиб уни хафа қиларди. У Мединскаянинг доим чиройли кийинган, доим гулдек хушбўй ва қизларники сингари нозик гавдасига тикилиб, индамай ўтирарди. Гоҳо унда ваҳшиёна қўпол бир истак хуруж қилиб, шартта уни тутиб олгиси ва ўпгиси келарди. Бироқ Мединскаянинг чиройли гавдаси бу қадар нозик ва мўртлиги учун синдириб-нетиб ёки майиб

қилиб қўйишдан қўрқарди, лекин унинг ёқимли товуши ва гўё таъқиб этгандай чақнаб турган кўзлари Фоманинг ҳовурини пасайтирар: назарида Мединская нақ унинг қалбига тикилганга ва барча ўйларини пайқаганга ўхшарди... Унинг бу қадар тутатишган чоқлари камдан-кам бўлар, аслида у Мединскаянинг гўзаллигига, гапларига, кийимларига, ундаги барча нарсага ҳайрон бўлиб зеҳн солар, уни сидқидилдан севар эди. Шу билан бирга Мединскаядан йироқлигини, бу аёл ундан устун эканини англаб, ниҳоятда қийналар, доим азоб чекарди.

Улар ўртасида сал кундаёқ мана шундай муносабат вужудга келди; икки-уч учрашувдан кейиноқ, Мединская йигитни ўзига ром қилиб олди-да, аста-секин уни қийноққа сола бошлади. Афтидан, Мединскаяга соғлом ва бақувват йигитни ўзига бўйсундириш, бир сўз ёки бир қараш билан уни йиртқичга айлантдириш ва дарров тушовлаб олиш жуда ёқар эди, чунки у ўз кучига, ҳукмини юргиза олишига ишонар ва шунинг учун ҳам Фома билан олиб борган ўйинидан ниҳоятда завқланар эди. Қаттиқ ҳаяжонланган Фома бутунлай бўшашиб ундан ўпкалаган ва ўзидан эса ғазабланган ҳолда унинг ёнидан кетар эди. Лекин икки кундан кейин тагин қийноққа тушиш учун келарди.

Бир куни у Мединскаядан чўчиброқ сўради:

— Софья Павловна!.. Сиз бола кўрганмисиз?

— Йўқ...

— Ўзим ҳам билувдим-а! — деб қичқириб юборди Фома хурсанд бўлганидан.

Мединская унга кичкина ва содда бир қиз бола сингари қараб қўйди-да, деди:

— Буни сиз қайдан била қолдингиз? Бола кўрганманми, йўқми, бунинг сизга нима ҳожати бор?

Фома қизариб бошини эгди ва гўё ҳар биттаси бир неча пуд келадиган сўзларни ер остидан аранг тортиб чиқараётгандай, бўғиқ овоз билан сўзлай бошлади:

— Биласизми... агар хотин киши... яъни туққан бўлса, унинг кўзлари... мутлақо бошқача бўлади...

— Ростми, а? Қанақа бўлади?

— Беҳаё бўлади! — деб ғудранди Фома.

Мединская кумушдек овозини жаранглатиб кулиб юборди. Унга қараб Фома ҳам кулиб юборди.

— Мени кечиринг! — деди у ниҳоят. — Балки, мен бўлмағур... беодоб гап қилдим шекилли...

— О, йўқ, йўқ! Сизнинг беодоб гап қилишингиз мум-

кин эмас. Сиз покиза, ёқимтой боласиз. Қани, айтинг-чи, менинг кўзларим беҳаё эмасми?

— Сизнинг кўзларингиз фариштаникига ўхшайди!— деди виқор билан Фома чақнаб турган кўзларини тикиб.

Мединская эса унга меҳрибон она — аёл назари билан, ўз севгилиси учун хавфсирагандай, ғамгин қараб қўйди, шу дамгача у Фомага ҳеч қачон бу хилда қарамаган эди. Ур-нидан тураркан, унга қарамай:

— Боринг кетинг, жонгинам... Мен чарчадим, дам олай...— деди.

У индамай чиқиб кетди.

Мединская шу воқеадан кейин, Фомага ачингандай, бир неча вақтгача у билан жиддий ва тўғри муносабатда бўлиб юрди, лекин кейинчалик уларнинг муносабати яна мушук-сичқон ўйинига ўхшаш тус олди. Фоманинг Мединскаяга бўлган муносабати отахонидан яширин қолмади, бир кун ичол, заҳар томиб турган башарасини буруштириб:

— Фома! Сен тез-тез бошингни ушлаб кўр, яна фалокат босиб, йўқолиб қолмасин,— деди.

— Нимага ишора қиляпсиз? — деб сўради Фома.

— Сонька тўғрисида айтяпман, сен уникига жуда тез-тез борадиган бўлиб қолдинг.

— Сизга нима? — деди Фома дағаллик қилиб.— У сизга нега Сонька бўларкан?

— Менга нима, сени ғажигани билан менинг бир ерим камиб қолмайди. Лекин Сонькалиги ҳаммага маълум... Бировлар қўли билан чўғ ушлашни яхши кўришини ҳам ҳамма билади.

Фома қовоғини солиб, қўлларини чўнтагига тикар экан:

— У ақлли! Уқимишли,— деди қатъий қилиб.

— Ақлли, тўғри! Уқимишли... У сенга ҳам дарс беради. Айниқса, унинг атрофидаги саёқлар...

— Саёқлар эмас, улар... ҳам ақлли одамлар! — деб ғазаб билан эътироз билдирди Фома, ўз фикрига ўзи қарши чиқиб.— Мен ҳам улардан таълим оляпман... Мен ким? На чалиш ва на ўйнаш қўлимдан келади... Мени нимага ўргатдингиз? У ерда ҳамма нарса тўғрисида гап бўлади... Ҳар ким ўз билганини айтади. Сиз менинг одамга ўхшашимга халақит берманг!

— Бай-бай-бай! Гапга чечан бўп қопсан! Яъни томга дўл ёққандай... зардалик! Хўп майли, одамга ўхша... Лекин бунинг учун майхонага кириш хавфсизроқ; у ердагилар Софьяникига йиғиладиганларга қараганда тузукроқ...

Сен, йигитча, шундай қилсанг, ҳар нечук одам танишни ўрганардинг... Масалан, Софьяни олсак... Ўзи нима у? Табиатни безатиш учун яратилган бир ҳашарот — бошқа ҳеч нарса эмас!

Ҷома ниҳоятда ғазабланиб, тишларини қирсиллатиб, қўлларини чўнтагига яна чуқурроқ суққан ҳолда Маякин-никидан чиқиб кетди. Лекин чол кўп ўтмай яна Мединскаядан гап очди.

Улар дарё қўлтиғидаги пароходларни кўздан кечириб, катта бир чанада, иш ҳақида дўстона ва қизғин суҳбатлашиб қайтишарди. Март ойи эди: чананинг қўшқораклари остида сув билчиллар, қор эриб кетаёзган, булутсиз осмонда қуёш чарақлаб нур сочар, ҳаво илиқ эди.

— Уйга қайтганингдан кейин, аввало бойвуччангникига борсанг керак дейман? — деб сўради Маякин қўққисдан, гапни бўлиб.

— Бораман, — деб жавоб қилди Ҷома норози бир тарзда.

— Ҳм-м... қани, айт-чи, сен унга тез-тез совға обориб турасанми? — деб сўради Маякин очиқ юз билан жўнгина қилиб.

— Қанақа совға? Нега? — деб ҳайрон бўлди Ҷома.

— Обормайсанми? Оббо сен-э... Наҳотки, у сен билан шунчаки, яхши кўргани учун алоқа қилса?

Ҷома тутақиб, уялганидан ловиллаб кетди ва чолга шартта ўгирилиб ачитиб деди:

— Эҳ! Кекса одамсизу, гапингизни эшитишга уялади киши! Наҳотки, у шунга юрса? Шу ишга-я?

Маякин лабларини чапиллатиб, мунгли бир овоз чиқариб ғинғиллади:

— Қандай тўнғаксан! Қандай аҳмоқсан! — деди-да, бирдан жаҳли чиқиб, тупурди. — Туф сенга! Тоғарадан сув ичмаган ҳайвон қолмабди-ку, тагидаги сарқитини кўриб бир аҳмоқ шу ифлос тоғорани худо деб билибди! Шайтон! Сен унинг олдига бор-да, тик айт: «Сизга ўйнаш бўлмоқчиман, мен ёш йигитман, кўп олманг», дегин.

— Отахон! — деди Ҷома хўмрайиб ғазаб билан. — Мен буни эшитишга тоқатим йўқ... Агар сиздан бошқа одам бўлгандами...

— Мендан бошқа сени ким ҳам огоҳ қилиб турарди? Ё тав-ба-а! — Маякин чапак чалиб, қийқирди. — У сени ҳали бутун қиш ичи алдаб юрдими? А? Боплапти! Эҳ, аблаҳ хотин!

Чолнинг ниҳоятда жаҳли чиққан эди: унинг овозида алам, ғазаб, ҳатто йиғи эшитилди. Фома уни ҳеч қачон бу ҳолда кўрмаган эди, шунинг учун ҳам индамади.

— У сени бузади, ахир! Аҳ, Вавилон фоҳишаси!

Маякиннинг кўзлари тез-тез пирпираб, лаблари титради, чол ғазабнок бўлиб, куйиб-пишиб, Мединская тўғрисида кўпол ва беҳаё сўзлар билан жаврай бошлади.

Фома чолнинг сўзлари тўғри эканини пайқади. Унинг нафаси бўғилди. Сўнгра, Маякиндан юзини четга ўтирар экан:

— Кўйинг энди, отахон, бас...— деб ғамгин овоз билан сўхиста илтимос қилди.

— Эҳ, тезроқ уйланишинг керак! — деб қичқирди чол ҳаяжон ичида.

— Худо ҳаққи, гапирманг! — деб ёлворди Фома.

Маякин Фомага қараб қўйди-да, жимиб қолди. Фоманинг бўзарган юзи чўзилди. Унинг ним очиқ лабларида ва ғамгин назарида оғир ва аччиқ бир таажжуб бор эди... Йўлнинг ўнг ва чап томонида қиш увадасига бурканган дала ётарди. Қори эриб, қорайиб қолган ерларда гўнг қарғалар ивирсиб, ирғишлаб юришарди. Чананинг қўш-қораклари остида сув билчиллар, отларнинг туёқлари остидан ифлос қор сачрар эди...

— Одам ёшлигида тентак бўлади! — деб хитоб қилди Маякин оҳиста.— Рўпарасидаги тўнка ҳам унга аллақандай ҳайвонга ўхшаб кўринади... О-ҳо-ҳо!

— Сиз очигини гапираверинг,— деди Фома хўмрайиб.

— Нимасини гапирай? Масала равшан: қизлар -- момақаймоқ, хотинлар — сут; хотинлар яқин, қизлар йироқ... Шундай экан, усиз туролмас экансан, Сонькага бор, унга очиқ айт, гап мана бундай дегин... Тентак! Нега терсаясан? Нега чиранасан?

— Сиз тушунмайсиз...— деди Фома оҳиста...

— Мен нимани тушунмас эканман? Ҳаммасини тушунман!

— Юракни — одамда юрак бор, ахир! — деди секингина йигит.

Маякин кўзларини сузиб жавоб қилди.

— Демак, ақл йўқ...

VI

Фома шаҳарга қайғу-алам ва адоват қаҳри билан кириб келди. Унинг кўнглида Мединскаяни ҳақорат этиш, хўр-

лаш истаги ниҳоятда қайнаб тошди. У тишларини маҳкам қисиб қўлларини чўнтақларига суққан ҳолда, бир неча соат давомида ўз уйининг бўш хоналарида, қошларини чиририб, кўкрагини олдинга чиқариб, у ёқдан-бу ёққа юрди. Унинг алам тўла юрагига кўкрак қафаси торлик қилиб қолди. У гўё ўз ғазабини тоблаётгандай пол устида огир ва салмоқ билан қадам ташларди.

— Шарманда... фаришта либосига бурканиб олибди-я...

Умид ора-чора унга ҳадиксираган овоз билан шивирларди.

«Балки буларнинг ҳаммаси бўҳтондир...»

Бироқ отахонининг ниҳоятда ишонч билан айтган ачиқ сўзларини эслаб, у кўкрагини яна ҳам олдинроққа чиқариб, тишларини ғижирлатди.

Маякин Мединскаяни балчиққа қориш билан уни қўлга тушириш мумкинлигини унга кўрсатди. Фома ўзи ҳам буни пайқаб қолди.

Баҳорги иш ташвишлари билан бир неча кун ўтиб кетди ва Фоманинг жунбуш урган ғазаби бир оз босилди. Одамни қўлдан бой бериш тўғрисидаги қайғу хотинга бўлган ғазабини ўтмаслаштирди, аммо хотинни қўлга олиш мумкинлиги тўғрисидаги ўй эса унга бўлган ишқибозликни кучайтирди. Фома ўзи ҳам сезмай, Софья Павловна олдига боришга ва ундан нима истаганини очиқдан-очиқ айтишга жазм қилди!

Мединскаянинг хизматчиси Фоманинг келиб-кетиб юрганига ўрганиб қолганидан, «хоним уйдадилар?» деб берган саволига:

— Меҳмонхонага марҳамат...— деди.

Фома чўчинқиради... бироқ ойнада ўзининг сюртук кийган басавлат гавдасини, қоп-қора майса соқоли-ю, катта-катта жиддий қора кўзларини, қорачадан келган юзини кўргач, елкаларини ростлаб, дадил қадам ташлаб, залдан тўғри ўтиб кетди...

Унинг рўпарасидан секингина ғалати бир овоз — тор садоси эшитилди: гўё бу садо майин ва ғамгин бир овоз чиқариб куйлаётганга, алланарсадан зорланиб унга эътибор беришни сўраётганга, бироқ ноумид бўлиб, юракни чертиб ўтаётганга ўхшар эди... Фома музыка эшитишни ёқтирмасди — музыка уни доим қайғуга соларди. Ҳатто майхонадаги «машина» бирор мунгли куйни чала бошласа унинг юраги сиқилиб кетар ва у «машина» ни тўхтатишни

сўрар ёки бу сўзсиз, ammo қайғу-алам тўла нолаларни бемалол эшита олмаслигини пайқаб, ундан узоқлашар эди. У ҳозир ҳам, беихтиёр меҳмонхонанинг эшиги ёнида тўхтаб қолди.

Эшикка узун ипларга аллақандай гўзал бир ўсимликнинг ажойиб гулига ўхшатиб, ранг-баранг, нозик мунчоқлар ўтказилган парда тўсиқлиқ эди; иплар оҳиста тебраниб турар, гўё ҳавода оқиш гулларнинг соялари учиб юргандек бўларди. Бу шаффоф парда меҳмонхона ичидаги нарсаларни кўздан яширолмас эди. Мединская ўзи яхши кўрган бурчакда, кушеткада мандолина чалиб ўтирарди. Деворга ўрнатилган каттакон японча соябон қора кўйлак кийган нозик хотинга ўзининг ола-чалпоқ соясини ташлаб турарди; қизил абажурли баланд бронза лампа уни кечки шафақ нурига чулғаган. Хушбўй, майин ғира-шира қоронғилик ичидаги торгина хонада нозик торларнинг нафис овози ғамгин титрар эди. Мана, аёл мандолинани тиззасига қўйди-да, торларни оҳиста чертар экан, рўпарасидаги алланарсага узоқ тикилиб қолди.

Фома унга қараб, Мединская ўзи ёлғизлигида, одамлар олдидаги сингари гўзал эмаслигини кўрди, ҳозир унинг юзлари жиддий ва қариганроқ кўринди, кўзларида эса дилраболик ва ювошлик ифодаси йўқ. Улар ғамгин боқардилар. Ҳатто қиёфасида ҳам ҳориганлик сезилар, гўё ўрнидан турмоқчи бўлгану, бироқ туролмай ўтирганга ўхшарди.

Йигит йўталиб қўйди...

— Ким у? — деб сўради чўчиб аёл. Мандолина торлари ҳам ҳаяжонли товуш чиқариб, титраб кетди.

— Мен,— деди Фома, нозик парданинг ипларини қўли билан бир томонга очиб.

— Э! Бунча оҳиста... хуш келибсиз... Утиринг!.. Нега бунча узоқ келмай қўйдингиз?

У бир қўлини Фомага узатаркан, иккинчиси билан ёнидаги кичкина креслони кўрсатди, кўзлари эса қувонч билан кулимсиради.

Фома креслони кушеткага яқинроқ сураркан, ўзини жуда эркин тутиб:

— Пароходларни кўриш учун дарё қўлтиғига борган эдим,— деди.

— Қалай, ҳали далада қор кўпми?

— Истаганингизча... Лекин жуда эрияпти. Йўлларни — ҳамма ёқни сув босиб кетган.

Фома Мединскаяга қараб жилмайиб қўйди. Мединская

унинг тортинмай ўзига эрк берганини ва жилмайишидаги ўзгаришни пайқаган бўлса керак, кўйлагини тузатди-да, силжиб, ундан сал нарироққа ўтирди. Уларнинг кўзлари тўқнашди, шунда Мединская бошини қуйи эгди.

Мединская жимжилоғидаги узугини кўздан кечираркан. ўйга ботиб:

— Эрияпти денг! — деб сўради.

— Ҳа-а... ҳамма ёқда сойдек оқяпти... — деди Фома ўз ботинкасига суқланиб қараб.

— Яхши... Баҳор бошланяпти.

— Энди ҳеч ҳам кечикмайди...

— Баҳор келади, — дея такрорлади Мединская оҳистагина, гўё ўз товушига ўзи қулоқ солгандай бўлиб.

Фома кулимсираб:

— Энди одамлар ошиқ-маъшуқлик қила бошлайдилар, — деди-да, негадир қўлларини қаттиқ ишқаб қўйди.

— Сиз-чи? — деб сўради Мединская қуруққина қилиб.

— Менга барибир... Мен аллақачон!.. Умрбод севиб қолганман...

Мединская унга кўз қирини ташлади-да, яна эски ўйинни қўзғаб, ўйчан гапира бошлади:

— Нақадар яхши, сиз эндигина яшай бошляпсиз...

Юрагингиз тўла куч... ва унда ҳеч қандай доғ йўқ...

— Софья Павловна! — деб нидо қилди Фома.

Аёл мулойим бир имо билан уни тўхтатди.

— Шошманг, жоним! Бугун мен сизга... бир яхши нарса айтмоқчиман... Биласизми, кўп яшаган одамнинг гоҳ-гоҳ шундай минутлари бўладики, ўшанда у ўз юрагига қараб, унда қўққисдан... кўпдан унутилган бирон нарсани топади... Уша нарса йиллар бўйи юракнинг аллақайси бир ерида, жуда чуқурида ётган бўлса ҳам... лекин ёшликнинг муаттар ҳидини йўқотмайди... ва қачонки, хотира уни қўзғатса борми... одамга... ҳаётбахш тонгнинг мусаффо ели эсади...

Унинг бармоқлари остидаги торлар титраб йиғлар, Фомага бу товушлар ҳамда Мединскаянинг майин овози ёқар, гўё унинг қалбини оҳиста қитиқлаётгандай бўлар эди... Бироқ, ўз қароридида қатъий турган Фома, унинг сўзларини диққат билан тингласа ҳам, бу сўзларнинг маъносига тушунолмай ўйлади:

«Гапиравер! Энди сенинг ҳеч бир сўзингга ишонмайман...»

Бу эса унинг жаҳлини чиқарди. У Мединскаянинг сўз-

ларига, аввалгидек диққат қилиб, ишонч билан қулоқ со-
лолмаганига ачинди.

— Сиз қандай яшаш кераклиги ҳақида ўйлайсизми? —
деб сўради хотин.

— Гоҳо ўйлайман, кейин яна унутаман. Вақт йўқ,—
деди Фома ва мийиғида кулиб қўйди.— Нимасини ҳам ўй-
лай? Одамлар қандай яшаганини кўриб турибман... демак,
ўшаларга тақлид қилиш керак экан-да...

— Эҳ, ундай қила кўрманг! Ўзингизга раҳм қилинг...
Сиз шундай... бирам яхши... Сизда қандайдир жуда ажойиб
бир нарса бор, аммо нималигини билмайман! Бироқ, бу
сезилиб турибди... Назаримда, сиз жуда қийин ҳаёт ке-
чирсангиз керак... Мен ишонаманки, сиз ўз доиранингиздаги
одамлар каби оддий йўлдан бормасиз... Йўқ! Пулга ҳирс
қўйган ҳаёт сизга манзур бўлмаса керак... йўқ! Биламан,
сиз аллақандай бошқа бир нарсани истайсиз... шундайми?

У ташвиш тўла кўзларини жавдиратиб, тез-тез гапирар-
ди. Фома унга қараб туриб ўйлади:

«Бу билан нима демоқчи у?»

Мединская унга яқинроқ сурилиб, юзига тикилди-да,
ишонарли қилиб айтди:

— Ҳаётингизни қандай бўлмасин бошқачароқ қуринг...
Сиз бақувватсиз, навқирон... яхшисиз!..

Фома ҳаяжонланаётганини ва юраги типирчилаб ура-
ётганини сезиб:

— Яхши эканман, демак, менга ҳам яхши бўлсин-да,
ахир!— деди.

— Аҳ, дунёда ёмонларга қараганда яхшиларга кун
йўқ!..— деди Мединская ғам ичида...

Унинг бармоқлари остидан яна ўша титроқ музика ово-
зи янгради. Фома айтмоқчи бўлган сўзини ҳозир айтмаса,
бундан кейин, ҳеч қачон айта олмаслигини пайқади...

«Ё худо, ўзинг мадад бер!» деди ичида ва кейин тову-
шини пасайтириб, ҳаяжон билан сўзлай бошлади:

— Софья Павловна! Етар энди!.. Мен айтишим керак...
Мен сизга шу гапни айтиш учун келдим, бас! Энди ишни
очиқчасига қилиш керак... Мени аввало сиз ўзингиз муб-
тало қилдингиз... энди эса мендан қочмоқчисиз... Мен сиз-
нинг нима деяётганингизга тушунмайман... миям ғовлаган...
Сезиб турибман, мендан яширинмоқчи бўласиз... Мен ни-
ма учун келганимни пайқаб турганингизни кўриб туриб-
ман!

Фоманинг кўзлари ёнди, овози эса борган сайин қизн-

шиб, зўрайди. Мединская бутун гавдаси билан олға ташла-
наркан, ҳаяжонли деди:

— Оҳ, қўйсангиз-чи...

— Йўқ, энди гапираман...

— Нима демоқчи эканингизни биламан...

— Ҳаммасини билмайсиз!— деди Фома дўқ қилиб, ўр-
нидан тураркан.— Лекин мен сиз тўғрингизда ҳаммасини
биламан, ҳаммасини!

— Шундайми? Бўлмаса, мен учун жуда яхши бўп-
ти!— деди Мединская пинагини бузмай.

Мединская ҳам гўё бирон ёққа кетмоқчи бўлгандай ку-
шеткадан турди, лекин бир-икки секунд тикка тургандан
кейин яна ўрнига ўтирди. Унинг юзи жиддий, лаблари эса
маҳкам қимтилган, бироқ кўзлари ерга қараган эди, Фома
унинг кўз қарашларини кўролмади. Фома унга: «Сиз тўғ-
рингизда ҳаммасини биламан!» деганимда, у қўрқиб, уялиб
кетади-да, мен билан ўйнашгани учун ўнғайсизланиб мен-
дан узр сўрайди. Шунда мен уни маҳкам қучоқлайману
кечираман, деб ўйлаган эди. Лекин бундай бўлмади... У
Мединскаянинг пинагини бузмай туришини кўриб, ўзи
ўнғайсизланди, гапини давом эттириш учун сўз қидириб,
унга жим қараб турди, лекин сўз тополмади.

— Жуда соз...— деб такрорлади Мединская совуққина,
қатъий қилиб.— Сиз ҳаммасини билдингизми, шундайми?
Мени роса гадаблагандирсиз, шундай бўлиши керак... Мен
тушунаман... Сизнинг олдингизда айбдорман... Лекин... йўқ,
мен ўзимни оқлаб ўтирмайман...

У сўзини тўхтатди-ю, асабий бир ҳаракат билан қўлла-
рини юқори кўтарди-да, бошини чангаллади... Кейин соч-
ларини тузата бошлади...

Фома чуқур хўрсиниб қўйди. Мединскаянинг сўзлари
ундаги аллақандай умидни ўлдирди, Фома юрагида шун-
дай умид борлигини эндигина, шу умид ўлдирилгандан ке-
йингина сизди, у бошини чайқаркан, аччиқ бир таъна би-
лан деди:

— Баъзан, мен сизга қараб туриб: «Нақадар гўзал,
ажойиб хотин... Жонон!..» деб ўйлардим. Сиз бўлсангиз,
гуноҳкорман деяпсиз... Э-вой!

У жим бўлиб қолди. Хотин эса секингина кулди:

— Сиз жуда ҳам ажойиб ва ғалати экансиз...— деб
қўйди.

Йигит унинг ёқимли сўзларига ва ғамгин жилмайишига
асир бўлганини сезиб, унга боқди. Хотиннинг кўзларида

чақнаб турган илиқ нур, Фоманинг юрагида унга нисбатан бўлган ёмонликни ва бераҳмликни эритиб юборди. Мединская ҳозир унга кичкина, ҳомийсиз, худди бир гўдакдек бўлиб кўринди. Хотин мулойим овоз билан, гўё унга ялингандай, алланарсаларни сўзлар ва ҳамон жилмаяр эди; бироқ Фома унинг сўзларига қулоқ солмасди.

— Мен сизнинг олдингизга,— дея гап бошлади у Мединскаянинг сўзини бўлиб,— шафқатсиз бўлиб келувдим!.. Мен сизга ҳаммасини айтаман, деб ўйловдим. Ҳеч нарса айтолмадим... айтгим ҳам келмай қолди... кўнглим бормади... Сизнинг менга аллақандай нафасингиз тегиши билан... Эҳ, мен сизни бекор кўрган эканман! Сиз менга кимсиз? Кетишим керакка ўхшаб қолди...

— Шошманг азизим, кетманг!— деди Мединская шошиб, унга қўлини чўзаркан.— Нега бунчалик раҳмсизлик-а? Мендан хафа бўлманг! Мен сизга ким? Сизга худди ўзингизга ўхшаш содда, қалби пок, бошқа бир ёр зарур... У қувноқ, шўх бўлиши керак... Ахир мен қариб қолганман-ку... Кўнглим тўла ҳасрат... Жуда зерикиб, ниҳоятда кўнгилсиз ҳаёт кечиранман... бирам маъносизки! Билсангиз, агар одам қувноқ ҳаёт кечиришга ўрганиб қолган бўлса-ю, лекин қувноқмаса, унга жуда қийин! У кулмайди, ҳаёт ундан кулади... Аммо одамлар... Қулоқ солинг! Сизга бир онангиздек маслаҳат бераман, сиздан ўтиниб, ёлвориб сўрайман: қалбингиздан бошқа ҳеч кимга қулоқ солманг. Юрагингизнинг амрига қараб яшанг. Одамлар ҳеч нарсани билишмайди, ҳеч қачон тўғри гапиришмайди... Уларга қулоқ солманг!

У содда ва тушунарли қилиб гапиришга уриниб, ниҳоятда ҳаяжонланар, сўзлари ҳам бир-бирига қовушмай, дув тўкиларди. Лабларида эса ҳамон ҳазин жилмайиш ўйнар эди.

— Ҳаёт — бағри тош... У бутун одамларни ўз иродасига бўйсундиришни истайди, фақат кучли одамларгина унга қарши дадил чиқа оладилар... Лекин қўлларидан келармикин? О, яшаш нақадар азоб эканини билсангиз... Баъзан одам шу аҳволга тушадикки, ўзидан ўзи қўрқа бошлайди... иккига бўлинади, судьяга ва жинойтчига, ўзини ўзи суд қилади ва ўзини ўзи оқлаш учун чора қидиради... ва ёлғиз қолмаслиги учун ўзи ёқтирмаган, ўзи нафратланган одамлар билан кеча-ю кундуз бирга бўлишга рози бўлади!

Фома бошини кўтариб, ишонқирамайроқ, ҳайрон бўлиб деди:

— Мен ҳеч тушунолмай қолдим, ўзи нима гап? Люба ҳам шундай дейди...

— Қанақа Люба? Нима дейди?

— Синглим... У ҳам худди шундай, ҳаётдан зорланади. Яшаш мумкин эмас, дейди...

— О, у ҳозирданоқ шундай деса, бу катта бахт...

— Бах-хт! Одамларни зор-зор қақшатадиган бахтнинг яхшилигини биринчи эшитишим...

— Сиз қулоқ солинг, одамларнинг нолишида доим жуда кўп донолик бўлади... Донолик — алам деган сўз...

Фома Мединскаянинг ишонч билан жарангловчи овозини тингларкан, ҳайрон бўлиб атрофига аланглади. Хонани тўлдириб турган майда-чуйда буюмларнинг ҳаммаси кўпдан унга таниш эди, бироқ бугун деворлардаги суратлар, токчалар, ҳар томондан кўзга ташланиб турган чиройли ва ранго-ранг буюмларнинг барчаси ҳам негадир бошқачароқ кўринди. Лампанинг қизғиш шуъласи кўнгилини ғаш қилиб, ваҳима солар эди. Ҳамма нарса ғира-шира қоронғилик ичида, онда-сонда рамаларнинг зарқаллари ва оппоқ чинни идишлар хирагина ялтилар эди. Эшикларнинг оғир пардалари қимири этмай осилиб турарди. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, Фомани эзар ва у ўзини гўё адашиб қолгандек ҳис қилар эди. У хотинга ачинди. Бироқ хотин унинг ғашини келтирарди.

— Мен сиз билан қандай гаплашаётганимни билиясизми? Мен сизга она, опа бўлишни истардим... Ҳеч қачон ва ҳеч ким менда сизчалик илиқ бир туйғу уйғотган эмас... Сиз бўлсангиз... Менга хайрихоҳ эмассиз... Сиз менга ишонасизми? Ҳа-ми? Йўқ-ми?

Фома, унга қараб қўйди-да, хўрсиниб деди:

— Билмайман! Ишонар эдим.

— Энди-чи? — дея ошиқиб сўради Мединская.

— Энди кетганим яхшироқ! Мен ҳеч нарсага тушунмайман... Ўзимга ҳам тушунмай қолдим... Сизнинг олдингизга келаётганимда нима дейишимни билардим... Лекин ҳаммаси аллақандай чалкаш бўлиб кетди... Аввало қизиқтириб қўйиб, балога гирифтор қилдингиз. Энди бўлса мен сенга онаман дейсиз! Демак, илашма демоқчисиз-да!

— Билсангиз мен сизга ачинаман! — деди хотин астагина.

Фоманинг борган сари хотинга нисбатан ғазаби ошди, у гапирган сайин унинг сўзларидан заҳар томар эди... у сўз-

ларкан гўё ўзини чулғаб олган алланарсани узаётгандек кифтларини учирарди.

— Ачинасизми?.. Бунинг менга кераги йўқ... Эҳ, гапиролмайман-да! Аммо сизга айтардим... Сиз менга яхши қилмадингиз — одамни йўлдан уришнинг нима кераги бор эди? Ё мен сизга ўйинчоқми?

— Мен сизни фақат ёнимда бўлишингизни истардим, холос...— деди хотин соддагина қилиб, гуноҳкор овоз билан.

Фома бу сўзларни эшитмади.

— Гап ишга бориб тақалгач, қўрқиб кетиб, мендан ўзингизни олиб қочяпсиз... Пушаймон қиялпсиз... Ҳаёт ёмон эмиш! Нега сиз доим ҳаётдан нолийсиз? Қанақа ҳаётдан? Одамнинг ўзи ҳаёт, одамдан бошқа ҳеч қандай бўлак ҳаёт-йўқ... Сиз бўлсангиз аллақандай даҳшатни ўйлаб чиқарибсиз... буни сиз кўз бўяш учун, ўзингизни оқлаш учун топгансиз... Қилгиликни қилиб ҳар хил уйдирмалар ичида йўлдан озасиз-да, кейин оҳ-воҳ қилишга тушасиз! «Оҳ ҳаёт! Воҳ ҳаёт!» дейсиз. Ахир, шундай қилган ўзингиз эмасми? Ўзингизни шу оҳ-воҳ билан ниқоблайсизу, бошқаларнинг тинчлигини бузасиз... Хўш, ўзингиз йўлдан озибсиз, мени нега оздирмоқчи бўласиз? Ё бу сиздаги бир ғазабми. Менга ёмон бўлгандан кейин сенга ҳам ёмон бўлсин, дер экансиз-да! Шундайми? Эҳ, сизни! Худо сизни фариштадек қилиб яратибди-ю, лекин қалб деган нарса бермабди-да, а?

Фома Мединскаянинг рўпарасида туриб бутун вужуди билан қалтирар, унга таънаомуз бошидан оёғигача кўз югуртирарди. Энди унинг сўзлари кўксидан эркинроқ чиқарди, овози қаттиқ чиқмаса ҳам, у шижоат билан гапирар ва ўз гапидан завқланар, кўзларини катта очиб, унинг юзига тикилди, лаблари титради ва лабларининг бурчакларида чуқур ажинлар пайдо бўлди.

— Чиройли хотин, чиройли яшамоғи керак... Сизнинг тўғрингизда эса оламжаҳон гап...— Фоманинг овози бўғилди ва у қўлини силтади-да, пўнғиллаб деди,— хайр!

— Хайр!..— деди Мединская секингина.

Фома унга қўлини бермай, шартта бурилиб, унинг ёнидан нари кетди. Бироқ зал эшигига етгач, унга ачинганини сезди-да, қайрилиб унга қаради. Мединская бурчакда ўзи ёлғиз, қўллари осилган ҳолда бошини эгиб, жимгина тик турарди.

Фома шундай чиқиб кетиши яхши эмаслигини пайқадди-да, хижолат тортиб, оҳиста, лекин қилмишига сира ўкинмаган овоз билан деди:

— Агар мен сизни хафа қиладиган бирон гап айтган бўлсам, кечиринг! Ҳар нечук мен... сизни яхши кўраман... — У оғир хўрсинди, аёл оҳиста ва ғалати қилиб кулиб кўйди.

— Йўқ, мени хафа қилганингиз йўқ... Кетинг, худо ёрлақасин!

— Бўлмаса, хайр энди! — дея такрорлади Фома, аввалгидан ҳам секинроқ.

Хотин ҳам:

— Ҳа... — деб оҳистагина жавоб қилди.

Фома қўли билан нозик мунчоқ пардани силтаб очди; нозик иплар тебраниб, шитирлаб, унинг ёноқларига тегди. Фома уларнинг муздаклигидан сесканиб тушди-да, дилида ноаниқ оғир бир туйғу билан чиқиб кетди, юраги эса, гўё устига майин, лекин пишиқ тўр ташлагандек, типирчилаб тепа бошлади...

Ойдин кеча, қўлмаклар бетини кумушдек юпқа муз қоплаган эди. Фома йўлкадан кетаркан, қўлидаги таёқчаси билан музларни синдирар, улар эса мунгли товуш чиқариб қирсиллар эди. Йўл устида уйларнинг соялари квадрат бўлиб қорайиб ётар, дарахтлардан аллақандай кунгураддор кўланкалар тушиб турарди. Баъзилари, ердан нажот сўраб чўзилган нозик қўлларга ўхшарди...

Фома тор уйнинг бир бурчагида, ғира-шира қизғиш қоронгида ёлғиз қолган аёлни кўз олдига келтириб: «Ҳозир у нима қияпти экан?» деб ўйлади.

«Мен уни унутганим яхшироқ...» деган қарорга келди у. Бироқ унутиш мумкин эмас, чунки хотин гоҳ жуда ачинтириб, гоҳ аччиғини келтириб, ҳатто ғазабини қўзғаб унинг кўз ўнгида тик турарди. Хотиннинг образи шу қадар равшан ва у ҳақдаги ўйлар шу қадар оғир эдики, Фома гўё бу аёлни ўз юрагида олиб бораётгандай эди. Фоманинг рўпарасидан, тошларни қарсиллатиб ва музларни қисирлатиб, тунги жимликни бузиб фойтон келар эди. Фойтончи билан фойтонда ўтирган одам ирғишлаб чайқалишар, иккаласи ҳам нима учундир олға томон букчайиб олган ва от билан бирга каттакон қора доғга ўхшаб кўринарди. Кўча эса парча-пурча шуъла-ю сояга тўлганди, лекин олисда зулмат шу қадар қуюқ эдики, гўё у ердан кўккача чўзилган қалин девор кўчани тўсиб турганга ўхшарди. Фома негадир, бу кишилар қаёққа кетаётганини ўзлари ҳам билмаса керак, деб ўйлади... Ўзи ҳам қаёққа боришини билмагандек эди... Кўз ўнгида катта-катта олти хонали ўз уйи пайдо бўлди. Анфиса аммаси монастирга кетиб қолган, балки у ердан

қайтмас, ўлиб кетар... Уйда — қоровул Иван, қариқиз — Секлетей, ошпаз хотин билан оқсоч қиз, тағин тумшуғи худди лаққа балиқникига ўхшаш бароқ ит ҳам бор. Ит ҳам қариб қолган...

«Яхшиси, уйланиш керак...» деб ўйлади Фома хўрсиниб.

Лекин уйланиш масаласи унинг учун ниҳоятда осон экани эсига тушиб ўнғайсизланди ва ҳатто кулгиси қистади. Эртагаёқ отахонига: менга қиз топинг, дейиши мумкин, бир ой ўтмай у билан бирга уйда бир хотин тура бошлайди. У кеча-ю кундуз унинг ёнида бўлади. Фома унга: «Юр айланиб келайлик!» деса у бирга боради... агар: «Юр, ётайлик!» деса ҳам юради... Хотин уни ўпгиси келса, агар у хоҳламаса ҳам ўпаверади. Борди-ю, хотинга: «Керакмас, қоч!» деса, у хафа бўлади... У билан нималар ҳақида сўзлашиш мумкин бўларкин? У ўзига таниш қизларни эслади. Улардан баъзи бирлари чиройли эди, қайсисини хоҳласа, ўшаниси жон деб унга тегишга рози бўлишини биларди. Лекин Фома уларнинг биронтасига ҳам уйланишни истамасди... Қиз бола хотининг бўлиб қолса, жуда ҳам уят, ниҳоятда ўнғайсиз бўлса керак... Ёшлар никоҳдан кейин, ётоқхонада ўзаро нималарни сўзлашаркинлар? Фома шундай пайтда ўзим нима дердим, деб ўйлаб кўрди ва биронта қулай сўз тополмай, хижолат бўлиб кулиб қўйди... Шундан кейин Люба Маякинани эслади. Эҳтимол, у аввал ўзи гап бошлаб, унга ёт бўлган аллақандай бемаъни сўзларни айтган бўлармиди... Негадир, Фомага Любанинг ҳамма сўзлари унга бегонадай, ўз қиёфасига, насл-насабига ва у ёшдаги қизга ярашмаган сўзларни айтадигандай туюлар эди...

Шу чоқ Любанинг нолишлари унинг хаёлидан кечди. У ўзига яқин бўлган ва кўп вақт сўзлашиб турадиган одамларнинг ҳаммаси ҳам, негадир, у билан доим ҳаёт тўғрисида сўзлашларига ҳайрон бўлиб, қадамини секинлаштирди. Отаси, аммаси, отахони, Любовь, Софья Павловна — ҳаммаси унга ё ҳаётни тушунтирмоқчи бўлишар ёки ҳаётдан нолишар эди. Шунда у пароходдаги чолнинг тақдир ҳақидаги сўзларини ва ҳаёт тўғрисида турли-туман одамлардан эшитган бошқа кўпгина фикрларни, ҳаётдан нолишларни ва унга бўлган аччиқ таъналарни эслади.

«Бу нима деган гап? — деб ўйлади у, — агар ҳаёт бу одамлардан иборат бўлмаса, ҳаёт ўзи нима? Одамлар эса доим, ҳаёт биз эмас дейишади, гўё одамлардан бошқа яна

алланима бору, худди ўша нарса уларнинг яшашига халақит бераётгандай».

Йигитни даҳшатли ваҳм чулғаб олди; у сесканиб тушди-да, шошиб атрофига қаради. Кўча бўм-бўш ва жимжит эди; уйларнинг қоп-қора деразалари тунги ғира-шира қоронғида хира кўринарди, Фоманинг сояси эса деворлар бўйлаб унинг орқасидан эргашиб келарди.

— Извошчи!— деб қичқирди Фома, қадамини тезлашиб. Қоп-қора соя бир ирғиб тушди-да, қўрқа-писа жимгина унинг орқасидан судралиб кетди.

VII

Мединская билан бўлган суҳбатдан кейин бир ҳафта вақт ўтди. Мединскаянинг образи Фоманинг юрагини жизиллатиб, кеча-ю кундуз кўз ўнгидан нари кетмади. Фома Мединскаянинг олдига боргиси келди, кўрмаса туролмайдиган дардга яна мубтало бўлса-да, лекин бу дардга таслим бўлишни истамади, у қовоғини солиб, астойдил ишга берилиб, ўзида бу хотинга қарши ғазаб қўзғатмоқчи бўлди. Агар у Мединскаянинг олдига борса, уни аввалги қиёфада кўрмаслигини, ўша суҳбатдан сўнг унда албатта бирор ўзгариш рўй берган бўлишини, у энди аввалгидек очиқ чирой билан кутиб олмаслигини, кўнглида аллақандай ажойиб ўй ва умидлар қўзғайдиган мулоғим жилмайиш билан кулиб қарамаслигини сезди. Йлгариги муомаланинг бўлмаслигидан, аксинча, аллақандай бошқачароқ бўлишидан қўрқиб, Фома ўзини тийиб ва азобланиб юрди...

Иш ва хотин соғиниш унинг ҳаёт ҳақида ўйлашига халақит бермади. Фома юрагида ҳаяжонли ҳис уйғотган бу жумбоқ тўғрисида мулоҳаза ҳам қилиб кўрмади, чунки у мулоҳаза юритишни билмасди, лекин одамларнинг ҳаёт ҳақидаги айтган сўзларини зўр диққат билан тингларди.

Бу сўзлардан Фома ҳеч нарсани аниқ тушуна олмас, қайтага баттар таажжубланиб, улардан шубҳаланарди. Улар эпчил, муғамбир ва ақлли эдилар, Фома буни кўриб турарди, улар билан иш кўрганда доим эҳтиёт бўлиш керак эди; энг муҳим масалаларда уларнинг биронтаси ҳам дилидагини очиқ айтмаслигини Фома аллақачон билиб олган эди. Уларни диққат билан кузатаркан, барча оҳ-воҳларига ва ҳаётдан нолишларига ишонгиси келмаганини сезарди. У индамасдан, шубҳали назар билан ҳаммани кўздан кечирар, ўшанда пешанасини майда ажин босарди...

Бир куни эрталаб биржада отахони унга шундай деди:
— Ананий келибди... Сени чақиряпти... Сен кечқурун унинг олдига бор, лекин тилинга эҳтиёт бўл... Ананий тилингни қичитиб иш ҳақида гапга солади... Айёр у, кекса шайтон... тақводор тулки... кўзларини кўкка тикиб, панжасини қўйнингга тиқади-да, ҳамёнингни олиб қўяди... Эҳтиёт бўл!

— Ундан қарзимиз борми?— деб сўради Фома.

— Бўлмасам-чи! Баржа учун тўланмаган, ундан кейин яқингинада эллик саржин ўтин олганмиз... Агар ҳаммасини бир йўла сўраса борми... Пул — ёпишқоқ нарса бўлади: қўлингга қанчалик узоқ турса, унга шунчалик кўп тийин ёпишади...

— Ахир, қандай қилиб бермай бўлади, борди-ю, қистаб қолса-чи?

— Қистаса майли, йиғласин, сен ҳўнгра, лекин берма!

Ананий Саввич Шчуров ёғочфуруш катта савдогар, унинг тахта тиладиган катта заводи бўлиб, баржалар ясар, сол оқизар эди. Илгари у Игнат билан иш олиб борарди. Фома бу новча, қарағайдек тик гавдали, оппоқ патак соқолли, қўллари узун чолни бир неча бор кўрган эди. Фома одамлардан бу «ёғочфуруш»нинг ҳалол меҳнат орқасида бойимаганини, ўрмонзор уезднинг овлоқ бир қишлоғидаги уйда ҳалол яшамаганини эшитган бўлса ҳам, бу чолнинг келишган қадди-басти, истараси иссиқлиги ва беғараз боқишлари Фомада Шчуровга нисбатан зўр эҳтиром уйғотарди... Отаси бир куни Фомага, Шчуров ёшлигида, ҳали камбағал мужиклик вақтида, томорқасидаги ҳаммомида бир каторжникни асраганини, каторжник унга қалбаки пул ясаб берганини гапирган эди. Ана ўшандан бошлаб Ананий бойиб кетган эмиш. Бир куни унинг ҳаммомига ўт кетибди ва кул орасидан танаси кўмирга айланиб, бош чаноғи ёрилган одам жасадини топишибди. Қишлоқда, уни Шчуровнинг ўзи ўлдирган, ўлдириб ўт қўйиб юборган дейишарди. Шаҳардаги кўпгина бойлар тўғрисида ҳам худди шундай гаплар юрарди, гўё уларнинг ҳаммаси ҳам ўғирлик, одам ўлдириш, айниқса, қалбаки пул ишлатиш орқасида миллионер бўлиб кетган, дейишарди. Фома бунақа сўзларни болалик чоқлариданоқ эшитиб келарди-ю, бироқ буларнинг рост-ёлғонлиги тўғрисида ҳеч қачон ўйламаган эди.

Фома Шчуров ҳақида яна қуйидагиларни ҳам биларди: бу чол икки хотиннинг бошига етган эмиш, уларнинг бит-

таси никоҳ кечасиёқ Ананийнинг қўйнида ўлганмиш. Шундан кейин у ўз ўғлининг хотинини йўлдан урибди, ўгли эса аламига чидолмай ичкиликка берилибди ва ичкилик орқасида ҳалок бўлишига оз қолибди, лекин ўз вақтида эс-ҳушини йиғиб, Иргиздаги монастирга кириб кетибди. Шчуров маъшуқа — келин ўлгандан кейин, бир соқов гадоё қизни уйига олиб келибди ва шу кунгача ўша билан турармиш, соқов унга ўлик бола туғиб берибди... Фома Ананийнинг олдига, меҳмонхонага кетаётиб, шу чол тўғрисида отасидан ва бошқа одамлардан эшитганларининг ҳаммасини беихтиёр эслади ва Шчуров унинг учун ғалати ва ажойиб бир киши эканини пайқади.

Фома эшикни очди-да, биргина деразасидан қўшни уйнинг фақат занглаган томигина кўриниб турган кичкина номернинг бўсағасида ҳурмат билан тўхтади. Кекса Шчуровнинг эндигина уйғониб, каравот четига қўлларини тираган ҳолда, оппоқ соқолини тиззасига тушириб, полга тикилганича букчайиб ўтирганини кўрди. Бироқ букчайган бўлса ҳам, ниҳоятда катта эди...

— Кирган ким? — деб сўради Ананий зарда билан хирллаб, бошини кўтармай.

— Мен. Салом, Ананий Саввич...

Чол секин бошини кўтарди-да, катта кўзларини қисиб, Фомага қаради.

— Игнатнинг ўғлимисан?

— Ҳа, худди ўзи...

— Э... қани, ҳув дераза ёнига ўтир-чи, кўрай-чи, қандай бўлсан! Хўш, чой қилсаммикин?

— Бўлса ичардим.

— Коридорний! — деб бақирди чол кўкрагини кериб, сўнгра соқолини тутамлаб, индамай Фомани кузата бошлади. Фома ҳам унга ер остидан қараб турди.

Чолнинг кенг пешанаси ажин босиб, тиришиб кетган, оппоқ жингалак соч толалари унинг икки чаккаси билан қулоқларини беркитиб турарди; сокин, мовий кўзлари эса, юзининг юқори қисмига донолик, нуронийлик тусини берар эди. Бироқ лаблари ниҳоятда қалин, қип-қизил бўлиб, унинг юзига мос эмасди. Узун, ингичка бурни оппоқ мўйловлари орасига яширинишга уринаётгандай пастга эгилган; чол лабларини пичирлатганда лаблари орасидан сариқ, ўткир тишлари йилтиллаб кетарди. Унинг эғнида пушти ранг чит кўйлак, белида шойи белбоғ, қора чолворининг почалари этигининг қўнжига тиқилган эди. Фома унинг лаб-

ларига қараркан, чол ҳақидаги гапларнинг ҳаммаси тўғри бўлса керак, деб ўйлади...

— Болалигингда отангга кўпроқ ўхшардинг!— деди Шчуров қўққисдан ва хўрсиниб қўйди. Кейин бир оз жим тургач, сўради:— Отанг эсингдами? Уни дуо қилиб турибсанми? Дуо қилиш керак!— деб сўзида давом этди, Фоманинг қисқа жавобини эшитиб бўлгач.— Игнат зўр гуноҳкор эди... Тавба қилмай ўлиб кетди... бевақт ўлди... зўр гуноҳкор.

— Бошқалардан кўра гуноҳкор эмасдир,— деб жавоб қилди Фома хўмрайиб, алам қилганидан.

— Масалан, кимдан?— сўради чол дағаллик билан.

— Гуноҳкорлар оз дейсизми?

— Бу дунёда раҳматли Игнатдан ҳам гуноҳкорроқ бир одам бор, у ҳам бўлса сенинг отахонинг, ўша лаънати, диёнатсиз Яшка...— деди чол дона-дона қилиб.

— Сиз буни аниқ биласизми?— деб сўради Фома кулимсираб.

— Менми? Биладан!— деди Шчуров ишонч билан бошини чайқаб, кўзлари эса қорайиб кетди.— Мен ўзим ҳам худонинг олдига... енгил-елпи бормайман... Унинг муқаддас даргоҳига ниҳоятда оғир юк билан бораман... Менинг ҳам шайтонни қувонтирган вақтларим бўлган... Лекин мен худонинг карамидан умидворман, аммо Яшка акса уришга ҳам, тушга ҳам, қушларнинг сайрашига ҳам ишонмайди... Яшка худога ҳам ишонмайди. Мен буни биладан! Мана шу куфурлиги учун бу дунёда ҳали у кўп азоб тортади.

— Буни ҳам биласизми?— деб сўради Фома.

— Буни ҳам... Сен ўйлама,— сўзларимга нега кулиб ўтирганингни ҳам билиб турибман... Нақадар донолик қиляпти, деб ўтирибсан!.. Лекин кўп гуноҳ қилган одам, доим ақлли бўлади... Гуноҳ ўргатади... Шунинг учун ҳам Яшка Маякин топилмайдиган ақлли одам...

Фома чолнинг хириллаб ва ишонч билан айтган сўзларига қулоқ солиб ўтириб:

«Афтидан, ўлишини сезяпти...» деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

Ранги оқарган, юзининг сийқаси чиққан паканагина коридорний самовар олиб кириб қўйди-да, майда қадам ташлаб, дарров номердан чиқиб кетди. Чол дераза тоқчасидаги аллақандай тугунчаларни титкиларкан, Фомага қарамай гапга тушди:

— Қўрссан... кўзинг ҳам қора... Илгари кўзи кўк одам-

лар кўп бўлгучи эди... Илгари диллар ҳам равшан бўлгучи эди... Илгари ҳамма нарса содда эди — одамлар ҳам, гуноҳлар ҳам... Энди эса ҳеч нарсага тушуниб бўлмайди... эҳе-ҳе!

У чой дамлаб, Фоманинг рўпарасига ўтирди-да, яна гапга тушиб кетди:

— Отанг сенинг ёшингда... бизнинг қишлоқ ёнида кемалар карвонида сув қуювчи эди... Сенинг ёшингда Игнат ойнадек равшан эди... Бир қарашдаёқ, унинг қанақа одам эканини дарров билиб олардинг. Лекин сенга шунча қарасам ҳам билолмайман — нимасан? Кимсан? Ўзинг ҳам, йигитча, буни билмайсан... Шу сабабдан ҳам хароб бўласан... Ҳозирги одамларнинг ҳаммаси ҳам хароб бўлиши керак, чунки улар ҳам ўзларини билишмайди... Ҳаёт эса бир чакалакзорки, унда ўз йўлингни топа билишинг керак... Қайда ўша йўл? Ҳамма адашиб юрибди... Шайтон эса хурсанд... Уйланганмисан?

— Йўқ ҳали,— деди Фома.

— Мана шунақа-да... Уйланмагансану, лекин аллақачон нопок бўлгандирсан... Хўш, ўз ишингда кўп ишлайсанми?

— Ишлайман ҳам... Ҳозирча отахоним билан биргамиз.

— Ҳозирги ишингиз ишми?— деди чол бошини чайқаб. Унинг кўзлари гоҳ чақнаб, гоҳ яна қорайиб алангларди.— Сизларда меҳнат қилиш йўқ! Бурунги замонда савдогар иш билан отда юрарди... Бўронда ҳам, тунда ҳам... юрарди!.. Уни йўлда қароқчилар тўсиб ўлдиришарди... У, ўзининг гуноҳларини қони билан ювиб, азоб чекиб ўларди... Энди эса, вагонларда юришади... телеграммалар юборишади... яна тагин, эшитдингми, алланима ўйлаб чиқаришибди, киши ўз конторида ўтириб гапирармишу, сўзи эса беш қақиримдан эшитилармиш... бу шайтоннинг ақли билан бўлган, албатта!.. Одам қимир этмай... тек ўтираверади... Мана шунинг учун ҳам гуноҳ қилади, зерикади-да, чунки қиладиган иши йўқ: унинг учун ҳамма ишни машина қилади... Унга иш йўқ, ишсиз одам ҳалок бўлади! У машина сотиб олиб, энди яхши бўлди!— деб ўйлайди. Ахир ўша машина сен учун иблис тузоғи-ку! Иш қилганда гуноҳ қилишга вақт қолмайди, машина бўлса, вақт бемалол! Ер остининг махлуқи чуволчанг қуёшда ҳалок бўлгандек, одам ҳам эркинликдан ҳалок бўлади... Одамзод эркинликдан ҳалок бўлади!

Чол Ананий ҳар бир сўзини дона-дона қилиб айтаркан, ўз сўзларини тасдиқлаб, бармоғи билан столни тўрт марта уриб қўйди. Унинг юзи ёвуз қувонч билан порлади, кўкси

кўтарилган сайин соқолининг кумушсимон толалари қимирларди. Унинг сўзлари Фомани даҳшатга солди, бу сўзларда қатъий ишонч бор эди ва бу ишончнинг куч-қудрати Фомани хижил қилди. У энди чол ҳақида эшитган ва ўзи яқингинада рост деб ишониб юрган нарсаларнинг ҳаммасини унутди.

Ананий Фомага бирам ғалати қилиб қарадики, худди Фоманинг орқасида яна кимдир биров бору, гўё у чолнинг сўзларига юраги эзилиб даҳшат билан қулоқ солиб тургандай, гўё чол унинг юраги эзилганини, мана шу алам чекишини, ваҳимага тушганини кўриб қайтага қувонаётгандай эди... Сизлар, ҳозиргилар, ҳаммангиз ҳам эркинликдан ҳалок бўласиз... Сизларни шайтон оздирган... У сизларни меҳнатдан маҳрум қилиб, унинг ўрнига қўлингизга ўзининг машина ва телеграммаларини тутқазиб қўйди... Қани, айтчи, нима учун болалар оталаридан ёмонроқ? Эркинликдан! Шунинг учун ичишади, хотинлар билан бузуқлик қилишади...

— Э,— деди Фома оҳиста,— илгари ҳам кам ичиб, кам бузуқчилик қилишган эмас.

— Нафасингни ўчир!— дея қичқирди Ананий, кўзларини ола-кула қилиб.— У вақтда одамларнинг кучи кўп эди... кучига қараб гуноҳ қилишган! У вақтда одамлар эманга ўхшарди... Худо ҳам уларни кучига қараб жазолайди... Уларнинг жасадлари тарозида тортилади: малоикалар уларнинг қонларини ҳам ўлчашади ва малоикалар улар қилган гуноҳларнинг вазни ўз жасад ва қонларининг оғирлигидан ошмаганлигини кўришади... Тушундингми? Бўри қўй егани билан, худо уни жазоламайди... борди-ю, лаънати каламуш қўйни еб, гуноҳкор бўлса, каламушни жазолайди!

— Худо одамни қандоқ жазолашини одамлар қайдан билсин?— деб сўради Фома ўйланқираб,— ошкор суд лозим...

— Қанақа ошкор?

— Одамлар тушунадиган...

— Менга худодан бошқа ким судья бўла олади?

Фома чолга қараб қўйди-да, бошини эгиб жим бўлди. Шчуров ўлдириб, ўт қўйиб юборган қочоқ каторжник эсига тушиб, ҳақиқатан шундай бўлганига ишонди. Бу чол, эҳтимол, ўша хотинларни — хотини билан ўйнашини — ўзининг қўпол эркалатишлари билан гўрга тикқан, уларни суякдор кўкраги билан эзиб ташлаган, томирлари бўртиб чиққан мана шу узун қўлларида ўлган, мана шу қалин, дўр-

доқ лаблари билан жирларини сўриб олган хотинларнинг қонлари ҳали ҳам кетмагани учунми, лаблари қип-қизил эди. Энди эса у яқинлашиб келаётган ажални кутиб қилган гуноҳларини эсларкан, одамларни қоралайди: «Менга худодан бошқа ким судья бўла олади?» дейди.

«У қўрқяптими?» ўзига ўзи савол берди-да, Фома чолни ер остидан кузатаркан, ўйланиб қолди.

— Шундоғ, йигитча, шундоғ! Ўйла...— деди Шчуров бошини чайқатиб.— Қандоғ яшашни ўйла... О-о-хо-хо! Жуда узоқ умр кўрдим! Дарахтлар ўсиб кесилди, улардан уйлар қурилди... Ҳатто, уйлар ҳам нуради... буларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрдим, лекин ҳамон тирикман! Баъзан ўтган умримни эслаб: «Наҳотки, бир одам шунча иш қилса? Наҳотки, буларнинг ҳаммасини бошимдан ўтказганман?..» деб ўйлаб қўяман...— Чол Фомага хўмрайиб қараб қўйди-да, бошини чайқаб, жим бўлиб қолди.

Орага жимлик чўкди. Дераза орқасидаги томда нимадир оҳиста шитирлади, пастдан, кўчадан ўтган арава гилдиракларининг овози билан одамларнинг гангир-гунгур гаплашгани эшитиларди. Стол устидаги самовар мунгли қўшиқ айтарди. Шчуров соқолини силаб, стакандаги чойга тикиларди, унинг кўкрагида бир нарса ғижирлагани эшитиларди...

— Отасиз яшаш сенга қийин бўлса керак?— деди у.

— Кўникапман...— деб жавоб берди Фома.

— Сен бойсан... Яков ўлса бундан ҳам бой бўласан... Ҳаммасини сенга қолдиради. Унинг биргина қизи бор. Қизини ҳам сен олишинг керак... У сенга тутинган, бир кўкракдан сут эмган сингил бўлса ҳам ҳечқиси йўқ! Уйлансанг бўларди... Бундай яшашдан нима фойда, ё қизлар билан юришга ўргангансанми?

— Йўқ...

— Гапир-а! Эҳ-ҳе! Савдогар табақаси ўляпти... Буни менга бир ўрмончи айтиб берган эди, ростми, ёлғонми, бурунги замонларда ҳамма итлар бўри бўлган экан, кейин ит бўлиб кетганмиш... Бизнинг савдогар аҳли ҳам шунга ўхшайди, ҳадемай ҳаммамиз ҳам ит бўлиб кетамиз... Илм ўрганамиз, бошимизга модабоп шляпалар илиб оламиз, башарамизни ўзгартириш учун нима зарур бўлса ҳаммасини қиламиз... Шундан кейин бизни бошқа одамлардан ҳеч ким ажратолмайди... Шундай бир ғалати тартиб ўрнатишибдики, ҳамма болаларни гимназистликка обориб бериш керак... Савдогарларни ҳам, дворянларни ҳам, мешчанларни ҳам —

ҳаммани бир қолипга тортадилар энди... Кул ранг кийим кийдириб, ҳаммага битта илм ўқитишади... Одамни дарахтни ўстиргандек ўстиришаверади. Бу нима учун керак? Буни ҳеч ким билмайди... Ғулани ҳам бир-биридан бутоғига қараб ажратса бўлади, аммо энди одамларни бир хилда қилиб рандалаб йўнмоқчи бўладилар... Ҳадемай биз қарияларнинг кунимиз битади... шундай! Эллик йиллардан кейин бу ёруғ дунёда Саввич ўғли Шчуров лақабли Ананий яшаганига балки ҳеч ким ишонмас ҳам... Шундоғ! Мен Ананий худодан бошқа ҳеч кимдан қўрқмаганимга... ёшлигимда мужик бўлганимга, икки десатина-ю, чорак ерим бўлиб, қариган чоғимда ўн бир минг десатина ўрмон... Икки миллионга етар чамаси пул йиққанимга ҳам ишонмайдилар...

— Ҳамма пул тўғрисида гапиради,— деди Фома таъби хира бўлиб.— Одамзод пулдан нима шодлик кўради?

— Ҳм-м...— деб пўнғиллади Шчуров.— Пулнинг кучини фаҳлამасанг, сендан яхши савдогар чиқмайди...

— Ким уни фаҳмлайди?— деб сўради Фома.

— Мен,— деди Шчуров қатъий қилиб,— ҳар бир ақлли одам ҳам... Яшка фаҳмлайди... Пул? Бу зўр нарса-я, йиғитча! Аввал уни олдинга қатор тизиб қўй-да, унда нималар борлигини бир ўйлаб кўр! Ушанда, одамнинг кучи ҳам, одамнинг ақли ҳам — ҳаммаси шунда эканини пайқайсан... Пул учун минглаб одамлар ўз ҳаётини тикиб қўйган. Сен шуларнинг ҳаммасини — ана шу пулни ёниб турган печкага ташлай оласан ва уларнинг қандай ёнишини томоша қилсанг... Ана шу пайтда ўзингни ҳукмрон деб ҳисоблайсан...

— Бундай қилиб бўлмайди...

— Шу ваздан аҳмоқларда пул бўлмайди-да... Пул ишга солинади... Иш билан халқ тўяди... Сен бўлсанг шу халқ устидан хўжайинсан... Худо одамни нима учун яратган? Одам унга сиғинсин деб... Худо яккаю ягона бўлган, ёлғиз ўзи зериккан... Шундан кейин ҳоким бўлишни истаб қолган... Ана шунинг учун одам худонинг шакли-шамонлида яратилган, дейилади, шу сабабдан одам ҳам ҳукмрон бўлишни хоҳлайди... Ҳукмронликка пулдан бошқа нима етиштирсин?... Мана шунақа... Хўш, сен менга пул олиб келдингми?

— Йўқ...— деб жавоб қилди Фома, чолнинг сўзларидан унинг боши ғовлаб кетди ва гап, ниҳоят, иш устига кўчганидан хурсанд бўлди.

— Чакки бўпти!— деди Шчуров, қовоғини солиб.— Муддати ўтди — тўлаш керак...

- Эртага ярмини оласиз...
- Нега ярмини? Ҳаммасини бер!
- Ҳозир ўзимизга жуда ҳам пул зарур...
- Пул йўқми? Лекин менга ҳам зарур...
- Бир оз сабр қилиб тулинг!

— Э, иним, кутолмайман! Сен отанг эмассан... Сизда қанги гўдакларга ишониб бўлмайди... Бир ой ўтмай бутун ишнинг чатоғини чиқаришинг мумкин... Унда мен зарар кўраман... Сен менга эртагаёқ ҳаммасини бер, бўлмаса векселларни протестга бераман... Бу иш қўлимдан келади!

Фома Шчуровга қараб ҳайрон қолди. Бу ҳалигина донолик билан шайтон ҳақида гапирган чолга ўхшамас эди... Ушанда унинг юзи ҳам, кўзлари ҳам бошқача эди, ҳозир эса у қаҳр билан тикилиб қараб турарди ва унинг ёноқларида, бурун тешиклари ёнида аллақандай томирчалари дир-дир титрар эди. Фома, агар унга ўз муддатида тўламаса, у чиндан ҳам векселларни протестга бериб, фирманинг расвосини чиқариши мумкинлигини тушунди...

— Хўш, ҳали ишлар чатоқми,— деб Шчуров илжайди.— Қани, ростини айт-чи, отангнинг пулларини қаерга совурдинг?

Фома чолни синаб кўрмоқчи бўлди.

— Ишлар жудаям кўнгилдагидек эмас...— деди у хўмрайиб,— иш йўқ... бай пули олганимиз йўқ... Иш чатоқроқ...

— Шунақами? Ёрдам берайми бўлмаса?

— Бир яхшилик қилинг... Қарз муддатини сал чўзинг,— деб сўради Фома, одоб билан ерга қараб туриб.

— Ҳм... отангга дўст бўлганим туфайли ёрдам қилайми? Хўп, майли...

— Муддатини қанча вақтга чўзасиз!— деб сўради Фома.

— Ярим йилга...

— Кўп раҳмат...

— Ҳечқиси йўқ... Ун бир минг олти юз қарзинг бор... Ундай бўлса: сен менга векселларни ўн беш мингга қайта ёз, мана шу сумманинг процентини олдин тўлаб қўй... Лекин мен ишонишим учун иккита баржангни гаровга олиб тураман...

Фома стулдан тураркан, кулимсираб деди:

— Эртагаёқ векселларни юборинг... Мен сизга ҳаммасини биратўла тўлайман...

Шчуров ҳам стулдан зўрга турди-да, мазах қилиб унга

қараб турган Фомага тикиларкан, кўкрагини қашиб туриб деди:

— Ундай бўлса яна соз...

— Раҳмат... Илтифотингиз учун!

— Бўш келмаяпсан-да, бўлмаса сенга анча илтифот кўрсатардим!— деди чол эринибгина, тишларини иржайтириб.

— Ҳа-да! Сизнинг қўлингизга тушгач...

— Иссиқ бўлади...

— Ҳа, иссиғимизни чиқариб қўярсиз...

— Кўй энди, йигитча, бас!— деди Шчуров зарда қилиб.— Сен ўзингни аҳмоқмасман деб ўйлайсану... лекин ҳали эрта... Ўйинни дуранг қилдингу дарров мақтанганинг ортиқча!.. Аввал сен мени ютиб ол... ана ўшанда суюниб ўйинга туш... Хайр бўлмаса... Эртага пулни тайёрлаб қўй...

— Хотиржам бўлинг, хайр!..

— Яхши бор!

Фома номер эшигидан чиқиши биланоқ, чолнинг қаттиқ ва чўзиб эснаганини, кейин эса хириллаган йўғон овоз билан дуо ўқиганини эшитди.

«Караминг эшигини оч... Ё биби Марям...»

Фома чол ёнидан икки хил туйғу билан чиқиб кетди: унга Шчуров ҳам ёқарди ва айни замонда ундан жирканарди.

У чолнинг гуноҳ тўғрисидаги сўзларини эслади, худонинг марҳаматига ишончи зўрлигини ўйларкан, чол унда ҳурматга яқинроқ бир ҳис уйғотди.

«Бу ҳам ҳаёт тўғрисида гапиряпти... Мана, ўз гуноҳларини билиб турса ҳам, лекин йиғламайди, нолимайди... Гуноҳ қилдимми, жавобини ўзим бераман, дейди... У-чи?» Мединскаяни эслади-да, юраги ўртаниб кетди. «У тавба қиляпти... тушуниб бўлмайди, у жұрттага шундай қиляптими, ё чиндан ҳам юраги ачишадими...»

Фома Ананийга ҳаваси келганини сезди-ю, лекин ўша заҳотиёқ чол уни алдамоқчи бўлганини эслади. Бу эса унда Шчуровга нисбатан жирканиш ҳиссини қўзғади, бу қарама-қарши ҳисларни муросага келтиролмай, ҳайрон бўлиб, мийиғида кулиб қўйди.

— Шчуровнинг олдига ҳам бордим,— деди у Маякинларниқига келиб, стол ёнига ўтираркан.

Ёғ босган халат кийган ва қўлида счет ушлаган Маякин, ўз чарм креслосида тоқатсизлик билан типирчилаб қўйди-да, жонланиб сўзга тушди.

— Бунга чой қуй, Любава! Гапир, Фома... тўққизда думага боришим керак, тезроқ гапир.

Фома Шчуровнинг векселларни қайтадан ёзиб беришни таклиф қилганини кула-кула сўзлаб берди.

— Э-эх!— дея хитоб қилди Яков Тарасович афсус ичида бош чайқаб.— Сен менинг бутун тоат-ибодатимни бир пул қилдинг, иним! Ахир одам билан ишни шунақа очиқдан-очиқ олиб бориб бўладими? Туф! Қаерданам юбордим сени! Ўзим боришим керак эди... Мен уни хўб ўйнатардим.

— Ўйнатиб бўлсангиз! У: «Мен эманман», дейди.

— Эман? Мен эса арраман... Эман — яхши дарахту, лекин мевасини чўчқа ейди... Демак, эман — ёмон...

— Ахир, барибир тўлаш керак-ку...

— Бундай ишда ақлли сдамлар ошиқмайдилар!.. Сен бўлсанг, пулни чопқилаб обориб бермоқчисан... Савдогар!

Яков Тарасович Фомадан жуда норози бўлди. У афтини буруштираркан, жимгина чой қуйиб ўтирган қизига зарда билан буйруқ қилди:

— Қандни яқинроқ суриб қуй, кўриб турибсан-ку, қўлим етмаяпти...

Любанинг ранги оқарди, кўзлари хиралашди, қўллари эса қовушмай, аранг қимиради... Фома унга қараб: «Отасининг олдида бирам ювошки...» деб қўйди ичида.

— У сен билан нималарни гаплашди?— деб сўради Маякин.

— Гуноҳлар тўғрисида...

— Шунақа-да! Ҳар ким ўз кўмачига кул тортади... Ўзи эса гуноҳлар фабриканти... уни каторгада ҳам, дўзахда ҳам кўпдан орзиқиб кутишяпти, қачон келаркин, деб кўзлари тўрт...

— У салмоқли гап қилди,— деб қўйди Фома ўйланқираб, стакандаги чойни аралаштириб.

— Мени сўқдимми?— деб сўради Маякин, башарасини буруштириб:

— Ҳа...

— Сен нима деддинг?

— Менми... эшитиб ўтирдим...

— Ҳм... нимани эшитиб ўтирдинг?

— «Кучли одамнинг гуноҳи кечирилади, заиф одамга кечирим йўқ», дейди...

— Шу ҳам ақлли гап бўлди-ю!.. Бунини бургалар ҳам билади...

Отахонининг Шчуровга бўлган нафратомуз муносабати негадир Фоманинг гашига тегди ва у Маякиннинг юзига қараб туриб кулги аралаш деди:

— У сизни яхши кўрмайди...

— Мени, иним, ҳеч ким яхши кўрмайди!— деди Маякин ғурур билан.— Мени яхши кўришнинг ҳожати ҳам йўқ, мен қиз бола эмасман... Лекин ҳурмат қилишади... Одамлар кимдан кўрқса, фақат ўшани ҳурмат қилишади...

Чол мақтаниб Фомага кўз қисиб қўйди...

— У салмоқли гапирди...— дея такрорлади Фома.— Зорланди... «Ҳақиқий савдогарлар ўлиб тамом бўляпти, дейди... Ҳамма одамни фақат битта илмга ўқитяптилар... ҳамма баробар бўлсин учун... бир қиёфада бўлсин учун...» дейди.

— Бу яхши эмас, дедими? Аҳмоқ!— деди Маякин нафрат билан.

— Бунинг нимаси яхши?— деб сўради Фома, отахонига шубҳа билан қараб.

— Агар биз ҳар хил одамларни бир ерга йиғиб, ҳаммасига бир фикрнинг уқтирилганини кўрсак, биз буни оқилона иш деб икрор бўлишимиз лозим... Чунки давлатда одам ўзи нима деган гап? Бир оддий гишт деган сўз, лекин ҳамма гишт бир қолипда бўлиши шарт, уқтингми? Бўйи ҳам, вази ҳам бир хил бўлган одамларни, қандоқ истасам, шундоқ қуяман.

— Оддий гишт бўлиш ҳеч кимга ёқмаса керак,— деди Фома қовоғини солиб.

— Гап кимга ёқишида эмас, иш устида... Ҳар кимнинг ҳам танобини тортиб бўлмайди, лекин баъзиларни тўқмоқласанг, олтин бўлади... Борди-ю, боши ёрилса начора? Демак, заиф экан...

— У меҳнат ҳақида ҳам гапирди... «Ҳамма ишни машина қиляпти, шунинг учун ҳам одамлар талтайиб кетган...»— дейди.

— Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга!— деди Маякин менсимай қўл силтаб.— Ҳайронман сенга, бўлмаган бемаъни гапларга доим иштаҳанг карнай! «Машина!» Ўша кекса тўнка, машина нималигини ҳеч ўйлаганмикин? Ахир, машина темир-ку! Шундай бўлгач, уни қизганиб бўладими, юргизиб юборсанг, у сенга пул ишлаб беради... Сўзсиз, машаққатсиз... юргиздингми, айланаверади! Одам деган серғалва ва ожиз... гоҳо жуда ҳам ожиз бўлади!.. Ҳанграйди, нолийди, йиғлайди, тилайди... ичиб маст бў-

лади... Одамзодда менга ёқмайдиган ортиқча нарса жуда кўп! Машина эса, баайни газга ўхшайди, унда иш учун нима талаб қилинса ҳаммаси бор... Хўп, мен бориб кийинай... вақт бўлиб қолди.

У ўрнидан турди, туфлисини полда шалоплатиб судраб, чиқиб кетди. Фома унинг орқасидан қараб қолди-да, қовоғини чимириб, паст овоз билан деди:

— Лекин бу сўзларга шайтон ҳам тушунолмайдди, бири бундай дейди, иккинчиси ундай...

— Китобларда ҳам шунақа,— деди Любовь оҳистагина.

Фома унга мулойимгина жилмайиб қараб қўйди. Қиз унга ноаниқ табассум билан жавоб қилди. Унинг кўзлари ҳорғин ва ғамгин боқарди...

— Ҳали ҳам ўқийсанми?— деб сўради Фома.

— Ҳа-а...— деб хазин жавоб берди қиз...

— Зерикасанми?

— Жуда... чунки ёлғизман... Бир оғиз гаплашгани одам йўқ...

— Ишинг чатоқ экан бўлмаса...

Қиз унга ҳеч нарса демади, фақат бошини эгди ва бармоқлари билан сочиқнинг попуқларини тарай бошлади.

— Куёвга чиқсанг бўларди...— деди Фома, қизга раҳми келаётганини пайқаб.

— Қўйсанг-чи...— деди Любовь, пешанасини буруштириб.

— Нимани қўяй? Барибир, тегасан-да...

— Мана!— деди қиз хўрсиниб оҳистагина.— Ўзим ҳам керак деб ўйлайману... Лекин қандоқ қилиб? Биласанми, назаримда, мен билан одамлар орасида... қалин туман борга ўхшайди... Жудаям қалин туман!

— Ҳаммаси кўп китоб ўқиганингдан,— деб қўйди Фома.

— Шошма! Нима бўлаётганига ўзим ҳам тушунолма-япман... Менга ҳеч нарса ёқмайди, ҳамма нарса ётга ўхшайди... Ҳамма нарса жойида эмас, ғалатироқ... Мен бунга тушунаман, лекин нима жойида эмас, нима ғалати эканини айтолмайман!

— «Ундай эмас, ундай эмас...»— деди Фома бидирлаб.— Буларнинг ҳаммаси китобдан... Лекин мен ҳам ундай эмаслигини сезаман... Балки бу бизнинг ҳали ёшлигимиздандир.

— Авваллари мен,— деди Любовь унинг сўзларига қулоқ солмай,— китобдаги ҳамма нарсага тушунаман, деб ўйлардим...

— Қўй шу китобларингни!— дея маслаҳат қилди Фома, менсимай,

— Бас энди! Ахир, буни қўйиб бўладими? Биласанми, дунёда неча турли фикр бор! Ё тавба! Шундайлар ҳам борки, бошни ёндиради... Бир китобда, дунёда бор нарсанинг ҳаммасини ўринли дейилган...

— Ҳаммаси-я?— сўради Фома.

— Ҳаммаси! Бошқа китобда — тескариси.

— Шошма! Ахир, бу бемаза гап эмасми?

Узун сюртук кийган, кўкрагига ва бўйнига аллақандай медаллар тақиб олган Маякин эшик олдида пайдо бўлиб:

— Нима ҳақида гапиришяпсизлар?— деб сўради.

— Шундай...— деб қўйди Любовь тумтайиб.

— Китоблар ҳақида,— деб қўшиб қўйди Фома.

— Қанақа китоблар?

— У ўқиган китобда дунёда ҳамма нарса ўринли дейилганмиш...

— Бе!

— Мен ёлғон деяпман!

— Ҳа-да...— дея Яков Тарасович, соқолини чимдиларкан, кўзларини сузиб ўйлаиб қолди ва бир оз жим тургач:

— Бу қанақа китоб?— деб сўради у қизидан.

— Кичкинагина... сариқ китоб...— деди Любовь хуш ёқмайроқ.

— Сен уни менинг столимга келтириб қўй... Бу ер юзидаги ҳамма нарса ўринли, деб бекорга айтилмаган. Уни қара-я... Кимнидир ақли етибди... Ҳа-да... бу жуда усталлик билан айтилган. Агар аҳмоқлар бўлмаганда бу жуда ҳам тўғри бўларди... Лекин аҳмоқлар ҳар вақт ҳам ўз ўрнида бўлмаганлиги учун ер юзидаги ҳамма нарса ҳам ўринли деб айтиб бўлмайди... Хайр, Фома! Ҳали ўтирасанми ё элтиб қўяйми?

— Бир оз ўтираман...

Любовь билан Фома яна ёлғиз қолишди.

— Отангни қара-я,— деди Фома, отахонининг орқасидан бош ирғаб.

— Нима қипти?

— Ҳеч нарсадан қолмайди, ҳамма нарсани сўзи билан кўмиб юборгиси келади...

— Шуна-қа... ақлли!.. Бироқ менинг ҳолим оғир эканини тушунмайди...— деди Любовь қайғу ичида.

— Мен ҳам тушунмайман... Ўзингча кўп нарсани тўқийверасан...

— Нималарни тўқийман?— деб қичқирди қиз зарда билан.

— Шундай, буларнинг ҳаммаси... сенинг ўз фикрларинг эмас, бировларники!

— Бировларники... бировларники...

Любовь шартта бир нарса демоқчи бўлди-ю, бироқ дами ичига тушиб индамади. Фома унга қараркан, уни Мединская билан тенглаштириб, ғамгин ўйлаб қўйди:

«Ҳамма нарса ҳар хил... одамлар ҳам, хотинлар ҳам... ҳар хиллигини доим сезиб турасан...»

Ташқари қоронғилашди, уй ичи ҳам аллақачон қоронғилашган эди. Шамол арғувон дарахтини силкитар, шохлари гўё совқотгандай деворни таталар, уйга кирмоқчи бўлиб ёлворишар эди...

— Люба!— деди Фома оҳиста.

Люба бошини кўтариб унга қаради.

— Биласанми... Мен Мединская билан хафалашиб қолдим...

— Нима учун?— деб сўради Любовь қизиқсиниб.

— Шундай!.. У мени хафа қилди...

— Уришиб қолганларинг яхши бўлибди,— деди қиз маъқуллаб,— бўлмаса у сенинг бурнингдан ип ўтқазиб оларди... У ёмон хотин, енгил табиат... Уҳ, унинг тўғрисида жуда ғалати гаплар эшитганман!

— У ҳеч ҳам ёмон эмас,— деди Фома қовоғини солиб.— Сен ҳеч нарсани билмайсан... Ҳаммаларингизнинг гапингиз ёлғон!

— Йўқ, кечирасан!

— Йўқ... мен сенга айтсам, Люба,— деди Фома секин ёлвориб,— сен менга унинг ҳақида ёмон гап гапирма... Мен ҳаммасини биламан... Худо ҳаққи! Унинг ўзи айтди...

— Ўзи-я?!— деди Люба ҳайрон бўлиб.— Бу жуда ғалати-ку! Нима деди ўзи?..

— Айб менда, деди...— Фома аранг жавоб берди-да, лабини қийшайтириб кулиб қўйди.

— Фақат-а?— қизнинг саволида умиди пучга чиққани сезилиб турарди.

Фома буни эшитгач, умид билан сўради:

— Озми ҳали?

— Сен уни жуда яхши кўрасанми?

Фома индамади, деразага қараб қўйди-да, хижолат тортиб жавоб берди.

— Билмайман... назаримда... илгаригига қараганда ҳозир кўпроқ шекилли...

— Ҳайронман, қандай қилиб шундай хотинни севиб бўлади?— деб сўради қиз елкаларини қисиб.

— Севганда қандай!— деди Фома.

— Тушунмайман... Йўқ, сен унга илашиб қолганинг учунгина ундан яхшироғини кўрмагансан, шунинг учун...

— Кўрганмасман!— дея иқрор бўлди Фома ва бир оз жим тургач, иккиланиб айтди:— Балки ундан яхшиси йўқдир... у менга жуда керак!— Уйланқираб секин давом этди.— Мен ундан қўрқаман, яъни менинг ҳақимда ёмон фикрда бўлишини истамайман... Гоҳо юрагим тарс ёрилгудек бўлади! Томир-томирларимга етгунча бир мириқиб майхўрлик қилсам, деб ўйлайсан киши. Бироқ шунда у эсингга тушади-ю, шаҳдингдан қайтасан... Ҳамма нарсада шундай. «Борди-ю билиб қолса-чи», деб ўйлайсан. Шундан кейин бир иш қилишга ҳайиқасан...

— Ҳа-ҳа,— деди қиз, ўйчанлик билан чўзинқираб,— демак, уни севаркансан-да... Мен ҳам... агар севсам, у нима деркин, деб ўйлардим...

— Унинг ҳамма нарсаси ўзгача,— Фома давом этди.— Гапириши ҳам ўзига ярашган... Э тавба, бирам чиройлики! Бирам нозик... худди гўдак болага ўхшайди...

— Орангиз нега бузилди?— деб сўради Любовь.

Фома стулини суриб унга яқинроқ ўтирди-да, энгашиб, негадир овозини пастлатиб, ҳикоя қила бошлади. Мединскаянинг айтган сўзлари эсига тушган сари шу сўзларга сабаб бўлган туйғулар ҳам яна жонлана бошлади.

— Мен унга: «Эҳ, сен! Нега бўлмаса, мен билан бекинмачоқ ўйнадинг?» дедим,— деди Фома ғазаб ва таъна билан.

Люба эса ёноқларига қон югуриб, маъқуллаб бош чайқаркан, уни рағбатлантирди:

— Яхши бўпти! У нима деди?

Фома хафа бўлиб:

— Индамади!— деди елкаларини учуриб.— Йўғ-а, гапирди... Лекин нима фойдаси бор?

У қўл силтаб, жим бўлиб қолди. Люба ҳам сочларини ўйнаб, жим ўтирарди. Самовар аллақачон ўчган эди. Хонада қоронғилик борган сайин қуюқлашиб, деразалардан аланима мўралаб турганга ўхшарди.

— Чироқни ёқсанг бўларди!— деди Фома.

— Икковимиз ҳам жуда бахтсизмиз...— деб Люба хўрсиниб қўйди.

Фомага бу гап ёқмади.

— Мен бахтсизмасман...— деди у қатъий эътироз билдириб.— Мен ҳали яшашга кўникканимча йўқ...

— Эртага нима қилишини билмаган одам бахтсиз!— деди Люба қайғуриб.— Мен билмайман. Сен ҳам... Менинг қалбим бир зум тинч турмайди, қандайдир бир орзу доим титраб туради...

— Менда ҳам шундай,— деди Фома.— Эҳ!.. Лекин клубга бориш керак...

— Кетма...— деб сўради Люба.

— Бориш керак, у ерда мени биров кутади... Хайр!

— Хайр!— қиз унга қўл узатди ва унинг кўзига ғамгин тикилди.

— Ухлайсанми?— деб сўради Фома унинг қўлини маҳкам сиқаркан.

— Бир оз китоб ўқийман...

— Сен китобга, худди ароқхўр ароққа берилгандай ёпишгансан,— деди у афсусланиб.

— Бундан яхши нима ҳам бор, ахир?

Фома кўчада кетаётиб, уйнинг деразаларига қаради ва бу деразалардан бирида Любанинг юзини кўрди: юзи ҳам сўзлари ва орзулари каби хира эди. Фома унга бош ирғаб:

«Бу ҳам ўшанга ўхшаб, адашган...» деб ўйлади.

Мединская эсига тушгач, унинг ҳақидаги ўйларини ҳайдамоқчи бўлгандек, Фома бошини силтади-да, қадамини тезлаштирди.

Одамни тетиклантирадиган муздек шамол кўчадаги ахлатларни учириб, ўткинчиларнинг башараларига чанг-тўзон урарди. Қоронғида аллақандай одамлар шошиб-пишиб боришар эди. Фома чангдан афтини буруштириб, кўзларини қисиб ўйлади:

«Агар ҳозир менга хотин киши йўлиқса, демак, Софья Павловна мени бурунгидек яхши қарши олади... Эртага унинг олдига бораман... Борди-ю, эркак киши йўлиқиб қолса, эртага бормаيمان, сабр қиламан...»

Йўлда ит учраб, шундай жаҳлини чиқардики, калтаги билан бир солмоқчи бўлди...

Клуб буфетида у қувноқ Ухтищевга дуч келиб қолди. У эшик ёнида аллақандай семиз ва мўйловдор бир одам билан гаплашиб турган эди, лекин Гордеевни кўриб қолиб, жилмайиб, унга рўпара бораркан:

— Салом, камтар миллионер!— деди.

Фома хушчақчақлиги учун уни ёқтирар ва доим очик кўнгил билан қарши оларди. Фома хурсанд бўлиб, Ухтишчевнинг қўлини маҳкам сиқаркан, ундан сўради:

— Менинг камтарлигимни қаердан биласиз?

— Яна сўрайди-я! Дарвишга ўхшаб, ичмай, ўйнамай, хотинларни севмай кун кечирган одам... эҳ, эҳ! Биласизми, Фома Игнатьевич? Эртага бизнинг бебаҳо мураббиямиз бутун бир ёзга чет элга жўнаб кетяпти.

— Софья Павловна-я?— деб сўради Фома салмоқ билан.

— Ҳа-ҳа! Менинг умрим қуёши ботмоқда... балки, сизники ҳам?

Ухтишчев афтини кулгили буруштириб Фоманинг юзига қаради.

Фома унинг рўпарасида тураркан, боши кўксига эгилиб тушаётганини, лекин бошини тутиб қолишга мадори йўқлигини сизди...

— Мединская кетяптими?— деди кимдир дўриллаган овоз билан.— Яхши бўпти? Хурсандман...

— Хўш, нега?— деди Ухтишчев.

Фома тентаксимон жилмайди ва Ухтишчевнинг суҳбатдоши — мўйловли одамга ҳанг-манг бўлиб қаради. У эса, зўр бир таманно билан мўйловларини бураб қўйди ва шу мўйловлар остидан Фоманинг устига оғир, беҳаё, шалақ сўзларни ёғдирди:

— Негаким, шаҳарда битта сатанг камаяди.

— Фи, Мартин Никитич!— деди Ухтишчев таънаомуз қошларини чимириб.

— Унинг сатанглигини қаёқдан биласиз?— деб сўради Фома тумтайиб, мўйловли жанобга яқинлашиб... Мўйловли киши менсимагандай унга қараб қўйди-да, бошқа томонга ўгирилди, оёғини бир силтаб, чўзиб деди:

— Мен сатанг демадим.

— Шундай хотин тўғрисида бундай дейиш яхши эмас. Мартин Никитич...— деб дадиллик билан гап бошлади Ухтишчев. Лекин Фома унинг гапини бўлди:

— Шошманг! Мен бу жанобдан сўрамоқчиман, у айтган сўзнинг маъноси нима?

Фома шу сўзларни босиқлик билан қатъий қилиб айтди-да, қўлларини шимининг чўнтагига тикди, кўкрагини керди, шундан кейин унинг қомати жангари бир тус олди... Мўйловли жаноб яна бир бор уни кўздан кечириб, мазах қилиб илжайди...

— Жаноблар!— дея оҳиста қичқирди Ухтишчев.

— Мен сатанг дедим...— деди мўйловли киши, гўё бу сўзинг таъмини татиётгандай лабларини чапиллатиб.— Агар сиз буни тушунмасангиз, тушунтириб берай.

— Ҳа-да,— деди Фома чуқур нафас оларкан, ундан кўз узмай,— тушунтириб беринг...

Ухтишчев чапак чалиб қўйди-да, ўзини улардан аллақасерга олиб қочди.

— Сатанг, мен сизга айтсам, бузуқ хотин...— деди мўйловли киши овозини пасайтириб, кепчикдай юзини Фомага яқинлаштираркан.

Фома секингина ириллади ва мўйловли киши ўзини четга олгунча бўлмай, ўнг қўли билан унинг оқара бошлаган жингалак сочига чанг солди. Унинг бошини ва зилдай гавдасини ғазаб билан силкита бошлади, чап қўлини эса юқори кўтарди ва ҳар бир силкитишда бир ниқтаб, бўғиқ овоз билан:

— Орқасидан сўкма, ўзининг олдида сўк, ўзининг олдида, ўзининг олдида...— деб ура бошлади.

Фома мўйловли кишининг йўғон қўллари ҳавода кулгили тарзда ликиллаганини, оёқлари чалишиб полда судралганини кўриб, ниҳоятда завқланди. Чўнтагидан чиқиб занжирига осилиб қолган тилла соати, юмалоқ қорни устида салангларди. Ўз кучидан ва бу салобатли одамни оёқ ости қилганлигидан маст бўлган Фома завқланиб, уни полда у ёқдан-бу ёққа судраб, қасос олишнинг гаштини сураб, ваҳшиёна иржайиб, ғазабнок овоз билан шодиёна ирилларди. Шу дамда у кўпдан бери юрагини сиқиб келган дарди алам ва лоҳасликнинг оғир юкидан қутулаётганини ҳис қиларди. Уни орқасидан, белидан, елкасидан ушлашди, қўлларини қайиришди, кимдир унинг оёқ панжаларини босди, бироқ кўзлари қонга тўлган Фома қўллари остида буралиб инграётган оғир ва қоп-қора гавдани кузатаркан, у ҳеч нарсани кўрмасди... Ниҳоят, уни ажратиб олишди, унинг устига ёпирилишди ва у гўё қизғиш тутун орасидан ўзи калтаклаган одамнинг полда, оёғи остида ётганини кўрди. Унинг уст-боши дабдала бўлган, сочлари ҳурпайган эди, ўрнидан турмоқчи бўлиб оёқларини қимирлатарди, иккита қора одам унинг қўлтигидан ушлаб турар, қўллари эса худди синган қанотдек шалвираб қолган эди; у хўрлиги келганидан хирқираган овоз билан Фомага ўкирди:

— Мени уриш... мумкинмас! Мумкинмас! Менинг орденим бор... аблаҳ! Эй, аблаҳ! Менинг болаларим бор-а...

Мени ҳамма танийди!.. Разил!.. Ваҳший!.. О-о-о!
Дуэлга!

Ухтишчев эса Фоманинг нақ қулоғига қичқириб:

— Кетдик! Азизим, худо ҳаққи...— деди.

— Шошма! Мен унинг башарасига бир солай...— деди
Фома. Лекин уни аллақаяёққа олиб кетишди. Унинг қулоқ-
лари зинғиллар, юраги тез-тез урар, бироқ у ўзини енгил
ва яхши ҳис қилар эди. Клубнинг эшиги олдига чиққач,
бемалол чуқур нафас олиб, мулойимгина кулимсираб Ух-
тишчевга деди:

— Унинг роса адабини бердимми, а?

— Менга қаранг!— деди ўпкаланиб қувноқ секретарь.—
Кечирасиз, бу ваҳшийлик! Улай агар... бунақасини биринчи
кўришим!

— Азиз дўстим!— деди унга Фома ёқимли қилиб.— У
калтакка лойиқ эмасмиди! У разил эмасми? Бировнинг ор-
қасидан шундай деб бўладими? Йўқ, гапинг бўлса бориб
ўзига айт... Ўзига очиқ, дангал айт!

— Шошманг, жин урсин сизни! Ахир сиз уни фақат
ўша хотин учун урмагандирсиз?

— Хўш, нега унинг учун эмас экан? Бўлмаса ким
учун?— Фома ҳайрон бўлди.

— Ким учун? Билмайман... афтидан, унда қасдингиз
борга ўхшайди! Ё тавба! Буни қаранг-а! Умрбод унутмай-
ман!

— У ўзи асли ким?— деб сўради Фома ва қўққисдан
кулиб юборди.— Бирам ўқирдики, аҳмоқ!

Ухтишчев унинг юзига тикилиб қаради-да, сўради:

— Рост айтинг, урган одамингизни чиндан ҳам тани-
майсизми? Чиндан ҳам фақат Софья Павловна учунми?

— Худо ҳаққи, ўшанинг учун!— қасам ичди Фома.

— Бу нимаси бўлди!..— Ухтишчев тўхтади, ҳайрон бў-
либ елкаларини қисди ва қўлини силтаб, Фомага кўз
қири билан қараб қўйди-да, тротуардан юриб кетди.—
Сиз бунинг учун жавоб берасиз ҳали, Фома Игнать-
евич.

— У мени мировой судьяга олиб борадими?..

— Қани энди шундай қилса... Ахир у вице-губернатор-
нинг куёви бўлади-я...

— Ростданми, а?!— деб сўради Фома ва унинг юзлари
чўзилиб кетди.

— Шундай! Инсоф билан айтганда у аблаҳ ва мутта-
ҳам одам... Мана шуни назарга олганда, у калтакка лойиқ

одам... Бироқ, сиз ҳимоя қилган хонимни назарга олганда, у ҳам, ахир...

— Барин!— деди Фома Ухтищевнинг елкасига қўлини қўйиб.— Сен менга доим ёқардинг... Мана, ҳозир мен билан бирга кетяпсан... Мен буни тушунаман ва қадрига етаман... Лекин у хотин тўғрисида менга ёмон гап гапира кўрма. Сизча у қандай бўлмасин, менимча... У менга азиз... Мен учун ундан яхши хотин йўқ! Шунинг учун ҳам мен очиқ гапираман... Агар сен мен билан бирга бўларкансан, унга тил тегиза кўрма... Мен уни яхши дерканман, демак у яхши...

Ухтищев Фоманинг овозида зўр ҳаяжон борлигини пайқаб, унга қаради ва ўйланқираб деди:

— Ростини айтсам, ғалати одам экансиз...

— Мен содда, ёвойи одамман! Уни урганимга хурсандман... Кейин нима бўлса бўлаверсин...

— Ёмон бўлмасин, деб қўрқаман... Билсангиз, сиз очиқ гапирганингиз учун мен ҳам очиқ айтаман, ўзингиз менга ёқасиз... Лекин сиз билан ҳам... хатарли... паҳлавонлигингиз тутиб кетиб, яна калтаклаб қолманг тагин...

-- Қўйинг-э! Ахир мен биринчи марта... Ҳар куни одам урармидим...— деди Фома хижолат тортиб. Унинг ҳамроҳи кулди.

— Бирам даҳшатли махлуқсизки! Ахир, муштлашиш ваҳшийлик... Уят, кечиринг мени... Лекин сизга ростини айтсам, шу сафар уни жуда бопладингиз... Сиз бузуқ, беҳаё текинхўрни... ўз жиянларини талаб, жазосиз қолган одамни урдингиз...

— Ундай бўлса, худога шукур!— деди Фома мамнун бўлиб.— Мен унинг бир оз адабини бердим...

— Яхши, фараз қилайлик, бир оз бўлсин... Лекин менга қулоқ солинг, қўзим!.. Бир маслаҳат беришга рухсат этинг... Мен суд ходимиман...У, ўша Князев, ярамас, аблаҳ одам! Лекин аблаҳни ҳам уриб бўлмайди, чунки у қонун ҳимоясидаги ижтимоий унсур ҳисобланади. Жазо қонунлари чегарасидан чиқмагунча унга тегиб бўлмайди... Ушанда ҳам, уни сиз эмас, биз судьялар жазолаймиз... Сиз, марҳамат қилиб, сабр этиб туринг...

— У яқин орада қўлингизга тушадими, ўзи?— деб сўради Фома соддалик билан.

— Маълум эмас... Чунки у анойи одамларданмас, эҳтимол, ҳеч қачон тушмас... Лекин умрининг охиригача мен ва сиз билан бирга қонун олдида тенг ҳуқуқли бўлиб яшай

беради. Э тавба, мен нималар деяпман!— Ухтишчев масхарабозлар сингари хўрсиниб қўйди.

— Сирларни очяпсанми?— дея кулди Фома.

— Йўқ, фақат сирларни эмас-да... Лекин менинг бу қадар энгилтак бўлишим яхши эмас... Эҳ шайтон! Ахир мени бу воқеа қизиқтириб қўйди... Тўғри. Немезида¹, ҳатто отга ўхшаб тепганда ҳам ҳақли бўлади...

Фома йўлида худди алақандай говга дуч келгандек, бирдан тўхтаб қолди.

— Ҳаммаси ўша гапдан бошланди-да,— деди Фома секин ва бўғиқ овоз билан,— сиз Софья Павловна кетади, дедингиз...

— Ҳа, кетади... Хўш!

У Фоманинг рўпарасида, кўзлари кулиб, унга қараб турарди. Гордеев бошини эгиб, таёғини йўлкадаги тошга тираб, индамай турарди.

— Кетдикми?

Фома бепарвогина:

— Кетса кетар...— деди-ю, йўлга тушди.

Ухтишчев таёқчасини ўйнатиб, ҳамроҳига қаради, ҳуштак чала бошлади.

— Мен усиз яшай олмайманми?— деб сўради Фома алақаяққа — тўғрига қараб, кейин бир оз жим тургач, мужмалроқ қилиб ўзи аста жавоб берди:— Шундай яшайки...

— Менга қаранг!— деди Ухтишчев,— мен сизга бир яхши маслаҳат берай... Одам ўз қадрини билиши керак... Сиз эпик одамсиз, мен сизга айтсам, сизга лирика ярашмайди. Бу сизнинг жанрингиз эмас...

— Сен, барин, мен билан соддароқ қилиб гаплаш,— деди Фома унинг сўзларини диққат билан тинглагандан кейин.

— Соддароқ? Мен сизга, ўша хонимни ўйлаб нима қиласиз, демоқчиман... сиз учун у заҳарли овқат...

— Буни менга ўзи ҳам айтган эди,— деб қўйди Фома тумтайиб.

— Айтган эди?...— яна сўради Ухтишчев.— Ҳм... Сизга айтсам... Кечки овқат қилгани бормаймизми, а?

— Борамиз,— деб рози бўлди Фома ва бирдан қўлларини мушт қилиб ўйнатди-да, бўкириб юборди:— Борсак борайлик! Мен бир иш кўрсатай... Шундан кейин, кўриб бирам ҳайрон қолгинки,— деб хириллади.

¹ Қадимий Юнон мифологияси бўйича қасос худоси.

— Бунинг нима кераги бор? Биз — соддагина...

— Йўқ, шошма!— деди ғамгин ҳолда Фома унинг елкасидан ушлаб.— Ўзи нима гап? Ахир одамлардан менинг нимама кам? Ҳар ким ўз ҳолича яшаяпти... У қилади, бу қилади, ҳар ким ўз паккасини биледи... Мен эса зерикаман... Ҳамма ўзидан мамнун, лекин ёлғондан нолишади, лаънатилар! Улар яхши кўриниш учун айёрлик қиладилар... Мен муғамбирлик қилолмайман — аҳмоқман. Мен, оғайни, ҳеч нарсага тушунмайман... Уйлаш қўлимдан келмайди... Бири ундай деса, бошқаси бундай дейди... безор бўлдим... Хоним эса... Эҳ! Кошки сен билсанг... ахир, ундан умидвор эдимда... Умид қилардим. Бироқ нимани умид қилардим? Билмайман!.. У ҳаммадан яхши... Мен унга шу қадар ишонардимки, у менга бир кунмас, бир кун... ажойиб сўзлар айтади, деб ўйлардим. Унинг кўзлари, оғайни, бирам чиройли-ки! Ё раббий!.. Кўзига қарашга уяласан... Ахир мен унинг ёнига ёлғиз муҳаббатим туфайлигина эмас, бутун вужудим билан боргандим... Шундай гўзал паривашнинг ёнида одам бўлиб қоларман, деб ўйловдим!

Ухтишчев Фоманинг оғзидан отилиб чиқаётган поймапой сўзларга қулоқ соларкан, ҳамроҳи ўз фикрини баён қилмоқчи бўлиб жон кўйдирганидан юзининг этлари титраганини кўриб, бу сўзлар замирида жиддий ва зўр қайғу борлигини пайқади. Тротуардан бирданига алкаш-чалкаш, катта-катта қадам ташлаб тез-тез юра бошлаган бу азамат ва ёввойи йигитнинг ожизлигида зўр таъсирли бир нарса бордек эди. Ухтишчев калта оёқлари билан унинг орқасидан йўрғалаб борар эди, нима қилиб бўлса ҳам Фомани овутишни ўзининг бурчи деб биларди. Фоманинг шу кеча қилган ишлари ва айтган сўзлари хушчақчақ секретарни жуда қизиқтириб қўйган, бунинг устига, ёш бойваччанинг ўз сирларини яширмай унга айтиб бергани учун боши осмонга етган эди. Фоманинг бу қадар самимийлиги ундаги қора куч Ухтишчевни эзиб ташлади ва бу кучнинг исканжаси остида довдираб қолди, ўзи ёшлигига қарамай, ҳаётдаги ҳар бир воқеага ҳозиржавоб бўлса ҳам, бироқ дарҳол жавоб тополмади.

— Оббо, биродар-э!— деди у Фомани мулойимгина қўлтиқлаб.— Бу ярамайди! Ҳаётга эндигина қадам қўйдингизу, дарров фалсафа сотяпсиз! Йўқ, бундай қилиш ярамайди! Бизга ҳаёт яшаш учун берилган! Демак, ўзинг яша, бошқаларнинг ҳам яшашига йўл қўй... Фалсафа мана шу! У хотин эса... бе! Дунёда бундан бошқаси қуриб кет-

ганми ахир? Агар истасангиз, мен сизни шундай бир ажойиб кимса билан таништириб қўяйки, бу фалсафангиздан ўша ондаёқ дилингизда асар ҳам қолмасин! О, бирам ажойиб жонон! Ҳаётнинг қадрини шу қадар биладик! Билсангиз, у ҳам ўшанақа эпик бир нарса!! Жуда гўзал, Фрина, десам бўлади! У сизга жудаям пар тушади! Эҳ, шайтон! Бу чиндан ҳам яхши фикр, мен сизни таништириб қўяман! Понани пона билан уриб чиқариш керак...

— Ийманаман...— деди Фома қовоғини солиб ғамгин оҳангда.— У тирик экан, мен умуман, хотинларга қарай олмайман...

— Шундай азамат, шундай соғлом одам-а, хо-хо!— деб қичқирди Ухтишчев, сўнгра айш-ишрат воситаси билан ҳисларга ором бериш заруриги тўғрисида Фомага устозлар сингари насиҳат қила бошлади.

— Бу жуда соз бўлади ва сиз учун бу ниҳоятда зарур, ишонинг! Виждон эса, сиз мени кечиринг! Сиз буни бир оз нотўғри таърифлар экансиз: сизга халақит бераётган нарса виждон эмас, юраксизлик! Сиз жамиятдан четда яшайсиз, уятчансиз, қовушмайсиз! Сиз буларнинг ҳаммасини ноаниқ тушунасиз-да... ана шу тушунган нарсангизни виждон деб биласиз... Бу ўринда виждон тўғрисида гап бўлиши ҳам мумкин эмас, одам учун кўнгили очиш табиий, бу унинг талаби ва ҳақи бўлгандан кейин, виждоннинг нима дахли бор?

Фома ҳамроҳининг қадамига қадамини мослаб, йўл бўйлаб қараб борди. Икки томонга тизилган бинолар ўртасидан чўзилиб кетган йўл катта зовурга ўхшарди ва зулматга тўлган эди. Гўё унинг поёни йўқдек ва унда нафас олишга халақит бераётган битмас-туганмас қоп-қора бир нарса олисларга секин оқиб кетаётгандек эди. Ухтишчевнинг гап маъқулловчи ёқимтой овози Фоманинг қулоғи остида бир маромда жарангларди, лекин Фома унинг сўзларига унчалик қулоқ солмаса ҳам бу сўзлар алақандай ёпишқоқлик билан ёпишиб, беихтиёр хотирасида қолаётганини сезарди. Ёнида одам борлигига қарамасдан, Фома ўзини ёлғиз ва зулмат қўйнида адашиб қолган кимсадек ҳис қиларди. Фома зулмат уни чулғаб олганини, орқасидан эргаштириб, алақаёққа судраб кетаётганини сезарди-ю, бироқ ўзини тўхтатишни истамас эди. Алақандай ҳорғинлик ўйлашига халақит берар, лоақал ҳамроҳининг ўғитларига қаршилиқ кўрсатиш истаги ҳам йўқ эди, у нимага ҳам қаршилиқ кўрсатарди?

— Дунёга одам бир марта келади,— деди Ухтишчев ўз донолигидан маст бўлиб,— шунинг учун яшаб қолиш керак... Худо ҳаққи, шундай! Буни гапириб ўтиришнинг ҳождати йўқ, сизни бир енгиллатиб келишга рухсат этасизми? Ҳозир бир уйга борамиз... У ерда опа-сингиллар туради... аҳ, бирам ажойиб яшашадик! Ҳал қилинг!..

— Нима ҳам дейман? Бораман...— деди Фома оҳиста ва эснаб қўйди.— Бемаҳал эмасми?— деб сўради булутлар билан қопланган осмонга қараб.

— Уларникига қачон борсангиз ҳам бўлаверади!— деди Ухтишчев хурсанд бўлиб.

VIII

Клубда юз берган воқеанинг учинчи куни Фома шаҳардан етти чақирим нарида, савдогар Званцевнинг ёғоч оқизадиган пристанида, Ухтишчев билан бирга, тепа сочи тўкилган бакенбардли, қизил бурун алақандай улуғсифат бир барин, тўртта хотин ва Званцевнинг ўғли билан бир компанияда бўлди... Ёш Званцев пенснэ тақиб юрар, ўзи озғин, рангпар йигит эди, тик турганда ҳадеб болдирлари қалтирар, эгнига капюшонли узун катак пальто, кичкинагина ғалати бошига чавандозлар киядиган картуз кийиб олган заиф гавдани кўтариб юришдан жирканаётганга ўхшарди. Бакенбардли киши уни Жан деб атар ва бу номни у кўпдан тумов билан азобланаётган кишидек айтар эди. Жаннинг хоними кўкракдор ва узун бўйли хотин эди. Унинг икки чаккаси қисилган, тор пешанаси бир оз орқага мойил, узун бурни эса, юзини алақандай қуш юзига ўхшатиб кўрсатарди. Бу хунук башара тошдай қотиб қолганди, фақат кичкина, юмалоқ совуқ кўзларигина зийраклик ва муғамбирлик билан доим кулиб турар эди. Ухтишчевнинг хоними Вера исмли новча, рангпар, сочлари сариқ бир хотин эди. Унинг сочи шу қадар қалин эдики, гўё бу хотин бошига катта шапка кийиб олганга ўхшар ва сочлари эса қулоқлари, ёноқлари ва кенг пешанасини босиб кетган эди; мана шу кенг пешана остидан унинг катта кўк кўзлари эринчоқлик билан хотиржамгина боқиб турар эди.

Бакенбардли жаноб, лўппигина лобар ёш бир қиз ёнида ўтирар ва унинг елкасига энгашиб қулоғига пичирлаган сайин, қиз ҳадеб қиқирлаб кулар эди.

Фоманинг хоними эса, қора кийинган, қорачадан келган, келишган бир аёл эди. Патила сочли, қорача юзли бу

хотин бошини бу қадар баланд, мағрур тутишидан ва атрофидаги нарсаларга менсимай қарашидан, ўзини бу ерда биринчи деб ҳисоблагани кўриниб турарди.

Улфатлар дарёнинг бўм-бўш, олис бир ерига элтиб қўйилган солнинг энг чеккасида эди. Сол устига тахта терилган, ўртасига қўпол қилиб ишланган бир стол қўйилган бўлиб, ҳамма ерда бўш шишалар, овқат солинган саватчалар, конфет қоғозлари, апельсин пўчоқлари сочилиб ётарди... Солнинг бир бурчагига тупроқ тўкилиб, устига гулхан ёқилган эди, калта пўстин кийган аллақандай бир мужик гулхан ёнида чўккалаб, қўлларини ўтга товлаб ўтирар ва ер остидан жаноблар томонга тез-тез қараб қўярди. Улар стерлядь балиғидан пиширилган шўрвани ҳозиргина ичиб бўлишган, энди уларнинг олдидаги стол устида вино билан ҳўл мевалар турар эди.

Икки кундан бери давом этган айш-ишратдан ва ҳозиргина ейилган овқатдан толиққан улфатларнинг шашти паст эди. Ҳаммалари дарёга қараб гаплашиб ўтирар, бироқ гаплар қовушмас, тез-тез бўлиниб турар эди. Ҳаво очиқ ва салқин эди. Дарёнинг кенг ёйилиб оқаётган лойқа суви устида муздек тиниқ осмон жилва қиларди. Олисдаги тоғли қирғоқни ғира-шира кўкиш тутун каби туман чулғаб олган, у ерда, қирғоқ устида, каттакон юлдузларга ўхшаб, черковларнинг крестлари йилтиллер эди. Дарёнинг тик соҳил томони гавжум, у ердан пароходлар тинмай ўтиб турар, уларнинг шов-шуви бу ёққа, тўлқинларнинг оҳиста мавжи ҳавони майин овозларга тўлдирган ўтлоққа, оғир хўрсинишдай бўлиб эшитилар эди. У ерда бирин-кетин катта баржалар, худди баҳайбат чўчқалар сув бетини қўпориб кетаётгандай, оқинга қарши сузиб борардилар. Пароходларнинг мўриларидан ўқтин-ўқтин қуюқ қора тутун чиқар ва соф ҳавода аста-секин эриб кетарди. Гоҳо гўё оғир меҳнатдан тоқатсизланиб ўкирган баҳайбат ҳайвондай, гудок чинқирарди. Ўтлоқлар жимжит ва сокин. Сув босиб кетган яккам-дуккам дарахтлар ям-яшил япроқлар билан қопланган. Сув уларнинг таналарини кўмиб, учларини ўзида акс эттириб, уларни худди бир шарга ўхшатиб қўйган ва одамнинг назарида бу дарахтлар сал-пал шамол эсиши биланоқ, ойнадек тип-тиниқ дарё бетиде аjoyиб шаклларга кириб оқиб кетадиганга ўхшар эди.

Сариқ хотин олисларга ўйчан боқиб, секин ва ғамгин кўйлай бошлади:

Волга дарёси бўйлаб
Қайиқ енгил су-за-ди.

Қорачадан келган хотин, катта-катта ва жиддий кўзларини нафратомуз сузиб, унга қарамай:

— Бусиз ҳам ўзимиз хунобмиз...— деди.

Ғома ўз хонимининг юзига қараб:— Қўй, майли, айтаверсин,— деб ўтинди. Унинг ранги ўчган, кўзларида аллақандай учқунлар чатнар, юзларида ноаниқ ва эринчоқ табассум акс этарди.

— Келинлар, ҳаммамиз баравар айтайлик!..— деб таклиф қилди бакенбардли жаноб.

— Йўқ, яхшиси, анави иккови айтсин!— дея қичқирди Ухтишчев, ҳушёр тортиб.— Вера, айт, ҳалиги бор-ку? «Тонг чоғида борарман...» Павленька, айтинглар!

Кулонғич қиз қорачадан келган хотинга қараб, ҳурмат билан сўради:

— Майлими айтсак, Саша?

— Ўзим айтаман!— деди Ғоманинг хоними ва қуш юзли хонимга қараб буюрди:— Васса, бошла!

Васса шу чоқ томоғини силади-да, юмалоқ кўзларини опасининг юзига тикди. Саша ўрнидан турди, қўли билан столга таянди-ю, бошини кўтариб, эркакча, кучли овоз билан куйлаб кетди:

Кимнинг қайғу ғами бўлмаса,
Шўх юрагида ишқи бўлмаса,
Яхши яшайди ўша дунёда!

Синглиси бошини силтаб, ингичка овоз билан чўзиб нола қилади:

Эҳ, мен гў-зал бир қиз э-дим!..

Саша кўзларини чатнатиб, паст овоз билан айтди:

Кўкат каби сўлди юра-ги-м-м!

Икки овоз қучоқлашиб, кучи зўрлигидан титраб-қалтираб, дарё узра чиройли ва ширали оҳангда сузиб кетди. Бири юрагининг бениҳоя азоб чекканидан нолир ва ўз зорининг заҳрига маст бўлиб, ўз азоб-уқубатларининг ўтини

кўз ёшлари билан ўчиришга уринаркан, юракларни эзиб ҳўнграрди. Иккинчиси — паст ва йўғон овоз эса, аламли ҳисларга тўлиб ҳавода салобат билан сузарди. У ҳар бир сўзни дона-дона қилиб айтар, сўзлари қудратли оқим каби қуюлар ва ҳар бир сўздан ўч олиш нияти борлиги сезилиб турар эди.

Бунинг учун ундан қасос оламан.

Зорланиб куйларди Васса кўзларини юмиб.

Саргайтириб сомон қиламан...—

дея ишонч, даҳшат билан ҳавога кучли ва аччиқ сўзларни ташларди Саша... Бирданига қўшиқ суръатини ўзгартириб, овозини баланд кўтариб, сингисига ўхшаб чўзиб, ҳирсли дўқ билан куйлай кетди:

Довулдан, шамолдан қуруқ,
Урилган ўландан қуруқ.
Эҳ, ўрилган, қурилган ўлан...

Ҷома столга тирсагини қўйиб, хотиннинг юзига, чала юмуқ қора кўзларига қаради. Унинг олисларга тикилган кўзлари шу қадар ичи қоралик билан йилтилардики, унинг юрагидан отилиб чиқаётган ипакдай майин овоз ҳам Ҷомага худди кўзлари сингари қорайиб йилтиллаб тургандай туюлди. Ҷома унинг эркалашларини эсларкан:

«Бу нега шунақа экан? Ҳатто у билан бирга бўлиш ҳам хавфли...» деб ўйлади.

Ухтишчев, ўз хонимининг пинжига кириб, қўшиққа завқ билан қулоқ солиб, кайф қилиб ўтирарди. Бакенбардли жаноб билан Званцев эса, энгашиб, бир-бирига алланарса тўғрисида пичирлашар ва вино ичишарди. Сариқ сочли хотин Ухтишчевнинг кафтини қўлига олиб, унга ўйчан ҳолда тикиларди, қувноқ қиз эса, мунгайиб, бошини эгиб, гўё сеҳрлангандай қимир этмай ашулага қулоқ солар эди. Мужик гулхан ёнидан қўзғалди. У оёғининг учи билан юриб, оҳиста тахталарни босиб, улар томонга келди. У қўлларини орқасига қилиб олган, соқол босган кенг юзи эса, азбаройи таажжублангани ва ёш боладай қувонгани учун ғалати бўлиб тиржайар эди.

Васса бошини чайқаб, мунгли овоз билан ёлворарди:

Спаси бошини яна ҳам баланд кўтариб, қўшиқни тугатди:

Қалай экан ошиқ ҳасрати-и!

У қўшиқни тамомлагач, атрофига мағрур қараб қўйди-да, Фоманинг ёнига ўтириб, бақувват қўллари билан унинг бўйнидан қучоқлади.

— Қалай, яхши қўшиқми?

Фома унга жилмайиб:

— Жуда яхши!— деди.

— Баракал-ла! Баракал-ла, Александра Савельевна!— деб қичқирди Ухтищев, бошқалар эса чапак чалишди. Бироқ Саша уларга парво ҳам қилмай, Фомани маҳкам қучоқлаб деди:

— Сен қўшиқ учун менга бирон нарса ҳадя қил...

— Хўп, ҳадя қиламан...— дея рози бўлди Фома.

— Нима?

— Ўзинг айт...

— Шаҳарда айтаман... Агар мен истаган нарсани ҳадя қилсанг, о, мен сени жуда-жуда севган бўлардим!

Фома ишонқирамагандек кулимсираб:

— Ҳадя учун-а?— деб сўради.— Шундоқ ҳам севсанг экан...

Хотин унга бепарвогина қараб қўйди-ю, бир лаҳза ўйланиб, қатъий қилиб деди:

— Шундай севишга ҳали эрта... Мен ёлғон гапира олмайман, очигини айтаман, пул учун, ҳадялар учун севаман... Шундай ҳам севса бўлади... Ҳа. Сен ҳали шошма, аввал мен сени бир синаб кўрай, балки шундай ҳам севиб қоларман... Ҳозирча, айбга санамайсан... Менинг яшашим учун жуда кўп пул керак...

Фома унинг сўзларига қулоқ соларкан, ҳадеб жилмаяр ва унинг бадани яқинлигидан сесканиб тушарди. Бу орада унинг қулоғига Званцевнинг аллақандай хирқираган ёқимсиз овози чалинди:

— Мен шу мақталган рус қўшиғининг гўзаллигига сира тушуна олмайман... Нимаси яхши? Аллақандай оч қолган ёввойи бўрининг улишига... худди ит фингшишига ўхшайди... на шўхлик бор ва на гўзаллик... Француз ёки итальяннинг куйлагзинни бир эшитсангиз эди!..

Ухтишчевнинг жаҳли чиқиб:

— Нималар деяпсиз, Иван Николаевич?..— деб бақирди.

— Мен бунга қўшиламан, рус қўшиғи бир хил ва тузсиз...— деди бакенбардли жаноб, винодан ҳўплаб.

Қуёш ботмоқда, у олисларга ўтлоқ томонга ботаётиб қорайди, муздек сув бетига пушти ранг олтин доғлар ташлади. Фома қуёш нурларининг ўйинига қараб, уларнинг текис сув бетига жимираб товланаётганини кузатиб турди ва шу билан бирга улфатларининг сўзлари ора-сира қулогига чалинаркан, бу сўзларни ҳавода учиб юрган қоп-қора капалаклар галасига ўхшатиб кўз олдига келтирди. Саша Фоманинг елкасига бошини қўйиб, унинг қулогига оҳиста пичирлади, Фома бу сўзлардан қизариб хижолат тортди-ю, лекин бу сўзлар унда шу хотинни қучоқлаш ва тинмай ўпиш орзусини қўзғади. Бу ерда йиғилган кишилар орасида шу хотиндан бошқа ҳеч кимса Фомани қизиқтирмас эди. Званцев билан бариндан эса нафратланарди.

Фома Ухтишчевнинг:

— Нега анқайиб турибсан бу ерда?— деган қўпол овозини эшитди.

Ухтишчев мужикка ўшқирган эди. Мужик бошидан картузини олди-да, картузи билан тиззасига бир уриб қўйиб, жилмайиб туриб жавоб қилди:

— Мен баринянинг қўшиғини эшитгани келувдим...

— Яхши айтдимми?

— Яхши бўлганда қандоқ!— деди мужик Сашани завқ билан кўздан кечираркан.— Овози ниҳоятда кучли экан!

Унинг сўзларидан хонимлар кулишди, эрлар эса қочириқ гаплар қотишди.

Саша мужикдан:

— Сен ҳам қўшиқ айтасанми?— деб сўради.

— Бизнинг айтганимиз нима бўларди!— деди мужик қўл силтаб.

— Қанақа қўшиқларни биласан?..

— Ҳар хилини... Мен қўшиқ айтишни яхши кўраман...— у гуноҳкор одамдай кулиб қўйди.

— Кел, бирга айтамыз.

— Йўғ-э! Мен сизга жўр бўла олармидим?

— Қани, бошла!

— Роса маза қиламиз экан-да!— деб қичқирди Званцев афтини буруштириб.

Саша унга кўзларини ўқрайтириб:

— Агар сизга малол келса, ўзингизни сувга ташланг!— деди зарда билан.

— Йўқ, сув совуқ...— деб жавоб қилди Званцев, унинг тикилишига бардош беролмай жунжикиб.

— Аллақачон пайтингиз келган! Ҳозир сув ҳам кўп, чириган танингиз билан дарёни бутунлай ифлос қилмасдингиз...

— Фу, бирам ўткир гап бўлдики!— деб қичқирди йигит ва нафрат билан қўшиб қўйди:— Россияда ҳатто таннозлар ҳам дағал...

У ўз қўшнисига мурожаат қилди, қўшниси эса, мастлик билан жилмайиб қўя қолди. Ухтишчев ҳам маст эди. У сузилган кўзларини ўз хонимига тикиб, бир нима деб валдирарди. Қуш юзли хоним эса, қўлидаги қутичани нақ бурнининг остига олиб бориб, конфет чўқиларди. Павленька солнинг бир четига бориб ўша ердан сувга апельсин пўчоқларини иргитарди.

— Мен ҳеч қачон бунақа аҳмоқона сайрга чиққан эмасман,— деди Званцев шеригига зорланиб.

Фома илжайиб Званцевни кузатаркан, мана шу майиб одамнинг диққат бўлаётганидан ва уни Саша хафа қилганидан ниҳоятда хурсанд бўлди. Сашанинг ҳамма билан дағал сўзлаши ва ўзини чинакам баринялардай мағрур тутиши Фомага ёқди, у Сашага мулойимгина назар ташлаб қўйди.

Мужик Саша ёнида туриб:

— Бариня! Дадил бўлиб олишим учун менга қуйиб берсанг бўларди?— деди.

— Фома, бунга бир стакан қуйиб бер!

Мужик ичиб олгач, маза қилиб томоғини қириб қўйгандан кейин, Саша буйруқ қилди:

— Бошла...

Мужик оғзини бир томонга қийшайтириб, ингичка овоз билан чўзиб кетди.

Ичким ҳам йўқ, егим ҳам-м...

Хотин титроқ овоз билан жўр бўлди:

Кўнглим вино иста-ма-с...

Мужик мулойимгина жилмайиб бошини чайқади-да, кўзларини юмиб ингичка овозини жаранглатиб, ҳавони титратиб юборди:

О, меннинг видолашиш вақ-тим ет-ди.

Хотин эса, нола қилиб, йиғлай бошлади:

Оҳ, туғишганлар-дан айрилиш ке-рак...

Мужик овозини пастлатиб, ниҳоятда зўр қайғу билан куйлаб айтди:

Эҳ, ёт эл-ларга кетсаммикан...

Икки овоз бўзлаб, муздек оқшом сукунатига сингиб кетаркан, гўё теварак-атроф илиқроқ ва яхшироқ бўлиб қолгандай эди: тамомий нарса гўё жилмайиб тургандай — ёвуз куч даҳшатидан ўзининг жонажон уясидан айрилиб ёт элларга жабру жафо тортиш, оғир меҳнат қилиш учун кетишга мажбур бўлган кишининг қайғу-аламига шерик бўлгандай эди. Гўё овоз эмас, қўшиқ ҳам эмас, балки шу оҳ-зорлар қайнаб чиқаётган юракнинг қайноқ ёшлари — шу кўз ёшларининг ўзи ҳавони намлагандай эди. Шу сод-да, қўпол сўзлар, курашда ҳориган юракнинг ҳасратини ҳам, муҳтожликнинг темир қўли вужудга келтирган жаро-ҳатлар азобини ҳам — ҳаммасини ўз ичига қамраб олиб ниҳоятда ғамгин овоз билан ҳеч кимга ва ҳеч нарсага акс садо бермайдиган йироқдаги бўм-бўш осмонга интилар эди.

Ҷома куйлаётганлардан ўзини четга тортди-да, қўрқув-га яқин бир ҳис билан уларга қараб турди, қўшиқ унинг қалбига қайноқ тўлқин каби қуйилиб, қўшиқдаги ҳасрат-нинг даҳшатли кучи юрагини ўртаб юборди. У ҳадемай кўз-ларидан тирқираб ёш оқишини сезиб зўрға турарди, томоғи қичишгандай бўлар, юзлари пир-пир учарди. У Сашанинг қоп-қора кўзларини аранг кўрар, назарида бу кўзлар қотиб қолганга ва тобора катталашиб кетаётганга ўхшар-ди, борган сайин катта бўлаётгандай туюлди. Гўё икки киши эмас, балки бутун атроф куйлаётгандай, атрофдаги ҳамма нарса азоб-уқубат қўйнида типирчилаб йиғлаётган-дай ва барча тирик жон умидсизлик билан бир-бирини маҳкам қучоқлагандай бўлиб кўринарди.

Қўшиқ тамом бўлгач, Ҷома ҳаяжонидан сесканиб, кўз ёшидан ҳўл бўлган юзини уларга ўгириб жилмайиб қўйди.

— Қалай, таъсир этдими? — деб сўради Саша. У чар-чаганидан ранги оқариб, оғир ва тез-тез нафас оларди. Ҷома мужикка кўз ташлади, мужик, гўё нима бўлганини тушунмагандай, атрофига аланглаб, тер босган пешанаси-ни артарди.

Атроф жимжит. Ҳаммалари ҳам қимир этмай жимгина ўтиришарди.

— Э, тавба!— деди Фома хўрсиниб, ўрнидан тураётиб.— Э, Саша! Мужик! Сен кимсан ўзинг?— деб қичқирди.

— Степан...— дея жавоб берди мужик, гуноҳкор одамдай илжайиб.

— Мунча ҳам яхши айтасан, а?— дея қичқирди Фома таажжуб билан турган жойида ҳаяжон-ла депсиниб.

— Эҳ, жаноб олийлари!— деб хўрсинди мужик.— Қайғу-алам ҳўкизни ҳам булбулдай сайратади... Хўш, нега бариня шу қадар мунгли куйлайди... бу биргина худонинг ўзига аён... У бирам боплаб айтдики, жонингни берсанг ҳам арзийди! Ана, бариня!

— Жудаям яхши айтди!— деб қўйди Ухтишчев маст овоз билан.

— Ахир бу нима қилиқ!— деб қичқирди Званцев бирдан, стол ёнидан ирғиб туриб.— Мен ўйнагани келганман, мен хурсанд бўлмоқчиман, менга эса жаноза ўқишяпти! Шу ҳам иш бўлди! Энди бас, кетаман!

— Жан! Мен ҳам кетаман...— деди бакенбардли киши.

— Васса!— деб бақирди Званцев.— Кийин!..

Ухтишчевнинг сариқ сочли хоними:

— Ҳа, энди кетиш керак,— деди унга аста.— Совуқ... Ҳадемай қоронғи тушиб қолади...

— Степан! Ҳамма нарсани йиғиштир,— дея буйруқ қилди Васса.

Ҳаммалари тараддудга тушиб, алланарса тўғрисида сўзлаша бошладилар, Фома уларга ҳайрон бўлиб қарар, лекин ҳамон титрарди. Ранги-қути ўчган, ҳориган одамлар сол устида чайқалиб юришар ва бир-бирларига маъносиз, пойма-пой сўз қотишар эди. Саша нарсаларини йиғиштираётиб, уларни беандишалик билан туртар эди.

— Степан, айт! Отларни олиб келишсин...

— Мен яна коньяк ичаман, мен билан ким коньяк ичишни истайди?— деб сайради қўлида шиша билан бакенбардли киши.

Васса Званцевнинг бўйнига шарф ўради. Званцев афтини тириштириб, лабларини ноз билан чўччайтириб унинг олдида турар, болдирининг этлари эса дир-дир титрар эди. Фома уларга қарагиси ҳам келмай, бошқа солга ўтиб кетди. Бу одамларнинг ҳаммаси ҳам ўзларини гўё қўшиқни

эшитмагандай тутишлари Фомани ажаблантирди. Бу қўшиқ унда ниманидир қилиш, нимадир айтишга ундаб, безовта қилар, кўксини таталарди.

Қуёш ботган, олисларни мовий туман чулғаб олган. Фома ўша ёққа бир қараб қўйди-да, кейин бошқа томонга бурилди. Унинг бу одамлар билан бирга шаҳарга қайтгуси йўқ эди. Улар эса ҳамон гандираклаб, пойма-пой гап сотишиб, сол устида у ёқдан-бу ёққа юришарди. Хотинлар эса эркакларга қараганда ҳушёрроқ эди, фақат сариқ сочли хотингина анчагача ўрнидан туролмади ва ниҳоят, бир амаллаб турди-да:

— Э, маст бўлиб қопман-ку...— деб қўйди.

Фома ғўлага ўтириб, мужик гулхан ёқиш учун ўтин ёрган болтани қўлига олди-да, уни иргитиб ўйнай бошлади.

— Кўп бемаънилик бўлди-да!— деб қичқирган Званцевнинг инжиқ овози эшитилди.

Фома Званцевдан нафратланганини ва Сашадан бошқа ҳаммасини ёмон кўриб қолганини сизди. Сашадан эса, кутилмаганда даҳшатли бирон нарса қилиб қўймасайди, деган ваҳимали хаёл ичида хавотир олар, ҳам аллақандай таажжубланганини ноаниқ сезарди.

— Ҳай-вон!— дея чийиллади Званцев, Фома унинг мужикни итариб юборганини, мужик эса, бошидан шапкасини олиб, гуноҳкор одамдай индамай ундан нари кетганини кўрди.

— Аҳ-моқ!— деб қичқирди Званцев унинг орқасидан бораркан, қўлини дўлайиб.

Фома ирғиб ўрнидан турди-да, таҳдид билан бақирди:

— Ҳой! Унга тега кўрма!

— Ни-ма?!— Званцев унга қайрилиб қаради.

Фома кифтларини ростлаб унга томон юрди. Шунда бирдан хаёлига бошқа бир фикр келди. У заҳарханда қилиб, Степандан оҳистагина сўради:

— Сол уч жойдан боғланганми?

— Уч жойдан, албатта!

— Кесиб ташла арқонни.

— Улар нима бўлади?..

— Жим! Кесавер...

— Ахир...

— Кес дейман! Секинроқ, билиб қолишмасин!

Мужик қўлига болтани олиб, шошмай, соллар бир-бирига маташтирилган ерга борди-да, болта билан бир неча бор уриб, яна Фома ёнига қайтиб келди.

— Мен жавобгармасман, жаноб олийлари,— деди у.

— Қўрқма...

— Кетдик!..— деб пичирлади мужик ва апил-тапил чўқиниб олди. Фома эса оҳиста кулимсирар, аллақандай бир даҳшатли фикр юрагини ғалати тарзда ёқимли ва ширин ваҳима аралаш қитиқлаганини сеза бошлади.

Солдаги одамлар эса ҳамон ивирсиб, бир-бирларини туртишиб, хотинларга кийинишга кўмаклашиб, кула-кула сўзлашишар, сол эса сувда секин бурилмоқда эди.

— Агар уларни кема қарвони томон оқизиб кетса борми,— деб шивирлади мужик,— иш тамом, кемага бориб урилиб, чилпарчин бўлади...

— Жим... Қайиқ етказиб берасан...

— Шунақами!.. Улар ҳам одам-ку!

Мужик хурсанд, кулимсираган ҳолда солдан-солга ирғишлаб, қирғоққа томон кетди. Фоманинг сол устида турган ўша одамларга қичқиргуси келди-ю, бироқ сол бир оз нари кетсин ва ундаги маст одамлар қирғоққа боғлаб қўйилган солга ўтиб ололмасин, деган ўй билан ўзини тийди. У солнинг сувда оҳиста қалқиб турганини ва секунд сайин ўзидан йироқлашиб бораётганини кўриб завқланарди. Шунгача унинг қалбини тўлдириб турган оғир ва қора туйғулар ҳам гўё шу солдаги одамлар билан бирга оқиб кетаётгандай бўлди. У соф ҳаво билан бирга, соғлом ва ҳушёр қилувчи аллақандай бир нарса билан нафас олди. Оқиб кетаётган солнинг энг четида Фомага орқасини қилиб Саша турарди; Фома унинг чиройли қоматини кўриб, беихтиёр Мединскаяни эслади. Мединскаянинг бўйи пастроқ эди... Мединская эсига тушгач, Фомани алланарса чимчилагандай бўлди-да, у овозини баргала қўйиб, мазах қилиб:

— Ҳой! Хайр сизларга...— деб бақирди.

Одамларнинг қора соялари, қўққисдан ҳаммаси бирдан унга қараб интилиб, сўнгра солнинг ўртасига тўпланишди. Бироқ улар билан Фоманинг ўртасида кенглиги бир сажен келадиган муздек сув ялтираб турарди. Бир неча секунд жимлик ҳукм сурди...

Шунда бирдан Фоманинг устига, ҳайвоний даҳшатга тўлган, чийиллаб зорланган хунук овозлар дўл каби ёғилди, ҳаммадан ҳам Званцевнинг чинқирган ингичка овози қулоқни ёргудек бўлди:

— Қут-қаринглар!..

Аллаким, бакенбардли басавлат жаноб бўлса керак, йўғон товуш билан ўқирди:

— Ғарқ қилади... одамларни ғарқ қилади...

Ўқдай санчилаётган уларнинг чинқириқларидан жаҳли чиққан Фома:

— Сизлар ҳам одамми?— деб қичқирди ғазаб билан.

Даҳшатга тушган одамлар сол устида у ёқдан-бу ёққа югуришар; сол уларнинг оёқлари остида чайқалиб, борган сари тез оқиб борарди. Сол остидаги сувнинг чапиллаши ва тўлқинланиб унинг устига отилиши эшитиларди. Чинқирган овозлар ҳавони ёрар, одамлар ирғишлар, қўл силташар, фақат Сашанинг чиройли гавдасигина қимир этмай, жимгина сол четида турар эди.

— Қисқичбақаларга салом денглар!— деб қичқирди Фома. Сол йироқлашган сайин у ўзини енгил ҳис қилар, қувонар эди.

Ухтишчев титраган, лекин ҳушёр овоз билан:

— Фома Игнатъевич! Менга қаранг, ахир бу қалтис ҳазил-ку!.. Мен арз қиламан,— деб бақирди.

— Чўкканингдан кейинми? Арз қилавер!— дея жавоб берди Фома, хурсанд бўлиб.

— Сен одамхўрсан!— дея қичқирди Званцев ҳўнграб. Бироқ, шу чоқ сув худди кўрқиб ёки ажабланиб, вой дегандай, қаттиқ шалолаб кетди. Фома бир чўчиб тушди-ю, қимирламай қолди. Хотинлар даҳшатли қий-чув, фарёд кўтаришди, эркакларнинг даҳшатли овозлари янгради ва солдагиларнинг ҳаммаси ҳам турган жойида қотиб қолди. Фома ҳам сувга қараб, тошдай қотиб қолди: сув устида атрофига сув сачратиб, аллақандай қора нарса унга томон сузиб келарди...

Фома беихтиёр, дарҳол сол ёғочига кўкрагини қўйиб ётди-да, сув устига энгашиб, қўлларини чўзди. Ниҳоятда узоқ туюлган бир неча секунд ўтиб кетди... Унинг қўлига муздек ҳўл панжалар келиб ёпишди, рўпарасида нурсиз кўзлар милтиллаб кўринди.

Фомани чулғаб олган кўрқув зўр қувонч билан алмашилиб йўқ бўлиб кетди. Хотинни ушлаб сувдан чиқарди-да, бағрига босиб, нима дейишини ҳам билмай, ҳайрон бўлиб унинг кўзларига тикилди. Бу кўзлар унга мулойим жилмайиб қўйди...

— Совуқ!— деди Саша сесканиб.

Фома унинг овозини эшитгач, хурсанд бўлиб кулди-да, уни даст кўтариб, чопганича қирғоққа томон кетди. Саша

балиқдай совуқ ва ҳўл бўлса ҳам, нафаси иссиқ эди. Унинг нафаси Фоманинг ёноғини куйдириб, юрагини қувонч тўлқинлари билан чулғаб олди.

Саша унга маҳкам ёпишиб:

— Мени чўктирвормоқчимидинг?— деди.

Фома чопиб бораётиб:

— Сен жуда яхши қилдинг,— деб ғудранди.

— Сен ҳам чакана ўйламабсан... афтингдан ювошга ўхшайсану...

— Улар ҳали ҳам ўкиришяпти!..

— Худо кўтарсин уларни! Чўки кетишса, биз сен билан Сибирга кетамиз...— деди Саша. У қалтирай бошлади, Фома унинг титраётганини сезиб, тезроқ чопа бошлади. Уларнинг орқасидан, дарёдан ёрдам сўраб додлаган ва улиган овозлар эшитилди. У ерда, сокин сув бетиди, ғира-шира қўйнида, қирғоқдан узоқлашиб, дарёнинг ўртасига қараб, кичкинагина бир оролча оқиб борар, унинг устида эса одамларнинг қоп-қора соялари у ёқдан-бу ёққа зир югурарди.

Уларнинг устига тун бостириб келмоқда эди.

IX

Бир якшанба куни туш маҳалида Яков Маякин ўзининг боғчасида чой ичиб ўтирарди. У кўйлагининг ёқасини ечиб, бўйнига сочиқ ўраб олиб, олча дарахтлари остида скамейкада ўтирар, қўлларини ҳавода тўлғаб, юзидаги терларини артаркан, бидиллаб сўзлар эди.

— Ўз нафсига қул бўлган одам аҳмоқ ва разил!

Чолнинг кўзлари тажангликдан ғазаб билан ялтирар, лаблари нафратомуз қийшайиб, қорайган юзидаги ажинлари титрар эди.

— Агар Фома ўз ўғлим бўлганда, мен унинг адабини берардим.

Любовь акация шохини ўйнаркан, отасининг тажанг ва титраб турган юзига диққат билан тикилиб, сўзларига жимгина қулоқ солиб ўтирарди. Қиз улғайган сайин, ўзи ҳам сезмаган ҳолда, чолга нисбатан совуқ муомаласини, унга инонмаслигини ўзгартирди. Доим иш ичида қайнаган эпчил ва ақлли чол ўз йўлидан ёлғиз борарди, қизи эса, отасининг ёлғизлигини кўргач, бунинг нақадар оғир эканини пайқаб, отасига мулойимроқ муомала қила бошлади. У ора-чора отаси билан баҳслашар, отаси унинг эътироз-

ларини доим менсимас ва мазах қилар, лекин ҳар гал эътибор бериб мулойимроқ қарайдиган бўлиб қолган эди.

Маякин мушти билан столни уриб:

— Агар раҳматли Игнат ўғлининг шу ярамас қилиқларини газетада ўқиганда, у Фомкани ўлдирарди! Роса расво қилиб ёзибдими? Шармандалик-ку!— деди.

— Бекоргамасдир-да!— деди Любовь.

— Мен бекорга деяётганим йўқ-ку! Роса боплашибди-да... Бунчалик дабдабали қилиб ёзган ким экан, а?

— Сизга барибир эмасми?— деб сўради қиз.

— Қизиқ-да... Фомканинг қилиқларини роса боплаб ёзибди, муттаҳам... Афтидан, ўзи ҳам бирга бўлган, унинг барча ярамас қилиқларини ўз кўзи билан кўрганга ўхшайди...

— Йўқ, у Фомка билан юрадиган одаммас!— деди Любовь ишонч билан ва отасининг синчков назари остида қип-қизариб кетди.

— Оббо, сен-э! Яхши танишларинг бор экан-да, Любка!— деди Маякин заҳарханда билан.— Хўш, ким ёзди буни?

Любанинг айтгиси келмади, бироқ отаси уни қистаб қўймади, унинг овози борган сари дағал ва жаҳл билан чиқа бошлади. Шунда қиз безовталаниб сўради:

— Сиз уни ҳеч нарса қилмайсизми?

— Менми? Мен унинг бошини ғажийман! Тен-так! Мен нима қила олардим? Улар, ўша ёзувчилар, аҳмоқ одамлармас... зўр куч, баччағарлар! Мен губернатор эмасман... Лекин у ҳам уларнинг қўлини синдирилмайди, тилини ҳам тиёлмайди... Улар сичқонга ўхшаб, аста-секин кемиришади... Шунақа! Хўш, ким у ўзи?

— Эсингиздами, мен ўқиб юрганимда бизникига Ежов деган бир гимназист келиб юрарди? Қорачадан келган...

— Ҳа, кўрганман! Ҳали ўшами? Сичқонвачча!.. Унинг бебош чиқиши ўшандаёқ маълум эди... Мен ўша вақтда уни қўлга олсам бўларкан... Эҳтимол, одам бўлиб қоларди...

Любовь отасига қараб кулимсираб қўйди-да, ғурур билан сўради:

— Газетага ёзадиган одам одам эмасми?

Чол ўйга чўмган ҳолда бармоқлари билан столни чалиб, ниҳоятда ялтиратиб тозаланган самоварда акс этган юзини томоша қилиб, анчагача қизига жавоб бермади.

Кейин бошини кўтариб, кўзларини сузиб ва куйиб-пишиб салмоқ билан деди:

— Улар одам эмас, улар чипқон! Рус кишисининг қони бузилган ва шу ҳаром қон туфайли мана шунақа китобчи-газетачилар, ярамас мунофиқлар пайдо бўлди... Улар ҳамма ёқда чипқондек ёриляпти ва борган сари кўпроқ тошмоқда... Қон нимадан бузилади? Ҳаракатнинг сустлигидан... Чивин қаерда пайдо бўлади? Ботқоқликда... Кўлмак сувда ҳар хил ҳашаротлар учрайди... Тартибга солинмаган ҳаётда ҳам худди шундай...

Любовь мулойимгина қилиб:

— Унақа эмас, отажон!— деб қўйди.

— Нега унақа эмас экан?

— Ёзувчилар жуда холис одамлар... Улар покиза одамлар! Уларга ҳеч нарса керакмас. Уларга фақат адолат, фақат ҳақиқат керак, холос! Улар чивин эмас...

Любовь ўзи севган одамларни зўр ҳаяжон билан мақтади, унинг юзи қизарди, отасини ишонтира олмаганидан, ишонишга даъват этувчи ҳис билан отасига қаради.

— Э-эҳ сени!— деди чол хўрсиниб, унинг сўзини бўлиб,— ўқиб-ўқиб, етган жойингни қара! Қани, сен менга айт-чи, ким улар? Номаълум! Ахир Ежов ўзи ким? Худо олдида икки пул! Уларга фақат ҳақиқат керак эмиш, уни қаранглари?! Оббо, содда одамлар-э?! Борди-ю, ўша ҳақиқат ҳамма нарсадан қиммат бўлса-чи!.. Борди-ю, уни, ҳар ким ўзича индамай қидираётган бўлса-чи? Сен гапимга ишон, одам беғараз бўлолмайди... У бошқалар учун жон куйдирмайди... борди-ю, жонкуярлик қилса, уни аҳмоқ дейиш керак ва ундан ҳеч кимга бир наф тегмайди! Одам ўзини ўзи ҳимоя қила олиши керак... Ўз ишини... ана ўшанда ўз мақсадига эришади! Ҳақиқат! Мен қарийб қирқ йилдан бери битта газета ўқийман ва кўзим яхши кўради... Мана, рўпарангда менинг башарам, рўпарамдаги самоварда ҳам менинг башарам, лекин у бошқача... Газеталар ҳам ҳар бир нарсанинг худди самовардаги башарасини кўрсатади, ҳақиқий башарани эса кўрмайди... Сен бўлсанг уларга ишониб ўтирибсан... Мен биламан, самовар менинг башарамни бузиб кўрсатади.

— Отажон!— деди Любовь ғамгин бир ҳолда.— Ахир китоб ва газеталарда барча одамларнинг умумий манфаатини ҳимоя қилишади-ку!

— Сенинг ҳаётдан зерикканинг ва аллақачон куёвга чиқишинг кераклиги тўғрисида қайси газетада ёзилган?

Мана, сенинг манфаатингни ёқлашмаяпти-ку! Меникини ҳам ёқлашмайди... Менинг нима истаганимни ким билсин? Менинг манфаатимни ўзимдан бошқа ким тушунади?

— Йўқ отажон, бу ундай эмас, ундай эмас! Мен сизга эътироз қилолмайман, бироқ шундай эмаслигини сезиб турибман!— деди Любовь куйиб-пишиб.

— Худди ўшандай!— деди чол қатъий қилиб.— Россия алғов-далғов бўлиб кетди ва унда мустақкам ҳеч бир нарса қолмади; ҳамма нарсанинг таги бўшаб қолди. Ҳеч ким тўғри яшамайди, ҳамма қинғир йўлга кириб кетди, ҳаётда сира тартиб қолмади... Фақат ҳамма ҳар хил овоз билан бақиради. Кимга нима керак, ҳеч ким тушунмайди! Ҳамма нарсани туман чулғаб олган... Ҳамма туман билан нафас олади, шунинг учун ҳам одамларнинг қони бузилган... чипқонлар ҳам шундан... Одамларга фалсафа сотишга кенг йўл қўйилгану, аммо бирон иш қилишга рухсат этилмайди, шунинг учун ҳам одам яшамайди, балки чириб, сасиб ётади...

Любовь столга бағрини бериб, отаси томон энгашаркан:

— Нима қилиш керак ахир?— деб сўради.

Чол қизишиб гапирди:

— Ҳаммасини! Ҳамма нарсани қилиш керак! Кимнинг қўлидан нима келса, шуни қилсин! Бунинг учун одамларга эрк, озодлик бериш лозим! Ҳар бир қаланғиқасанғи ўзини, мен ҳаётни истаган кўйимга солиш учун яратилганман, қўлимдан ҳар нарса келади,— деб ўйларкан, ўша лаънатига эрк бериш керак! Ма, итвачча, ол, яша, дейиш керак! Қани, яшаб кўрсин-чи? Ҳа, а! Ана ўшанда, шундай комедия бошланади: ўша баччағар тушови олинганини пайқаб, баланд парвоз қилиш орзусига тушади-да, пат сингари ҳар томонга уча бошлади... ўзини авлиё деб ҳисоблайди-да, ўлиб-тирилиб бор кучини ишга солмоқчи бўлади...

Чол бир оз нафасини ростлагандан сўнг, овозини пастлатиб, заҳарханда билан сўзини давом эттирди:

— Аммо унда бирор нарса ярата оладиган куч ниҳоятда оз, зиғирдаккина! У бир-икки кун чираниб, кекқайиб юргандан кейин, ҳадемай қолдан кетади шўрлик. Чунки ўзаги чирик-да... Ана шунда ҳаётнинг чинакам эгаси бўлишга лойиқ одамлар... қайсики, ҳаётни таёқ ва қалам билан эмас, бармоқ ва ақл билан қурувчи одамлар, бунақа тавияларни маҳкам ушлаб оладилар. Хўш, жаноблар,

чарчадингизми, деб сўрайдилар. Хўш, ҳақиқий иссиққа қора жигарларингиз бардош қилолмай қолдими, деб суриштирадилар.— Чол овозини баланд қилиб, амирона оҳанг билан сўзини шундай тугатди:— Хўш, энди сиз, фалон-писмадонлар, тек турунглар, чийилламанглар! Бўл-маса, сизларни дарахт қуртларини қуритгандек ер юзидан бутунлай супуриб ташлаймиз! Тек турунглар! Худди мана шундай бўлади, Любавка! Хе-хе-хе!

Чолнинг кайфи чоғ эди. Унинг ажинлари қимирлаб кетди, ўз сўзидан маст бўлиб, аъзойи бадани титраб, кўзларини юмиб, алланарсаннинг таъмини тотийётгандай, лабораторини чапиллатди:

— Ана шунда мана шу тўс-тўполонда устун бўлиб олган одамлар ҳаётни ўз билганларича, ақл билан тузиб оладилар... Иш ўлда-жўлда бўлмайди, бир тартиб билан боради! Уша замонни кўролмай ўлиб кетамиз-да, аттанг!..

Отасининг ҳар бир сўзи Любовь устига худди пишиқ тўрнинг тугунидек бирин-кетин жамланиб, ўраб-чирмаб олар, қиз эса ўзини ҳалос қилолмай, отасининг сўзларидан мияси ғовлаб, индамай ўтирарди. У чолнинг юзига астойдил тикиларкан, унинг сўзларидан ўзига мадад излар ва бу сўзлар билан ўзи китобларда ўқиган ва унга чинакам ҳақиқат бўлиб кўринган нарсалар орасида аллақандай ўхшашлик борлигини сезар эди. Бироқ отасининг заҳарханда қилиб, тантанали кулиши унинг юрагини тирнар ва отасининг юзларида кичкина қора илонлар сингари ўрма-лаб юрган ажинлар эса қиз кўнглида қўрқув уйғотар эди.

Унинг учун шу қадар содда, шу қадар равшан бўлиб кўринган нарсалардан отаси уни аллақандай бошқа томонга чалғитаётганини пайқади.

Любовь қўққисдан пайдо бўлган ўй ва орзусига бўйсуниб, бирдан чолдан сўраб қолди:

— Отажон! Отажон! Сизнингча, Тарас ким?

Маякин сесканиб тушди. Унинг қошлари жаҳл билан чимирилиб, ўткир кўзлари билан қизининг юзига тикилди, совуққина қилиб:

— Бу яна қандай гап бўлди?— деб сўради.

— Унинг тўғрисида гапириш мумкин эмасми?— деди Любовь уялиб, оҳистагина.

— Мен унинг тўғрисида гапиришни истамайман... Сенга ҳам маслаҳатим шу!..— деди чол, бармоғи билан қизига таҳдид қилиб ва хўмрайиб бошини эгди.

Бироқ, у ўғлим тўғрисида гапиришни истамайман, деб

Ўзини, аҳтимол, нотўғри тушунган бўлса керак, чунки бир минут чамаси жим тургандан кейин, хўмрайиб зарда билан сўз бошлади.

— Тараска ҳам чипқон... Сиз она сути оғзидан кетмаган шумтакаларга ҳаёт ажойиб нафасини пуркайди, сиз бўлсангиз, унинг ҳақиқий тоза ҳидини ажрата олмайсиз, бўлмаган ифлосликларни ичингизга ютасиз, шунинг учун ҳам миянгиз айнайди... Тараска... ҳозир у ўтгиздан ошди... У менинг учун ўлган!.. Шўртумшуқ чўчқавачча...

Любовь чолнинг сўзларини берилиб тингларкан:

— У нима қилган?— деб сўради.

— Буни ким билсин? Ҳозир ўзи ҳам нима бўлганини билмас... агар ақли кириб қолган бўлса... Лекин ақли кириб, доно бўлиб қолган бўлиши керак... чунки аҳмоқ одамнинг ўғли эмас-ку... роса азоб ҳам тортди... Уша нигилистларни эркалатиб юборишди!.. Уларни менга топширишса борми, мен уларга роса иш кўрсатардим... Одамсиз саҳроларга, чўлларга жўнатардим!.. Қани, хўш, донолар, мана шу ерда ўзингизга боп ҳаёт қуриб олингиз-чи! Қани, кўрайлик-чи! Уларга энг бақувват мужикларни бошлиқ қилиб қўярдим... Хўш, виждонли жаноблар, сизларни едирдилар, ичирдилар, ўқитдилар, қани, сизлар нимани ўргандингиз? Марҳамат қилиб қарзингизни узинг... Мен уларга қора чақани ҳам сарф қилмас эдим, лекин бутун жирларини сўриб олардим — бер дердим! Одамга бепарво бўлиш керак эмас, уни турмага тикиш озлик қилади! Сен қонунни буздингми, бунинг устига баринмисан? Яхшиси, сен менга ишлаб бер... Бир дона уруғдан бутун бошли бошоқ пайдо бўлади! Шундай экан, одамнинг бефойда — бекор ётиши яхши эмас!.. Ишнинг кўзини билган дурадгор ҳар бир пайраҳадан фойдаланади — одамдан ҳам ишда худди шундай фойдаланиш лозим. Ҳар қандай хаснинг ҳам ҳаётда ўз ўрни бор, одам хас-чўп эмас-ку... Эҳ! Кучнинг ақлсиз бўлгани ёмон, ақл бўлиб куч бўлмаса ҳам яхши эмас. Мана энди Фомка... Ким келяпти, қара-чи!

Любовь ўгирилиб, боғ йўлкасидан келаётган «Ермак» капитани Ефимни кўрди. Ефим ҳурмат билан картузини олиб, бошини эгиб келарди, унинг афти кечириб бўлмайдиган гуноҳ қилиб қўйгандек хомуш эди... Яков Тарасович уни таниди-да, хавотир бўлиб:

— Нима ҳодиса?— деб қичқирди.

Ефим стол ёнида тўхтаб, бошини эгиб таъзим қилди:

— Сизнинг олдингизга келдим!

— Менинг олдимга келганингни кўриб турибман...
Нима гап? Пароход қаерда?

— Пароход у ерда!— деб Ефим қўли билан аллақай-
си ёқни ишора қилиб кўрсатди-да, депсиниб қўйди.

Чол ғазаб билан ўкирди:

— Қаерда, жин ургур! Айт, нима бўлди?

Ефим кўкрагини тўлдириб чуқур нафас олди-да, оҳис-
та гап бошлади:

— Тўққизинчи номерли баржа мажақланди. Бир одам-
нинг умуртқаси синди, биттаси бутунлай йўқ бўлиб кет-
ди, балки, чўкиб кетган бўлса...

Маякин ғазаб билан капитанни кўздан кечираркан:

— Шундай дегин!— деди.— Менга қара, Ефимушка,
мен сенинг терингни шиламан...

— Мен эмас, ахир!— деди Ефим шошиб.

— Сен эмас!— деб бақирди чол ва вужуди титраб
кетди.— Бўлмаса ким?

— Хўжайиннинг ўзи...

— Фомка?! Сен-чи, сен нима қилдинг?

— Мен люкда ётувдим...

— А-а! Ётувдингми...

— Оёқ-қўлим боғланган...

— Нима?— деб чинқирди чол.

— Бир бошдан айтиб беришга рухсат этинг... Ўзлари
ичиб олган эди, «Йўқол бу ердан! Ўзим команда бера-
ман!» деб бақирди. Мен: «Йўқ, бўлмайди! Капитан мен-
ман!» дедим. У: «Бойланглар буни!» деди. Шундай қи-
либ, мени боғлаб люкка — матрослар олдига тушириб
қўйишди... Ўзлари ичиб олгани учун ҳазил қилмоқчи бўл-
ди... Рўпарамиздан «Черногорец» олтита бўш баржани
судраб келарди. Фома Игнатъич уларнинг йўлини тўсди...
Улар гудок чалишди... бир неча бор... тўғрисиани айтиш
керак, чалишди!

— Бе!

— Лекин эплай олмадилар... олдиндаги иккитаси тик-
касига бизнинг устимизга бостириб келди... Улар келиб
баржамизнинг бортига урилиши биланоқ, биз чилпарчин
бўлдик... Иккаласи ҳам мажақланди... Бизга ёмонроқ
бўлди...

Маякин стулдан турди ва қалтираган овоз билан аччиқ
кулди. Ефим эса хўрсиниб, қўлларини кериб гапирди.

— У кишининг феъли жуда ёмон экан... Хўшёрлигида
жимгина ўйланқираб юради-ю, бироқ пружиналарини ароқ

билан мойлаб олса борми, кўкка сапчийди... Шундай пайтларда на ўзини эплайди ва на ишни, ўзига ўзи ғирт душман бўлиб олади, кечирасиз! Кетмоқчиман, Яков Тарасович! Мен хўжайинга ўрганиб қолганман, хўжайинсиз туролмайман...

— Товушингни ўчир!— деди Маякин дўқ қилиб.— Фома қаерда?

— Ўша ерда... Шу воқеадан кейин дарҳол ўзига келиб, ўша заҳотиёқ ишчиларга одам юборди... Баржани чиқармоқчилар... балки, алақачон бошлагандирлар ҳам...

— Бир ўзими?— деб сўради Маякин бошини эгиб.

Ефим кўз қири билан Любовга қараб қўйиб, оҳистагина жавоб берди:

— Унақа... эмас... ёнларида... қорачадан келган... ойимча бор... Афтидан ўша хотиннинг эс-ҳуши жойидамасга ўхшайди...— деди Ефим энтикиб.— Ашула айтгани айтган... жуда чиройли айтади... Маст қилиб қўяди кишини!..

— Мен сендан уни сўраётганим йўқ!— деб бақирди Маякин зарда билан. Унинг юзидаги ажинлари алам билан бурушди. Любовга отаси шу тобда йиғлаб юборадигандай туюлди.

— Ўзингизни босинг, отажон!— деб мулойимгина илтимос қилди қиз.— Унчалик катта зарар бўлмагандир...

Яков Тарасович овозини жаранглатиб ўшқирди:

— Зарари катта эмас дейсанми? Сен аҳмоқ нимани тушунасан! Майли эди баржанинг ўзи мажақланган бўлса. Тентак! Одам мажақланди, одам! Уқтингми! У менга керакли одам эди, жин ургур, анқовлар!

Чол ғазаб билан бошини силтаб қўйди-да, тез-тез қадам ташлаб, боғ йўлкаси билан юриб уйига кириб кетди...

...Фома бу вақтда тўрт юз чақирим нарида, Волга бўйидаги бир қишлоқда эди. У ҳозиргина уйқудан уйғониб, уй ўртасидаги янги похол устида ётар, деразадан сур ранг увадага ўхшаш булутлар қопланган осмонга хўмрайиб қарар эди.

Фома ичкиликдан оғирлашган бошини қимирлатмай ётаркан, гўё унинг кўксиди ҳам сокин булутлар сузиб юргандек, улардан эсанг рутубат юрагини қисаётгандай бўларди. Кўкдаги булутларнинг сузишида алақандай ҳолсизлик ва ҳадиксираш бор эди... Фома ўзида ҳам худди ана шундай бир ҳолни сизди... У ўйламасданоқ, сўнги

ойларда бошидан кечирган ҳодисаларни бир-бир эслади.

Назарида гўё қайноқ лойқа оқимга тушиб кетганга ва кўкдаги мана шу булутларга ўхшаган қоп-қора тўлқинлар уни қамраб олиб аллақачларга оқизиб кетаётганга ўхшарди. Фома ўзини чулғаб олган зулмат ва олаговур ичида у билан бирга, ҳар куни янги-янги, лекин ҳаммаси ҳам бир хилда аянчли, жирканч, аллақандай одамлар ҳам оқиб бораётганини аранг кўрарди. Ўша бадмаст, тўполончи, очкўз одамлар унинг атрофида айланишар, унинг пулига айш-ишрат қилишар, уни сўкишар, бир-бирлари билан муштлашар, бир-бирларига ўшқиришар ва ҳатто баъзан йиғлашар эди ҳам. Фома уларни урарди. У аллакимнинг юзига туширганини, аллакимнинг сюртугини ечиб олиб сувга ташлаганини ва аллаким, бақаникига ўхшаган жирканч, ҳўл, муздек лаблари билан унинг қўллари унни ўпганини эслади... У Фоманинг қўлини ўпаркан, йиғлаб туриб, мени ўлдириб қўйманг, деб унга ёлворганди... Фоманинг хотиридан аллақандай башаралар липиллаб ўтди, овозлар, сўзлар жаранглади... Сарик шоҳидак кўкрагигача очиқ кофта кийган хотин йиғламсираган овоз билан ўкириб куйларди:

Давр келганда ўйнаб қолайлик,
Биздан кейин нима бўлса бўлар!..

...Мана шу одамларнинг ҳаммаси ҳам Фома сингари, ўша қора тўлқин қаърига тушиб қолиб, гўё бир хасдек оқиб борардилар. Улар ҳам шу қутурган даҳшатли тўлқин ўзларини қаёққа олиб кетаётганини кўриш учун олға қарашга қўрқсалар керак. Улар шу қўрқувларини ароқ билан бостириш учун уринишар, ўкиришар, аллақандай бемаъни ишлар қилишар, жиннилик қилиб шовқин-сурон кўтаришар, бироқ ҳеч қачон хурсанд бўлишмас эди. Фома ҳам шуларнинг ҳаммасини қилиб кўрди. Назарида бу ишларни ҳаётнинг қоронғи босқичидан тезроқ ўтиб олиш учунгина қилаётгандек туюларди.

Тўс-тўполон, айш-ишратлар ичида, шўхлик ҳирсларига ниҳоятда берилиб эсанкираган ва ўзларини унутиш учун телбалик даражасига етган одамлар орасида ёлғиз Сашагина ўзини доим тинч ва сипо тутар эди. У маст бўлгунча ичмас, одамлар билан доим амирона ва шаҳдам сўзлашар, унинг ҳар бир ҳаракати ўзига бўлган ишончидан далолат бериб турар, гўё бу оқим уни қамраб ололмаган-

дек, аксинча, ўзи шу қутурган оқимни бошқараётгандек туюлар эди. Фоманинг назарида у ўз атрофидаги одамлар орасида энг ақллиси ҳам, тўс-тўполон ва кайф-сафога энг ўчи ҳам шу эди; у ҳаммага буйруқ қилар, ҳар доим бирон янги нарса ўйлаб топар ва ҳамма билан бир меъёрда: ўзининг дугоналари ва Фоманинг ўзи билан ҳам қандай сўзлашса, извошчи билан ҳам, хизматкор билан ҳам, матрос билан ҳам худди ўшандай сўзлашар эди. Саша Пелагеяга қараганда чиройлироқ ва ёшроқ бўлса ҳам, унинг нозкарашмалари унсиз, совуқроқ эди... Фома Саша тўғрисида бу аёл юрагининг энг чуқур ерида аллақандай қўрқинчли бир нарсани ҳаммадан яшириб юрса керак ва ҳеч қачон, ҳеч кимни севмаса, ўз сирини ҳеч кимга очмаса керак, деб ўйларди. Сашадаги бу сир, бу махфий хислат Фомани ўзига жалб этар, унда қўрқув аралаш қизиқиш пайдо қилар, унинг кўзларидай қоп-қора, доим хотиржам муздек кўнгли эса, уни безовта қилиб ўзига тортарди.

Бир куни Фома унга:

— Биз сен билан пулни роса исроф қилдик-да,— деди.

Саша унга қараб қўйиб:

— Асраб нима қилардинг?— деб сўради.

Унинг шундай содда мулоҳаза қилишидан ҳайрон бўлган Фома: «Ростдан ҳам асраб нима қилардим?» деб ўйлади.

— Сен ўзинг кимсан?— деб сўради Фома яна бир сафар.

— Наҳотки менинг исминни унутган бўлсанг?

— Нега унтай!..

— Бўлмаса нега сўрайсан?

— Мен сенинг таг-тугингни сўраяпман...

— А! Мен ярославликман. Угличдан, мешчанка... Арфистка... Хўш, менинг кимлигимни билсанг, мен сенга ширинроқ бўламанми?

— Шу билан мени билди, деб ўйлайсанми?— деб сўради Фома кулимсираб.

— Ҳали бу сенга озлик қиладими? Мен ортиқ ҳеч нарса демаяман... Нима ҳожат?.. Ҳаммамиз ердан пайдо бўлганмиз — одамлар ҳам, ҳайвонлар ҳам... Бу гаплар ҳаммаси беҳуда... Яхшиси, бугунги кунни қандоқ ўтказишни ўйлайлик.

Шу куни улар оркестр олиб пароходда сайр қилдилар, шампанское ичдилар, маст-аласт бўлдилар. Саша аллақандай ёқимли, ниҳоятда ажойиб, мунгли бир қўшиқ айт-

ди. Фома эса, кўнгли бузилиб, худди гўдакдек йиглади. Кейин у Саша билан «русская» рақсига ўйин тушди, чарчади, ўзини сувга отди, чўкиб кетишига оз қолди.

Ҳозир шуларни ва бошқа кўпгина нарсаларни ўйлаб, Фома ўздан хижил ва Сашадан хафа бўлди. У Сашанинг чиройли қоматини назаридан ўтказиб, унинг тинчгина нафас олиб ётганини эшитди ва бу хотинни яхши кўрмаганини ва бу хотин унга керакмаслигини пайқади. Унинг ғовлаган миясида аста-секин аллақандай оғир, хира ўйлар пайдо бўла бошлади. Унинг сўнгги вақтларда кечирганларининг барчаси гўё оғир ва чигал калава ип сингари кўкрагида туриб қолгану, ҳозир шу калава унинг кўксига айланиб юриб, аста-секин ёзилиб, ингичка сур ранг иплар уни чирмаб олаётгандек бўларди.

«Менга ўзи нима бўляпти?— деб ўйлади Фома.— Мен ўзим кимман?»

Бу савол уни ҳайратда қолдирди ва шунинг устида тўхталиб: «Мен нега бошқаларга ўхшаб хотиржам ва дадил яшолмайман?» деган саволга жавоб топишга тиришди. Шу фикрдан баттарроқ уялиб кетди, у похол устида анчагача тўлғаниб ётгач, кейин зарда қилиб тирсаги билан Сашани туртди.

— Секинроқ!..— деди Саша уйқусираб.

— Оббо, баринялигингни қара-ю!— деб гудранди Фома.

— Нима?

— Ҳеч нима...

Саша унга орқасини ўгириб, мазза қилиб эснаб олгач, эринчоқлик билан сўзлай бошлади:

— Тушимда гўё яна арфистка бўлиб қолганмишман. Якка ўзим ашула айтяпману, рўпарамда катта бир ифлос ит тишларини иржайтиб, ашулани тугатишимни кутиб турганмиш... Мен ундан қўрқармишман... Ашулани тугатишим биланоқ, мени еб қўйишини сезиб турганмишман... Шунинг учун тинмай ашулани айтармишман... Шунда бирдан овозим гиппа бўғилиб қолганмиш... Ниҳоятда қўрқибман! Ит эса тишларини ғижирлатармиш... Нима бўларкин бу?

Фома унинг сўзини бўлиб:

— Кўп валдирама!— деди хўмрайиб.— Сен менга айт: менинг тўғримда нималарни биласан?

— Шуни биламанки, ҳозир сен уйғондинг!— деди Саша унга ўгирилмай.

— Тўғри, мен уйғондим,— деди Фома ўйчан ва қўлларини бошининг остига қўйиб сўзини давом эттирди.— Шунинг учун ҳам сендан мен қандай одамман, деб сўраяпман-да?

— Кайфинг бор,— деб жавоб берди Саша эснаб.

— Александра!— дея қичқирди Фома ёлвориб.— Ҳазиллашма! Тўғрисини айт, менинг ҳақимда нималар ўйлайсан?

— Ҳеч нарсани ўйламайман!— деб жавоб берди Саша қуруққина қилиб.

Фома оғир нафас олгач, жимиб қолди. Саша ҳам бир лаҳзагина жим ётгач, ўз одатича бепарво овоз билан сўз бошлади:

— Уни қаранглари! Нега энди мен аллакимлар тўғри-сида ўйлар эканман? Ўз ҳақимда ўйлашга ҳам вақтим йўғу... Эҳтимол, истамасман...

Фома қўполина кулиб:

— Кошки мен ҳам истамасам!..— деб қўйди.

Аёл бошини ёстиқдан кўтариб, Фоманинг юзига қараб қўйди-да, гапира-гапира яна ётди:

— Кўп донолик қилаверма... Менга қара, бундан сенга наф йўқ... Сенинг тўғрингда ҳеч нарса айтолмайман... Хўш, бошқалардан кўра сен яхшироқсан десам... бундан сенга нима фойда?

— Нега яхшироқ?— сўради Фома ўйланқираб.

— Шундай! Яхши ашула айтилса, йиғлайсан... бирон киши ёмонлик қилса, урасан... Хотинларга яхши муомала қиласан, уларни масхара қилмайсан... Хўш, иннайкейин, мардлик ҳам қила оласан...

Бу гаплардан Фома қаноатланмади.

— Гапни бошқа ёққа буриб кўнглингдагини айтмаяпсан!— деди у секингина.

— Сенга нима керак ўзи, билмай қолдим... Баржани чиқаришгандан кейин нима қиламиз?

— Нима қилайлик?— деб сўради Фома.

— Нижнийга борамизми ё Қозонга?

— Нима учун?

— Ўйнаб-кулиб айш қилиб келаемиз...

— Мен энди айш қилиб бўлдим...

Улар бир-бирларига қарамай, анчагача жим ётишди.

— Сенинг феълинг жуда оғир,— деди Саша ниҳоят.— Диққинафассан.

— Бундан кейин ҳеч ҳам ичкиликбозлик қилмайман!— деди Фома қатъий қилиб.

Саша пинагини бузмай:

— Ёлгон айтасан!— дея эътироз билдирди.

— Кўрасан! Сен нима деб ўйлайсан, шундай яшаш яхшими?

— Кўраман.

— Йўқ, сен айт, яхшими?

— Бўлмаса нима яхши?

Ғома унга қия қараб, жаҳл билан деди:

— Сўзларинг бирам қўлансаки!

Саша кулимсираб:

— Буниси ҳам ёқмади шекилли!— деб қўйди.

Ғома алам билан афтини буруштириб гапирди.

— Халқ! Яшайди... Лекин қандоқ? Қаёққадир ўрма-лайди... Суварак ҳам ўзининг қаёққа ва нима учун ўрма-лаб кетаётганини билади, сен-чи, сен? Қаёққа кетаётгани-нини биласанми?

Саша пинагини бузмай унинг сўзини бўлди:

— Шошма! Мен билан нима ишинг бор? Сен мендан истаганингни оляпсан, лекин менинг кўнглимга қўл сола кўрма!

Ғома нафратланиб:

— Кўнги!— дея чўзиб қўйди.— Қанақа кўнги!

Саша хонада юриб, сочилиб ётган кийим-бошларини йиғиштира бошлади. Ғома уни кузатиб ётди ва кўнги! ҳақидаги сўзларига Сашанинг жаҳли чиқмаганига хафа бўлди. Аксинча, унинг юзи ҳар вақтдагидек бепарво эди. Ғома уни инсоний бир қиёфада, жаҳли чиққан ёки хафа бўлган қиёфада кўргиси келарди.

— Кўнги!— дея қичқирди у ўз мақсадига эришмоқ учун.— Ахир кўнги! эгаси бўлган одам сенга ўхшаб яшайдими? Унда ўт ёнади... Номус, орият бўлади...

Шу вақт Саша скамейкада ўтириб пайпоқ киярди: Ғоманинг сўзларини эшитгач, бошини кўтарди-да, унга ўқрайиб қаради.

— Нега ўқраясан?— деди Ғома.

— Нега бундай дейсан?— деб жавоб берди Саша ундан кўзини узмай.

Унинг саволида алланечук дўқ бор эди. Ғома ундан чўчиб, бир оз попуги пасайиб:

— Нега демас эканман?— деди.

— Эҳ, сен!— дея хўрсинди Саша ва яна кийина бошлади.

— Менга нима қипти?— сўради Ғома.

— Шундай... Сен гўё иккита отадан бўлганга ўхшайсан... Биласанми, мен одамларда нималарни пайқадим?

— Хўш?

— Ўзи учун ўзи жавоб беролмаган одам ўзидан қўрқади, демак, ундай одам икки пулга арзимайди!

— Сен буни менинг тўғримда айтяпсанми?— деб сўради Фома бир оз жим тургач.

Саша кенг пушти халатни елкасига ташлаб, уй ўртасида тик турганича, оёғи остида ётган Фомага қараб, паст ва бўғиқ овоз билан:

— Менинг кўнглим тўғрисида гапиришга ҳақинг йўқ...— деди.— Кўнглим билан сенинг ишинг бўлмасин... Мен гапирсам мумкин! Агар истасам, сизларга шунақа гапларни айтар эдимки, эҳ! Сизларнинг тўғрингизда... ҳар бири болгадек сўзларим бор! Агар шулар билан бошингизга туширсам борми... жинни бўлиб қолардингиз... Бироқ сизларни сўз билан даволаб бўлмайди... Сизларни, рўза ҳафтаси — душанба куни, товаларни қатронлаш учун қандай куйдирилса, худди шундай ўтда куйдириш керак...

У қўлларини кўтариб, сочларини тезда ёзаркан, қопқора сочлари тола-тола бўлиб елкаларига ёйилди, шунда у мағрур бошини бир силтаб қўйди-да, нафратомуз деди:

— Сен менинг бузуқлигимга қарама! Ипак кийган одамлардан кўра, балчиққа қорилган одамлар орасида ҳам покизалари бўлади... Сиз айғирлар ҳақида мен қандай фикрда эканимни, сизларга нисбатан юрагимда нақадар ғазаб борлигини билсанг эди! Камоли ғазабноклигимдан индамайман... чунки, агар гапириб қўйсам, юрагим бўшаб қолиб... кейин нима билан яшайман деб қўрқаман...

Энди у яна Фомага ёқиб қолди. Унинг сўзларида Фоманинг кайфиятига яқинроқ алланарса бордек эди. Фома кулимсираб, очиқ чеҳра билан хурсанд бўлиб:

— Мен ҳам юрагимда алланарса кучайиб бораётганини сезяпман... Эҳ, вақти келар, мен ҳам ўз сўзимни айтарман...— деди.

Саша парво қилмай:

— Кимга қарши?— деб сўради.

Фома ўрнидан ирғиб тураркан:

— Ҳаммага қарши!— деб қичқирди.— Сохталикка қарши! Мен сўрайманки...

— Сўра-чи, самовар тайёрмикин?— дея буйруқ қилди Саша, бепарволик билан.

Фома унга қараб қўйди-да, ғазаб билан бақирди:

— Йўқол, шайтон! Узинг сўра...

— Нима деб акиллаяпсан!

Саша уйдан чиқиб кетди...

...Дарё устида шамол шиддат билан учиб юрар, сур ранг тўлқинлар қоплаб олган дарё эса, ғазабидан кўпикланиб, шалолаб, шамолга қарши жон-жаҳди билан ташланар эди. Қирғоқ бўйларидаги толларнинг шохлари шамол зарбига чидай олмай, қалтираб-қалтираб ерга эгилардилар. Ҳавода ҳуштак, улиш ва ўнларча одамларнинг кўксидан отилиб чиққан, дўриллаган, йўғон овозлар янграр эди:

— Ҳа, ол! Ҳа, бўл!

Тик соҳил бўйида иккита бўш баржа лангарда турар, уларнинг осмонга чўзилган баланд мачталари ҳавода кўз илғамас нақшлар чизиб, ваҳима билан у ёқдан бу ёққа ларзанглар эди. Баржаларнинг палубаларида йўғон-йўғон ходалар қалашиб ётар, ҳамма ерда унгурлар осилиб турар, занжирлар ва сим арқонлар ҳавода чайқалар, занжир ҳалқалари оҳистагина шиқирлар эди... Кўк ва қизил кўйлак кийган бир гала мужиклар оёқларини тап-туп босиб, палубада йўғон тўсинни судраб, бор кучлари билан:

— Ҳа, ол! Ҳа, бўл!— деб ўкиришар эди.

Гўё ёғочларга кўк ва қизил нарсалар ёпишгандай эди: шамол одамларнинг кўйлак-иштонларини шишириб, уларни гоҳ букри, гоҳо пуфакка ўхшатиб, юмалоқ қилиб, ғалати бир шаклда кўрсатарди. Ёғочларнинг устидаги ва палубалардаги одамлар ниманидир боғлашар, кесишар, арралашар, миҳ қоқишар, ҳамма ерда енги билагигача шимарилган забардаст қўллар липиллаб кўринар эди. Шамол эса дарё устида ҳар хил овозларни учириб юрар: арра ичиқоралик билан қувониб, энтикиб ёғоч кесар, болта зарбидан жароҳатланган тўсинлар инқиллар, зарб остида ёрилган тахталар қарсиллаб нола қилар, рандалар заҳархандалик билан қиртиллар эди. Занжирларнинг шарақлаши ва чиғирларнинг инграб гижирлаши тўлқинларнинг шовиллашига қўшилиб кетар, шамол гувиллаб, ули тортиб, осмондаги қора булутларни қувиб юрар эди.

— Қани, йигитлар, қани, ҳа!

— Қани, йигитлар, яна бир марта, ҳа!— дея кимдир ингичка овоз билан илтимос қиларди.

Калта драп пиджак ва қўнжи узун этик кийган, басавлат гавдали, чиройли Фома, мачтага суяниб, қалтираган қўли билан соқолини чимдилаб, ишлаётганларга ҳавас билан қараб турарди. Атрофидаги шов-шув унда ҳам қичқириш, мужиклар билан бирга ишлаш, дарахт кесиш, оғир юкларни кўтариш, буйруқ қилиш — хуллас, ҳаммани ўзига қаратиш, ҳаммага ўз кучини, чаққонлигини, жонсараклигини кўрсатиш орзусини туғдирар эди. Лекин у ўзини босиб индамай, қимир этмай турар: уялар эди. Бу ерда у ҳаммага хўжайин, агар хўжайин ишга тутинса, унинг ўз хоҳиши билан ишлаётганига ҳеч ким ишонмаслигини, аксинча, ўрнак кўрсатиш, уларни ишга қизиқтириш учунгина ишляпти, деб ўйлашлари мумкинлигини тушурарди.

Жингалак сариқ сочли, кўйлагининг ёқаси очиқ бир йигит гоҳ қўлида болта билан, гоҳ елкасида тахта билан бир неча бор Фоманинг ёнидан ўтди. У худди шўх такадай ирғишлаб, атрофини қувноқ кулги-қаҳқаҳага тўлдириб, ҳазилмутойиба гап отиб, гоҳ қаттиқ сўкиниб, ёғоч ва пайраҳа босиб кетган палубада пилдираб чопиб юраркан, гоҳ унга, гоҳ бунга ёрдамлашиб, чарчамай-толмай ишлар эди. Фома ундан кўзини узмай қараб турди ва унга нисбатан кўнглида ҳасад уйғонганини сезди.

«Бахтли бўлса керак...» деб ўйлади Фома. Бу фикр унда йигитни тийиб қўйиш ва уни хижолат қилиш истагини туғдирди. Атрофдаги ҳамма одам шошилиш иш билан банд эди: чўкиб кетган баржани сув остидан чиқариш учун ҳамжиҳат бўлиб эпчиллик билан ғалтак қурар, тўсинларни мустаҳкамлар эдилар, уларнинг ҳаммаси ғайратга минган, қувноқ эди. У эса қўлидан ҳеч иш келмаслигини ва мана шу катта ишга фойдаси тегмаслигини пайқаб, нима қилишини билмай бир четда турарди. У ўзини шу кишилар орасида ортиқча эканини сезиб, ниҳоятда алам қилиб кетди ва шу одамларга қараган сайин алами кучайиб борди. Бу ишлар ҳаммаси мен учун қилиняпти-ю, бироқ менинг бу ишда ҳеч аҳамиятим йўқ, деган ўй уни санчиб олди.

«Ахир менинг ўрним қаерда?— деб ўйлади, у хафал бўлиб.— Менинг ишим қайси?...»

Чўққи соқолига оқ тушган, рангпар юзи бурушган, қисик кўз, паканагина пудратчи унинг ёнига келиб, сўзларини дона-дона қилиб, оҳистагина деди:

— Ҳаммасини тайёр қилдик, Фома Игнатъич, энди ҳаммаси жойида... Фотиҳа берсангиз, бошласак!

Ғома мужикнинг қисик кўзларининг ўткир назаридан юзини четга олиб, қисқагина қилиб:

— Бошла!..— деди.

Пудратчи шошмасдан бурмали камзулининг тугмаларини қадаб, қақдини ростлаб олгач:

— Худога минг қатла шукур!— деди, кейин оқиста бошини буриб, баржадаги чигирларни кўздан кечиргач, баланд овоз билан:

— Жой-жойларингга, йигитлар!— деб бақирди.

Мужиклар дарҳол тўда-тўда бўлиб, баржа лабидаги чархлар, чигирлар ёнига тўпландилар ва бирдан ҳамма жимиб қолди. Баъзилари эпчиллик билан ёғочлар устига чиқиб олиб, арқонни ушлаб, ўша ердан қараб туришар эди.

— Ҳушёр бўлинглар, йигитлар!— пудратчининг ўткир ва вазмин товуши жаранглади.— Ҳаммаси тахтми? Аёлни тўлғоқ тутиб қолса, кўйлак тикишга фурсат қолмайди... Қани, бир ибодат қилиб олайлик!

Пудратчи картузини палубага иргитиб ташлаб, юзини осмонга кўтарди-да, астойдил чўқина бошлади. Мужиклар ҳам бошларини булутларга томон кўтариб, қўлларини кенг ёйиб чўқинишга киришдилар. Баъзилари овозини чиқариб дуо ўқирди: бўғиқ, босинқи, говир-ғувур товушлар тўлқинларнинг шов-шувига аралашиб кетди:

— Узинг мадад бер, худойим!.. Биби Марям... Авлиё Никола...

Ғома бу нидоларни эшитди ва булар унинг кўнглига оғир тошдай ботди. Ҳамма бошланг, у эса картузини ечишни ҳам унутган эди, пудратчи ибодат қилиб бўлгач, салмоқ билан унга насиҳат қилди:

— Сиз ҳам ибодат қилсангиз бўларди...

— Ўз ишингни бил, менга ўргатма!— деб жавоб берди Ғома жаҳл билан қараб. Иш қизиган сайин ўз кучларига ниҳоятда ишонган ва сув остидан унинг неча ўн минг пуд келадиган нарсасини чиқаришга шайланган одамлар орасида ўзининг ортиқча эканини кўриш Ғома учун жуда оғир ва қийин эди. Уларнинг муваффақиятсизликка учрашини, уларнинг ўз олдида қизаришларини истарди, унинг миясидан:

«Балки занжирлар узилиб кетар...» деган ёвуз ўй лип этиб ўтди.

— Ҳой, қулоқ солинглар!— деб қичқирди пудратчи. Кейин бирдан қўлларини силтаб, ингичка овоз билан чийиллаб юборди:

— Ҳа, кўгар!

Ишчилар унинг овозига қўшилиб, ҳаяжон билан, зўр бериб баравар бақирди:

— Ҳа, қўзғалди, чиқяпти...

Чиғирлар чийллаб ғижирлар, бирданига учларидаги оғирлик тазйиқи остида занжирлар шарақлаб, чиғир қулоғига кўкракларни билан ёпирилиб олган ишчилар палубада оғир-оғир қадам ташлаб, хириллар эдилар. Баржалар орасидаги тўлқинлар қўлларига тушган ўлжани одамларга қайтариб беришни истамагандек, шалоплаб чайқаларди. Фоманинг атрофида — ҳамма ерда арқонлар билан занжирлар титраб, таранг бўлиб тортилар, улар катта кўкиш чувалчангдай бўлиб, Фоманинг оёғи ёнидан палуба бўйлаб аллақаяққа кетар, ҳалқа-ҳалқа бўлиб юқорига кўтарилар, у ердан шарақлаб пастга тушар, бироқ ишчиларнинг қулоқларни қар қилувчи ҳайқириқлари ҳамма товушни босиб кетар эди.

Улар дабдаба билан бараварига:

— Кўчди! Қани, ҳа... Қани, ҳа... — деб қичқиришарди. Пудратчининг чийиллаган овози, мана шу йўғон овозлар тўлқинига худди нонга санчилган пичоқдай санчилиб, уни кесиб ўтарди:

— Йи-гит-лар! Бараварига...

Фомани аллақандай ҳаяжон чулғаб олди, унда: ишчиларнинг ҳаяжон билан дарё каби кенг ва қудратли ўкиришларига, занжирларнинг одамнинг ғашига тегадиган шарақ-шуруғи ва ғижир-ғижирига, тўлқинларнинг қутуриб шалоплашига қўшилиб кетиш орзуси туғилди. Бу орзу шу қадар кучли эдики, унинг юзларида тер пайдо бўлди ва у бирданига мачта ёнидан қўзғалиб, катта-катта қадамлар билан ранги ўчган ҳолда чиғир ёнига ташланди.

У ваҳшиёна бир овоз билан:

— Қани, ҳа!.. Ол-дик! — деб қичқирди. Кейин у чиғир қулоғи ёнига чопиб борди-да, унга кўкси билан ёпишди ва кўкрагининг оғриганини ҳам сезмасдан, оёқларини зўр бериб палубага тираб, ўкириб, чиғирни айлантира бошлади. Унинг кўкрагига аллақандай қайноқ нарса қуйилиб, чиғир айлантеришга сарф бўлган кучини тўлдирар эди. Унинг юрагида ниҳоятда кучли қувонч тўлқинланди ва бу қувонч ҳаяжонли ҳайқириқ бўлиб ташқарига отилиб чиқди. Фоманинг назарида бутун оғирликни ўз зиммасига олгандай, чиғирни бир ўзи, биргина ўзининг кучи билан айлантираётгандай ва борган сари кучи ҳам кўпайиб бора-

ётгандай туюлди. У букилиб, бошини энгаштириб, уни орқага итариб ташлаётган оғирликка қарши худди ҳўкиздай босиб борар ва албатта уни енгар эди. Фомани олға босган сари унинг ҳаяжони ортар, сарф қилган кучи ўрнини шу ондаёқ гурур ҳисси босар эди. Унинг боши айланар, кўзларини қон босарди. У ҳеч нарсени кўрмас ва фақат қаршисида турган кучнинг унга бўйсунмаётганини, уни енгаётганини, йўлини тўсиб турган жуда катта бир нарсени ҳозир у ўз кучи билан ағдариб ташлашини, ағдариб ташлаб, уни енггандан сўнг кўнгли тўла қувонч билан енгил ва эркин нафас олишини сезарди. У умрида биринчи марта кўнглини кўтарган мана шундай шифобахш туйғуни бошдан кечирди ва уни очкўзлик билан шароб сингари симириб, маст бўлди-да, қувончини ошкор билдириб, ишчиларга қўшилиб, бақириб-чақирди:

— Кўчди, тағидан кўчди, ҳа!..

— Тўх-та! Боғла! Тўхтанглар, йигитлар!..

Чиғир қулоғи Фомани кўкрагидан орқага итариб ташлади.

— Ишнинг муваффақиятли битиши билан қутлайман, Фомани Игнатъич!— деб табриклади уни лудратчи, унинг юзидаги ажинлари қувонч билан порлаб кетди.— Худого шукур! Ҳа, чарчадингизми?

Фоманинг юзига муздек шамол келиб урилди. Унинг атрофида шодиёна шов-шувлар эшитиларди: юзларини тер босган қувноқ мужиклар, бир-бирлари билан беозор сўкишишиб, илжайишиб, Фоманинг ёнига келиб, уни ўраб олишди. У эса хижолат чекиб куларди, унинг ҳаяжони ҳали босилганича йўқ ва шунинг учун ҳам у нима бўлганини ва атрофдаги бу одамларнинг нима учун бу қадар шод ва мамнун эканини тушунолмаётган турар эди.

— Юз етмиш минг пудни, худди полиздан шолғомни суғургандек чиқариб олдик-а!

Фомани арқон уюми устида туриб, ишчиларга тепадан қараркан, икки баржа ўртасидан қалқиб чиққан ва занжирлар билан чирмалган қоп-қора силлиқ учинчи баржани кўрди. Баржа гўё аллақандай даҳшатли касалдан шишгандай, ҳамма ери эзилган, шумшайган аҳволда ўзининг икки дугонасига суяниб сув устида турарди. Синган мачтасининг ярми ўртада қаққайиб қолганди: палуба устидан қонга ўхшаш қил-қизил сув сизиб оқарди. Палубанинг ҳамма ерида темир-терсаклар, ҳўл ёғоч парчалари уюлиб ётар эди.

Фома бу беўхшов қўпол нарсани кўргач, нима дейи-
шини билмай:

— Чиқардик, а?— деб сўради ва шу ондаёқ, мана шу
ифлос, мажақланган, майиб баржани сувдан чиқариш учун
ўзининг шу қадар жон куйдирганини ва шу қадар қувон-
ганини ўйлаб хафа бўлди...

Фома чучмалроқ қилиб:

— Бу ёғи нима бўлди...— деб қўйди пудратчига.

Пудратчи уни юпатмоқчи бўлиб:

— Ҳечқиси йўқ! Тезроқ бўшатиш керак, йигирма чоғ-
лиқ дурадгорни ишга солинса, улар баржани дарров асли-
га келтиришади!— деди.

Сариқ сочли йигит Фоманинг башарасига қараб, оғ-
зини катта очиб, қувонч билан куларкан:

— Ароқ қуйиб берасизми?— деб сўради.

Пудратчи унга зарда қилиб:

— Улгурасан ҳали! Кўряпсанми, хўжайин чарчаган...—
деди.

Шу чоқ мужиклар гапга киришди:

— Чарчамай-чи!

— Осон ишмиди!

— Урганмагандан кейин, албатта, чарчайсан киши...

— Кўникмасанг шовла ейиш ҳам қийин...

— Чарчаганим йўқ...— деди Фома хўмрайиб, борган
сари уни ўраб олаётган мужикларнинг ҳурмат билан айт-
ган сўзлари яна эшитила бошлади.

— Ишни яхши кўрган одамга иш ҳамма вақт кўнгилли...

— Бир ўйиндек гап...

— Худди хотин киши билан ўйнашгандек...

Лекин сариқ сочли йигит ҳамон ўз фикрида қаттиқ
турди:

— Жаноблари! Бир челақкина берсангиз, хўпми?—
кулиб қўйди у энтиқиб.

Фома рўпарасида турган соқолли юзларга қараб, улар-
га биронта аччиқ гап қилмоқчи бўлди. Бироқ унинг боши-
да ҳамма нарса чувалашиб кетганидан у ҳеч нарса ўй-
лаб тополмади ва андиша қилиб ўтирмай, жаҳл билан
деди:

— Сизларга ичкилик бўлса бас! Сизларга қанақа иш
бўлса ҳам барибир! Ахир, сизлар, нега, нима учун, деб
ўйлаб кўрганмисизлар?.. Эҳ сизлар! Тушуниш керак!..

Фомани ўраб олган одамларнинг юзларида таажжуб
аломати пайдо бўлди: кўк, қизил кийинган серсоқол му-

жиклар хўрсина, қашина, депсина бошладилар. Баъзилари Фомага ноумид қараб, тескари ўгирилиб олди.

— Шун-доқ!— деди пудратчи хўрсиниб,— бу гапнинг зарари йўқ! Яъни ўйлаб олиш яхши! Бу доно одамнинг... гапи!

Сариқ сочли йигит бошини силтаб:

— Наҳотки тушуниш бизнинг ишимиз бўлса!— деб қўйди. Унинг Фома билан сўзлашгиси ҳам келмай қолди, у, Фома ароққа пул беришни истамаяпти, деб ўйлаб бир оз хафа бўлди.

Фома йигитнинг унга ён берганидан хурсанд бўлиб, мужикларнинг масхараомуз, газабли қарашларини пайқамасдан, насиҳат қилиб гапирди.

— Шуна-қа! Тушунган одам... абадий иш қилиш кераклигини пайқайди!

Пудратчи мужикларга кўз югуртиргач:

— Демак, худо йўлида!— деб тушунтирди ва одоб билан хўрсиниб қўшиб қўйди,— бу ҳақ гап, эҳ, бу жуда ҳақ!

Фома эса, бу одамлар менга бутунлай бошқача назар билан қараши керак, деган хаёлда уларга қандайдир салмоқли ва маъноли сўзлар айтмоқчи бўлар, сариқ сочли йигитдан бошқа ҳамманинг жим туриши ва унга душман назари билан ер остидан хўмрайиб хунук тикилиши мутлақо ёқмасди.

У қошларини учуриб туриб:

— Шундай иш қилиш керакки, одамлар минг йилдан кейин ҳам, буни Богородский мужиклари ишлаган дейишсин... Ҳа!..— деб қўйди.

Сариқ сочли йигит Фомага таажжуб билан қараб:

— Ё Волгани ичиб тамомлайликми?— деб сўради. Кейин, пиқ этиб кулиб юборди-да, бошини чайқаб:— Буни қилолмаймиз, ҳаммамиз ёрилиб ўламиз!..— деди.

Фома унинг сўзларидан хижолат тортиб, атрофига кўз югуртирди: мужиклар менсимагандай қовоқларини солиб, илжайиб туришарди. Бу илжайишлар унга игнадай санчилди.

Шу дамгача индамай турган, аллақандай кул ранг соқолли, жиддий бир мужик Фомага яқинлашиб, бирдан тилга кирди ва салмоқ билан гапира бошлади:

— Агар биз Волганинг бир томчисини ҳам қолдирмай ичиб, устидан бостирмасига мана бу тоғни ютиб юборганимизда ҳам барибир унутилади, жаноблари. Ҳаммаси

унутилади, умр деган нарса узун-да... Баландпарвоз улуғ ишларни қилиш бизга насиб бўлмаган...

У шундай деди-ю, оёғи остига тупуриб, пинагини бузмай Фоманинг олдидан нари кетиб, худди ёғочга қоқилган понадай, одамлар орасига кириб кетди. Унинг сўзлари Фомани ер билан яксон қилди; мужиклар уни аҳмоқ қилиб қулиб турганларини сизди. Уларнинг олдида ўзининг хўжайинлик обрўйини сақлаб қолиш ва чарчаган мужикларнинг эътиборини яна ўзига қаратиш учун зўр бериб чираниб, ёноқларини ғалати қилиб шишириб, таъсирли овоз билан:

— Уч челақ ароққа пул бераман!— деб гўлдиради.

Калта гап доим маъноли бўлади ва одамга кучли таъсир қилади. Мужиклар Фоманинг сахийлигига миннатдорлик билдириб, ҳаммаси бирдан гувиллаб, илжайиб, таъзим қилиб унга йўл бўшатиб бердилар.

Фома ўзида янгидан пайдо бўлаётган бу кўтаринки руҳ кўпга бормаслигини пайқаб:

— Мени қирғоққа ўтказиб қўйинглари-чи,— деди. Унинг юрагини аллақандай қурт кемирарди.

У уйга киргач, стол атрофида вино билан овқат тайёрлаб, ивирсиб юрган, чиройли қизил кўйлак кийиб олган Сашага қараб:

— Хуноб бўлиб кетдим, Александра! Ҳеч бўлмаса сен менга бирон нарса десанг бўларди... а?— деди.

Саша унга синчиклаб қаради ва унинг ёнидаги скамейкага ўтириб:

— Агар юрагинг сиқилса, демак, бирон нарса қилишни истайсан... нима керак сенга?— деди.

Фома ғамгин бошини чайқаб:

— Ўзим ҳам билмайман!— деб жавоб қилди.

— Ўйлаб кўр...

— Мен ўйлай билмайман...

Саша ундан нарироқ сурилиб, менсимайроқ ва оқистагина:

— Оббо, боласи тушмагур-э! Калланг оғирлик қияпти дейман...— деб қўйди.

Фома унинг гап оҳангини тушунмади, ҳаракатини пайқамасди: қўлларини скамейкага тираб, олға энгашиб полга қараб турди-да, бутун гавдаси билан тебраниб деди:

— Гоҳо ўйланиб-ўйланиб кетасан-да... ўйларинг худди қора мумдай юрагингга ёпишиб олади... Бирдан ер ёрилиб, ҳамма нарсанг ер остига кириб кетгандай ғойиб бўла-

ди... Шунда дилингни ертўладай қоронғилик босади... Жуда-жуда даҳшат... Гўё сен одам эмас тагсиз жарга ўхшайсан...

Саша унга кўз қири билан қараб қўйди-да, ўйга чўмиб, мулойимгина куйлай бошлади:

Эҳ, шамол эсар—денгиздан туман келар...

— Айш-ишрат қилишни истамайман... Ҳаммаси ҳам бир қора гўр: одамлар ҳам, айш-ишрат ҳам, вино ҳам... Борган сари раҳмсиз бўляпман, ҳаммасини калтаклагим келади... Одамлар менга ёқмайди... Нега яшайдилар, ҳеч тушуниб бўлмайди.

Саша рўпарасидаги деворга қараб туриб куйлади:

Ой, сенсиз ҳам жонимга тегди яшаш...

Фома эса ҳамон чайқалиб сўзларди:

— Лекин ҳамма яшаяпти, шовқин-сурон қияпти, фақат менгина анқайиб турибман... Ё мени онам шундай ҳиссиз қилиб туғувдимикин? Отахоним:— Онанг муздек совуқ хотин эди,— дейди... У доим алақайга интилиб турар экан... Одамлар олдига бориб: «Оғайнилар, ёрдам беринглар! Тоқатим тоқ бўлди!» дегим келади. Бундай ўгирилиб қарасам, айтадиган одам йўқ... Ҳаммаси ҳам муттаҳам!

Фома ниҳоятда шалоқ сўкинди-да, жим бўлиб қолди. Саша қўшиғини тўхтатиб, ундан яна нарироқ сурилиб ўтирди. Шамол қутуриб, дераза ойналарига чанг соларди. Печка устидаги тарашалар орасида сувараклар шитирларди. Ҳовлида эса, бузоқ мунгли овоз билан маърарди.

Саша Фомага масхараомуз кулиб қараб қўйди-да:

— Ана, яна битта шўрлик маъраяпти... Сен ўшанинг олдига чиқсанг бўларди; балки икковингиз чиқишиб қоларсиз...— деди-ю, кейин Фоманинг жингалак сочли бошига қўлини қўйиб, ҳазиломуз туртди.— Нега ижирғанасан? Айш-ишрат жонингга теккан бўлса иш билан шуғуллан,— деди.

Фома бошини чайқаб:

— Э, тавба, одамларга тушунтириб гапириш нақадар қийин-а... Жуда қийин!— деди-да, ғаши келиб бақирди:— Қанақа иш? Иш деганинг нимаси ўзи? У фақат номигагина иш-ку, агар бундай синчиклаб қарасанг, маъносиз гап у! Ишдан нима манфаат? Пулми? Усиз ҳам менда пул кўп.

Сени оёгингдан бошинггача пул билан кўмиб ўлдириш кўлимдан келади... Ўша иш деганинг найрангдан бошқа гап эмас... Савдогар корчалонларни кўриб юрибман, улар нималарни қилишмайди дейсан? Ўзларини ўзлари фош қилиб қўймаслик учун атайлаб иш атрофида гирдикапалак бўлишади. Бекинишади иблислар... Қани, шу югур-югурдан уларни ҳориж қилиб кўр-чи, нима бўларкин? Худди кўрларга ўхшаб бири унга, бири бунга бориб туртинади... ақлдан озиб, жинни бўлади! Сен, иши бор одам бахтли бўлади, деб ўйлайсанми? Йўқ, ёлгон айтасан! Бу ҳали ҳаммаси эмас!.. Дарё устида сузиб юриш учун оқади, дарахт фойда етказиш учун ўсади, ит уй қўриқлайди... Дунёдаги барча нарсаларни оқлаш учун важ топиш мумкин! Аммо одамлар, худди суваракларга ўхшайди, ер юзида бутунлай ортиқча... Ҳамма нарса одамлар учун экан, хўш, уларнинг ўзлари нима учун? Уларни нима билан оқлаш мумкин?

Ҷома хурсанд эди. Назарида, ўзи учун энг яхши одамларга қарши энг кучли, лекин бир нарса топгандай бўлди. У хохолаб кулиб юборди.

Саша унинг юзига синовчан назар ташлаб, ғамхўрлик билан:

— Бошинг оғрияптими? — деб сўради.

Ҷома эса тутақиб:

— Қалбим оғрияпти! — деб бақирди. — Камоли келишолмаганимдан оғрийди! Қалбимга жавоб бер, қандай яшаш керак? Нима учун яшаш керак? Менинг отахоним жуда ақлли одам. Ҳаётни ўз қўлинг билан қил, дейди. Аммо бошқалар эса ҳаёт силламинини қуритди, дейишади!

— Қулоқ сол! — деди Саша жиддий. — Менимча, сен ўйланишинг керак, вассалом!

— Нега? — деб сўради Ҷома елкаларини учириб.

— Сенга бўйинча керак.

— Майли! Сен билан тураман... Ахир, ҳаммангиз ҳам бир гўр эмасмисиз? Бир-бирингиздан қолишмайсиз... Сенгача, ўшанақалардан менда биттаси бор эди. Йўқ, у ўз ихтиёри билан... Мен унга ёқиб қолдим, у эса... яхши эди... Қисқаси, у ҳам худди сенга ўхшарди, лекин сен ундан ҳусилсан... Бироқ, менга бир бариня ёқиб қолди... Ҳақиқий бариня, дворянка! Одамлар уни, юради деб айтишди менга... Лекин унга етиша олмадим... Шундай... Ақлли, ўқи-мишли, гўзаллик ичида яшарди... Мен, гоҳо мана энди ҳақиқийсига эришдим, деб ўйлардим... бироқ, етишолмадим... Агар етишолганимда, балки иш бутунлай бошқача бўлиб

кетарди... Уша доим мени ўзига жалб қилиб турарди... Мана, энди бўлса уни унутиш учун ичганим-ичган... Бу яхши эмас... Эҳ, одамзод! Ростини айтганда, сендан қабиҳ нарса йўқ...

Ғома ўйланиб, жим бўлиб қолди. Саша эса скамейкадан турди-да, лабини тишлаб, хонада у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Кейин Ғоманинг рўпарасига келиб тўхтади-ю, қўлларини боши устига қўйиб:

— Биласанми? Мен сендан кетаман...— деди.

— Қаёққа?— деб сўради Ғома бошини кўтармай.

— Билмайман... барибир! Бўлмаган гапларни вайсайсан... Сен билан одам зерикади...

Ғома бошини кўтариб унга қаради ва ғамгин кулиб:

— Наҳотки? Ростданми?— деди.

— Мен ҳам ўшандайлардан-ку... Менинг ҳам вақтим келар -- ўйлаб кўраман... Ана ўшанда хароб бўламан... Лекин ҳозирча эрта... Йўқ, ҳали мен яшайман... Кейин нима бўлса бўлар!

Ғома гапириб чарчаганидан:

— Мен-чи, мен ҳам ҳалок бўламанми?— деб сўради унча парво қилмай.

— Бўлмасам-чи!— деб жавоб қилди Саша ишонч билан.— Бундай одамларнинг ҳаммаси ҳам хароб бўлади.

Улар бир-бирининг кўзига тикилишиб, бир минутча жим қолишди.

— Бўлмаса нима қиламиз?— деб сўради Ғома.

— Овқатланиб олиш керак.

— Йўқ, умуман, айтаман? Кейин-чи?

— Бил-майман...

— Демак, кетасанми?

— Кетаман... Кел, кетар жафоси қилиб, бир ўйнайлик! Қозонга бориб ўша ерда шундай айш-ишрат қилайликки, ҳамма ҳайрон қолсин! Кейин мен сенинг марсиянгни ўқийман.

— Хўп бўлади!— дея Ғома кўнди.— Хайрлашув жафоси қилсак арзийди!.. Оббо сен, шайтон-э! Дунёий қўтир! Менга қара, Саша, сенга ўхшаш бузуқ хотинларни пулга ўч ва ўғри бўлади, дейишади...

— Дейишса дейишар...— деди Саша пинагини бузмай.

— Ахир сенга алам қилмайдими?— деб сўради Ғома қизиқсиниб.— Мана сен унча очкўз эмассан-ку, мен билан турсанг сенга фойда, мен бойман, сен бўлсанг кетмоқчи-сан... Демак, пулга ўч эмассан...

— Менми?— Саша бир оз ўйланиб туриб, қўл силтаб деди:— Балки ўч эмасдирман, бундан нима наф? Ахир мен бутунлай... кўчада юрган пасткаш хотинлардан эмасман-ку... Кимдан хафа бўлай? Нима дейишса дейишаверсин... Гап қилса одамлар қилади, одамларнинг авлиёлиги менга маълум! Агар мени судья қилиб сайлашса фақат ўлганларнигина оқлар эдим, холос!— Саша хунук қилиб сўзини давом эттирди.— Бекорчи гапларни гапиришни бас қил, столга ўтир!..— деди.

... Эртасига эрталаб Фома билан Саша Устьедаги пристанга яқинлашиб келаётган пароходда ёнма-ён туришарди. Сашанинг оқ пат қадалган ва чети олифтанамо қайтарилган каттакон қора шляпаси ҳамманинг эътиборини ўзига тортди; Фома Сашанинг ёнида тургани учун ўнғайсизланар, одамлар қизиқсиниб юзига тикилишганини сезиб турарди. Пароход вишиллаб, титраб, ранг-баранг кийинган одамлар тўла платформага ёни билан яқинлашаркан, Фома пристандаги турли-туман одамлар орасида аллақандай бир танишини кўргандай бўлди, одамлар орқасига яшириниб турса ҳамки, лекин Фомадан кўзини узмай қараб тургандек туюлди.

Фома ташвишланиб, Сашага:

— Юр, каютага кирайлик!— деди.

Саша кулимсираб жавоб қилди:

— Сен гуноҳингни одамлардан яширишга одатланма! Ё бирон танишингни кўриб қолдингми?

— Кимдир мени пойлаб турибди...

У пристандаги оломонни кўздан кечириб чиққач, ранги ўзгариб, оҳистагина:

— Отахоним...— деб қўйди.

Яков Маякин пристань қирғоғида, иккита барваста хотин ўртасига қисилиб, иконадаги авлиёларга ўхшаш юзини баланд кўтариб, заҳарханда тавозе билан картузини силкитиб турарди. Унинг соқоли титрар, ярғоқ боши ялтирар, кўзлари эса худди пармадай Фомани тешар эди.

— Оббо, қарчиғай-э!— деб гудранди-да, Фома картузини олиб, бош қимирлатиб, отахонига имлаб қўйди.

Унинг саломи Маякинга жуда ёқиб кетган бўлса керак, чол негадир эшилиб, депсиниб қўйди, юзи эса заҳарханда билан чатнаб кетди.

— Афтидан, бола бечоранинг адабини берадиганга ўхшайди!— деди Саша Фоманинг гашига тегиб.

Унинг бу сўзлари отахонининг жилмайиши билан қўшилиб, Фоманинг юрагини чўғдай жазиллатди.

Фома тишининг орасидан:

— Қани; кўрайлик-чи, нима бўларкин...— деди-ю, бирдан жаҳли чиқиб, тарашадек қотиб қолди. Пароход тўхтади, одамлар тўлқиндай пристанга оқиб туша бошлади. Оломон орасида қолиб кетган Маякин бир минутгина кўздан ғойиб бўлди-да, кейин виқор билан илжайиб, кўприкдан секин тушиб, унга томон бораверди. Уни итаришар, қисишар, унга осилишар — булар ҳаммаси баттар жаҳлини чиқарар эди. Мана у, ниҳоят, чолга рўпара бўлди, чол уни ҳурмат билан таъзим қилиб қарши олди-да:

— Сафарлари қаёққа, Фома Игнатъич?— деб сўради.

Фома отахони билан кўришмай қатъий қилиб:

— Ўз ишим билан...— деб жавоб қилди.

— Жуда соз, афандим!— деди Яков Тарасович, чеҳраси очилиб.— Пат таққан хонимча сизга ким бўлади?

Фома отахонининг ўткир назаридан кўзини узмай банд овоз билан:

— Уйнашим,— деди.

Саша унинг орқасида эди, унинг елкасидан оша қараб, боши Фоманинг иягидан ҳам пастроқда кўринган кичкина чолни бемалол кузатиб турарди. Фоманинг ўшқиригини эшитган халойиқ жанжал чиқишини сезиб, уларга тикиларди. Маякин ҳам жанжал чиқиши мумкинлигини, Фоманинг феъли айниганини дарҳол пайқади. У юзидаги ажинларини учуриб, лабларини тамшаб, Фомага мулоийимгина деди:

— Сен билан гаплашадиган гапим бор... Меҳмонхонага борамизми?..

— Майли... тезроқ бўлса...

Чолнинг жаҳли чиқиб деди:

— Демак, вақтинг йўқ экан-да? Афтидан, яна биронта баржани мажақлашга ошиқяпсан, дейман?

Фома жиязакилик билан қатъий қилиб:

— Ўзлари мажақлангандан кейин, нега мажақламаслик керак?— деди.

— Албатта!.. Ўзинг топмагандан кейин ичинг ачимайди-да? Қани, юр... хонимингни вақтинча бўлса ҳам... гумдон қилиш мумкин эмасми?— деди чол секингина.

— Саша, сен шаҳарга бориб, Сибирск кўрасидан номер ол, мен тезда бораман!— деди Фома ва Маякинга бурилиб, чапаниларча:— Мен тайёр!— деб қўйди.

Меҳмонхонагача икковлари жим боришди, Ҷома ота-хонининг ундан орқада қолмаслик учун ирғишлаб келаётганини кўриб, атайлаб катта-катта қадам ташлади, чолнинг у билан баравар қадам ташлаб юролмагани унинг юрагида тўлиб турган ва ҳозир аранг босиб турган қаршилик туйғусини яна ҳам кучайтириб юборди.

Маякин меҳмонхона залига киргач, холи бир бурчакка қараб юрди-да, ёқимли бир овоз билан:

— Ҳой, одам! Менга бир шиша клюква квасидан келтир-чи...— деди.

— Менга коньяк,— деб буюрди Ҷома.

Маякин унга масхараомуз маслаҳат берди:

— Шун-доқ... картанг ёмон бўлса ҳам ҳамма вақт козердан юр!

Ҷома столга ўтираркан:

— Сиз менинг ўйинимни билмайсиз!— деди.

— Мақтанма! Кўплар шунақа ўйнайди.

Ҷома қизишиб:

— Мен шундай ўйнайманки ё бошим мажақланади, ё деворни ёраман!— деди ва мушти билан столни уриб қўйди.

Маякин кулиб туриб:

— Бугун бош оғриги қилганинг йўқми?— деб сўради.

Ҷома стулга ўрнашиб ўтириб олгач, афтини буруштириб сўзлай кетди:

— Отахон!.. Сиз ақлли одамсиз... Ақлингиз учун сизни ҳурмат қиламан...

Маякин ўрнидан туриб, қўлларини столга тираб:

— Раҳмат ўғлим!— деб эгилиб қуллуқ қилди.

— Мен шуни айтмоқчиманки, энди мен йигирма ёшда эмасман... Кичкина бола эмасман...

— Бўлмасам-чи!— деди Маякин маъқуллаб.— Оз умр кўрганинг йўқ, нимасини айтасан! Агар пашша шунчалик умр кўрса товуқ бўларди...

— Ҳазилингизни қўйинг!..— деб ўшқирди Ҷома ва бу сўзни шу қадар босиқлик билан айтдики, Маякин ҳатто алланечук бўлиб кетди, унинг юзларидаги ажинлари ҳаяжондан титради.

— Сиз нега бу ерга келдингиз?— деб сўради Ҷома.

— А... бу ерда ишнинг пачавасини чиқариб қўйибсан-ку... Нималар қилганингни кўрмоқчиман. Мен, биласанми, қариндошинг бўламан-а... Мендан бошқа ҳеч киминг йўқ...

— Бекорга ташвиш тортманг... Мен сизга айтсам, ота-

хон... Ё сиз мени бутунлай ўз эркимга қўйиб беринг, ё бўлмаса ҳамма ишимни ўз қўлингизга олинг — ҳаммасини олинг! Ҳаммасини, охириги сўмгача!

Бу сўзлар Фомадан беихтиёр равишда отилиб чиқди; илгари у бунақа гапни сира ҳам хаёлига келтирмаган эди. Энди отахонига бу сўзларни айтиб қўйганидан кейин, агар отахони унинг бутун мол-мулкини ўз қўлига олса, бутунлай эркин одам бўлиб олишини, истаган жойига бориши, истаган ишини қилиши мумкинлигини англаб қолди... Шу минутгача уни алланарса чирмаб олган бўлса-да, бироқ бу нарсани кўрмас, уларни ўзидан узиб ташлашни билмас эди, мана энди, ҳозир эса, улар унинг гарданидан осонгина узилиб тушмоқда. Унинг кўксига ҳаяжон ва шодлик умиди қайнаб тошди, у палапартиш ғудранди:

— Энг яхшиси шу! Ҳаммасини олинг—вассалом! Мен бошим оққан томонга кетай!.. Мен бундай яшай олмайман... Гўё оёғимга оғир тошлар осилгандек... Мен эркин яшашни истайман... Ҳамма нарсани ўзим билгим келади... Ўзим учун ҳаёт излашим керак... Йўқса, мен кимман? Бир маҳбус... Сиз ҳаммасини олинг... Ҳаммаси қуриб кетсин! Мен ҳам савдогарми? Мен ҳеч нарсани севмайман... Одамлардан қочсам дейман... бирон иш топиб ишласам... Бўлмаса, ичганим-ичган... Хотинга илашиб дурганим-юрган...

Маякин Фомага қараб, диққат билан қулоқ солиб турди, унинг юзи газабдан тошдай қотиб қолган эди. Уларнинг устида майхонанинг бўғиқ ола-говури сузиб юрар, улар ёнидан у ёқдан-бу ёққа аллақандай одамлар ўтиб турар, Маякинга салом беришар, бироқ у ҳеч кимни кўрмас, ҳамон Фоманинг гоҳ паришон, гоҳ қувноқ ва айни замонда зорланиб, кулиб турган ҳаяжонли юзига астойдил тикилиб ўтирар эди...

Маякин Фоманинг сўзини бўлиб хўрсинди-да:

— Эҳ, менинг нордон маймунжоним! Адашиб қолдинг сен! Бўлмаган гапларни қиляпсан... Бу гапни коньякнинг кайфи билан айтяпсанми, ё тентаклигингдан? Буни тушуниш керак,— деди.

— Отахон!— деди Фома нидо қилиб.— Мол-мулкини ташлаб кетган... одамлар ҳам бўлган-ку!

— Бунақангисини кўрганим йўқ... Менга яқин одамлар бундай қилгани йўқ!— деди Маякин дағал қилиб.— Бўлмаса, мен уларнинг адабини берардим!

— Кўпгина одамлар шундоқ қилиб авлиё бўлиб кетишган...

— Ҳм-м... Менинг қўлимда бўлса кета олмасди!.. Нима қилиб, мен сен билан жиддий гаплашиб ўтирибман? Тфу!..

— Отахон! Нега сиз истамайсиз?— деди Фома жонжаҳди билан.

— Қулоқ сол! Агар сен мўри тозалайдиган бўлсанг, томга чиқ, итвачча!.. Ўт ўчирувчи бўлсанг, каланчада тур! Одамзоднинг ҳар бир уруғи ҳаётда ўз тартибига эга бўлиши керак... Бузоқ айиқ бўлиб бўкира олмайди! Ўз билгингча яшайдиган бўлсанг, яшайвер! Лекин валдирама, керакмас ерга суқилма! Ҳаётингни ўзингга мослаб қуравер!

Чолнинг оғзидан Фомага таниш бўлган дадил ва жонли сўзлар худди бир ирмоқдай йилтираб, қалтираб оқа бошлади. Эркинлик тўғрисида ўйга толган Фома бу сўзларга қулоқ солмади, назарида эркинликни осонлик билан қўлга киритиш мумкиндай туюлди. Бу ўй унинг миясига жойлашди ва унинг юрагида мана шу лойқа, диққинафас ҳаёт билан, отахони билан, пароходлар, айш-ишратлар билан, шулар орасида яшаш қийин бўлган ҳамма нарса билан алоқани узиш нияти борган сари кучайиб борди.

Чолнинг сўзлари унга олисдан эшитилаётгандай туюлиб, идиш-товоқларнинг шақир-шуқури, хизматкорларнинг судраб босган оёқларининг шапиллаши ва кимнингдир мастона ўкириши билан қоришиб кетган эди.

Маякин столи уриб қўйди:

— Миянгдаги мана шу ярамас ўйларнинг бариси, ёшлик ғуруридан келиб чиқади! Сенинг чиранишларинг гирт аҳмоқлик, ҳамма гапинг икки пулга арзимади... Ё монастырга кирсангмикин, а?— деб сўради.

Фома индамай қулоқ солиб ўтирди. Атрофда қайнаб турган шовқин-сурон борган сари қаёққадир йироқлашиб кетаётгандай туюларди. Фома хаёлан ўзини безовталанган оломон ўртасида қолгандек фараз этди: Одамлар нималигини ўзлари ҳам билмасдан у ёқдан бу ёққа чопишар, бир-бирини босиб, кўзларини ола-кула қилиб ўкиришар, йиқилишар, бир-бирини топтар эдилар, лекин ҳаммаси бир ерда уймалашар эди. Фома уларнинг нима истаганини тушунмайди, сўзларига ишонмайди ва шунинг учун ҳам улар орасида бўлиш унга ниҳоятда қийин туюлди. Агар шу одамлар орасидан эркинликка, ҳаётнинг бир чеккасига

чиқиб олиб, ўша ердан туриб уларга қарасанг борми, ўшанда ҳамма нарса тушунарли бўларди ва шулар орасида ўз ўрнинг қаерда эканини билиб оласан.

Маякин Фоманинг ўй суриб қолганини кўриб, энди анча мулойимроқ сўздай бошлади:

— Ахир мен тушунаман, сен ўзинг бахтли бўлишни истайсан... Бироқ бунга осонлик билан муяссар бўлмайсан... Бахтни ўрмонда қўзиқорин излагандай излаш керак, унинг учун анча бел оғритиш лозим... Топгандан кейин ҳам мундоғ қараш керак: ярамаси бўлмасин тагин!

Фома бирдан бошини кўтариб:

— Хўш, мени озод қиласизми?— деб сўради. Маякин унинг ўтдай ёниб турган қаршидан кўзларини четга олди.— Нафас олишга эрк беринг... Мени ҳаммасидан озод қилинг! Мен оламда нималар бўлаётганини кўрай... ана шундан кейин... Бўлмаса, ичиб хароб бўламан...

— Бўлмаган гапларни гапирма! Нега жиннилик қиласан?— деди Маякин жаҳл билан ўшқариб.

Фома босиқлик билан жавоб берди:

— Ундай бўлса яхши! Сиз буни истамасизми? Унақа қилсангиз, ҳеч нарса бўлмайди! Ҳаммасини созуриб ташлайман! Бошқа айтадиган гапим қолмади, хайр бўлмаса! Мана, энди ишга тушаман! Кулини кўкка созураман!..

Фома пинагини бузмай, ишонч билан гапирарди, агар у шундай қилишга жазм этган бўлса, отахони унга халақит беролмайдигандай туюларди. Лекин Маякин ҳам, стулда ўтирган жойида қаддини ростлаб, хотиржамлик билан, соддагина қилиб деди:

— Биласанми, мен сени нима қила оламан?

Фома қўлини силтаб:

— Хоҳлаганингизни қилинг!— деди.

— Шундай де. Ундай бўлса, мен ҳозир шаҳарга бориб, сени жинни бўлиб қопти, деб эълон қиламан ва жиннихонага қамаб қўйишларини сўрайман...

Фома ишонқирамай, лекин чўчиган овоз билан:

— Мумкинми шундай қилиш?— деб сўради.

— Бизда, азизим, ҳар нарса қилиш мумкин!

Фома бошини эгиб, отахонининг юзига ер остидан қарар экан: «Қаматади... аямайди...» деб ўйлади-ю, сесканиб тушди.

— Агар сен чинакам аҳмоқлик қилсанг, мен ҳам сен билан бошқача гаплашишим керак... Мен сени одам қила-

ман, деб отангга сўз берганман... Мен сени одам қилмай қўймайман! Одам бўлмасанг, кишанга солиб қўяман... Ана ўшанда ақлинг киради... Биламан, буларнинг ҳаммаси кўп ичганингдан... Агар сен отанг топган дунёни тўқликка шўхлик қилиб созуриб юборадиган бўлсанг, каллангни узиб ташлайман... Устингда қўнғироқ чалдираман... Мен билан ҳазиллашиб бўлмайди!

Маякиннинг ёноқларидаги ажинлари юқори кўтарилди, қорамтир халтачалар ичидаги кўзлари масхараомуз совуққина илжайди. Пешанасидаги тиришиқлар эса, ярғоғигача кўтарилиб, аллақандай ғалати нақшга ўхшаб кетди... Юзида ўжарлик ва раҳмсизлик акс этар эди.

Фома қоғоғини солиб:

— Демак, менга йўл йўқ экан-да? Сиз менинг йўлларимни тўсаркансиз-да?— деди.

— Йўл бор! Мен ўзим сенга йўл кўрсатиб бераман... Ана шу йўлдан юрсанг худди ўз ўрнингдан чиқасан...

Маякиннинг ўзига бу қадар ишончи зўрлиги, унинг ўтакетган мақтанчоқлиги Фоманинг ғашига тегди. У чолни уриб юбормаслик учун қўлларини чўнтагига тиқиб ўтирган жойида қаддини ростлади-да, тишларини маҳкам қисиб, унинг юзига тик қараб гапира кетди.

— Нега мунча мақтанасиз? Ниманг билан мақтанасан? Ўғлинг қаерда! Қизинг ким? Эҳ, сен... Ҳаёт қурувчи! Хўп, ақллисан, ҳамма нарсани биласан; қани, айт-чи, нима учун яшайсан? Ҳали ўлмайман, деб ўйлайсанми? Сен ҳаёт учун нима қилдинг? Сени нима билан эслайдилар?..

Маякиннинг ажинлари титраб, пастга тушди, унинг юзи аламли, йиғламсираган қиёфага кирди. У оғзини очди-ю, лекин индамади, қўрқув аралаш таажжуб билан Фомага қараб турди-да, ниҳоят:

— Оғзингни юм, итвачча!— деди у секингина.

Фома стулдан турди, картузини бошига кийди-да, чолга нафрат билан қараб:

— Айш қиламан! Ҳаммасини совураман!..— деди.

— Майли, кўрамиз!..

— Хайр! Қаҳрамон!— деб мазах қилиб кулиб қўйди Фома.

Маякин гўё нафаси бўғилгандек оҳистагина:

— Хайр, тезда кўришармиз яна!— деди.

Яков Маякин майхонада ўзи ёлғиз қолди. У стол устига энгашиб, титраб турган бармоғини тўкилган квасга

ҳўллаб, патнисга гул солиб ўтирди. Унинг чўзинчоқ боши, қуруқ бармоғи билан патнисга чизилган нарсанинг нима-лигини англай олмаётгандай, борган сари столга энгашарди.

Унинг ярғоқ бошида тер томчилари йилтиллер, ёноқлараридаги ажинлари эса, одатдагича, ҳаяжон билан титраб турар эди.

Яков Тарасович, боши билан имо қилиб хизматкорни чақирди-да, савлат билан:

— Қанча тўлаш керак?— деб сўради.

Х

Маякин билан бўлган можарога қадар Фома камоли зерикканидан, ўзи ҳам унча маза топмай, айш қилиб юрарди, энди эса у ўчакишиб, ўч олиш ҳисси билан ёниб, одамларга аллақандай қўрс муомала қилиб, гоҳо бу қўрслигида ўзи ҳам ҳайрон қолиб, ҳамма нарсадан ноумид бўлган ҳолда ича бошлади. У ўз атрофидаги одамларнинг қушёрлари бахтсиз ва аҳмоқ, мастлари эса жирканч ва ўта аҳмоқ эканини кўрди. Улардан биронтаси ҳам уни қизиқтирмас, у ҳатто уларнинг номларини ҳам сўрамас, улар билан қачон ва қаерда танишганини ҳам билмасди, лекин уларни ранжитиш учун доим бирон нарса дегиси, бирон нарса қилгиси келиб турганини сезарди. Қимматбаҳо ажойиб ресторанларда уни аллақандай муттаҳамлар, куплетчилар, найрангбозлар, артистлар, айш-ишрат орқасида синган помешчиклар ўраб оларди. Олдинига бу одамлар ўзларининг нозик дидлари, озқат билан вино танлашга уста эканликлари билан Фоманинг олдида мақтаниб, унга ҳомийлик қилишарди, кейинроқ эса унга латанбардорлик қилиб, Фома ўзи вексел орқали олган пулдан қарз сўрашарди. Арзонбаҳо майхоналарда эса, унинг атрофида сартарошлар, маркерлар, аллақандай чиновниклар, яллагилар калхат сингари айланишарди; бу одамлар орасида Фома ўзини яхшироқ, эркинроқ ҳис қилар, улар унчалик фосиқ эмас, соддароқ, лекин гоҳо уларда ҳам соғлом, бақуват туйғулар борлиги кўриниб қолар ва доим уларда аллақандай инсоний фазилатлар кўпроқ учрар эди. Лекин булар ҳам, «асилзодалар» сингари, пулга ўч бўлиб, уни сурбетлик билан талашар, Фома буни пайқар ва уларни мазах қилар, хўрлар эди.

Албатта, хотинлар ҳам бўларди. Жисмоний соғлом бўлган Фома уларнинг баҳоси қимматларини ҳам, арзонларини ҳам, чиройлиларини ҳам, хунукларини ҳам сотиб олар, уларга кўп пул берар, уларни қарийб ҳар ҳафтада ўзгартиб турар ва умуман, уларга, эркакларга қараганда яхшироқ муомала қилар эди. Уларни мазах қилиб, шалоқ ва беодоб сўзлар айтар, бироқ доим, ҳатто ширакайф вақтларида ҳам, улар олдида алланарсадан уялиб-қимтиниб турар эди. Фомага уларнинг ҳаммаси — энг орсиз ва уятсиз ҳам, гўдак боладай заиф, ҳимоясиз кўринарди. Ҳар қандай эркакни уришга доим гайёр бўлишига қарамай, гоҳо бирон нарсадан жаҳли чиққан пайтларда ниҳоятда шалоқ сўзлар билан сўкса ҳам, у ҳеч қачон хотинларга қўл кўтармасди. У ўзини хотинларга нисбатан беқиёс даражада кучли сезар, хотинларни эса, ўзига қараганда ниҳоятда бахтсиз деб билар эди. Саёқ юришларини мардликка йўйиб, бузуқлиги билан мақтанган хотинлар Фомада хижолат туйғуси қўзғарди, бундай кезларда Фома тортинар ва ўнғайсизланар эди. Бир куни шунақа шарманда хотинлардан бири, кечки овқат маҳалида Фоманинг ёнида ўтириб, маст-аласт ҳолда шўхлик қилиб, Фоманинг бетига қовун пўчоғи билан туширди. Фома ширакайф эди, бу ҳақоратдан унинг ранги бўзариб, стулдан ирғиб турдида, қўлларини чўнтагига солиб, ғазабидан қалтираган овоз билан:

— Манжалақи! Йўқол кўзимдан! Бошқа одам бўлганда бу қилиғинг учун каллангни мажақлардим... Сен менинг хотинларга нисбатан ювош эканимни, сиз махлуқларга қўл кўтармаслигимни биласан-да... Ҳайдаб чиқаринглар буни!— деб ўшқирди.

Қозонга келганларидан кейин орада бир неча кун ўтгач, Саша, Фома билан бирга санқиб юрган йигитга — аллақандай бир ароқ заводи хўжайинининг ўғлига ўйнаш бўлиб олди. У янги хўжайин билан қаёққадир — Кама томонга кетаётиб, Фомага:

— Хайр, жонгинам! Балки яна учрашиб қолармиз, чунки йўлимиз бир! Кўнглингга жудаям эрк берма, маслаҳатим шу... Орқа-олдинга қарамай ўйнаб қол, бўтқасини еб бўлгач, косасини синдир... Хайр!— деди.

У Фоманинг лабидан қаттиқ ўпди ва шу он унинг кўзлари яна ҳам қорайиброқ кетди.

Фома унинг кетишидан хурсанд эди, чунки у кўнглига теккан ва Сашанинг ҳамма нарсага бепарволиги уни чўчи-

тар эди. Бироқ Сашанинг шу сўзларидан кейин Фоманинг юрагига гулгула тушиб қолди. У четга бурилиб, астагина: — Агар чиқишолмасанг... ёнимга қайтиб кел!..— деб қўйди.

— Раҳмат!— деб жавоб берди Саша, лекин негадир, ўзгача хириллаган овоз билан кулиб қўйди.

Кунлар бирин-кетин ўта бошлади, Фома шу ола-говурдан қутулиб, ҳаётнинг бир четига чиқиб кетиш тўғрисидаги ноаниқ умид билан овуниб юрди. Кечалари ўзи ёлғиз қолган чоқларда, кўзларини маҳкам юмиб, азбаройи кўплигидан баҳайбат кўринган қоп-қора одамлар галасини кўз олдига келтирарди. Чанг-тўзон булути билан қопланган аллақандай катта бир чуқурга тўпланган бир гала одам, шовқин-сурон солиб бир жойда гир айланар ва худди тегирмон дўлидаги донга ўхшарди. Гўё оёқ остларидаги кўзга кўринмас тегирмон тош уларни янчиб кукунга айлантирарди-ю, бироқ одамлар ҳадеб тўлқинсимон чайқалишарди холос: на кукун бўлиб тезроқ йўқолиб кетиш учун пастга интилаётганини, на бераҳм тошдан қутулиб қолиш учун юқорига сакраётганини билиб бўларди.

Фома оломон орасида кўпгина таниш одамларни кўрди: йўлида учраганларни итариб, туртиб, ағдариб, кўкраги билан суриб, хохолаб кулиб, Фоманинг отаси келарди... Кейин у бирдан одамларнинг оёғи остига йиқилиб, ғойиб бўлиб кетади. Мана гоҳ одамларнинг елкасига сакраб, гоҳ одамлар орасидан биланглаб ўтиб, пайга айланиб кетган эгилувчан гавдасини илондай эшиб отахони кўринади... Унинг орқасидан, гоҳ отасидан орқада қолиб, гоҳ етиб олиб, бақириб-ҳайқириб, қизи Любовь келяпти... Пелагея шошиб-пишиб тўғри аллақайга кетяпти... Мана, Софья Павловна, сўнгги марта ўзининг меҳмонхонасида қандай турган бўлса, худди ана шундай, қўлларини беҳол солинтириб турипти... Унинг катта кўзларида ваҳима чақнайди. Саша турткилашларга ҳам аҳамият бермай, шахло кўзлари билан ҳаммага бепарво қараб, оломоннинг нақ ўртасига кириб бормоқда. Фоманинг қулоғига шовқин-сурон, дод-вой, кулги, маст-аласт бақиришган, баҳслашиб талашган овозлар эшитилади; чуқур ичида тиқилишиб ётган, гивирлашган тирик таналар устида қўшиқ ва йиғи овозлари янграйди; таналар ўрмалайди, бири бирини топтайди, бири иккинчисининг елкасига осилади, кўрларга ўхшаб тимирскиланади, ҳамма жойда ўзига ўхшаган танага тўқнашиб курашади ва йиқилиб кўздан ғойиб бўлади. Одамларнинг боши устида,

худди учиб юрган кўршапалакдай пуллар шарақлайди ва одамлар очкўзлик билан унга қўлларини чўзади, олтин билан кумуш жаранглайди, шишалар жиринглайди, пўкаклар пақиллайди, кимдир ув тортиб йиғлайди, аёл кишининг мунгли овози эшитилади:

Давр келганда, севиб қолайлик,
Кейин нима бўлса бўлар!

Бу манзара Фоманинг миясига қаттиқ ўрнашиб, борган сари равшанроқ, каттароқ, жонлироқ бўлиб кўз олдида гавдаланар, юрагида мужмал бир туйғу уйғотиб, бу туйғуга худди дарёга ҳар хил ирмоқлар қўшилганидек ваҳима, ғазаб, раҳм-шафқат, дардли алам ва бошқа кўпгина нарсалар келиб қўшилар эди. Булар ҳаммаси Фоманинг юрагида қайнаб, зўр бир орзуга айланарди; бу орзунинг кучидан Фоманинг нафаси бўғилар, кўзларидан ёшлар оқарди ва унинг қичқиргиси, бўридай увлагиси, одамларни қўрқитиб, бемаъни тентирашлардан тўхтагиси, ҳаётдаги ола-ғовурга, югур-югурга ўзидан ниманидир қўшгиси, аллақандай ўткир ва қатъий сўз айтгиси, одамларни бир-бирига қарши қўйиш эмас, балки ҳаммасини ҳам бир томонга йўналтиргиси келар эди. Одамларни бошларидан ушлаб бир-биридан ажратиб қўйгиси, бирини боплаб калтақлагиси, иккинчисини эркалатгиси, ҳаммасини койиб, ҳаммасини аллақандай бир нур билан ёритгиси келарди...

Бироқ унда ҳеч нарса йўқ эди, на керакли сўз ва на нур, фақат ўзигагина равшан бўлган, лекин бажариб бўлмайдиган орзусигина бор эди, холос... У ўзини одамлар минди-минди бўлиб ётган чуқурдан ташқарида тасаввур этар, оёқда маҳкам босиб, индамай турганини кўрарди. Фома ўша одамларга:

«Шу ҳам яшашми? Уят эмасми»,— деб қичқирishi мумкин эди.

Борди-ю, унинг овозини эшитиб, улар:

«Хўш, қандоқ яшаш керак?»— деб сўраб қолишса-чи!..

У бундай саволдан кейин, ўзи ҳам юқоридан одамлар оёғи остига, тегирмон тош ёнига ўмбалоқ ошиб тушиб, ҳалок бўлишига ақли етар, одамлар кулиб томоша қилишини яхши билар эди.

Гоҳо у кўп ичганимдан ақлим озяпти, шунинг учун ҳам хаёлимга мана шундай даҳшатли нарсалар келмоқда, деб ўйларди. У ирода кучи билан бу манзарани йўқ қилар.

эди-ю, лекин ўзи ёлғиз қолганда ва унча маст бўлмаган кезлариди, тагин алаҳдай бошлар ва унинг оғир таъсири остиди яна ҳолдан кетар эди. Лекин ундаги озод бўлиш орзуси кундан-кунга кучайиб, тобора мустақамланарди. Бироқ у ўз бойлигининг кишанларидан сира қутула олмас эди.

Бутун ишни бошқаришга ундан тўла ваколат олган Маякин шундай ҳаракат қилардики, Фома ўз зиммасидаги вазифаларнинг оғирлигини ҳар кун деярли сезиб турарди. Унга гоҳ қарз қистаб мурожаат қилишар, гоҳ юк ташиштишга келишим таклиф қилишар, хизматчилар эса, илгари унга мутлақо алоқаси бўлмаган, доим ўзлари бажариб келган майда-чуйда ишлар билан ҳам уни безовта қилишар эди. Уни майхоналардан қидириб топиб, нима қилиш ва қандоқ қилиш кераклигини сўрашарди; гоҳо у мутлақо ўзи ҳам тушунмаган ҳолда ишни қандоқ қилиш кераклигини айтиб берарди-ю, бироқ хизматчилар уни менсимаганини ўзи сезар ва ишни у айтганидек эмас, аксинча, бошқачароқ ва пухтароқ бажарганликларини ҳар доим кўриб турар эди.

Фома бу ишда отахонининг моҳир қўли борлигини ва уни ўз йўлига солиб олиш учун чол уни исқанжага олаётганини сезар эди. Шу билан бирга у ўз ишига хўжайин эмаслигини, фақат унинг арзимас бир қисмигина эканини ҳам пайқарди. Бу эса Фоманинг аччиғини келтириб, уни чолдан яна ҳам узоқлаштирар, ҳатто ишни хароб қилиш ҳисобига бўлса ҳам, ишдан бутунлай қутулиб олиш иштиёқи унда баттар авж олар эди. У жон-жаҳди блиан пуллариини майхона-ю, фоҳишахоналарда совуриб юрди, лекин бу иш узоққа чўзилмади; Яков Тарасович банклардаги ҳамма пулни олиб қўйиб, счётни бекитди. Тез орада Фома вексель билан пул беришганда ҳам, аввалгидек бемалол эмас, балки оғриibroқ бераётганларини пайқай бошлади. Бу нарса иззатнафсига тегиб кетди ва отахони унга васий белгилаш керак бўлар, деб гап тарқатганини эшитиб, фиғони ошди ва ниҳоятда кўрқди. Фома отахонининг ҳукмфармонлиги баҳад эканини билар, шунинг учун ҳам бу тўғрида биров билан маслаҳат қилишга ботинолмасди; у чолнинг савдо оламида катта куч эканини ва истаган нарчасини қила олишига ақли етарди. Олдиниға ўз тепасида доим Маякиннинг қўли борлигини сезиш ниҳоятда азоб бўлган бўлса, кейинчалик кўникиб қолди-да, Бебош, маст-аласт ҳаётини давом эттираверди, бу ҳаётда уни фақат бир нарсагина — одамларгина овутар эди. Фома борган сари одамларнинг ўзига нисбатан бемаънироқ ва ҳар жиҳатдан ёмонроқ эканиға, уларнинг ҳа-

ётга хўжайин эмас, балки малай эканига, ҳаёт уларни истаган кўйига солишига, хоҳлаганича эгиб, синдира олишига кўпроқ ишонди.

Шундай қилиб, Фома ҳар қадамда лойга, балчиққа ботиб кетиш хавфи бўлган бстқоқлик устида кетаётгандай ваҳима билан яшар, отахони эса, қуруқ ва қаттиқ ерда қундай эшилиб, ўткир кўзлари билан Фоманинг ҳаётини олисдан кузатиб турарди.

Фома билан бўлган можародан кейин, Маякин қовоғи солинган, ўйчан ҳолда уйига қайтиб келди. Унинг кўзлари йилтирар, гавдаси эса таранг қилиб тортилган тордай кеккайиб қолган эди. Ажинлари тиртишган, юзи гўё баттар кичрайиб, қорайиб кетгандек эди. Любовь отасини шу аҳволда кўрди-ю, қаттиқ касал бўлса керак, деб ўйлади. Чол индамай, хона ичида асабий ҳолатда юрар экан, қизининг саволларига совуққина, қисқа-қисқа жавоб қиларди, ниҳоят, уни жеркиб:

— Бас қил! Сен ҳам бормидинг...— деди.

Отасининг ўткир, кўм-кўк кўзлари ғамгин ва мунгли қараб турганини кўргач, Любовь унга ачинди ва отаси овқат столи ёнига ўтиргандан кейин дарров унинг ёнига борди-да, қўлларини елкасига қўйиб, юзига тикилиб, мулоийм ва ҳаяжонли овоз билан:

— Отажон! Тобингиз бўлмаса айтинг,— деб ялинди.

Любовь отасини камдан-кам эркалатар эди; унинг ёқимли эркалаши ёлғиз қолган чолнинг кўнглини кўтарар, лекин у нима учундир бунга эътибор бермасди, шундай бўлса-да, чол қизининг эркалатишларини яхши кўрарди. Ҳозир ҳам у елкаларини учуриб қизининг қўлларини олиб ташлади-да:

— Бор, бор ўз жойингга... Нима, Момо Ҳавонинг дарди сени ҳам тутдими...— деди.

Бироқ Любовь отаси олдидан кетмади, отасининг кўзига тикилиб, ўпкалаган овоз билан:

— Отажон, нега сиз мен билан доим шунақа гаплашасиз, ё мени кичкина бола, ёки жуда аҳмоқ деб ўйлайсизми?— деб сўради.

— Негаки, катта бўлсанг ҳам, унча ақлинг йўқ... Шунақа! Гап тамом, вассалом! Бор ўтир, овқатингни е...

Любовь нари кетди ва хафа бўлиб, лабларини қимтиб, отасининг рўпарасига бориб индамай ўтирди. Маякин тарелкадаги карам шўрвани қошиқ билан узоқ ковлади ва унга диққат билан тикилиб, ҳар вақтдагидан кўра имилаб ича бошлади. Кейин, негадир ҳуштак аралаш хўрсиниб:

— Қани энди сенинг мағзава ақлинг отангнинг ўй-фикрларини тушуна олса!— деб қўйди.

Любовь қўлидаги қошиқни бир четга улоқтирди-да, йиғламсираб гапирди:

— Нега мени хафа қиласиз, отажон? Ўзингиз кўриб турибсизки, мен ёлғизман! Доим ёлғизман! Ҳаётим нақадар оғир эканини биласизку ахир, ҳеч қачон менга бир оғиз ширин сўз айтмайсиз... Ахир, ўзингиз ҳам ёлғизсиз, сизга ҳам қийин...— деди.

— Ана холос, Валлаамнинг эшаги ҳам тилга кирди!— деди чол кулимсираб.— Хўш? Кейин нима бўлади?

— Сиз ақлим бор деб жуда кеккаясиз...

— Яна нима дейсан?

— Яшаш эмас бу! Нега мени доим турткилайсиз? Ахир, сиздан бошқа менинг кимим бор...

Любовнинг кўзлари ёшланди; отаси буни кўриб юз-кўзлари пир-пир учди.

— Агар сен қиз бўлмаганигда эди!— деди у.— Агар ақлинг... лоақал Марфа Посадницанинг ақлича бўлсайди, эҳ, Любовь! Ҳаммасига тупураддим... Фомага ҳам... Бас, йиғлама!

Любовь кўзини артиб:

— Фомага нима қилди?— деб сўради.

— Тўполон қияпти... Хо-хо! «Барча мол-мулкимни олингу, мени эркин қўйинг...» деяпти. Ўзини қутқармоқчи... майхоналарда!.. Бизнинг Фоманинг ўйлаб топганини қара...

Любовь дудмолланиб:

— А... бу нимаси?— деб сўради.

Маякин тутақиб, титраб гапира бошлади:

— Бу нимаси дейсанми? Бу унинг кўп ичганидан, ё бўлмаса, худо сақласин, она мерос — эски дин таъсири... Борди-ю, бу она мерос бўлса, у билан кўп жанг қилишга тўғри келади! У менга кўкрак кериб қарши чиқди... Катта одобсизлик қилди... Ёш ҳали, айёрликни билмайди... «Ҳаммасини ичиб битираман», дейди. Мен сенга ичириб қўяман!

Маякин, қўлини мушт қилиб, боши узра кўтарди-да, газаб билан дўқ қилди.

— Нима ҳаддинг бор? Дунёни ким топган, ишни ким йўлга қўйган? Сенми? Отанг... Қирқ йиллик меҳнати сиңган, сен эса буни совурмоқчимисан? Биз ҳаммамиз, вақти келганда қўлни қўлга бериб, иноқ бўлиб, вақти келганда эҳтиёт бўлиб, бир-биримизнинг ортимиздан тизилишиб,

Ўз жойимизга боришимиз керак... Биз савдогарлар, аҳли тижорат, Россияни асрлар бўйи ўз гарданнимизда кўтариб келганмиз, бундан кейин ҳам кўтариб борамиз... Буюк Пётр ажойиб, ақлли подшо эди, у бизнинг қадримизга етар эди! У бизни қандай ҳимоя қиларди, а? Бизга иш ўргатиш учун атайлаб китоблар бостириб чиқарган эди... Мана, менда унинг амри билан босилиб чиққан, Полидор Виргилий Урбинскийнинг «Ихтирочилар тўғрисида», деган китоби бор. Етти юз йигирманчи йилда босилган... Ҳа! Буни тушунмоқ керак!.. У бизга йўл очиб берди... Мана, ҳозир биз оёққа туриб олдик... Бизга йўл беринглар! Ҳаётнинг пойдеворини биз қурганмиз, ғишт ўрнига ўзимизни қўйганмиз, энди биз устки қаватларини қуришимиз керак... бизни ўз эркимизга қўйинглар! Бизнинг савдогар аҳли мана шундай иш тутиши лозим... Бутун гап шунда! Фома буни тушунмайди!.. У тушуниши ва ишни давом эттириши лозим... Отасининг дунёси унинг қўлида... Мен ўлсам, меники ҳам қўшилиб кетади: ишла, итвачча! У бўлса санқиб юрибди, йўқ, сен ҳали шошмай тур! Мен сенга борадиган жойингни шундай кўрсатиб қўяйки!

Чолнинг камоли ғазаби қайнаганидан нафаси бўғилди, у чақнаган кўзлари билан қизига шу қадар ўқрайиб қарадики, гўё унинг ўрнида Фома ўтиргандек эди. Отасининг ғазаби Любовни ваҳимага солди.

— Ота-боболаринг солган йўлдан сен ҳам боришинг керак. Эллик йил мен нима учун ишладим?.. Болаларим! Қани, менинг болаларим?

Чол мунғайиб бошини эгди, унинг овози бўғилди, у гўё ўзига ўзи гапираётгандай, бўғиқ овоз билан секин деди:

— Бири йўқ бўлиб кетди... Иккинчиси ичкиликка берилди!.. Қизим... Улимим олдидан ишимни кимга топшираман!.. Куёв қиларман девдим... Мен, Фома ҳушига келиб, ақли кириб қолар, сени ва сен билан қўшиб бор-йўғимни унга берарман, деб ўйловдим! Фома ярамас чиқди... Унинг ўрнига бошқаси кўринмаяпти... Ғалати одамлар пайдо бўляпти-да!.. Илгари одамлар темирдек эди, энди эса, ниҳоятда мўрт... Бу нима? Нега шундай?

Маякин ташвиш билан қизига қараб қўйди, Любовь индамади.

— Айт, сенга нима керак ўзи?— деб сўради ота.— Сенингча қандоқ яшаш керак? Нимани истайсан? Билим олдинг, китоблар ўқидинг, сенга нима керак?

Кутилмаганда Любовь устма-уст ёғилган саволлардан довриаб қолди. У отасининг бу ҳақда сўрагани учун қувонса-да, лекин, отамнинг олдида оҳорим тўқилмасин, деб ўйлаб, унга жавоб қилишдан чўчиб турди. Ниҳоят, гўё стол устидан сакраб ўтмоқчи бўлгандай, бутун вужуди билан интилиб, қалтираган овоз билан қўрқа-писа гапира бошлади:

— Ҳамма бахтли... мамнун бўлиши учун... ҳамма одамлар тенг бўлиши учун... ҳаммага эркинлик керак... худди ҳаводек керак... ҳамма ишда тенглик бўлиши шарт!..

Чол хотиржам қиёфада нафрат билан деди:

— Узим ҳам билувдим-а, сирти ялтироқ аҳмоқсан!

Любовь бошини эгди, лекин ўша заҳотиёқ шартта кўтариб, алам билан қичқирди:

— Узингиз айтяпсиз-ку, эркинлик керак деб...

— Овозингни ўчир!— деб бақирди чол.— Сен ҳатто одамларнинг кўзига яққол кўриниб турган нарсани ҳам кўрмайсан... Ҳар бир одам бошқасидан устун бўлишга интилиб турса-ю, қандоқ қилиб ҳамма бахтли ва тенг бўла олади? Ҳатто гадонинг ҳам ўзига яраша нафсонияти бор ва доим бошқалар олдида бирон нарсаси билан мақтанади... Ёш бола ҳам ўз тенглари орасида биринчи бўлишни истайди... Одам одамга ҳеч қачон ён бермайди, фақат аҳмоқларгина шундай ўйлаши мумкин... Ҳар кимнинг ўз жони бор... Фақат ўз қадрини билмаган одамларнигина бир қолипга тортиш мумкин... Эҳ, сен!.. Бўлмаган нарсаларни ўқиб топган ақлинг шуми...

Чолнинг юзида аччиқ таъна, заҳарли нафрат пайдо бўлди. У креслосини стол ёнидан тарақлатиб орқага суриб, ўрнидан ирғиб турди-да, қўлларини орқасига қилиб, бошини силтаб-силтаб зарда билан алланималарни ўзича пичирлаб-ғудраниб, майда қадам ташлаб хонада у ёқдан-бу ёққа югура бошлади... Ҳаяжонидан ва аламидан ранги бўзарган Любовь, отаси олдида ўзини тентак ва заиф сезиб, унинг пичирлашларига қулоқ солар, юраги эса типирчилар эди.

— Ёлғиз ўзим қолдим... Айюб пайғамбардек... Э, тангрим!.. Нима қилай? Ё ақлим етмайдими? Ё макрим камлик қиляптими?

Любовь отасига раҳми келиб, юраги туз сепгандай ачишди, унга ёрдам қилгиси, дардига малҳам бўлгиси келди.

Любовь отасини меҳрибон кўзлари билан кузатиб туриб, бирдан унга оҳистагина деди:

— Отажон... айланай! Кўп қайғурманг... ахир, ҳали Тарас тирик-ку... Балки у...

Маякин қоққан қозиқдай бирдан тўхтади ва секин бошини кўтарди.

— Дарахт ёшлигидаки қийшмайиб, ўзини тутолмадими, қариганда синиб тушиши турган гап... Лекин Тарас ҳам энди менга хас-чўп... Бироқ Фомадан нимаси ортиқ... Гордеевнинг ўзига яраша характери бор... Унда отасининг ғайрати, таваккалчилиги бор... У кўп юк кўтариши мумкин... Аммо Тараска... Сен уни жуда вақтида эсимга солдинг...

Шундан бир минут илгари, руҳи тушиб, нолиш даражасига бориб етган ва худди қоққонга тушиб қолган сичқондай типирчилаб, хонада у ёқдан бу ёққа бориб келган чол, энди ташвишли юз билан бемалол ва дадил яна стол олди-га борди-да, креслосини яхшилаб стол ёнига суриб ўтираркан, гап бошлади.

— Тараскани излашга тўғри келади! Усољедаги аллақайси бир заводда турармиш... Савдогарлардан эшитган эдим, сода чиқарадиган завод дейишувди шекилли... Яхшироқ суриштирарман...

Любовь суюнганидан қалтираб, қизариб, секингина илтмос қилди:

— Рухсат этсангиз, мен унга хат ёзардим, отажон!— деди.

Маякин унга бир қараб қўйди-да:

— Сен-а?— деб сўради ва ўйланиб, бир оз жим тургандан кейин:— Майли! Жуда яхши бўлади! Ёз... Сўра. Уйланмаганмикин? Аҳволинг қалай? Нима қилмоқчисан? деб ёз. Нима ёзишни пайти келганда мен айтаман.

— Тезроқ айта қолинг-да, отажон!— деди қизи.

— Тезроқ сени эрга бериш керак... Мен шу ерда бир сариқ сочли йигитни кўзимнинг тагига олиб юрибман. Афтидан, аҳмоқ йигитга ўхшамайди... Лекин чет эл тарбиясини еган...

Любовь ҳовлиқиб, қизиқсиниб:

— Смолинмасми, отажон?— деб сўради.

— Уша бўлса, нима қипти?— деди Яков Тарасович жиддий тусда.

— Ҳеч... Мен уни танимайман...— деб Любава мужмал жавоб берди.

— Таништириб қўямиз... Вақти келди, Любовь, вақти! Фомадан умид қилиб бўлмайди... Лекин ундан қўлимни ювиб қўлтиққа урмасам ҳам...

— Фомани мен хаёлимга ҳам келтирган эмасман...

— Чакки қиласан... Агар ақлли бўлганинга аҳтимол, йўлдан озмаган бўларди!.. Мен икковингизни бирга кўрган чоқларимда: «Қизим йигитни қўлга олар!» деб ўйлаган эдим. Аттанг, янглишган эканман...

Любовь отасининг салмоқли сўзларига қулоқ солиб, ўй суриб кетди. Соғлом ва диркиллаган бу қиз кейинги вақтларда куёвга чиқиш тўғрисида тез-тез ўйлаб юрар, чунки ёлғизликдан қутулишига шундан бошқа ҳеч илож тополмас эди. Қиз отасини ташлаб бирон ерга кетиш, бирон касб ўрганиш, бирон иш қилиш тўғрисида илгари ўйлаган бўлса-да, лекин бу орзусини ҳам кўпгина юзаки орзулари сингари, алақачон унутиб юборган эди. Уқиган турли-туман китобларидан унинг дилида фақат лойқа қуйқум қолган эди холос. Лекин бу қуйқум алақандай тирик бир нарса, протоплазма сингари жонли эди. Бу қуйқум қизнинг қалбида ўз ҳаётидан қаноатланмаслик ҳиссини, мустақил яшашга интилиш ва отасидан қутулиш истагини урчитарди, аммо бу орзуларни амалга ошириш учун унда куч йўқ ва буларни қандоқ қилиб амалга оширишни ҳам ўзи билмас эди. Аммо табиат ўз таъсирини ўтказар: Любовь бола кўтарган ёш жувонларни кўрганида хафа бўлиб, юраги орзиқиб кетарди. Гоҳо у ойна олдига келиб, қовоқлари қорайган, лорсиллаб турган таранг юзига ғамгин назар ташларди-да, ўзига ўзи ачинарди. Ҳаёт уни алақайси бир четда қолдириб, унутиб ўтиб кетмоқда эди. Ҳозир у отасининг сўзларига қулоқ солиб туриб, ўша Смолиннинг қанақа эканини кўз олдига келтиришга уринди. Любовь уни гимназист эканлигида кўрган эди, у пайтда Смолин юзларини сепкил босган, пучуқ, озода, басавлат ва камгап бир ўспирин эди. У оғир ва қўпол танца қилар, гапга нўноқ эди... Ушандан буён анча вақт ўтди, у чет элда бўлди, у ерда алланарсага ўқиди, лекин ҳозир қандай экан? Қиз Смолинни ўйлаб туриб акаси эсига тушди ва юраги увушиб — хатга нима деб жавоб қайтараркин? — деб ўйланиб қолди. Ўзи қандай бўлсайкин? Кўз олдига келтирган акасининг қиёфаси отасини ҳам, Смолинни ҳам тўсиб қўйди ва шундан кейин қиз, то Тарас билан маслаҳат қилмагунича, ўлса ҳам куёвга чиқмасликка аҳд қилди, шу он бирдан отаси:

— Ҳой, Любавка! Нега ўйланиб қолдинг? Нималарни ўйлаяпсан?— деб қичқирди.

Люба кулиб туриб жавоб берди.

— Шундай, ҳамма нарса тез ўтяпти...

— Нима тез ўтяпти?

— Ҳаммаси... бундан бир ҳафта бурун сиз билан Тарас тўғрисида гаплашиб бўлмас эди, мана энди...

— Муҳтожлик, қизим! Муҳтожлик шундай бир кучки, ҳатто пўлат симни ҳам букиб пружина қилади, пўлат эса пишиқ нарса! Тарас? Кўрамиз! Одамнинг қадри қиммати, ҳаёт кучига қаршилик кўрсата олиши билан ўлчанади, агар ҳаёт уни буколмаса, у ҳаётни истаган йўлига сола олади, мен ана шундай одамни ҳурмат қиламан! Эҳ-ҳ, қариб қолдим-да! Ҳаёт илгарига қараганда жудаям серҳаракат бўлиб қолди! Ҳаётда йилдан-йилга ажойиб нарсалар кўпайиб, борган сари у ширин бўлиб кетяпти! Қани энди ўлмай яшасаму, тинмай ишласам!..

Чол лабларини чапиллатиб, қўлларини бир-бирига ишқаб қўйди ва унинг кўзлари суқлик билан чақнаб кетди.

— Сизлар қони суюқ одамсизлар! Ҳали вояга етмай туриб, кексайиб, сўлиган турпдай бужмайиб қолгансизлар... Сизлар ҳаётнинг кундан-кун чиройли бўлиб, очилиб бораётганини тушунмайсизлар... Мана, мен олтмиш етти йилдан буён ер юзида депсиниб юрибман, бир оёғим ерда, бир оёғим гўр оғзида турибди, қадимда, ёшлигимда гуллар ҳам оз эди ва унчалик чиройли ҳам эмас эди... Ҳамма ёққа ҳусн кирмоқда! Қурилган биноларни кўринглар! Ҳар хил иш қуроллари, савдо қуроллари... Катта-катта пароходлар! Бу нарсаларга не-не ақллар сарфланган! Қараб туриб: «Инсонга баракалла!» деб ўйлайсан. Ҳаммаси маъқул, ҳаммаси ёқимли, фақат бизнинг мерос-хўримиз бўлган сизларгина ҳар қандай жонли ҳиссиётдан маҳрумсизлар! Мешчандан чиққан ҳар қандай қаллоб ҳам сизлардан уддабуронроқ... Анави... Ежов деган ким ўзи у? У ўзини, гўё бутун ҳаётнинг судьясидек тутуди, баччагар довьюрак! Сизлар-чи, тфу! Қашшоқлик билан яшайсизлар... Терингизни шилиб, гўштларингизга туз сепганда, хўп ирғишлардингизлар!

Кичкинагина, юзлари тиришган, қоқсуяк, яккам-дуккам кемтик тишлари қоп-қора, боши тепакал, гўё ҳаёт оловида тоблангандай қорайиб кетган Яков Тарасович, ўтдай тутақиб, титраб-қақшаб, барваста, лобар, навқирон Любова

ҳадеб нафратли сўзларни ёғдирарди. Қиз эса, гуноҳкор одамдай хижолат бўлиб, отасига жилмайиб қараб турар ва унинг қалбида, ўз мақсади йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган бу тиришқоқ чолга нисбатан ҳурмат ҳисси ўсиб борарди...

Ғома эса ҳамон айш-ишрат қилиб, санқиб юрарди. Шаҳардаги қимматбаҳо ресторанлардан бирида ароқфуруш заводчининг ўғли билан — Сашани ўйнаш қилиб олиб кетган йигит билан учрашиб қолди, у қувониб, Ғомани эски қадрдондай қучоқлаб олди.

— Хўп учрашдик-да! Уч кундан бери бу ерда ёлғизликдан роса ич-этимни едим-да... Наҳотки, бутун бошлиқ бир шаҳарда биронта тузук одам бўлмаса, кеча мен ҳатто газетчилар билан ҳам танишиб олдим... Чакки эмас, хушчақчақ одамлар экан... бошда ўзларини аристократ қилиб кўрсатиб катта тутишди, мени масхара қилиб кулишди ҳам, лекин кейин ҳаммаси ўлгудек ичиб маст бўлди... Мен сизни ўшалар билан таништириб қўяман... Улар орасида бир фелъетончи бор, эсингиздами, сизни ёзган-чи... Хаҳ, исми нимайди? Жуда қувноқ йигит, жин ургур!

Чипор костюм кийган, узун бўйли ва ўта кетган бу шалоқ йигитнинг бақириб сўзлашидан қулоқлари битган Ғома:

— Александра қалай?— деб сўради.

Йигит афтини буруштириб туриб:

— Э, мен сизга айтсам, Александрангиз ярамас хотин экан! Аллақандай ғалати, ичимдагини топ, дейдиганлар хилдан, одамни диққат қилиб юборди, падарига лаънат! Худди бақадек совуқ, ву-у! Бўлмайди, унинг жавобини бериб юбораман...

— Совуқлиги тўғри!— деди Ғома ва ўйланиб қолди.

Ароқфуруш заводчининг ўғли унга насиҳат қилган бўлиб:

— Ҳар ким ўз ишини жуда яхши билиб қўйиши керак,— деди.— Агар сен яхши хотин бўлсанг, бировга ўйнаш тутинганиндан кейин, ўз вазифангни яхши адо этишинг керак... Хўш, ароқ ичамизми?— деб сўради.

Ичишдилар. Турган гап, маст ҳам бўлдилар.

Кечқурун меҳмонхонага бир талай хушчақчақ улфатлар йиғилишди. Ғома эса маст, аммо ғамгин ва ювош бир қиёфада, тили тутила-тутила сўзлади:

— Мен шундай деб ўйлайман: баъзи одамлар чувалчанг бўлса, баъзилари чумчуқ... Чумчуқлар — савдогарлар... Улар чувалчангларни чўқигани-чўқиган... Уларнинг касби шу... Улар керак... Мана, биз ҳаммамиз ҳеч нарсага керакмасмиз... Бизнинг ҳеч нарсага фойдамиз тегмайди... Бизнинг мутлақо керагимиз йўқ... Лекин улар ҳам... Ҳаммаси нима учун керак? Буни тушунмоқ лозим... оғайнилар!.. Мен нима учун керакман? Менинг керагим йўқ!.. Ўлдиринглар мени... Мен ўлай... ўлгим келади.

У мастлик билан ҳўнграб йиғлади. Унинг ёнига аллақандай бир кичкина қора одам келиб ўтириб, ниманидир унинг эсига солди-да, Фома билан ўпиша кетди ва пичоқ билан столни тақирлатиб қичқирди:

— Жим! Сўз гўракка! Ҳаёт нуқулай яратиб қўйган филлар билан мамонтларга сўз берингизлар! Рус кишининг гўр виждони муборақ сўзлар айтмоқда! Ўқир, Гордеев! Овозинг борича ўқир!..

У яна Фоманинг елкасига осилиб, пинжига кириб тап-тақир қирилган, у ёқдан-бу ёққа айланиб ликиллаб турган юмалоқ, қоп-қора бошини ҳадеб унинг юзига тақайверди, Фома унинг юзини кўролмай жаҳли чиқиб, уни туртиб нари итарди-да, ғазаб билан қичқирди:

— Ёпишма! Афти башаранг қаёқда сенинг?

Уларнинг атрофида маст одамлар қулоқларни батанг қилиб, хахолаб кулишарди, ароқфуруш заводчининг ўғли эса, бу шов-шувдан бўғилиб, аллакимга хириллаб:

— Менга хизматга кел! Бир ойга юз сўм, овқат, кватир бераман! Рост айтаман! Кел! Рост гап! Тупур газетга, мен кўпроқ бераман!— деб ўқирарди.

Ҳамма нарса тўлқинга ўхшаб, салмоқ билан тебранарди. Одамлар Фомадан гоҳ йироқлашар, гоҳ яқинлашар, шифт пастга тушар, пол юқори кўтариларди, гўё улар ҳозир уни эзиб, мажақлаб ташлайдигандек туюлар эди. Шундан кейин Фома ўзини қутуриб оқаётган поёнсиз кенг дарёда аллақайёққа сузиб кетаётгандай сезиб даҳшат билан қичқирди:

— Қаёққа кетяпмиз? Капитан қани?

Бу саволга маст одамлар бемаъни кулги билан бақриб, кичкина қора одам эса чийиллаган хунук овоз билан чинқириб жавоб беришди:

— Рост-а! Қани, капитан!

Фома икки деразали кичкинагина бир уйда бу даҳшатли тушдан уйғонди ва дастлаб қуриган бир дарахтга кўзи тушди. Дарахт дераза ёнида эди; пўстлоқлари шилиниб кетган йўғон танаси ёруғни тўсиб турар, япроқлари тўкилиб кетган, қоп-қора, эгри-бугри шохлари эса ҳар томонга тарвақайлаб, мунгли оҳангда гижирлаб тебранишар эди. Ёмғир қуяр, дераза ойнасидан сизиб оқар, томдан шариллаб қўйилгани ва ерга тушганда йиғламсираб ҳиқиллагани эшитилиб турар эди. Мана шу йиғламсираган товушга бошқа бир нозик овоз — қоғоз устида шошиб-пишиб қитирлаган перонинг овози қўшилиб, ўқтин-ўқтин тўхтаб қоларди, ора-сира минғиллаган овоз эшитилар эди.

Фома оғирлашган бошини ёстиқда аранг буриб, кичкина қора одамни кўрди. У стол ёнида перони қиртиллатиб, қоғозга нимадир шошиб-шошиб ёзар, ўзича ниманидир маъқуллаб юмалоқ бошини силкитар, чор атрофга айлантитарар, кифтларини учуриб қўярди ва бутун вужуди билан, ёлғиз тунги куйлак-иштон кийган кичкина гавдаси билан, гўё чўғ устида ўтириб ўрнидан туролмаётгандек, стулда ҳадеб типирчилар эди. У озгин, ингичка чап қўли билан гоҳ пешанасини қаттиқ ишқар, гоҳ ҳавода алақандай англаб бўлмас ишоралар қилар, яланг оёқлари билан полни шитирлатар, бўйни ҳадеб липиллар, томири ва ҳатто қулоқлари ҳам қимирлар эди. У Фомага юзланганда Фома унинг алланима деб пичирлаётган юпқа лабларини, узун бурнини, сийрак мўйловини кўрди; бу кичкина одам ҳар гал илжайганда мўйлови лип этиб юқори кўтарилар эди... Юзи сап-сарик, ажин босиб кетган, ялтираб турган қоп-қора кўзлари эса, юзига мутлақо мос эмасди.

Фома унга тикилиб чарчагач, хона ичига кўз югуртирди. Деворга қоқилган катта михларга даста-даста газеталар осиб қўйилган, шунинг учун ҳам девор гўё шиш босиб кетганга ўхшаб кўринарди. Шифтга бир вақтлар оқ қоғоз ёпиштирилганди, ҳозир эса, ҳаммаси пуфакча сингари шишиб чиққан ва йиртилиб, моғорлаб, парча-парча бўлиб осилиб ётади; полда кийим-бошлар, этиклар, китоблар, йиртилган қоғоз парчалари сочилиб ётар эди... Бутун хона гўё қайноқ сувга пишганга ўхшарди.

Кичкина одам ручкани қўйиб, стол устига энгашди-да, бармоқлари билан стол четини чертиб, заиф овоз билан оҳистагина куйлай бошлади:

Барабанни ол—қўрқма сира!
Маркитанкани ўп жаранглатиб!
Энг чуқур фаннинг маъносидир бу,
Энг ўткир фалсафанинг мазмунидир шу!

Фома оғир хўрсиниб:

— Зельтерский ичсак бўларди...— деб қўйди.

— Аҳа!— деб қичқирди кичкина одам ва стулдан сакраб турди-да, Фома ётган диван ёнига келди.— Қалайсан, ўртоқ? Зельтерский дейсанми? Коньяк дейсанми? Коньяк биланми ё қуруқ ўзиними?— деб сўради.

Фома унинг қуруқ ва иссиқ қўлини қисаркан, юзига диққат билан тикилиб туриб:

— Коньяк билан бўлса, яхши бўларди...— деб қўйди.

Ҳалиги одам эшикка қараб:

— Егоровна!— деб қичқирди-да, Фомага ўгирилиб:— Танимаяпсанми, Фома Игнатьевич?— деб сўради.

— Нимадир... эсимда бор... Эҳтимол, учрашган бўлсак...

— Бу учрашув тўрт йил давом этган... лекин бунга кўп вақт бўлди! Ежов...

Фома ётган ерида туриб ўтирди-ю, донг қолиб қичқириб юборди:

— Ёпириме... сенмисан ҳали?

— Мен, оғайни, бунга гоҳо ўзим ҳам ишонмайман, бироқ факт шунақа нарсаки, ҳар қандай шубҳа ҳам ундан темирга тегиб сапчиб кетган резинка коптокдай сапчиб кетади...

Ежовнинг юзи ғалати бўлиб қийшайди, қўллари эса негадир кўкрагини пийпаслай бошлади.

— Э-э-э!— деди Фома чўзиб.— Жуда қариб қолибсан-ку! Неча ёшга кирдинг?

— Уттизга...

— Худди элликка кирганга ўхшайсан-а... Қоқ суяк-сан, рангинг сап-сариқ!.. Афтингдан, яхши яшамаганга ўхшайсан-а?

Фома қувноқ ва абжир мактабдош ўртоғининг бу қадар хароб бўлиб, катакка ўхшаган уйда туришини кўриб ачинди. У кўзларини пирпиратиб Ежовга ғамгин қаради ва Ежовнинг юзи учаётганини, кўзлари ғазаб билан ёниб турганини кўрди. Ежов шиша очаётгани учун индамади, у шишани тиззалари орасига қисиб, зўр бериб унинг пўкагини чиқаришга уринарди. Унинг дармонсизлиги ҳам Фоманинг раҳмини келтирди.

— Аттанг, ҳаёт сени сўриб қўйибди... ўқиган эдинг...— деди Фома ўйчан.

Ежов чарчаганидан ҳатто ранги оқариб кетди, унга сувни узатиб:

— Ич!— деди. Кейин у пешонасини артиб қўйди-да, Фома ёнига, диванга ўтириб сўзга киришди:

— Илми қўй! Илм бир муқаддас шароб... бироқ ҳозирча уни истеъмол қилиб бўлмайди. Олдин ароқнинг зарарли мойини тозаллагандек, уни тозалаб олиш керак. Илму фан одамзод бахти учун хизмат қилишга ҳали тайёр эмас, дўстим... ва уни истеъмол қилган одамларнинг фақат бошлари оғрийди, холос... Худди сен билан менга ўхшаб... Сен нега орқа-олдинга қарамай ичсан-а?

Фома кулимсираб:

— Бўлмаса нима қилай?— деб сўради.

Ежов синовчан назар билан Фомага қараб қўйгандан кейин:

— Мен бу саволингни кеча айтган барча сўзларинг билан чағиштириб кўриб, сеңинг юриш-туришинг, ҳаётинг яхши бўлмаганидан эканини сездим, дўстим...— деди.

Фома дивандан туриб, оғир хўрсиниб қўйди:

— Эҳ! Қанақа ҳаёт? Тушуниб бўлмайди... Аллақандай бетайин нарса... Бир ўзим яшайман... Ҳеч нарсага тушунмайман... Ҳаммасига туфуриб, бирон жойга бош олиб кетгим келади! Қанийди, ҳаммасидан кечиб қочсам... Диққатпазлик холос!

Ежов қўлларини ишқаб, қилпиллаб:

— Бу қизиқ гап!— деди.— Агар ростдан шундай бўлса, бу жудаям қизиқ, чунки бу ҳаётдан норозиликнинг муқаддас руҳи ёғлиқ шўрва-ю, чой ва бошқа ичимликлар ботқоғида ётган ўликдан баттар савдогарларнинг ётоқхоналарига ҳам кириб борганидан далолат беради. Сен менга ҳаммасини батартиб сўзлаб бер... Мен, оғайни, роман ёзмаман...

— Менга айтишган эди, сен менинг тўғримда алланарса ёзганмишсан, ростми?— деб сўради Фома қизиқсиниб. Бу қадар шўрпешона одам нима ҳам ёзиши мумкинлигига тушунолмади, қадрдон ўртоғига яна бир бор диққат билан назар ташлади.

— Ёзган эдим! Сен ўқимадингми?

— Йўқ, ўқишга тўғри келмади...

— Сенга нима дейишди?

— Гўё, бошлаб сўккан эмишсан мени.

Ежов Гордеевга тик қараб сўради:

— Ҳм.. Сен ўзинг ўқишга қизиқмайсанми?

Ҷома Ежовнинг ёзганларини писанд қилмай, гўё уни хафа қилиб қўядигандай, унинг олдида ўнғайсизланди-да:

— Ўқийман, албатта!— деди уни умидвор қилиб.— Агар менинг тўғримда ёзилган бўлса, чинакам қизиқ бўлса керак,— дея қўшиб қўйди, ўртоғига самимий кулиб қараб.

Бу учрашув Ҷомада осойишта ва олижаноб ҳиссиётлар пайдо қилиб, болалик чоғларини эслатди ва бу эсдаликлар узоқ ўтмишдан милтиллаб турган кичкина оддий чироқ сингарни унинг хотиридан қўрқа-писа йилт-йилт этиб ўта бошлади.

Ежов қайнаб турган самовар келтириб қўйилган стол ёнига бориб, икки стаканга аччиқ чой қуйди-да, Ҷомага:

— Кел чой ич... гапириб бер!— деди.

— Менинг гапиришга арзийдиган ҳеч нима йўқ... Ҳаётим маъносиз ва бўм-бўш! Яхшиси, сен ўз тўғримда сўзлаб бер... Ҳар ҳолда, сен мендан кўра кўпроқ нарса биласан...

Ежов ҳамон бошини ва гавдасини қимирлатишини қўймай, ўйга чўмди. У ўйга толганда фақат юзигина қотиб қолар, лекин ҳамма ажинлари кўзининг атрофига йиғиларди-да, қуёш тигларига ўхшаб қуршаб олар, кўзлари эса янада ичига ботиб кетарди... У бошини силтаб:

— Ҳа, мен кўп нарсаларни кўрдим, оғайни...— деб сўзга киришди.— Ва мен билишим зарур бўлганидан кўра кўпроқ нарсаларни биламан, бироқ керагидан кўра кўпроқ нарсани билиш ҳам керак бўлган нарсаларни билмасликдек, одам учун зарарлидир. Ўзимнинг қандай яшаганимни сенга айтиб берайми? Хўп, уриниб кўраман... Ҳеч қачон, ҳеч кимга ўз тўғримда гапирган эмасдим... Чунки менга қизиқсинган одам бўлмади... Дунёда одамларни ўзингга қизиқсиндирмай яшаш жуда алам қилади!..

Ҷома ўртоғининг ҳам ҳаёти ширин эмаслигидан қувониб;

— Ҳаётинг ёмон бўлганини афтингдан ва бутун қиёфангдан кўриб турибман!— деди.

Ежов чойни бир ҳўплашдаёқ тамомлаб, стаканни лиқобчага ташлагандан кейин, оёқларини стул четига қўйиб, тиззаларини қучоқлаб, иягини тиззасига тиради. Бу резинкадай абжир ва кичкина одам шу аҳволда ўтириб гап бошлади:

— Мен бир вақтлар Сачков деган студентда ўқи-
ганман, ҳозир у медицина доктори, ўзи қартабоз, ўлгудек
лаганбардор эди, мен дарсимни яхши тайёрлаган чоқларим-
да менга: «Баракалла, Коля! Сен қобилиятли боласан. Биз—
разночинцлар, ҳаётнинг орқа эшигидан чиққан бечора
одамлармиз, ҳаммадан олдин бўлишимиз учун тинмай ўқи-
шимиз керак... Россия ақлли ва виждонли одамларга муҳ-
тож, сен шундай бўлишга тириш, ана ўшанда ўз тақдиринг-
га ўзинг эга, жамиятга фойдали одам бўласан. Ҳозир мам-
лакатнинг энг яхши умид-орзулари биз разночинцларда,
биз унга нур ва ҳақиқат олиб киришимиз керак...» дер эди.
Мен ўша ҳайвонга ишонардим... Уша вақтдан буён йигир-
ма йил ўтди, биз разночинцлар ўсдик, бироқ на ақлимиз
кирди ва на ҳаётга нур сочдик! Россия ҳали ҳам эски ка-
салидан, ярамас одамларнинг кўплигидан азоб чекади ва
биз разночинцлар уларнинг қаторига кириб сонини тўл-
дирмоқдамиз. Менинг устозим, яна такрорлайман, хушо-
мадгўй, на юзи ва на забони бор бетайин бир маҳлуқ, фа-
қат шаҳар бошлиғининг буйруғи билангина юради, мен
эсам, жамият хизматидаги бир масхарабозман. Бу шаҳар-
да менинг роса донгим кетган, оғайни... Кўчада кетаётиб,
орқамдан извошчининг ўз ўртоғига: «Ана Ежов кетяпти!
Хўп қопоғон-да! Пашшаларга ем бўлиб юрибди!» дегани-
ни эшитаман. Шундай! Бунга ҳам эришмоқ керак...

Ежовнинг юзи алам билан бурушиб унсиз, фақат лаб-
лари билангина кулиб қўйди. Фома унинг сўзларига ту-
шунмади ва бирон нарса дейиш учунгина, таваккал қилиб:

— Демак, ўйлаганингга етолмабсан-да...— деди.

— Шундай, мен каттароқ одам бўларман, деб ўйлов-
дим.. Лекин бўлардим ҳам!..

Фельетончи сапчиб стулдан турди-да, хона ичида у
ёқдан-бу ёққа зир югуриб, чийиллаб гапирди:

— Бироқ, ҳаёт учун ўзингни бутун сақлаб қолишга ни-
ҳоятда кўп куч керак! Бундай куч бор эди... Менда абжир-
лик ҳам, эпчиллик ҳам бор эди... Мен уларнинг ҳаммасини
бирон нарса ўрганиш учун сарф қилдим... Урганган нарса-
ларимнинг энди менга мутлақо кераги йўқ. Мен ва менга
ўхшаш кўпгина одамлар яшаш учун бирон нарса тўплай-
миз, деб ўзимизни ўзимиз таладик... Уйлаб кўр, мен ўзим-
ни фойдали одам қиламан деб, ўз қадримни ўзим ер билан
яксон қилдим... ўқиш учун ва очдан ўлмаслик учун, олти
йил мобайнида аллақандай аҳмоқларни ўқитиб юрдим ва
ҳар хил ота-оналарнинг мени таҳқирлаб, уялмай-нетмай

менга берган дашномларини ютиб келдим... Нон билан чой пулини топсам ҳам, этик учун пул топишга вақтим йўқлигидан, қарз сўраб «жамияти хайрия»ларга ялиниб мурожаат қилдим... Агар ўша эҳсончилар, одам танасини ўлимдан сақлаб қоламиз, деб унинг руҳини нақадар поймол қилганларининг ҳисобига етсалар эди! Агар улар нон пули, деб берган ҳар бир сўмининг тўқсон тўққиз тийини жон олувчи заҳар эканини билсалар эди! Агар улар мана шу сахийликлари билан савоб иш қиляпмиз, деб кеккайишлари ичларига сиғмай ёрилиб кетсалар эди! Дунёда хайр қилувчидан ярамас ва жирканч одам йўқ, уни олувчидан ҳам бахтсиз одам бўлмаса керак!

Ежов худди жинни бўлган одамдай, хона ичида у ёқдан-бу ёққа югурарди, унинг оёғи остидаги қоғозлар шитирлаб, йиртилиб, парча-парча бўлиб, ҳар томонга сочилиб кетарди. У тишларини ғижирлатар, бошини тўлғар, қўлларини худди қушнинг қайрилган қанотидек ҳавода силкитар эди. Фома унга ажабланиб, алланечук иккиланган ғалати хиссиёт-ла қараб турарди, у ҳам Ежовга ачинар, ҳам унинг азобланаётганини кўриб қувонар эди.

Ежовнинг бўғзида ёғланмаган ошиқ-мошиқдай алланарса ғиж-ғиж қилар эди.

— Мени одамларнинг яхшилиги заҳарлади, одам бўлишга интилган ҳар бир камбағалга ўхшаб, мен ҳам кўпни кутиб, оз билан қаноатланганим туфайли ҳалок бўлдим... О! Сен биласанми? Одамлар сил касалидан кўра ҳам ўзларининг қадрига етмаганидан кўпроқ ҳалок бўладилар, шунинг учун ҳам, эҳтимол, омманинг йўлбошчилари даҳа назоратчиси бўлиб ишлаётган бўлса ҳам ажаб эмас!

— Падарига лаънат, ўша назоратчиларнинг,— деди Фома қўл силтаб.— Ўз тўғрингда гапир...

Ежов уйнинг ўртасида тўхтаб:

— Ўз тўғримда! Бўлган-турганим шу!— деб қўли билан кўкрагига урди.— Қўлимдан келган ҳамма ишни қилиб бўлдим... Ниҳоят, одамларни кулдирадиган масхарабоз даражасига етдим, энди қўлимдан бошқа ҳеч нарса келмайди!

— Шошмасанг-чи!— деди Фома жонланиб.— Сен менга айт, тинч яшаш учун... яъни ўзингдан мамнун бўлиш учун нима қилмоқ керак?

— Бунинг учун нотинч яшамоқ керак, ҳатто ўзингдан мамнун бўлиш имкониятидан худди юқумли касалдан қочгандай қочмоқ керак!

Бу сўзлар Фомага бекорчи гап сингари эшитилиб, юрагида ҳеч қандай ҳис уйғотмади, миясида ҳам биронта фикр туғдирмади.

— Доим ўзинг эришолмайдиган бирон нарсанинг ишқидида яшамоқ керак... Одам юқори интилган сари бўйи чўзилади...

Ежов энди ўзи ҳақида гапиришдан тўхтаб, бошқача оҳангда мулойимроқ сўзлай бошлади. Унинг овози қатъий ва ишонч билан чиқарди, юзи эса жиддий ва қатъий тус олди. У уйнинг ўртасида тураркан, қўлини юқори кўтариб, бармоғини бигиз қилиб, худди ўқиётгандай гапира бошлади.

— Ўзига бино қўйган одам, жамият кўксидида қотиб қолган бир шишга ўхшайди... У ўзининг калласини икки пулга арзимайдиган ҳақиқат билан ғажиб ташланган сассиқ ҳикматларнинг сарқитлари билан тўлғазиб олади-да, мумсик хотиннинг ўзига мутлақо кераксиз ва ҳеч нарсага арзимайдиган турли-туман қақир-қуқурларни йиғиб қўйган омборига ўхшаб яшайверади... Бундай одамга тақилиб, эшигини очиб қўйсанг, димоғингга аллақандай чириган ҳид урилади ва нафас олаётган ҳавонгга аллақандай бадбўй ҳид келиб қўшилади... Қизиғи шуки, бу бахтсизларни тагин, руҳан тетик, мустаҳкам принципи, эътиқодли одамлар, деб ҳисоблайдилар... Лекин эътиқод улар учун фақат қашшоқ руҳларининг айбини бекитадиган бир иштон эканини ҳеч кимнинг тушунгиси келмайди... Бундай одамларнинг тор пешаналарида доим ҳаммага маълум бўлган «соёйишталик ва мўътадиллик» деган сўзлар ялтираб туради— сохта сўзлар! Уларнинг пешаналарини қаттиқ қўлларинг билан артиб ташласанг, ҳақиқий ёзувни кўрасан, унда: «ҳафтафаҳм ва бераҳм» деб ёзилган бўлади.

Ежов ғазаб ва даҳшат билан қичқирди:

— Бундай одамларнинг қанчадан-қанчасини кўрдим! Ҳамма ёқни латтафурушлар босиб кетган! Уларда кафанлик учун коленкор ҳам, қора мой ҳам, новват ҳам, суварак ўлдирадиган дори ҳам топилади, лекин биронта янги, жўшқин, соғлом нарса тополмайсан! Сен уларнинг ёнига ёлғизликдан ҳориб, юрагингдаги дардингга малҳам бўларли биронта илиқ сўз излаб келасан... Бироқ улар сенга аллақандай илимиқ сақичга ўхшаган, ўзлари чайнайвериб ийиғини чиқарган ва эскириб ачиб-бижиб кетган китобий фикрларни тавсия қиладилар... Бу қуруқ ва дағал фикрлар ҳар доим шу қадар маъносиз бўладики, буларни тушунтириш учун жуда кўп баландпарвоз ва бекорчи сўзлар керак!

Мана шундай одам гапираётганда, ўзи тўқ, қўнғироқлар тақилган аравада шаҳардан ортиб кетаётган ва ўз тақдирдан мамнун бўлган шўрлик қирчанғи кўз олдимга келади...

— Демак, улар ҳам ортиқча одамлар экан-да...— деди **Фома**.

Ежов унинг рўпарасида тўхтаб, лабларида заҳарханда билан деди:

— Йўқ, улар ортиқча эмас, йўқ! Улар, мен ўшалардай бўлмаслигим учун, бир намуна сифатида яшайдилар. Очиғини айтганда, уларнинг жойи ҳар хил дардга чалинган ногиронлар, турли-туман майиблар сақланадиган анатомия музейларида бўлиши керак... Ҳаётда, оғайни, ҳеч бир нарса ортиқча эмас... Ҳаётда ҳатто мен ҳам кераклиман! Фақат кўксида жонсиз юрак ўрнида фасод боғланган манманликнинг каттақон шиши бўлган одамларгина ортиқчадилар... Лекин, ўз нафратимни шуларга ёғдириб туришим учун ҳатто улар ҳам керак...

Ежов куни бўйи, то кечгача тутақиб, ўзи ёмон қўрган одамларни роса койиди ва ундан қайнаб чиқаётган заҳарли сўзлар **Фомага** ҳам юқди ва унда ҳам жанговар ҳиссиёт уйғотди. Лекин гоҳо у **Ежовга** ишонмасди; ниҳоят, бир марта ундан:

— Хўш... сен шу сўзларингни одамларнинг юзига айта оласанми?— деб дангал сўради.

— Ҳар бир қулай пайт келганда... Ва ҳар якшанба куни газетада... Уқиб берайми, хоҳлайсанми?

У **Фоманинг** жавобини ҳам кутмай, девордан бир нечта газетани юлиб олди-да, хона ичида югуриб ўқий бошлади. У ириллар, гингшир, кулар, тишларини иржайтирар ва занжирини узишга интилган қопоғон итга ўхшаб толпинар эди. **Фома** ўртоғининг асарларидаги маънони тушунолмади, лекин ундаги ўта дадилликни, аччиқ кулгини, оловдек ғазабни пайқади ва ҳаммомда иссиқ супурги билан савалангандек роҳат қилди.

У бирон жумлани пайқаб қолиб:

— Жойида! Боплабсан!— деб қичқириб қўярди.

Унда гоҳ таниш савдогарларнинг, гоҳ шаҳардаги мўътабар кишиларнинг номлари чиқиб қолар, **Ежов** уларни гоҳ дадил ва қаттиқ масхара қилар, гоҳ ҳурмат билан, нозик сўзлар билан, игна санчгандай санчиб олар эди.

Фоманинг маъқуллаши ва азбаройи роҳатланганидан чақнаб, ёниб турган кўзлари **Ежовни** яна ҳам илҳомлантириб юборди. У гоҳ ҳоригандан диванга ўзини ташлаб, гоҳ

яна ўрнидан туриб, чопиб Фоманинг олдига келиб, борган сари қаттиқроқ овоз билан ириллар эди.

— Қани, менинг тўғримда ёзганигни ўқи-чи?— деб қичқирди Фома.

Ежов бир тўда газеталар орасидан бир саҳифани суғуриб олди-да, уни икки қўли билан ушлаб, оёқларини кериб, Фоманинг рўпарасида турди, Фома эса, ўртаси чўкиб кетган креслода талтайиб кулимсираб қулоқ солиб ўтирди.

Фома тўғрисидаги мақола солдаги кайф-сафони тасвирлаш билан бошланган эди. Ежов уни ўқиганда, Фома мақоланинг баъзи бир сўзлари пашшадек чақиб олаётганини пайқади. Унинг юзи жиддийлашди, бошини бир ёққа эгиб, хўмрайиб, индамай қолди. Пашшалар борган сари кўпаймоқда эди.

Ниҳоятда Фома, хижолат тортиб, хафа бўлиб:

— Жуда ҳаддингдан ошиб кетибсан! Ахир одамни масхара қилишни билиш билангина худога яхши кўриниб бўлмайди-ку...— деди.

Ежов унга қисқа қилиб:

— Жим тур! Шошма!— деди-да, ўқишини давом эттирди.

Ежов ўз мақоласида, савдогар халқининг ҳар хил жанжаллар ва ярамас ишлар ижод этишда бошқа табақадаги одамларга қараганда ошиб тушганлигини исботлаб берганидан кейин: «Нима учун шундай?» деб сўрайди-да, бунга ўзи жавоб беради:

«Менимча, бу ваҳшиёна қилиқлар бир томондан маданият етишмаганлигидан келиб чиқса, иккинчи томондан бунинг асосий сабаби кучнинг кўплигида, бекорчиликда. Бизнинг савдогар аҳлларининг кўпчилиги — баъзи бир мустаснога кўра — саломатлик жиҳатидан энг бақувват ва айни замонда энг кам меҳнат қиладиган табақа эканлигига шубҳа бўлиши мумкин эмас...»

Фома мушти билан столга уриб:

— Рост гап бу!— деб қичқирди.— Шундай! Менинг ҳўкизде кучим бор, ишим эса чумчуқникидек...

«Савдогар ўз кучини қаерга қўйсин? Баржада унча кўп сарф бўлмайди, шунинг учун ҳам у кучини бошқа ерга, ҳаёт учун фойдалироқ ерга сарф қилишнинг нима-лигини тушунмай, мускул капиталининг ортиқчасини майхоналарда кайфу сафога сарф қилади. У ҳали йиртқич, ҳаёт эса унинг учун бир қафас бўлиб қолган. У соғлом

бўлгани ҳамда эркин қулоч отиб ўрганиб қолгани учун бу қафас унга торлик қилади... У маданият жиҳатидан қисилган бўлиб, баъзан бебошлик қилиб қутуради. Савдогарнинг уриш-жанжали, тор қафасга қамалган йиртқичнинг исёнига ўхшайди. Шубҳасиз, бу яхши эмас... лекин, эҳ, агар бу йиртқич ўз кучининг ёнига яна бир оз ақл тўплаб, уни интизомга ўргатса, бундан ҳам баттароқ бўлади! Ишонинглар, ўшанда ҳам жанжал-тўполонни ташламайди, бироқ энди бу жанжаллар тарихий ҳодисага айланади! Худое, бундай воқеалардан бизни ўзинг сақла! Чунки бундай воқеалар аслида савдогарларнинг ҳокимиятга интилишларидан келиб чиқади, уларнинг мақсади биргина табақанинг ҳукмронлигини ўрнатишдир ва бу мақсад йўлида савдогар ҳеч нарсадан тоймайди...»

Ежов газетани ўқиб бўлиб, уни бир четга улоқтириб ташлагач:

— Хўш, нима дейсан, тўғрими?— деб сўради.

— Мен охирини тушунолмадим...— деб жавоб қилди Фома.— Аммо куч масаласи жуда тўғри!

Фома Ежовга ўзининг дили алғов-далғов бўлганини, ҳаёт ва одамлар тўғрисидаги доимий фикрларини зўр ҳаяжон билан шошиб-пишиб тўкиб солди-да, ўзини диванга чалқанча ташлаб, жим бўлиб қолди.

— Шундай!— деди Ежов чўзиб.— Сен ҳам етар ерингга етибсан!.. Бу, оғайни, яхши иш! Хўш, сен китоб билан қалайсан? Бирон китоб ўқийсанми?

— Йўқ, ёқтирмайман! Уқиганмасман...

— Уқимаганинг учун ҳам ёқтирмайсан-да...

— Менинг ҳатто ўқишга ҳам юрагим бормайди, қўрқаман... Битта китобхон қизни кўрганман... кашандадан ҳам баттар эди... Китобдан нима фойда? Бир одам алланарсаларни ўйлаб чиқаради, бошқалар эса ўқийди... Агар қизиқ бўлса, кошки-я... Лекин яшашни ўрганаман, деб китоб ўқиш бўлмаган гап!.. Ахир уни худо эмас, одам ёзган-ку, одам қандоқ қилиб ўзига ўзи қонун ва тартиб ярата олсин?

— Инжил-чи? Уни ҳам одамлар ёзган-ку.

— Улар саҳобалар... Энди улар қолмаган...

— Яхши, тўғри эътироз қилдинг! Рост, оғайни, дунёда саҳобалар қолмаган... Фақат Иудалар қолган, лекин улар ҳам энг ярамаслари.

Фома ҳар бир сўзини Ежов гўё тарозига солиб ўлчаётгандек зўр диққат билан тинглаб ўтирганини кўриб,

ниҳоятда кўнгли кўтарилди. У ўзига нисбатан бундай муносабатни умрида биринчи марта кўргани учун, ўртоғи олдида ўз ўйларини сира тортинмай, дадил тўкиб ташлади, буларни айтиш учун сўз қидириб ўтирмади ҳам, чунки Ежов уни тушуниши мумкинлигини ва тушунишга интилаётганини сезди.

Шу учрашувдан бир-икки кундан кейин Ежов унга:

— Лекин қизиқ йигит экансан!— деди.— Оғир гапирсанг ҳам юрагинг дадиллиги билиниб турибди! Ҳеч бўлмаганда ҳаёт тартибини салгина билганингда эди! Ана ўшанда... овозинг борича... бақриб гапирардинг, деб ўйлайман... Шундай!— деди.

— Сўз билан ўзингни овоз қилолмайсан-да!— деди Фома хўрсиниб.— Сен бир вақт менга ўзларини билимдон ва ҳамма иш қўлларидан келадиган қилиб кўрсатадиган одамлар ҳақида гапириб берган эдинг... Мен ҳам ана шундай одамларни биламан... Масалан, менинг отахоним... Мана шуларга қарши чиқиш лозим... ана шуларни фош қилиш керак... Жуда зарарли одамлар!..

Ежов ўйланиб туриб:

— Юрагингда бунчалик дардинг бор экан, Фома, бундан кейин қандай қилиб яшашингга ақлим етмай қолди,— деб қўйди.

Ҳаётдан куйган бу кичкина одам ҳам ичарди. Унинг кунни шундай бошланарди: у эрталаб чой маҳалида маҳаллий газеталарни қараб чиқиб, улардан фельетон учун материал топарди-да, ўша ондаёқ, столнинг бир четига ўтириб дарров ёзиб ташларди. Шундан кейин редакцияга чопиб борарди, у ерда, бошқа шаҳарларда чиқадиган газеталардан кесиб олиб, шу парчалардан «Провинция манзаралари» колонкасини тузарди. Жума кунни у газетанинг яқшанба кунги сонига фельетон ёзиши керак. Буларнинг ҳаммаси учун ойига юз сўм тўлайдилар; у жуда тез ишлар ва шулардан қолган вақтини «ғарибхоналарни ўрганиш ва уларни ёритишга» бағишлар эди. У Фома билан ярим кечагача клубларда, меҳмонхоналарда, майхоналарда юриб, ҳамма ерда ҳам ёзиш учун материал тўплар ва ёзган нарсаларини «жамият виждонини тозаловчи шчетка» деб атар эди. Цензорни у «ҳаётга ҳақиқат ва адолат тарқатувчи мудир» деб, газетани эса «газетхонларни зарарли идеялар билан таништирувчи қўшмачи хотин» деб, ўзининг газетадаги ишини эса «юракни чаканалаб сотиш» ва «муқаддас муассасаларга қарши шаккоклик қилиш» деб атар эди.

Ғома Ежовнинг ҳазилини ҳам, чин гапирганини ҳам яхши тушунмас эди. Ежов ҳамма нарса тўғрисида куйиб-пишиб, астойдил гапирар, ҳамма нарсани қаттиқ қоралаб гапирар эди, бу эса Ғомага ёқарди. Лекин Ежов гапни ақсари жон-жаҳди билан қизишиб бошларди-ю, бироқ худди ана шундай қизғинлик билан ўзини ўзи рад этар ёки гапни аллақандай кулгили қилиб тугатар эди. Ана шундай кезлари Ғомага, бу одамнинг дунёда яхши кўрган ҳеч нарсаси йўқдай, унинг юрагига маҳкам ўрнашиб олган ва уни идора қилувчи ҳеч нарсаси йўқдай туюлар эди. Ғақат ўз тўғрисидагина ғалати бир овоз билан сўзлар ва ўз тўғрисида нечоғлиқ қизишиб сўзласа, ҳаммани ва ҳамма нарсани шу қадар аямай сўкар эди. Ғомага нисбатан унинг муносабати икки хил эди, гоҳо куйиб-пишиб, уни маъқуллаб:

— Кучинг етган ҳамма нарсани рад қил ва ағдариб ташла! Шуни бир билки, дунёда одамдан азиз ҳеч нарса йўқ! Жон-жаҳдинг билан: «Озодлик! Озодлик!..» деб қичқир,— дер эди.

Ғома унинг сўзларидаги оташин учқундан ўт олиб, ўз фойдасини кўзлаб ҳаётни кенгайтиришни истамаган одамларни қандоқ қилиб даф қилиш ва улоқтириб ташлаш кераклигини ўйлай бошлаган кезларида Ежов кўпинча унинг сўзларини бўлиб:

— Қўй! Қўлингдан ҳеч нарса келмайди! Сенга ўхшаганлар, керакмас. Сизнинг даврингиз — зўравонлар, ақсизлар даври ўтиб кетган, оғайни! Сен кечикиб қолдинг... Сенга ҳаётда ўрин йўқ...— дерди.

Ғома унинг бир-бирига зид сўзларига жаҳли чиқиб:

— Урин йўқ? Елғон айтсан!— деб қичқирарди.

— Хўш, бўлмаса қўлингдан нима келади?

— Сени ўлдириш келади!— дерди Ғома ғазаб билан муштини қисиб.

Ежов елкаларини қисиб, афсус ва надомат билан:

— Оббо, тасқара қўриқчи-е! Шу ҳам иш бўлдимиз? Бусиз ҳам мен ўлгудек майибланганман,— деб жавоб қиларди.

Шу он бирдан қайғули ғазаб билан туюқиб, титраб-қақшаб туриб сўзларди:

— Менинг пешанам шўр экан! Нега мен ўн икки йил бўйи, худди бир машинадек ишладим? Уқиш учун... нега мен ўн икки йил бўйи дам олмай, гимназия ва университетда, менга кераги бўлмаган, қуруқ, диққинафас ва бир-бирига зид бекорчи нарсаларни кавшадим? Фельетончи

бўлиш учунми, халойиқнинг кўнглини кўтариб, бу нарса халойиққа керак, фойдали деб ўзимни ўзим кун сайин ишонтириш учунми, масхарабозлик қилиш учунми?.. Мен, юрагимдаги ўқимнинг барини, ҳар бир отишимга уч тийиндан олиб бўшатдим... Хўш, ўзим қандай эътиқод орттирдим? Бу дунёда ҳамма нарса уч пулга арзимайди, ҳаммасини бузиш, емириш керак, деган фикрга келдим... Мен нимани севаман? Ўзимни... бироқ севган нарсам муҳаббатимга нолайиқ эканини ўзим биламан.

У йиғламсираб, ингичка, нозик қўллари билан нима учундир тинмай кўкраги ва бўйинини тирнарди.

Гоҳо руҳи тетикланиб, бутунлай бошқача оҳангда сўзларди:

— Йўқ, мен ҳали ашуламни айтиб бўлганим йўқ! Юрагимда дардим кўп, мен ҳали қамичдек бир овоз чиқараман! Мана қараб тур, мен газетани ташлаб, чинакам иш қиламан ва бир китобча ёзаман... Мен унга «Жон таслим», деб ном қўяман; жон бераётган одам тепасида ўқиладиган шундай бир дуо бор. Қарғиш тегиб ичидан лат еган мана шу лаънати жамият ўз ўлими олдидан менинг китобимни бир мушк-анбар каби қабул қилади.

Ҷома Ежовга назар солиб ва унинг сўзларини таққослаб кўраркан, уни ҳам ўзига ўхшаш заиф ва адашган бир киши эканини билди. Бироқ Ежовнинг сўзлари Ҷоманинг тилини бойитарди; баъзан Ҷома бирон фикрни бошлаб баён қилганини пайқаб қоларди-да, ниҳоятда қувониб кетарди.

У Ежовникида бир неча марта алақандай ғалати одамларни учратди. Ҷомага улар ҳамма нарсани биладиган, ҳамма нарсани тушунадиган, ҳамма нарсага қарши чиқа оладиган ва ҳамма нарсада алдаш ва сохталик борлигини кўрадиган кишилардек туюларди. У жимгина тикилиб, уларнинг гапига қулоқ солиб ўтирарди; Ҷомага уларнинг дадиллиги ёқар, бироқ унга нисбатан ўзларини алланечук мағрур тутишлари Ҷомани қисиб қўяр ва кўнглини совитар эди. Бундан ташқари яна бир нарса — Ежовнинг уйда тўпланадиган одамлар кўчада ва меҳмонхоналарда учрайдиган одамларга қараганда анча ақллироқ ва яхшироқ эканлиги унга яққол кўриниб турарди. Уларнинг уйда гаплашадиган махсус сўзлари, бошқачароқ қилиқлари бор эди, бироқ уйдан ташқарида эса, ҳаммаси ўзгариб оддий тил билан сўзлашга ўтиб олишарди. Гоҳо улар уйда худди каттакон гулханга ўхшаб тутақиб кетишар, Ежов эса, ловиллаб ёнаётган тарашага ўхшарди, аммо бу гулхан

шуъласи Фома Гордеевнинг дилидаги қоронғиликни унчалик ёрита олмас эди.

Бир куни Ежов унга шундай деди:

— Бугун айш қиламиз! Бизнинг наборчиларимиз артель тузишди ва ноширдан ҳамма юмушни ишбай усулида қилишяпти... Бугун шунинг зиёфати бўлади, мен ҳам таклиф этилганман... буни мен маслаҳат берувдим... Борамизми? Уларни бошлаб бир зиёфат қиласан...

— Майли...— деди Фома. Юраги сиқилганидан вақтини ким билан ўтказиш унинг учун барибир эди.

Уша куни кечқурун Фома билан Ежов шаҳардан ташқарида, ўрмон четида рангпар одамлар билан улфатчилик қилишди. Наборчилар ўн икки киши эди; тузуккина кийинган бу одамлар ўзларини Ежов билан дўстона ва содда тутишарди, бу эса Фомани бир оз ажаблантирди ва ўнғайсизлантириб қўйди, чунки у, Ежов бу одамларнинг хўжайини ёки каттаси, улар эса, унинг хизматкорлари, деб юрарди. Ежов Фомани улар билан таништирганда ҳаммаси ҳам Фома билан қўл сиқиб кўришиб, у билан танишганлари учун хурсанд бўлганларини изҳор қилишса ҳам, гўё Гордеевга унча эътибор бермагандек туюлди... Фома четроққа чиқиб, бир туп ёнғоқ тагига бориб ётди. Бу улфатлар орасида ўзини ёт ҳис қилди, гўё Ежов ҳам ундан атайлаб ўзини олиб қочгандай ва унга парво қилмагандай туюлди. Фома уларнинг ҳаммасини кузатиб ётди. У кичкина фелетончининг наборчиларга жўрттага тақлид қилиб, улар билан бирга гулхан ёнида ивирсиб юрганини, пиво шишаларини очганини, сўкинганини, хахолаб кулганини, уларга ўхшамоқ учун қўлидан келган ҳамма нарсани қилишга уринаётганини кўрди. Ежов бошқа вақтдагига қараганда, соддароқ кийинган эди.

— Эҳ, оғайнилар!— дея қичқирди Ежов мардонавор оҳангда.— Сизлар билан бўлиш бирам яхшики! Мен ҳам казо-казолардан эмасман... Кимсан суд қоровули, унтер-офицер Матвей Ежовнинг ўғли бўламан.

«Нега у бундай дейди?— деб ўйлади Фома,— ким кимнинг ўғли бўлса нима қипти... Отага қараб эмас, ақлига қараб ҳурмат қиладилар-ку...»

Қуёш ботмоқда, кўкда ҳам каттакон гулхан ёниб, булутларни қон тусига бўямоқда эди. Ўрмон ичи жимжит, рутубат ҳиди келар, одамлар қораси ўрмон ёқасида ивирсиб юрар эди. Кенг похол шляпа кийган, пастак бўйли, озгин бир киши гармонь чалар, картузини орқароқ суриб кий-

ган қора мўйловли ишчи унга жўр бўлиб, хиргойи қилар эди. Яна иккитаси куч синашиб, таёқ тортишарди. Бир неча киши озиқ-овқат ва пиво солинган саватлар ёнида ўралашарди; соқолининг ярми оқарган новча бир одам, қуюқ ва оқиш тутун чулғаб олган гулханга шох-шабба ташлаб ўтирарди. Хўл шохлар оловга тушиши билан вишиллаб, чирсиллаб ёнарди, гармонь эса авжига миниб, шўх куйни чалар, ашулачининг ингичка овози гармончига ғайрат киргизиб, далда берар эди.

Ҳаммадан бир четда, тошқин сувлар ювиб кетган жар ёқасида уч йигит ётарди. Ежов уларнинг олдида туриб, жаранглаган овоз билан гап сотарди:

— Сизлар муқаддас меҳнат байроғини кўтариб борасизлар... Мен ҳам сизларга ўхшаш, ўша армиянинг оддий солдатиман, биз ҳаммамиз ҳам матбуот жаноб олийларига хизмат қиламиз, шунинг учун ҳам биз қаттиқ ва мустаҳкам дўст бўлиб яшашимиз лозим...

Ҷома ўртоғининг сўзларига қулоқ солмай қўйди, чунки унинг диққатини бошқа гап тортган эди. Икки одам ўзаро гаплашиб ўтирарди: улардан бири новча, сил башара, ёмон кийинган бўлиб, ўқрайиб қарар, иккинчиси эса ёшгина, сариқ сочли, чўққи соқол бир йигит эди.

Новчаси хўмрайиб, йўтала-йўтала гапирарди:

— Менимча, аҳмоқлик бу! Бизга ўхшаган одамлар уйланса бўладими? Бола кўрасан, уларни қандоқ қилиб боқасан? Хотинни кийинтириш керак... Бундан ташқари қанақаси учрайди ҳали...

Сариқ сочли йигит секингина:

— Узи жуда яхши қиз...— деб қўйди.

— Албатта, ҳозир яхши... Қаллиқлигида шунақа бўлади, олганингдан кейин кўрасан... Гап бунда эмас... Лекин маблағинг етмайди-да... Ишлайвериб тамом бўласан, уни ҳам хароб қиласан... Биз учун уйланиш мутлақо мумкин бўлмаган нарса... Ахир биз шу ойлик билан оила боқа оламизми? Мана, кўриб турибсан — уйланганининг биттаси мен... Уйланганимга тўрт йил бўлди... Ҳадемай тамом бўламан!

У йўтала бошлади, узоқ йўталди, йўталдан тўхтагандан кейин нафаси бўғилиб ўртоғига:

— Кўйсанг-чи... ҳеч нарса чиқмайди...— деди.

Ўртоғи эса бошини ғамгин эгди, Ҷома эса:

«Ўринли гап қиляпти...» деб қўйди ичида.

Уларнинг парво қилмаганликлари Ҷомани бир оз ха-

фа қилар ва айни замонда, мана шу юзлари қорайган, қўрғошин чанги ўтириб қолган одамларга нисбатан унда ҳурмат туйғуси уйғотар эди. Уларнинг ҳаммаси ҳам жиддий гаплашарди, гапларида аллақандай ажойиб сўзлар ялт этиб кетарди. Уларнинг ҳеч қайсиси Фомага лаганбардорлик қилмас, майхоналардаги танишларига, бирга кайфи сафо қилган ўртоқларига ўхшаб шилқимлик ҳам қилмас эди. Бу эса Фомага ёқар эди...

«Буларни қара-я...— деб ўйлади у ичида кулиб, — ўзларига яраша ғурурлари бор...»

Аллакимнинг таъна қилиб:

— Сиз Николай Матвейч, китобга қараб хулоса қилманг, аксинча, жонли ҳаётга қараб ҳукм чиқаринг...— деган овози эшитилди.

— Сабр қилинглар, дўстларим! Оға-иниларингизнинг тажрибаси сизларни нимага ўргатади?..

Фома ўша томонга, Ежов шанғилаб гап сотаётган ёққа бошини ўгирди. Ежов шляпасини олиб, боши устида айлантирди. Бироқ шу он Фома:

— Бизга яқинроқ келинг, Гордеев жаноблари!— деган овозни эшитди.

Унинг олдида эгнига блуза, оёғига қўнжи узун этик кийган, пакана ва семиз бир йигит очиқ чеҳра билан жилмайиб тикилиб турарди. Унинг катта бурунли япалоқ юзи Фомага ёқди. Фома ҳам кулиб туриб:

— Яқинроқ борсам ҳам бўлади...— деди.— Хўш, энди коньякка ҳам яқинлашсак бўлмасмикин?.. Ҳар эҳтимолга қарши... мен ўн шишача олиб келган эдим...

— Ўх-хў! Асл савдогарга ўхшайсиз. Сизнинг бу дипломатик нотангизни ҳозир мен улфатларга етказаман!— деди йигит.

Йигит шундай деди-ю, ўз гапи ўзига наша қилиб, хахолаб кулиб юборди. Фома ҳам гулханданми ёки йигитданми — ҳарорат ва шодлик эганини сезиб, хандон ташлаб кулди.

Кечки шафақ оҳиста сўнарди. Уша томонда, ғарбда гўё каттакон қизил парда ерга оҳиста тушаётгандай, гўё осмоннинг поёнсиз тубини ва у ёқда чарақлаб ўйнаётган юлдузларнинг порлашини аста-секин очиб ташлаётгандай эди. Олисда, қорайиб турган шаҳар устида кўзга кўринмас бир қўл ўт сочар, бу ерда эса, осмонга бўй чўзиб, қоп-қора девордек сукунат қўйнида ўрмон турарди... Ҳали ой чиқмаган, дала устини гира-шира, илиқ зулмат қоплаган эди.

Улфатлар гулхан атрофида катта давра қуриб ўтиришди; Фома ўтга орқасини қилиб, Ежов билан ёнма-ён ўтирди ва гулхан ёритиб турган рўпарасидаги одамларнинг қувноқ ва содда юзларини аниқ кўрди. Ҳаммалари ичкиликдан анча қизишган, лекин ҳали маст эмас эдилар; кулишар, ҳазил қилишар, ашула айтиб кўришар, бодринг, оқнон ва колбасадан тамадди қилиб ичишарди. Фомага буларнинг ҳаммаси ёқимли, маза ва жуда шириндай татиб кетди, бундай хурсандчиликка ва ажойиб кайфиятга берилиб, ўзини дадил ҳис қилди, бу одамларга бирор яхши гап айтгиси, нима билан бўлса ҳам уларга ёққиси келди. Ёнида ўтирган Ежов уни елкаси билан туртар, ўтирган ерида безовталанар ва бошини силтаб, алланималар деб гудранар эди...

— Оғайнилар!— деб қичқирди бақалоқ йигит.— Келинглар, студентлар қўшиғини айтайлик... Қани, бир, икки!

Тўлқин каби тез...

Аллаким дўриллаган овоз билан қўшилди:

Ў-тар кунларимиз...

Ежов қўлида стакан билан ўрнидан туриб:

— Ўртоқлар!— деди ва гандираклаб кетиб иккинчи қўли билан Фоманинг бошини ушлаб қолди. Бошланган қўшиқ тўхтади ва ҳамма унга бош ўгирди.

— Меҳнаткашлар! Сизларга чин қалбимдан... бир неча сўз айтишга рухсат беринглар... Мен сизлар билан бахтлиман! Мен сизларнинг ораларингизда ўзимни яхши сезаман... Чунки, сизлар меҳнаткаш одамсизлар; сизлар, лекин буни тан олмасалар ҳам... албатта, бахтли бўлишга лойиқ одамсизлар... Сиздай виждони пок одамлар орасида дилларни мусаффо қилувчи соғлом муҳитингизда, ҳаёт томонидан заҳарланган, сўққа бош одам эркин нафас олади...

Ежовнинг овози қалтираб, жаранглади, боши ҳам силкина бошлади. Фома қўлига аллақандай илиқ бир нарса томганини сезиб, Ежовнинг тиришган афтига қаради. Ежов эса, бутун вужуди билан титраб, сўзини давом эттирди:

— Мен ёлғиз эмасман... менга ўхшаган, тақдир эзиб ташлаган, майиб бўлган, хаста одамлар кўп... Биз сизларга қараганда бахтсизроқмиз, чунки жисман ҳам, руҳан ҳам заифмиз, лекин биз сизларга қараганда кучлироқмиз,

чунки илм билан қуролланганмиз... Бироқ уни нимага ишлатишни билмаймиз... Биз ҳаммамиз ҳам сизларнинг олдингизга келишга, сизларга хизмат қилишга, жон-дилимиз билан сизларга яшашга ёрдам беришга тайёрмиз... Бундан бошқа ишимиз йўқ! Сизларсиз, бизга замин йўқ, бизсиз, сизларга ёруғлик йўқ! Ўртоқлар! Тақдир томонидан биз бир-биримизни тўлдириш учун яратилганмиз!

Фома Ежовнинг сўзларига таажжуб билан қулоқ солиб туриб: «Бу ўзи, улардан нимани сўраяпти?» деб ўйлади. У, наборчиларнинг юзларига кўз югуртириб чиққач, улар ҳам худди нотикқа савол бераётгандай, ҳайрон бўлиб қараб турганларини кўрди.

— Келажак сизларники, дўстларим!— деди Ежов бўшашиб ва гўё келажак тўғрисида қайғургандек ва келажак устидан ҳукмронлик қилиш ҳуқуқини ўз ихтиёрига қарши мана шу одамларга бериб қўйгани учун ачингандек ғамгин бош чайқаб қўйди.

— Келажак ҳалол меҳнат қилувчиларники... Сизларнинг олдингизда буюк ишлар турибди! Сизлар янги маданият яратишингиз керак... Мен, жону таним билан сизларникиман, солдат ўғлиман, келажагингиз учун ичишни таклиф этаман! Ур-ра-а!

Ежов ўз стаканини ичди-да, гурс этиб ерга ўтирди. Наборчилар унинг бўғилган овозига қўшилишди, ҳавода дарахт япроқларини титратиб кучли ҳайқириқ янгради.

Семиз йигит:

— Энди қўшиқ айтайлик!— деб яна таклиф қилди.

— Бўпти,— деб бир-икки одам унинг таклифини қувватлади. Нимани айтиш тўғрисида баҳслашиб қолишди. Ежов шов-шувга қулоқ солиб, бошини у ёққа-бу ёққа айлантириб, ҳаммани кузатиб чиқди.

— Оғайнилар!— дея бирдан яна бақирди у.— Менга жавоб беринглар... Менинг табригимга бир-икки сўз билан жавоб беринглар...

Яна бирин-кетин ҳамма жимиб қолди, баъзилари унга қизиқсиниб, баъзилари кулгиларини яшириб, баъзилари эса очиқдан-очиқ норози бўлиб қараб қўйишди. У эса яна ўрнидан турди-да, ҳаяжон билан:

— Биз бу ерда... ҳаёт томонидан четга сурилган одамлардан иккитамиз — мен ва бу... Биз икковимиз ҳам... бир нарсани... одамга эътибор берилишини истаймиз... Одамларга керак бўлишни истаймиз... Ўртоқлар! Манави капкатта ва аҳмоқ одам ҳам...

Аллакимнинг йўғон ва норози овози эшитилди:

— Сиз, Николай Матвейч, меҳмонни ранжитманг! — деди.

— Ҳа, бу энди ортиқча! — деб тасдиқлади Фомани гулханга таклиф этган семиз йигит. — Хафа қиладиган гапнинг нима кераги бор?

Учинчи овоз аниқ қилиб, қаттиқ деди:

— Биз хурсандчилик қилиш... дам олиш учун йиғилдик...

Ежов заифгина кулди:

— Тентаклар! Кўнгли очиқ тентаклар!.. Бунга ачинайсизларми? Хўш, бунинг кимлигини биласизларми? Бу сизларнинг қонингизни сўрувчилардан бири...

— Бас, Николай Матвейч! — деб қичқиришди Ежовга. Унга энди эътибор қилмай, ҳамма шов-шув кўтарди. Фома ўртоғига шу қадар ачиндики, ҳатто ундан хафа ҳам бўлмади. У ўзини Ежовнинг ҳужумларидан ҳимоя қилаётган бу одамларнинг энди фельетончига атайлаб эътибор бермаётганларини кўрди ва буни Ежов пайқаб қолса, унга алам қилишини тушунди. У юз бериши мумкин бўлган кўнгилисизликдан ўртоғининг диққатини чалғитиш учун унинг биқинига туртиб, мулойим кулиб туриб:

— Хўш, сўкагон, ичамизми, а? Ё уйга кетамизми? — деди.

— Уйга? Одамлар орасида ўрни бўлмаган одамда уй нима қилсин? — деб сўради Ежов ва яна бақирди: — Ўртоқлар!

Унинг овози олағовур ичида жавобсиз ғойиб бўлди. Шундан кейин у бошини ҳам қилиб, Фомага:

— Кетайлик бу ердан! — деди.

— Хўп, кетайлик... Мен яна бир оз ўтирардим... қизиқ... Узларини яхши тутишади, олижаноб одамлар экан, худо ҳаққи!

— Мен ортиқ ўтиролмайман, совқотдим...

Фома ўрnidан турди, картузини олиб, наборчиларга бош эгиб, хушчақчақ бақириб деди:

— Зиёфатингиз учун раҳмат, жаноблар! Хайр!

Уни шу ондаёқ қуршаб олишди, ҳар томондан:

— Шошманг ҳали! Қаяққа борасиз? Бирга ашула айтардик, а?

— Йўқ, кетиш керак... Ўртоғимнинг бир ўзини кеткизиб бўлмайди... Кузатиб қўяман... зиёфатни хурсандчилик билан ўтказинглар!

— Эҳ, бир оз шошмасангиз бўларди!— деди семиз йигит ва оҳиста шипшиб қўйди:— Унинг ўзини кузатиб қўйсак ҳам бўлади...

Сил башара одам ҳам оҳиста:

— Сиз қолинг... Биз уни ўзимиз шаҳаргача кузатиб қўямиз-да, у ердан извошга ўтқазиб юборамиз, тамом!— деди.

Фоманинг қолгиси бор эди-ю, бироқ шу билан бирга, алланимадан қўрқарди. Ежов эса ўрнидан туриб, унинг пальтосининг енгига ёпишиб:

— Кет-дик... жин урсин уларни!— деб ғудранарди.

Фома:

— Хайр, жаноблар! Борай!— деди-да, улардан узоқлашди, улар эса назокат билан, унинг кетганига ачинаётганларини билдириб қолишди.

Ежов гулхан ёнидан йигирма қадамча нари кетгач:

— Ха-хо-хо!— деб кулиб юборди.— Кетганимизга худди хафа бўлишгандек кузатиб қолишди, аммо менинг кетганимга ҳаммаси хурсанд... Мен уларнинг ҳайвонга айланнишларига халақит бераётган эдим...

— Тўғри, халақит бераётган эдинг...— деди Фома.— Бекордан-бекор нега нутқ сўзлайсан? Одамлар ўзларини хурсанд қилиш учун йиғилган, сен бўлса ҳадеб тиланасан... Уларни диққат қиласан...

Ежов жеркиб ташлади.

— Жим бўл! Сен ҳеч нарсага тушунмайсан! Сен мени маст деб ўйлаяпсанми? Таним маст, холос, руҳим ҳушёр... у доим ҳушёр ва ҳамма нарсани сезиб туради... О, дунёда қабихлик, фаросатсизлик, бечоралик нақадар кўп! Бу одамлар ҳам аҳмоқ ва бахтсиздирлар...

Ежов тўхтади, бошини қўллари билан ушлаган ҳолда чайқалиб, бир минутча турди.

— Шун-дай!— деди Фома чўзиб.— Улар бошқа одамларга сира ўхшамайдилар... Одобли... олижаноб... мулоҳазалари ҳам тўғри... Гапларида маъно бор. Ўзлари эса оддий ишчилар!..

Уларнинг орқасида, қоронғида, ҳаммалари қўшиқ айта бошладилар. Дастлаб палапартиш эшитилган бу қўшиқ, борган сари кучайиб, бўм-бўш дала устидаги тунги тоза ҳавода тўлқинланиб кенг қулоч отди.

— Э, тавба!— деди Ежов ғамгин хўрсиниб, секингина.— Кўнглим истаган нарсани қаердан топаман? Унинг

дўстликка, биродарликка, муҳаббатга, тоза ва муқаддас ишга бўлган ташналигини ким қондиради?..

Фома ўз ўйларига чўмиб, ўртоғининг сўзларига қулоқ солмай, оҳистагина деди:

— Бу оддий одамлар, агар синчиклаб қарасанг, чакки одамлар эмас! Ҳаттоки... диққатга сазовор... мужиклар... ишчилар... уларга шундай қаралса, улар худди отга ўхшайди... Ҳарсиллаб бўлса ҳам тортаверишади...

— Улар бизнинг бутун ҳаётимизни ўз елкаларимда кўтариб юришади!— деди Ежов зарда билан.— Худди отга ўхшаб... Жимгина... Бизнинг бахтсизлигимизга, шўрлилигимизга шуларнинг итоаткорлиги сабаб...

У гандираклаб анчагача индамай борди ва қўққисдан, худди қорнидан чиқаётгандай, аллақандай бўғиқ овоз билан энтикиб, қўлларини тўлаб ўқий бошлади:

Мен ҳаётдан қаттиқ алдандим,
Не-не балолар кечди бошимдан...

— Бу, оғайни, ўзимнинг шеърим,— деди у тўхтаб ва маъюс бош чайқаб.— У ёғи нимайди? Эсимдан чиқибди... Эҳ-ҳа!

Кўксимда ҳеч қачон аланга олмас,
Унга кўмиб қўйилган зўр умидларим...

— Оғайни! Сен менга қараганда бахтлисан, чунки аҳмоқсан...

Фоманинг жаҳли чиқиб:

— Кўп ғингшима! Сен уларнинг қўшиғига қулоқ сол...— деди.

Ежов, йўқ дегандек, бош чайқаб:

— Бировларнинг қўшиғини эшитгим келмайди. Менинг ўз қўшиғим бор...— деди-да, ёввойи овоз билан улиди:

Кўнглимда ҳеч қачон аланга олмас,
Унда кўмилган зўр умидларим...
Улар жуда кўп ун-да!

Ежов худди хотин кишидай, ҳиқиллаб йиғлаб юборди. Фома унга ҳам ачинар, ҳам ундан хуноб бўлар эди... Чидолмай унинг елкасидан туртиб:

— Бўлди! Кетдик... Эҳ, оғайни, роса заиф экансан-ку...— деди.

Ежов бошини қўллари билан чангаллаб, букчайган гавдасини ростлади-да, зўр бериб, яна мунгли, ёввойи овоз билан куйлаб юборди:

Улар жуда кўп ун-да,
У ерда даҳма улар учун тор!—
Уларга қофияни қилдим мен ка-фан!
Улар учун мен жуда кўп
Ғамли ҳасрат қўшиқларини куйладим!

— Э, худойим!— деб қўйди Фома маъюсгина.

Олисдан, қоронғилик ва жимлик қўйнидан, баравари-га айтилаётган қўшиқ жаранглаб эшитиларди. Аллаким, қўшиқнинг нақаротига жўр бўлиб ҳуштак чаларди ва бу қулоқларни битираётган ҳуштак овози кучли овозлар тўлқинини қувиб ўтарди. Фома ўша томонга қаради ва ўша ёқда ўрмоннинг баланд ва қоп-қора деворини, шу деворда товланаётган гулхан шуъласини ва гулхан атрофида юрган одамларнинг қораларини кўрди. Ўрмон девори, гўё кўкрак эди-ю, гулхан эса шу кўкракдаги қонли ярага ўхшар эди. Ҳар томондан қоп-қора зулмат чулғаб олган одамлар ўрмон фонида болалар сингари кичкина бўлиб кўринарди; устларига гулхан ёлқини тушганидан худди ёнаётганга ўхшаб кўринган одамлар ҳам, қўлларини қимирлатиб, бақириб қўшиқ айтишарди:

Куйласам ҳам—энди бузмайман
Уларнинг жимжит уйқусин..
Танграм! Ором бер менинг жо-ним-га!
У тузалмас дардга ча-линган!
Танграм! Ором бер менинг жонимга..

Фома бу мунгли овозни эшитиб, сесканиб кетди, кичкина фельетончи эса, шайтонлаб, чийиллаб, ўзини муккасига ерга отди ва худди касал болалардай зорланиб, секин-секин ҳўнграб ййғлай бошлади...

Фома унинг елкасидан туртиб турғазмоқчи бўлиб:

— Николай! Бас энди, бу нимаси? Бас... Уятмасми!— деди.

Бироқ Ежов уялмасди: у гўё сувдан олиб ташланган балиқдай, ерда типирчиларди, Фома уни ўрнидан турғизганда, у ингичка қўллари билан унинг белидан қучоқлаб, бағрига маҳкам ёпишиб, тўхтамай ййғлади...

— Бас энди!— деди Фома маҳкам қисилган тишлари орасидан. — Бас, азизим...

Ҳаёт исканжасида бутунлай хароб бўлган шу одамнинг азоб чекиши Фомани ғазаблантирди, унга ниҳоятда ачи-ниб, юрагида ўт олган аламдан бетоқат бўлиб, қоронғида шаҳар чироқлари милтиллаб турган томонга қараб дўриллаган, йўғон овоз билан, қаттиқ бўкирди:

— О, шайтонлар... минг лаънат сизларга!

XI

Маякин бир куни биржадан уйга қайтиб келгач:

— Любавька! Бугун кечга ҳозирлигингни кўриб қўй,— деди,— куёв олиб келаман! Бизга яхшилаб овқат тайёрла, қадимий кумуш идишлардан столга кўпроқ тизиб қўй, мева соладиган вазаларни ҳам ол... Дастурхонимиз кўзга ташланиб турсин! Бизнинг ҳар бир буюмимиз нодир эканини кўрсин!— деди қизига.

Любовь дераза ёнида, бошини эгиб, отасининг пайпоғини ямаб ўтирарди.

У ранжиб, норозилик билан:

— Буларнинг ҳаммаси нимага керак, отажон?— деб сўради.

— Соус учун, таъм учун!.. Қонда учун ҳам керак!.. Чунки қиз бола от эмас, уни эгар-жабдуқсиз сотиб бўлмайди...

Любовь жаҳл билан бошини кўтарди, қўлидаги ишини бир четга улоқтириб ташлади-да, алам қилганидан қип-қизариб отасига қаради... Кейин яна пайпоқни қўлига олиб, бошини тагин ҳам пастроқ эгди. Чол ташвишланган ҳолда, соқолини чимдиб, хона ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади; унинг кўзлари аллақаяёққа, олисларга тикилган ва афтидан, у ниҳоятда чигал, катта бир ўйга чўмгандай кўринарди. Қиз отаси унинг сўзларига қулоқ солмаслигини ва у ўз сўзлари билан қизини нақадар хўрлаганини тушунишни истамаслигини билди. Отасининг уни Смоленга беришга қатъий қарор қилгани эса Любанинг романлардаги каби, ўзи билан бирга оқилона китоблар ўқийдиган ва унинг номуайян орзуларини тушунишга ёрдам берадиган, ўқимишли дўст — эр ҳақидаги орзуларини барбод этди ва қизнинг юрагига аччиқ доғ бўлиб ўрнашди. Люба эса фақат зеб-зийнат тўғрисида ўйлайдиган ва кўпинча, куёвга ҳам ўз ихтиёрлари билан эмас, балки, ота-оналарининг ихтиёрлари билан чиқадиган савдогарлар тоифасидаги оддий қизлардан кўра ўзини яхшироқ ва баландроқ қўйишга ўр-

ганиб қолган эди. Мана энди ўзи ҳам куёвга чиқиш вақти келгани ва бундан ташқари отасининг ишини давом эттиришга куёв керак бўлгани учун куёвга чиқиши керак. Отаси эса, қизим ўзи эркакларнинг эътиборини тортолмаса керак, деб ўйлаб қизини кумуш билан безамоқчи. Мана шуларга аччиғланган Любовь бармоқларига игна санчиб олар, игнани синдирар эди-ю, бироқ ҳозир нима деса ҳам отасига таъсир этмаслигини билгани учун индамас эди.

Чол эса, ичида пичирлаб оятлар ўқир, гоҳо қизига бўлажак куёв олдида ўзини қандоқ тутиш кераклигини ўргатиб, тинмай у ёқдан-бу ёққа юрарди. Лекин ўзи, шу чоқ алланарсаларни бармоқлари билан санаб, гоҳ хўмрайиб, гоҳ илжайиб қўяр эди...

— Шу-н-доғ!.. «Ўз паноҳингга топширдим, тангрим... Осий ва бадкирдор бандаларингдан ўзинг асра мени...» Ҳа... Онангдан қолган зумрадларни тақиб ол, Любовь...

Любовь дили сиёҳ бўлиб, қичқирди:

— Бас, отажон! Қўйсангиз-чи, ахир...

— Сен кўп жилпанглама! Айтганимни қил...

У кўм-кўк кўзларини қисиб, бармоқларини юзи олдида ўйнатиб, яна ўзича ҳисоб қилишга киришди.

— Уттиз беш процент чиқяпти... муттаҳам йигит!.. Нурингдан ва ҳақиқатингдан дариг тутма...

Любовь қўрқув аралаш мунгли овоз билан:

— Отажон!— деб қичқирди.

— Хўш?

— Сиз... сизга ёқадими у?

— Ким?

— Смолин...

— Смолинми? Ҳа-да... У муттаҳам... ишчан бола... Хўп мен кетдим... Сен ҳалиги — эсингдан чиқарма, ҳушёр бўл!..

Любовь бир ўзи қолгач, ишини ташлаб, кўзларини қаттиқ юмганича стул орқасига суянди. У қўлларини тиззасига бирам қисдики, бармоқлари қирсиллаб кетди. Қиз бу қадар хўрланганидан алам қилиб, келажагидан ниҳоятда қўрқиб, ичида ибодат қила бошлади.

«Ё раббим! Ё парвардигор!.. Агар у инсофли одам бўлса эди!.. Уни ўзинг инсофга келтир, дилини юмшат... Э, тангрим! Аллақандай бир эркак келиб сени кўради-ю... узоқ йилларга ўзи билан олиб кетади... Бу нақадар хўрлик, нақадар даҳшат... Худойим, эгам!.. Биронтаси билан масла-

хат қилиш керак эди... Ёлғизман... Қани энди Тарас бўлса...»

У акасини эсларкан, алами бешбаттар ортиб, ниҳоятда хўрлиги келиб кетди. У зўр қувонч билан Тарасга бир хат ёзган эди, у хатда ўзининг акасига бўлган муҳаббати тўғрисида, ундан кутган умидлари тўғрисида узундан-узун ёзган, отаси билан кўришиш учун тезроқ келишини ўтиниб сўраб, у билан бирга туриш ҳақидаги планларини ҳикоя қилган, отасининг ҳамма нарсага ақли етадиган доно одам эканини унга уқтириб, отасининг ёлғизлигидан шикоят қилган, унинг яшашга қобилияти зўрлигини завқланиш билан бирга унга нисбатан муносабатидан зорланиб ёзган эди.

У икки ҳафтагача орзиқиб жавоб кутди ва ниҳоятда жавоб келиб, уни ўқигач, қувонганидан ва ҳафсаласи пир бўлганидан хўнграб йиғлади. Жавоб қисқа ва қуруққина қилиб ёзилган эди; хатда Тарас бирон ойдан кейин иш билан Волгага боришини ва чол бунга чиндан қарши бўлмаса, отасининг ёнига албатта киражагини хабар қилган эди. Хат совуққина эди; йиғлаб туриб хатни бир неча бор қайта-қайта ўқиди, уни ғижимлади, эзди, бироқ хат бу билан илиқроқ бўлмади, фақат ҳўл бўлди холос. Йирик-йирик ҳарфлар билан ажи-бужа қилиб, босиб ёзилган қалин почта қоғозидан, одамга ишонмагандай хўмрайиб турган ва отасининг юзига ўхшаб тиришган, озғин бир башара унга қараб тургандек эди.

Ўғлининг хати отасига бошқача таъсир этди. Тарасдан хат келганини билиб, чолнинг вужуди сесканиб кетди ва унга жон кириб, алақандай ғалати жилмайиш билан шошиб қизига қараб гапирди:

— Қани, бу ёққа бер-чи! Кўрсат-чи! Ҳе! Маҳмадона одамлар қандай ёзаркин, ўқиб кўрайлик-чи... Кўзойнагим қани?... «Қимматли синглим!» Шундоғ...

Чол жим бўлиб қолди, ўғлининг хатини ичида ўқиб столга қўйди-да, қошларини баланд кўтариб, таажжублангансимон индамай хона бўйлаб юриб чиқди. Шундан кейин хатни яна бир марта ўқиди-да, ўйга ботган ҳолда бармоқлари билан столни чертаркан, деди:

— Чакки эмас, хати тузук ёзилган... Ортиқча сўзлар ҳам йўқ... Ким билсин? Балки, совуқда чиндан ҳам пишиб қолгандир... У ерда совуқ жуда қаттиқ бўлади... Майли, келсин... Кўрайлик... Қизиқ... Шундай... Довуд алайҳиссалом эабурда: «Бир кунмас, бир кун душман қайтиб ке-

лар...» деган, у ёғини унутдим... «Ниҳоят, душманнинг қуроли озаяр... ва унинг хотираси шов-шув орасида ҳалок бўлар...» Лекин биз у билан шов-шувсиз гаплашамиз...

Чол бепарво, илтифотсиз илжайиб гапиришга тиришар, бироқ унинг илжайиши келишмас, юзидаги ажинлари ҳаяжон билан титради, кўзлари эса, ўзгача йилтиллаб чақнар эди.

— Сен унга яна хат ёз, Любавка... айт, майли қўрқмай келаверсин!

Любовь Тарасга яна хат ёзди, лекин бу гал хати осойишта ва қисқароқ ёзилди, энди ундан кун сайин жавоб кулар ва бу сирли акасининг қанақа эканини кўз олдига келтиришга уринар эди. Тақводор одамлар дин йўлида риёзат чекиб, эзгулар тўғрисида нақадар зўр эҳтиром билан ўйласалар, Любовь ҳам илгари акаси тўғрисида худди ана шундай зўр эҳтиром билан ўйлар эди. Энди эса, Любовь ундан қўрқа бошлади, чунки у чеккан оғир азоблари ва сургунда хароб бўлган ёшлиги эвазига, ҳаёт ва одамлар устидан ҳукм чиқариш ҳуқуқига эга бўлган эди... Мана, у қайтиб келгач, ундан: «Хўш, ўз ихтиёринг билан яхши кўриб куёвга чиқяпсанми?»— деб сўрар.

Қизнинг бошида бирин-кетин мана шундай ғамгин ўйлар пайдо бўлар, уни хижил қилар, азобларди. У ниҳоятда асабийлашган бир ҳолатда ҳамма нарсадан умидини узиб, кўз ёшларини аранг тийиб гоҳ худ; гоҳ бехуд бўлса ҳам, ҳар нечук, отаси айтган ишларнинг ҳаммасини тўлатўкис бажарди: стол устини қадимий қумуш идиш-товоқлар билан безади, кул ранг шоҳи куйлагини кийди ва ойна олдида ўтириб, қулоғига катта зумрад кўзли зиракларни тақа бошлади; бу зираклар князь Грузинскийларнинг авлоддан авлодга қолиб келган қимматбаҳо буюми бўлиб, гаровга қўйилган бошқа кўпгина нодир буюмлар билан бирга Маякиннинг қўлига тушиб қолган эди.

Ойнада ўзининг ҳаяжонланган юзини ва оппоқ ёноқлари ёнида янада чиройлироқ кўринган қалин ва қип-қизил лабларини кўриб, шоҳи куйлаги таранг тортган, лорсиллаган кўксига кўз югуртириб чиққандан сўнг, Любовь ҳар қандай эркакни ҳам шайдо қиладиган даражада чиройли эканини сизди. Қулоғида ялтираб турган зангори тошлар ортиқча ва таҳқирли бўлиб туюлди, бунинг устига, ўйноқлаб-жилваланиб турган бу тошлардан ёноқларига билинар-билимас сарғиш шувъла тушиб тургандай бўлди. Зумрад кўзли зирагини қулоғидан олди-да: «Шу Смолин

қанақа одам экан?» деб ўйлаб, ёқут кўзли зирагини тақди.

Шундан кейин у кўзларининг остида пайдо бўлган қора доғларни ёқтирмай, зўр бериб упа суртди, ўзи эса ҳамон хотин бўлишининг бахтсизлиги тўғрисида ўйлар, ўзини иродасизлиги учун койир эди. Кўзларининг остидаги доғлар упа-элик билан қопланиб ғойиб бўлгач, назарида кўзларининг йилтиллаши йўқолгандай туюлди-да, опасини артиб ташлади... Ойнага сўнги марта қараганда ўзининг ниҳоятда гўзал эканини, елимли қарағайникига ўхшаш чиройга, ажойиб ҳусн-жамолга эга эканини кўриб кўнгли тўлди ва бу нарса бир оз ҳаяжонини ва асабийлигини босди: у ўз қадрини биладиган бой келинлардек салобат билан қадам ташлаб, емакхонага чиқиб кетди.

Отаси билан Смолин алақачон келишган эди.

Любовь кўзларини чиройли қилиб сузиб, лабларини мағрур қимтиб, бир дақиқа эшик олдида тўхтаб қолди. Смолин стулдан туриб, унга томон бир қадам ташлаб, ҳурмат билан бош эгиб таъзим қилди. Қизга унинг таъзим қилиши ёқди. Смолиннинг нозик гавдасига ярашган сюртуги ҳам маъқул бўлди... У ниҳоятда кам ўзгарган — ҳали ҳам ўша сариқ сочлари қисқа қилиб кестирилган, юзини сепкил босган; фақат мўйловларигина қалинлашиб анча ўсган, кўзлари эса, каттароқ бўлиб қолгандек эди.

Маякин куёвни қизига кўрсатиб:

— Буни қара, қанақа бўлиб кетибди?— деб қичқирди.

Смолин эса, қизнинг қўлини қисиб, жилмайиб, жанангланган овоз билан:

— Эски ўртоғингизни унутмаган бўлсангиз керак, деб умид қиламан?— деди.

Чол қизига синчиклаб назар ташлаб:

— Сизлар кейин гаплашасизлар. Сен, Любава, ҳозирча уйга қараб тур, биз бу билан гапимизни тугатиб олайлик. Қани, Африкан Митрич, тушунтир-чи...— деди.

Смолин мулоимгина қилиб:

— Сиз мени кечирасизми, Любовь Яковлевна?— деб сўради.

— Марҳамат, ҳеч тортинманг,— деди Любовь.

Любовь ичида «Одоби жойида!» деб кўйди-да, стол билан буфет ўртасида юриб туриб, Смолиннинг сўзларига диққат билан қулоқ сола бошлади. У ўзига ишонч билан, мулоим сўзларди.

— Шундай қилиб, мен рус чармининг чет эл бозорларидаги аҳволини тўрт йил чамаси яхшилаб текширдим... Бундан ўттиз йил бурун бизнинг чармимиз у ерда намунали ҳисобланарди, энди эса борган сари харидори камаймоқда, шу билан бирга албатта нархи ҳам. Бу табиий бир ҳол, чунки капиталлари, билимлари бўлмаган бу майда кўнчиларнинг ишлаб чиқаришни тегишли даражада юқори кўтаришга ва айни замонда нархини пасайтиришга имкониятлари ҳам йўқ... Уларнинг моллари ниҳоятда ёмон ва қиммат... Энг яхши кўн ишлаб чиқарадиган Россиянинг обрўйини тўкишда ўшалар айбдор. Умуман, техника билимидан ва капиталдан маҳрум бўлган, бинобарин, ишлаб чиқаришни техника тараққиётига мослаб олиб боролмайдиган майда ҳунармандлар — мамлакат учун бир офат, унинг савдо-сотиғига тушган бир қурт, холос...

Смолин бу қадар содда қилиб сўзлаганидан Любовь, стамни юз-хотири учунгина шундай деяпти деб ўйлади, бу эса унинг ғашига тегди.

Чол бир кўзи билан меҳмонга қараркан, иккинчи кўзи билан қизини кузатиб туриб пинғиллаб қўйди:

— Ҳмм... Шундай, демак, сенинг ниятинг, бошқаларнинг ҳаммасини чиппакка чиқариб, катта фабрика қуриш экан-да?

Смолин чолнинг сўзини рад этгандай оҳиста қўл силтаб:

— О, йўқ!— деб қичқирди.— Менинг ниятим чет элларда рус чармининг аҳамиятини ва баҳосини кўтариш холос, мана мен, ишлаб чиқариш билими билан қуролланиб намунали фабрика қураман ва бозорларга юқори сифатли мол чиқараман... Мамлакат савдо-сотиғининг шарафи...

— Кўп маблағ талаб қилинади деб ўйлайсанми?— деб сўради Маякин хомушлик билан.

— Уч юз минг чамаси...

Любовь: «Отам мен учун шунча бермайди», деб ўйлаб қўйди.

— Менинг фабрикам росмана чарм, чамадон, оёқ кийими, эгар-жабдуқ, қайиш каби буюмларни ишлаб чиқаради...

Чол ундан сўради:

— Қанча процент олишни ўйлайсан?

Смолин ишончли қилиб жавоб берди:

— Мен ўйлайманки, мен рус шароитининг барча имкониятларини аниқ ҳисобга олиб айтяпман. Ишлаб чиқа-

рув кишиси машина яратувчи механикка ўхшаб, ниҳоят-да ҳушёр бўлиши керак... Агар жиддий ишни жиддий амалга оширишни ўйлар экансан, ҳар бир энг кичкина винтнинг ҳам ейилишини ҳисобга олишинг лозим. Мен Россиядаги чорвачилик ва унда гўшт истеъмол қилишни ўрганиб, шу асосда шахсан ўзим ёзган хотираларимни ўқиш учун сизга берсам бўлади...

Маякин кулимсиради.

— Оббо сен-э! Қани, ёзувингни бир олиб кел-чи, қизиқ!— деди.— Демак, сен Европаларда вақтингни бекорга ўтказмабсан... Қани энди ўзимизнинг рус одати бўйича бирон нарса еб олайлик...

Смолин қўлига вилка билан пичоқни оларкан:

— Қалайсиз, Любовь Яковлевна? — деб сўради.

— Яхши эмас, зерикади...— деб жавоб берди Маякин қизи учун.— Уй хўжаси, ҳамма хўжалик унинг зиммасида, кўнгил очишга қўли ҳам тегмайди...

— Кўнгил очадиган ер ҳам йўқ деб қўйинг,— деди Люба.— Савдогарларнинг бали билан кечаларини ёқтирмайман.

— Театрни-чи?— деб сўради Смолин.

— Театрга ҳам камдан-кам бораман... бирга борадиган одам йўқ.

— Театр!— дея қичқирди чол.— Ана холос, нима учун у ерда савдогарларни жоҳил, аҳмоқ қилиб кўрсатишни мода қилиб олишган? Бу жуда кулгили, бироқ тушуниб бўлмайди, негаки, нотўғри. Ахир, мен думада хўжайин бўлсам, савдо-сотикқа хўжайин бўлсам, бундан ташқари театр ҳам меники бўлса-ю, нега мен аҳмоқ бўларканман?.. Театрдаги савдогарни кўриб, ҳаётдаги савдогарларга мутлақо ўхшамаганини дарров пайқайсан. Агар тарихий нарсаларни кўрсатишса, масалан: музикаси ҳам бор, ўйини ҳам бор бўлган «Подшо учун жон садақа» ёки «Гамлет», ё бўлмаса «Чародейка», «Василиса»ни кўрсатишса, бу бошқа гап — бунда ҳақиқат талаб қилинмайди, чунки, ўтмишда бўлиб ўтган ишлар, бизга алоқаси йўқ... Тўғрими, ё нотўғрими, яхшилаб ўйнашса бас... Лекин ҳозирги замонни кўрсатмоқчи экансан, ёлғонингни қўй! Одамни рўйирост кўрсат...

Смолин чолнинг сўзларини лабларида одобли жилмайиш билан тинглаб ўтирди ва Любовь отасига қарши уни гапиришга ундаётгандай унга секин қараб қўйди. Қиз бир оз уялинқираб:

— Отажон, ҳар қалай, савдогар тоифасининг кўпчилиги нодон, жоҳил...— деб қўйди.

Смолин унинг сўзини тасдиқлаб, бошини қимирлатиб қўйгандан кейин, сўзга киришди...

— Шундай. Афсуски, бу аччиқ бир ҳақиқат... Сиз ҳали ҳеч бир жамиятга қатнашмайсизми? Бу ерда ҳар хил жамиятлар жуда кўп-ку...

Любовь хўрсиниб жавоб берди...

— Ҳа. Лекин мен буларнинг ҳаммасидан бир четда яшайман.

Бу орада отаси гап қистирди:

— Уй иши кўп! Ана, бир талай ҳар хил буюмлар бор... Буларнинг ҳам ҳисобини олиб, тозалаб, саранжомлаб қўйиш лозим...

Чол ўзидан мамнун бўлиб, кумуш идишлар билан безатилган столга, устидаги буюмларнинг кўплигидан полкалари синай-синай деб турган ва магазин ойналаридаги кўргазмани эсга соладиган шкаф томон бош ирғаб қўйди. Смолин буларнинг ҳаммасига кўз югуртириб чиқди-да, унинг лабларида аллақандай мазахомуз илжайиш лип этиб кўринди. Кейин у Любовнинг юзига қаради; қиз унинг бу қарашида алланечук дўстлик ва ҳамдардлик борлигини пайқади. Қизнинг ёноқларига бир оз қизиллик югурди ва у қўрқа-писа қувониб, дилида:

«Худога шукур!..» деб қўйди.

Катта бронза лампанинг ёруғи биллур вазаларнинг қирраларида яна ҳам равшанроқ ярқирар, хона ичи ҳам ёришиб кетгандай бўларди.

— Менга ўзимизнинг кўхна, ажойиб шаҳримиз жуда ёқади!— деди Смолин, қизга мулойимгина жилмайиб боқиб,— у жуда чиройли, гавжум... унда одамни меҳнатга ундайдиган аллақандай кўтаринки руҳ бор... Манзарасининг ўзиёқ одамнинг баҳрини очади... Унда бамайлихотир яшагинг келади... Жуда кўп ишлагинг ва жиддий ишларни қилгинг келади. Бундан ташқари — маданий шаҳар... Қаранг, нақадар ажойиб газета чиқади бу ерда-я... Айтгандек, биз шу газетани сотиб олмоқчимиз...

— Биз деганингиз ким?— деб сўради Маякин.

— Мен ўзим... Урванцов, Шчукин.

— Бу яхши гап!— деди чол столи уриб.— Уларнинг даммини ўчиришга вақт келган — кўпдан келган! Айниқса, у ерда Ежов дегани бор... тиши аррага ўхшайди. Ана ўша-

нинг жilовини тортиб қўйинглар! Яхшилаб тортиб қўйинглар!..

Смолин тагин Любoвга илжайиб қараган эди, унинг юраги қувонч билан сесканиб қўйди. У юзлари қип-қизарган ҳолда, куёвнинг кўнглини олиш учун жўрттага отасига:

— Менинг тушунишимча, Африкан Дмитриевичнинг газетани сотиб олишдан мақсади, сиз айтгандек, унинг овозини ўчириш бўлмаса керак...— деди.

Чол елкаларини қисиб:

— Бўлмаса нима учун?— деб сўради.— Унда сафса-табозлик билан фитнадан бошқа гап бўлмаса... Агар унга ишчан одамлар, масалан, савдогарларнинг ўзлари ёзса эди, бошқа гап бўларди...

Смолин чолнинг сўзини бўлиб, унга насиҳатомуз гап қотди:

— Газета чиқариш ҳам, агар коммерция нуқтаи назаридан қаралса, жуда фойдали иш бўлиши мумкин. Лекин газетанинг бундан бошқа иккинчи бир мақсади борки, у ҳам бўлса, шахснинг ҳуқуқини ҳамда саноат ва савдонинг манфаатларини ҳимоя қилишдир.

— Мен шуни айтаяпман-да, агар ўша газетага савдогарнинг ўзи раҳбарлик қилса, унда газета керак...

— Шошманг ҳали, отажон,— деди Любовь.

Қиз ўз фикрини Смолин олдида ёрилиб гапиргиси келганини сизди. Смолин айтган барча сўзларнинг маъносини тушунганини унга билдирмоқчи, ўйин-кулги ва латта-путтадан бўлак ҳеч нарсани билмайдиган оддий савдогар қизлардан эмаслигига уни ишонтирмоқчи эди. Смолин унга ёқиб қолганди. Чунки қиз, узoқ вақтлар чет элда юриб қайтган, гаплари ҳам бамаъни, одоби ҳам жойида, кийиниши ҳам башанг ва унинг отаси билан — шаҳарда энг ақлли одам ҳисобланган отаси билан — худди гўдак болага ён бериб гаплашган катталардай, илтифот билан сўзлашадиган бунақа савдогарни биринчи марта кўриши эди.

«Тўйдан кейин мени чет элга обoриб кел, деб илтимос қиламан...» деб ўйлади қиз бирдан ва бу ўйдан хижолат тортиб, отасига айтмоқчи бўлган сўзини ҳам унутди. У қип-қизариб, бир неча секунд индамай турди ва бу индамай турганини Смолин айбга йўйишини ўйлаб, ниҳоятда қўрқиб кетди. Шу ҳолатда бир неча секунд азoб чекиб индамай тургандан кейин, ниҳоят, гап топиб:

— Сиз гап билан бўлиб, меҳмонга вино қўйиб беришни ҳам унутдингиз...— деди отасига.

— Бу сенинг ишинг: уй бекаси сенсан...— деди чол.

— О, ҳеч ҳам ташвишланманг,— деди Смолин ўша ондаёқ.— Мен ичмайман десам ҳам бўлади.

— Чинданми?— деб сўради Маякин.

— Ишонинг! Чарчаган ёки тобим қочган вақтларда бир-икки рюмка ичиб қўяман... Кайф қилиш учун ичишни тушунмайман. Маданий одам учун бундан бошқа кайф қиладиган нарсалар ҳам бор...

Чол кўзини қисиб қўйиб:

— Бариняларми?— деб сўради.

Смолин Любовьга қараб қўйғач, чолга қуруққина қилиб жавоб берди:

— Театр, китоб, музыка...

Любовь унинг бу сўзларини эшитиб, бутунлай очилиб кетди.

Чол эса, ҳурматли ёш йигитга ер остидан хўмрайиб қараб, заҳарханда қилиб дангал айтди қўйди:

— Эҳ, ҳаёт илгари бормоқда! Авваллари итлар қоқ нон ерди, энди эса кучук ҳам қаймоқни суюқ дейди... Нордон сўзим учун мени кечирасизлар, ҳурматли жаноблар... Сўзнинг жуда ўрни келиб қолди! Лекин бу, сиз тўғрингизда эмас, умуман...

Любовьнинг ранги ўчди, у қути ўчиб, Смолинга қаради. У эса, эмал билан нақшланган, чўмич шаклида ишланган қадимий туздонни кўздан кечириб, мўйловини бураб ва гўё чолнинг сўзини эшитмагандай, парвойи фалак ўтирарди... Бироқ унинг кўзлари қорайган, лаблари маҳкам қимтилганидан, соқоли қирилган жағи биратўла олға туртиб чиққан эди.

Маякин гўё ҳеч нарса бўлмагандай гап бошлади:

— Демак, шундай, бўлажак фабрикант жаноблари, уч юз минг сўлкавой бўлса, ишим гуриллаб кетади, дегин?

Смолин ўзига зўр ишонч билан:

— Бир ярим йилдан кейин мен биринчи партия мол чиқараман ва ўша заҳотиёқ, бу молни қўлимдан юлиб олиб кетишади...— деди ва чолнинг кўзига астойдил совуққина тикилди.

— Ундай бўлса: Смолин билан Маякиннинг савдо уйи бўларкан-да, шундайми? Шундай... Назаримда мен янги иш бошлашга кечикиб қолганга ўхшайман-а? Аммо шуни ҳам айтиш керакки, менга аталган тобут аллақачон тайёр бўлган, хўш, сен бу ҳақда нима ўйлайсан?

Смолин жавоб ўрнига бир неча дақиқа хахолаб, лекин бепарво оҳангда хунук қилиб кулди-да:

— Э, қўйсангиз-чи, ҳали...— деб қўйди.

Чол унинг кулгисидан сесканиб кетди-да, қўрқиб, салпал сезиларли қилиб, бутун гавдаси билан бир оз орқага ташланди. Смолиннинг сўзидан кейин учовлари ҳам бир минутча индамай қолишди.

— Шун-дай...— деди Маякин пастга эгилиб бошини кўтармай.— Буни ўйлаб кўриш керак... буни ўйлаб кўриш керак...—бошини кўтариб, куёв билан қизини бошдан-оёқ назаридан ўтказиб чиққач, стулдан турди-да, қовоғини солиб:— Мен бир минутга сизларнинг олдингиздан ўз кабинетимга чиқаман...— деди.

Кейин у қаддини букиб, бошини ҳам қилиб, оёқларини судраб босиб чиқиб кетди.

Ёшлар иккови қолгандан кейин, бир-бирига бир неча оғиз анчайин гап қотишди-ю, қайтага оралари узоқлашиб бораётганини пайқаб, ўнғайсизланиб, алланарсани кутаётгандай иккови ҳам жим бўлиб қолди. Любовь апельсин олиб, уни ҳаддан ортиқ эътибор билан тозалай бошлади, Смолин эса, кўзларини пастга қилиб, мўйловига қаради-да, чап қўли билан яхшилаб силаб қўйди, сўнгра пичоқни ўйнаб ўтириб, бирдан овозини пасайтириб қиздан:

— А... Мени одобсизлигим учун кечиринг!— деб илтимос қилди.— Сизга отангиз билан туриш чиндан ҳам қийин бўлса керак, Любовь Яковлевна... алмисоқдан қолган одам, кечиринг — бағри тош!

Любовь сесканиб тушди-да, сариқ одамга миннатдор кўзлари билан қараб:

— Осон эмас, лекин мен кўникиб қолганман... Унинг ўзига хос яхши томонлари ҳам бор...— деди.

— О, бу шубҳасиз! Лекин сизга, сиздек ёш, чиройли ва ўқимишли, ўз тушунчасига эга бўлган қизга...

Смолин қизга раҳми келиб, мулойимгина жилмаяр, овози ниҳоятда майин эди... Хонада қалбни илитувчи илиқ шабада эсгандай бўлди... Қизнинг юрагида бахт сари интилган заиф умиди борган сари яшнаб, улғая бошлади.

XII

Фома Ежовникида ўтириб, ўртоғи айтаётган янгиликларга қулоқ солар эди. Ежов устига газеталар уйиб қўйилган стол ёнида ўтириб, оёқларини қимирлатиб ҳикоя қиларди:

— Сайлов кампанияси бошланди, савдогарлар шаҳар бошлиғи қилиб ўша кекса иблисни, сенинг отахонингни кўрсатишяпти! Ажал ҳам олмайди уни.. ёши ҳам юз эликдан ошган бўлса керак-а? Қизини Смолинга берармиш, эсингиздадир — сариқ сочли йигит! Уни жуда виждонли одам дейишади... Ҳозирги замонда ақлли муттаҳамларни ҳам виждонли деб аташади, чунки одам йўқ! Африкашка ўзини маърифатли одам қилиб кўрсатмоқда, ҳатто интеллигентлар орасига киришга ҳам улгурган ва дарров кўзга ташлана қолган. Афтидан, биринчи даражали муттаҳам, лекин анча иш кўрсатадиганга ўхшайди, негаки, билиб иш тутади. Шунақа, оғайни. Африкашка — либерал... Либерал савдогар бўри билан чўчқанинг чатишмаси.

— Жин урсин ҳаммасини! Улар билан менинг нима ишим бор? Хўш, ҳамон ичяпсанми?— деди.

— Нега энди ичмас эканман?

Чала кийинган ва сочлари ҳурпайган Ежов ҳозиргина уришиб, ҳали аччиғидан тушмаган, патлари тўзиган парандага ўхшар эди.

— Мен вақти-вақти билан юрагимнинг алангасини босиб туриш учун ичаман... Сен — ҳўл тўнка, аста-секин тутаяпсанми?

— Мен чолнинг олдига боришим керак,— деди Фома афтини буруштириб.

— Дадил боравер!

— Боргим келмаяпти...

— Ундай бўлса борма!..

— Керак-да...

— Ундай бўлса бор!

— Мунча масхарабозлик қиласан?— деди Фома хафа бўлиб,— гўё кайфи чоғ одамдек.

— Худо ҳаққи, кайфим чоғ!— деб қичқирди Ежов, стол устидан сакраб тушиб.— Кеча мен бир афандини газетада роса боладим! Бундан ташқари ҳикматли бир латифа эшитдим: бир тўда улфатлар денгиз бўйида ўтириб, ҳаёт тўғрисида фалсафа сотишаётган экан. Бир яҳудий уларга: «Жаноблар! Бекоғдан-бекоғ шунча сўз нима кегаги боғ? Мен сизларга ҳаммасини биғдан айтиб беғаман: ҳаётимиз, мана шу қутуғган денгизга ўхшаб, биғ тийинга ағзимайди!..» дебди.

— Э, қўйсанг-чи,— деди Фома.— Хайр!

— Бор! Бугун менинг кайфим тарақ, сен билан бирга

инграй олмайман... Бундан ташқари сен инграмайсан, фақат хўртиллайсан...

Фома чиқиб кетди, Ежов эса овозининг борича бақириб куйлаб қолди:

Чал ногоранг-ни, мутлақо қўрқма...

Фома жаҳли чиқиб:

— Ўзинг ногора...— деб қўйди ичида.

Маякинларникида уни Люба кутиб олди. Алланарсдан ҳаяжонланган қувноқ Люба, дарҳол унинг олдида пайдо бўлди-да:

— Сенмисан? Э, тавба! Нақадар рангинг ўчган... бирам озибсанки... Афтингдан, яхши яшаётганга ўхшайсан!— деди.

Кейин унинг юзи ташвишдан ўзгариб кетди ва у пичирлаган овоз билан:

— Аҳ, Фома! Сен билмайсан, ахир... ана! Эшитяпсанми? Тақиллатишяпти! Балки удир...— деди.

Қиз шундай деди-ю, шоҳи кўйлагини шитирлатиб ва ҳайрон бўлган Фомани ёлғиз қолдириб, югурганича хонадан чиқиб кетди, Фома ундан: «Отанг қаерда?» деб сўрашга ҳам улгуролмади. Яков Тарасович уйда эди. Чол ясаниб, узун сюртугининг кўкрагига медалларини тақиб, қулочини ёзиб, эшик кесакиларини ушлаган ҳолда, бўсағада турар эди. Унинг кўм-кўк кўзлари Фомани бошдан-оёқ текшириб кўрмоқда эди. Фома унинг назарини пайқаб, бошини кўтарди, кўзи унинг кўзлари билан тўқнашди.

Чол таъна билан бошини чайқаб:

— Салом, яхши жаноб! Қаердан келяптилар? Хўш, жирингизни ким бу қадар сўриб олди? Ё чўчқа балчиқни излагандек, Фома ботқоқни излаб юрибдими?— деди.

Фома чолга тик қараб, хўмрайиб:

— Менга бундан бошқа сўзингиз йўқми?— деб сўради.

У бирдан отахонининг сесканиб кетганини, унинг оёқлари қалтираганини, кўзлари тез-тез пирпираганини, қўллари эса кесакиларга маҳкам ёпишиб қолганини кўрди... Фома, чолнинг кўнгли озиб қолди шекилли, деб ўйлаб, унга қараб юрган эди, бироқ Яков Тарасович бўғиқ, зардали овоз билан:

— Қоч... нари тур!— дея уни тўхтатди.

Фома орқасига тисланди ва ёнида ўрта бўйли, юмалоқ бир одамни кўрди, у Маякинга таъзим қилиб, хириллаган овоз билан:

— Салом, отажон!— деди.

Чол қўллари эшик кесакидан олмай, оёқлари қалтираган ҳолда бошини эгиб, оғзини қийшайтириб илжайаркан:

— Салом, Тарас Яковлич, саломатмисан...— деди.

Ҷома бир четга чиқди ва қизиққанидан тошдай қотиб, ўтириб қолди.

Маякин ҳамон қўллари билан эшик кесакига тираниб, заиф гавдасини чайқаб, бошини бир ёққа қийшайтирганича, индамай ўғлига қараб турарди. Ўғли эса унинг олдида бошини баланд кўтариб, катта қоп-қора кўзлари устидаги қошларини чимириб тек турарди. Унинг қоп-қора чўққи соқоли ва кичкина мўйлови, отасининг бурнига ўхшаган, кемирчак бурунли юзида титраб турарди. Унинг елкаси орқасидан Ҷома Любанинг оппоқ оқарган, чўчинқираган қувноқ юзини кўрди, у отасига ёлворгансимон қараб турар ва ҳозир бақириб юборадигандай кўринарди. Бир неча секунд ҳаммаси ҳам ўз ҳиссиётлари остида руҳлари эзилгандек қимир этмай, индамай туришди. Ниҳоят бу жимликни Яков Маякиннинг ғалати бўғиқ, оҳиста овози бузди:

— Қарибсан, Тарас...

Ўғли жимгина кулимсираб, отасини бошдан-оёқ кузатиб чиқди.

Чол қўлини кесакидан олиб, ўғлига қараб қадам ташлади-ю, лекин бирдан қовоғини солиб, тўхтаб қолди. Шунда Тарас Маякин катта бир қадам ташлаб отасининг олдида борди-да, унга қўлини чўзди.

— Қани.. ўпишайлик!..— дея таклиф қилди отаси.

Улар бир-бирини маҳкам қучоқлаб, қаттиқ ўпишиб, яна дарҳол ўзларини орқага олишди. Чолнинг ажинлари титраб кетди, ўғлининг озғин юзи қотиб қолган, хўмрайган эди. Любовь қувонганидан пиқиллаб йиғлаб юборди. Ҷома ўзининг нафаси бўғилганини сезиб, ўтирган креслосида ўнғайсизланиб типирчилаб қолди.

Яков Тарасович жаранглаган овоз билан:

— Эҳ, болалар! Сизлар юрак қувончи эмас, юрак жароҳатисизлар!— деб зорланиб қўйди ва бу сўзлар билан у юрагидаги бутун дардини бўшатди шекилли, шундан кейин чеҳраси очилиб, тетикланиб, қизига қараб шаҳдам-шаҳдам гапира бошлади:

— Сен, қувонганингдан бутунлай шалпайиб қолдинг! Қани, бизга бирон нарса тайёрла... Дарбадар ўғилни меҳмон

қилайлик! Сен мазаси қочган чол отанг қанақа эканини ҳам унутиб юборгандирсан ҳали?

Тарас Маякин отасига ўйчан назар ташларкан, жимгина кулиб қўйди; у бутунлай қора кийинган ва шунинг учун ҳам унинг соч ва соқолининг оқлари жуда аниқ кўзга ташланиб турарди...

— Қани, ўтир! Гапир, қандай яшадинг, нима қилдинг?.. Қаёққа қараяпсан? Бу менинг тутинган ўғлим, Игнат Гордеевнинг ўғли, Фома. Игнат эсингдами?

— Ҳаммаси эсимда,— деди Тарас.

— О! Бу дуруст... агар мақтанаётган бўлмасанг!.. Хўш, уйландингми?

— Ҳозир бўйдоқман...

— Болаларинг борми?

— Улиб кетди... иккита эди...

— Ат-танг... неваралик бўлардим-а...

— Чексам майлими?— деб сўради Тарас отасидан.

— Чекавер!.. Оббо сен-э, сигара чекаркансан-да...

— Сиз сигарани ёқтирмайсизми?

— Менми? Менга барибир... Сигара назаримда олифталик учун чекилади шекилли... Шунчаки, айтдим қўйдим, кулгим келади... Шундай улусифат кекса, соқолини чет элчасига қўйиб, оғзига сигара қистириб... Ким у десанг? Менинг ўғлим, хе-хе-хе!— чол Тараснинг елкасидан туртиб қўйди-да, ҳали қувонишга эрта бўлмасин, сочининг ярмига оқ тушган бу одамга шундай муносабат қилиб бўлармикин, деган хаёлда чўчиб ортга тисланди. Шундан кейин ўғлининг четлари сарғиш бўлиб салқиган катта кўзларига шубҳа билан синчиклаб тикилди.

Тарас отасига қараб, ёқимли ва илиққина жилмайиб қўйди-да, ўйланқираб деди:

— Мен сизни худди мана шундай — хушчақчақ, тетик эканингизни эслайман... Гўё шунча йиллар мобайнида сира ўзгармагандайсиз!..

Чол, мағрур гавдасини ростлаб, мушти билан кўкрагига уриб:

— Мен ҳеч қачон ўзгармайман!.. Чунки ўз қадрини билган одамни ҳаёт енга олмайди!..— деди.

— Уҳў! Жуда мағрурсиз...

Чол зийраклик билан афтини буруштириб:

— Эҳтимол, ўғлимга ўхшагандирман! Менинг ўғлим, иним, мағрурлигидан ўн етти йил унини чиқармади...— деди.

— Чунки, унга отаси қулоқ солишни истамади...— деди Тарас...

— Бас энди! Ким кимнинг олдида айбдор, буни худонинг ўзи билади... Ўзи одил, шошма ҳали, сенга кўрсатади! Ҳозир сен билан бу ҳақда гаплашишнинг вақти эмас... Шу йиллар мобайнида нима иш қилдинг? Менга сен шуни айт. Қандай қилиб, сода заводига бориб қолдинг? Қандай қилиб одам қаторига кирдинг?

— Бунинг тарихи узун!— деди Тарас хўрсиниб ва оғзидан паға-паға тутун чиқариб, шошмай гап бошлади:— Менга эркин яшашга имконият туғилгач, Ремезовларнинг олтин конлари бошқарувчисининг конторасига ишга кирдим...

— Танийман! Уч оға-ини, ҳаммасини танийман! Биттаси майиб, иккинчиси аҳмоқ, учинчиси эса хасис...

— Икки йил унинг қўлида ишладим, кейин қизига уйландим...— деди Маякин хириллаган овоз билан ҳикоя қилиб.

— Шундай. Чакки эмас...

Тарас ўйланиб жим бўлиб қолди. Чол унинг ғамгин юзига қараб қўйди.

— Демак, хотининг билан яхши турган экансан-да...— деди у.— Нима ҳам деймиз? Ўлганларнинг жони жаннатда-ю, тирикларнинг жони роҳатда бўлсин!.. Ҳали сен ёшсан... Бева қолганингга кўп бўлдимиз?

— Учинчи йил...

— Сода заводига қандай кириб қолдинг?

— Бу завод қайнатамники...

— Аҳа! Қанча оласан?

— Беш мингга яқин...

— Бу чакки эмас! Ҳа-да! Оббо каторжник-э!

Тарас отасига қаттиқ тикилиб қараб қўйгандан кейин ундан сўради:

— Айтмоқчи, сиз мени каторгада бўлди деб қаердан эшитдингиз?

Чол ўғлига ҳайрон бўлиб қаради ва унинг бу ҳайрати ҳадемай қувонч билан алмашилди:

— Қаердан дейсан? Бўлмадингми? О, боласи тушқурлар-э! Демак, бу қандоқ бўлди, а? Сен хафа бўлма! Ким фарқига боради дейсан? Сибирь дегандан кейин, у ер каторга деб ўйлаймиз-да!

Тарас, тиззасига уриб, жиддий ва таъсирли қилиб:

— Бу сўзни мутлақо тилга олмаслик учун, мен сизга нима бўлганини очикъ айтиб бераман. Мен Сибирга олти йилга сургун қилинган эдим ва шу сургундалигимда Лена тоғ округида яшадим... Москвада тўққиз ойча турмада ўтирдим, бўлгани шу!— деди.

Яков Тарасович ўнгайсизланиб ва хурсанд бўлиб:

— Шундай дегин! Бу қанақаси бўлди энди?

— Бу ерда эса аҳмоқона гап тарқатишибди...

— Чинакам аҳмоқона!— деди чол ачиниб.

— Бир вақт бунинг менга катта зарари тегди...

— Ростданми? Наҳотки?

— Рост... Мен ўшанда эндигина ўз ишимни бошлаган эдим...

Фома Маякинларнинг суҳбатига диққат билан қулоқ солиб бурчакда ўтираркан, Тарасни синчиклаб кўздан кечирар ва ҳайрон бўлиб кўзларини пирпиратар эди. У Любовнинг акасига бўлган муносабатини эсларкан, унинг Тарас ҳақида айтган сўзларига маълум даражада берилиб, Фома унинг сиймосида оддий кишиларга ўхшаган, аллақандай, одатдан ташқари, ғалати бир одамни кўраман, деб ўйлаган эди. Тараснинг гап-сўзлари ҳам бошқача, кийиниши ҳам ўзига хос, оддий кишиларга ўхшамаса керак, деб ўйларди. Унинг олдида эса, юзи худди отасиникига ўхшаган ва ундан фақат сигараси билан ажралиб турган, тузуккина кийинган, улўғсифат бир одам ўтирарди. Ахир, шундай оддий нарсалар ҳақида соддагина ва қисқа қилиб сўзлагандан кейин унинг нима ортиқча ери бор? Мана, у отасига сода ишлаб чиқаришнинг фойдаси тўғрисида гапира бошлади... У каторгада бўлмаган экан. Любовь ёлғон айтибди!

Любовь ора-чора хонага кириб турарди. Унинг чеҳраси бахтиёрликдан чақнар ва икки ёнида чўнтаги бор, катта тугмалар қадалган аллақандай ғалати, қалин сюртук кийган Тараснинг қоп-қора гавдасидан қувонч тўла кўзларини узолмас эди. У оёқ учиди босиб юрар ва акаси ўтирган томонга бўйинини чўзиб қараб-қараб қўяр эди. Фома унга савол назари билан боқар, лекин қиз қўлида тарелка ва шишалар билан эшик ёнидан ўтиб кетаркан, буни пайқамас эди.

Бир сафар қиз худди акаси отасига каторга ҳақида сўзлаётган пайтда бу хонага қаради. Қаради-ю, қўлида патнис билан, турган жойида қотиб қолди, акасининг қандай жазо тортгани тўғрисида айтган сўзларининг ҳамма-

сини эшитди. Эшитиб бўлгандан кейин, Фоманинг ҳайрат билан мазах қилиб қараб турганини сезмай, оҳиста чиқиб кетди, Тарас ҳақида ўз ўйларига чўмган, ҳеч ким унга эътибор бермагани учун бир оз хафа бўлган Фома, бир лаҳзагина Маякинларнинг суҳбатига қулоқ солишдан тўхтаган чоғида, бирдан кимдир унинг елкасидан ушлаганини сезди. У чўчиб, сакраб ўрнидан турди ва отахонини йиқитиб юбораёзди.

— Мана, кўр! Бу Маякин! Уни етти қозонга солиб қайнатган бўлсалар ҳам, барибир тирик! Бой ҳам! Уқтингми? Бировнинг ёрдамисиз, бир ўзи ўз ўрнини топган! Бу демак, Маякин! Маякин тақдирни ўз қўлига олган одам... Уқтингми? Урган! Бундайлар юзлаб одам орасида бўлмайди, минглар орасидан қидирсанг топасан... Билиб қўй: Маякин — одам, уни на шайтон ва на фариштага айлантриш мумкин...

Чолнинг шиддатли ҳужумидан эсанжираб қолган Фома нима қилишини ва чолнинг оғиз кўпиртириб мақтанганига нима деб жавоб беришини билмай довдираб қолди. У Тараснинг жимгина ўз сигарасини чекиб, лабининг бир чети билан жилмайиб отасига қараб турганини кўрди. Унинг юзида серилтифот мамнунлик ва бутун вужудида бойваччаларга хос мағрурлик акс этиб турарди. У гўё чолнинг қувончидан роҳатланаётгандек эди...

Яков Тарасович бўлса Фоманинг кўкрагига бармоғи билан ниқтаб:

— Мен уни, ўз ўғлимни билмайман — у менга ўз юрагини очган эмас... Эҳтимол, бизнинг орамизда шундай бир тоғ пайдо бўлгандирки, ундан бургут тугул шайтон ҳам ўтолмас... Эҳтимол, унинг қони қайнайвериб, унда отасининг ҳиди ҳам қолмагандир... Лекин, Маякин у! Мен буни бир кўришдаёқ сезиб турибман... Сезиб туриб: «Ўз қулигни ўзинг кечир, эгам!..» дейман.

Чол қувонганидан безгак тутгандай титраб-қалтираб, Фома олдида туриб, худди ўйинга тушаётгандай эди.

Тарас оҳиста ўрнидан туриб, отасининг олдида бордида:

— Тинчланинг, отажон! — деди. — Утирайлик...

Кейин, Фомага қараб менсимагандек жулиб қўйди-да, отасининг қўлтиғидан ушлаб, стол ёнига олиб кетди...

— Мен қонга ишонаман! — деди Яков Тарасович. — Бутун куч ўшанда! Отам менга: «Яшка! Сен худди менинг қонимсан!» деган эди. Маякинларнинг қони қуюқ, ҳеч қан-

дай хотин ҳеч қачон суюлтиролмайти... Бир шампанское ичайлик! Ичамизми? Гапир менга... Ўз тўғрингда гапир... У ерда, Сибирда қалай?

Хаёлига келган алақандай фикрдан чўчиб ҳушига келган чол яна ўғлига синовчан кўзлари билан тикилиб қолди. Аммо бир неча минутдан кейин Тараснинг муфассал, бироқ қисқа қилиб берган жавоблари унинг қўнглини қувонч билан тўлдириб юборди. Фома бир бурчакда ҳамон қулоқ солиб, жимгина кузатиб ўтирарди.

— Олтин синоати, шубҳасиз, катта иш,— деди Тарас хотиржам ва сиполик билан,— лекин ҳар қалай, қалтис ва катта сармоя талаб қиладиган иш... Ўша ерлик одамлар билан иш кўриш жуда фойдали... Улар билан савдо қилиш, ҳатто яхши йўлга қўйилган бўлмаса ҳам, жуда катта процент беради. Бу ҳеч зарар кўрмайдиган иш... Бироқ зерикарли... Унга кўп ақл керакмас, катта иш тутиб ўрганган одам учун у торлик қилади...

Любовь кириб ҳаммани емакхонага таклиф қилди. Маякинлар чиқиб кетишганда Фома оҳистагина Любовнинг енгидан тортиди, қиз унинг ёнида қолди-да:

— Нима дейсан?— деб сўради шошиб.

— Ҳеч нима!..— деди Фома илжайиб.— Мен сендан сўрамоқчиман, хурсандмисан?

— Бўлмасам-чи!— деди Любовь.

— Нимага?

Любовь, унга таажжуб билан қараб қўйиб:

— Ғалати экансан-ку! Наҳотки кўрмасанг?— деди.

Фома нафратомуз ачиниб:

— Эҳ, сен!— деди чўзиб.— Ахир, сенинг отангдан, ахир бизнинг савдогар тоифасидан бирон яхши нарса вужудга келадими? Сен менга: Тарас унақа, Тарас бунақа, деб ёлғонладинг! Унинг бошқа савдогарлардан нимаси ортиқ... Ҳатто қорни ҳам савдогарларникига ўхшайди-ку...

Фома бу сўзлардан Любовнинг жаҳли чиққанини, гоҳ қизариб, гоҳ оқариб, лабларини тишлаётганини кўриб, хурсанд бўлди.

Любовь энтикиб:

— Сен... сен, Фома!— деб гап бошлади-ю, кейин бирдан ер тепиб,— сен мен билан гаплашма!— деб бақирди.

Остонада Фомага ғазабли юзини ўгириб, паст овоз билан:

— Ҳу, ичи қора!..— деб қўйди.

Фома кулиб қўйди. Унинг учала бахтли одамлар ўтирган стол ёнига киргиси келмади. Уларнинг қувноқ овозларини, хушчақчақ кулгиларини, идиш-товоқларнинг жингирлашини эшитди ва ўзи.нинг юраги гаш бўлиб турган бир пайтда улар ёнида ўтириш ўринсиз эканини тушунди. Унинг учун ҳозир ҳеч ерда ўрин йўқ эди. Уйнинг ўртасида бир оз ёлғиз тургач, Фома кишилар хурсандчилик қилаётган бу уйдан чиқиб кетишга аҳд қилди.

Кўчага чиққач, у Маяжинлардан ранжиганини сизди, ҳар қалай, унинг дунёда булардан бошқа яқин одами йўқ эди-да. Унинг кўз олдида отахонининг ҳаяжондан ажинлари титрагани, кўм-кўк кўзларининг қувноқ чақин билан ёришиб турган юзи пайдо бўлди.

«Қоронгида ахлат ҳам йилтиллайди», деб ўйлади у газаб билан. Кейин Тараснинг хотиржам, жиддий юзи билан унинг ёнида акасига томон толпиниб турган Любанинг гавдаси унинг ёдига келди. Бу эса унинг дилида ҳасад ва алам уйғотди.

«Менга ҳам ким шундай қараркин?..»

Фома дарё бўйига, пристанга етгач, меҳнат шовқинидан ўзига келди. Ҳамма ёқда арава-ю, одамлар той-той молларни ва ҳар хил нарсаларни таширдилар; одамлар ташвишланиб шошиб-пишиб юришар, зарда қилиб отларни ҳайдашар, бири-бирига ўшқирешар, кўчаларни тўс-тўп-полон ва шовқин-сурон билан тўлдиришар эди. Бир томони баланд уйлар билан тўсилган, иккинчи томони дарё ёқасидаги тик жарга бориб тақалган, тош тўшалган тор ерда одамлар ғуж-ғуж бўлиб ивирсишарди. Фоманинг назарида, уларнинг бу қадар шошиб-пишиши, гўё ҳаммаси ҳам мана шу шовқин-суронли ишдан алақадар қочиб ушлар учун ифлос ва тор ерга йиғилишгандек, бироқ уларни ушлаб турган иш ҳали битмагани учун қандай бўлмасин, тезроқ тугатишга ошиқишаётгандек туюлди. Уларни қирғоқ бўйида, мўрилардан тутун буруқсатиб катта пароходлар кутиб турарди. Пароходларнинг кўплигидан тўлиб-тошган дарёнинг лойқа суви, гўё менга ҳам бир минут дам беринглар, деётгандай оҳиста қирғоққа урилиб, зорланиб шалопларди...

Пристанларнинг бирида алақачондан бери шўх «Дубинушка» қўшиғи ҳавода жаранглаб эшитиларди. Чангакчилар тез ҳаракат талаб қилган алақандай ишни бажаришар ва улар қўшиқнинг ҳар бир бандини ва нақаротини ишнинг ритмига мослаб янграташарди. Қў-

шиқни бошлаб берувчи ўткир овоз билан худди гапиргандай қилиб:

Қовоқхоналарда катта бойлар,
Қуюқ мусалласни ичарлар.—

деб бошлаб берса, қолганлари бирдан:

Ой, дубинушка, ҳа бўл!—

деб жўр бўлишарди.

Кейин йўғон овозлар ҳавода янграрди:

Кетди, кетди...

Ингичка овозлар эса:

Кетди, кетди...—

деб такрорларди.

Ғома қўшиққа қулоқ солиб турди-да, кейин ўша томонга қараб жўнади. У ерга боргач, чангакчиларнинг икки қатор бўлиб тизилишиб, пароходнинг трюмидан арқон билан катта бочкаларни тортиб чиқараётганларини кўрди. Устларига ёқаси ечиқ, энглари билакларигача шимарилган қизил кўйлак кийган, энгил-боши ифлос бу одамлар трюм тепасида туриб олиб, ҳазилмутойиба ва ўйин-кулги билан қўшиқ оҳангига мослаб арқонни тортардилар. Трюм ичидан, ўзи кўринмаган қўшиқ бошловчининг кучли, қувноқ овози эшитиларди:

Биз мужикларнинг жиғилдонига,
Етишмайди ҳаттоки ароқ...

Қолганлар эса, худди каттакон битта кўкракдан чиққандай қилиб, овозлари борича:

Э -эҳ, дубинушка, ҳа, торт!—

дея барабар ҳайқиришарди.

Ғома бу қадар ажойиб музикадек оҳангдор иш жараёнига ҳаваси келиб қараб турди. Чангакчиларнинг қопқора юзлари кулгидан порлар, иш эса энгил, осон борар эди, қўшиқ бошловчи ниҳоятда завқ билан айтарди. Мана

шундай ажойиб оғайнилар билан бирга қўшиқ айтиб иш қилиш, чарчагандан кейин бир стакан ароқни симириш ва орқасидан артелнинг семиз, абжир онахони пиширган ёғлиқ карам шўрвани ичиш нақадар яхши, деб ўйлади Фома.

Бу орада унинг яқинида:

— Чаққонроқ, йигитлар, чаққонроқ!— деган хириллаган хунук овоз эшитилиб қолди. Фома ўтирилиб қаради. Қўлидаги таёғи билан палубани тақирлатиб, кичкина кўзлари билан чангакчиларга қараб турган қорни катта бир одамни кўрди. Унинг юзи билан бўйинини жиққа тер босган, у минут сайин чап қўли билан терини артар ва худди тоққа чиқиб кетаётгандай оғир нафас олар эди.

Фома бу одамга гаши келиб қараб:

«Одамлар ишляпти-ю, бу терляпти... Мен эса бундан ҳам баттар...» деб ўйлади.

Ҳар бир таассуротдан дарҳол Фомада, мен яшашга лаёқатсиз бўлсам керак, деган аччиқ фикр пайдо бўларди. У нимага эътибор қилмасин, ҳаммасида кўнглига озор берувчи аллақандай нарса борлигини сезар ва бу нарса юрагига бориб тошдек ўрнашиб қолар эди.

Кечқурун у яна Маякинларниқига борди. Чол уйда йўқ, Любовь акаси билан емакхонада чой ичиб ўтирарди. Эшикка яқинлашгач, Фома Тараснинг хириллаган овозини эшитди:

— У билан овора бўлишга отамни нима мажбур қилади?

У Фомани кўриб қолиб, унинг юзига синчиклаб, жиддий тикилиб, жим бўлиб қолди. Любовнинг ўнғайсизлангани юзидан маълум, равшан эди. У худди афв сўрагандай, Фомага:

— А! Сенмисан...— деб қўйди.

«Менинг ҳақимда гаплашаётган эканлар!...» деб ўйлади Фома стол ёнига ўтираркан.

Тарас ундан кўзини обқочиб, креслога чуқурроқ жойлашиб олди. Бир минутча ўнғайсиз жимлик ҳукм сурди ва бу Фомани қувонтирди.

Ниҳоят Любовь:

— Сен зиёфатга борасанми?— деб сўради.

— Қанақа зиёфат?..

— Ҳали хабаринг йўқми? Кононов янги пароходига худойи қияпти... Олдин дуойи фотиҳа бўлади, кейин Волганинг юқорисига сайр қилишади...

— Мени чақирмаган,— деди Фома.

— Ҳеч кимни чақиришган эмас... У биржада, мени ҳурмат қилган одамлар келаверсин, марҳамат, деган!

— Менга ўнғайсиз...

— Шунақами? Ҳушёр бўл, у ерда ичкилик жуда катта бўлади,— деди Любовь, унга кўз қири билан қараб.

— Агар истасам, ўз пулимга ичаман...

— Биламан!— деди Любовь, маъноли бош ирғаб.

Тарас уларга зимдан назар ташлаб, чой қошиқни бармоқлари орасида айлантириб ўйнади.

— Отахоним қаерда?— деб сўради Фома.

— Банкка кетди... Бугун правление мажлиси бор... Сайлов бўлади...

— Яна уни сайлашадими?..

— Албатта...

Яна гап узилиб қолди. Тарас ошиқмай, катта-катта ҳўплаб чойини ичди-да, стаканни индамай синглиси томон суриб унга жилмайиб қўйди. Синглиси ҳам бахтиёр жилмайиб, стаканни олди-ю, уни тозалаб ювишга тутинди. Кейин юзига жиддий тус бериб, ниҳоятда эҳтиёткорлик ва зўр ҳурмат билан акасидан оҳиста сўради:

— Сўзимизни бошидан бошласак майлими?

— Марҳамат,— деди Тарас калта қилиб.

— Сен айтдинг, лекин мен тушунмадим, нима эди? Мен: «Сенингча, агар буларнинг ҳаммаси утопия бўлса, агар бу мумкин бўлмаса... хаёл бўлса... ҳаётдан қаноатланмаган одам нима қилиши керак?» деб сўрадим.

Унинг кўзлари жавоб кутиб, акасининг сокин чеҳрасига тикилди. Тарас унга бир қараб қўйди-да, креслода бир қимирлаб олгандан кейин, бошини эгиб, хотиржамлик билан салмоқли қилиб гап бошлади:

— Ҳаётдан қаноатланмаслик деган нарсанинг қайси манбадан келиб чиқишини ўйлаш керак... Балки бу меҳнатга лаёқатсизликдан... меҳнатни ҳурмат қилмасликдандир? Ёки ўз кучи тўғрисида нотўғри тасаввурга эга бўлишдандир... Кўп одамларнинг бахтсизлиги ҳам шундаки, улар қўлидан келмайдиган ишга қурбим етади, деб ўйлайдилар... Ҳолбуки, одамдан кўп нарса талаб қилинмайди; у ўз қурбига яраша иш танлаши лозим ва бу ишни мумкин қадар пухта қилиши керак. Бажараётган ишини севишинг керак, ана ўшанда меҳнат — ўнг қўпол меҳнат ҳам — ижод даражасига кўтарилади... Ихлос билан қилинган стул ҳамма вақт яхши, чиройли ва пухта бўлади... Ҳамма ишда ҳам шундай... Сен Смайльсни ўқиб кўр, ўқимаганмисан?

Жуда яхши китоб... Соғлом китоб... Леббокнинг «Ҳаёт қувончлари» деган китобини ўқи... Умуман, эсингда бўлсин, инглизлар меҳнатга энг қобилиятли миллат, уларнинг саноат ва савдо соҳасидаги ажойиб муваффақиятларининг боиси ҳам шунда... Улар деярли меҳнатга топинадилар... Маданиятнинг юқорилиги ҳам ҳар қачон меҳнатга бўлган муҳаббатга боғлиқ... Маданият қанчалик юқори бўлса, кишиларнинг эҳтиёжи шунчалик яхши таъмин қилинади ва кишилар эҳтиёжининг бундан кейинги ўсишига тўсқинликлар ҳам камроқ бўлади... Бахт — эҳтиёжнинг мумкин қадар тўла таъмин этилиши деган сўз... Шундай... Мана, кўр-япсанки, одамнинг бахти унинг ўз меҳнатига бўлган муносабатига боғлиқ...

Тарас Маякин шу қадар секин ва чўзиб гапирардики, гўё гапириши унинг ўзига малол келаётгандай, зерикаётгандай туюларди, Любовь эса қошларини чимириб, унга томон чўзилар, зўр диққат билан кўзини акасига тикиб, унинг ҳамма сўзларига жон-жаҳди билан қулоқ солар ва дилига сингдириб олишга уринар эди.

Бу орада Фома гап бошлаб:

— Борди-ю, одамга ҳеч нарса ёқмасачи? — деди.

Маякин Фомага қарамасдан бафуржа сўради:

— Масалан, нима ёқмайди?

Фома бошини эгиб, қўлларини столга тираган ҳолда қайсарлик билан тушунтира бошлади:

— Ҳамма нарса кўнгилга сиғмайди... Ишлар... меҳнат... одамлар... Масалан, айтайлик, мен ҳаммаси фақат алдашдан иборатлигини кўриб турсам... Иш деганимиз иш эмас, кўнгил бўшлигини ҳаспўшлайдиган анчайин бир нарса бўлса-чи... Бировлар ишлайдилар, бировлар буйруқ қилдилару, роса терлайдилар... Лекин бунинг учун кўпроқ ҳақ оладилар... Хўш, нега шундай? А?

Фома, Любовнинг менсимасдан аччиғи чиқиб қараб турганини пайқаб, сўзидан тўхташи билан Тарас:

— Сизнинг фикрингизга тушунмаяпман! — деб қўйди.

— Тушунмаяпсизми? — деб сўради Фома Тарасга масхараомуз кулиб қараб. — Масалан... айтайлик, бир одам қайиққа тушиб дарёда кетяпти, деяйлик... Эҳтимол, қайиқ яхшидир, лекин остидаги сув чуқур... Қайиқ пухта бўлсин... Агар одам остида шундай қоронғи чуқур борлигини сезса борми... уни ҳеч қандай қайиқ ҳам қутқара олмайди...

Тарас Фомага бепарво ва хотиржамлик билан қараб қўйди. Қараб қўйди-ю, индамай бармоқлари билан стол

четини чертиб ўтирди. Любовь бесаранжом бўлиб, стул устида айланарди. Соатнинг капгири хўрсингандай, бўғиқ товуш чиқариб чиқилларди. Фоманинг юраги ҳам бу ерда унинг дардига қўшиладиган, илиқ сўз билан ҳамдамлашадиган биронта одам йўқлигини сезиб, секин ва оғир ура бошлади.

Бу одамлардан кўра ўзига гапиргандек:

— Одамга биргина ишнинг ўзи кифоя қилмайди...— деди у,— меҳнат оқлайди дейиш нотўғри... Баъзи одамлар умр бўйи ҳеч нарса қилмайдилару, аммо улар меҳнат қилганлардан кўра яхшироқ яшайдилар... бу қанақаси? Меҳнаткашлар эса, фақат бир бахтсиз от холос! Уларни миниб юрадилар, улар чидайдилар... Шундан бошқа гап йўқ!.. Лекин улар худо олдида ўзларини оқлай оладилар... Улардан: «Сизлар нима учун яшадинглар, а?» деб сўрайдилар. Шунда улар: «Бизнинг бу тўғрида ўйлашга вақтимиз бўлмади... биз умр бўйи ишладик!» деб жавоб берадилар. Мен ўзимни қандай қилиб оқлайман? Ва буйруқ қилишга кўникиб қолган барча одамлар ўзларини нима билан оқлайдилар? Улар нима учун яшаганлар? Менимча, ҳамма нима учун яшаётганини аниқ билиши керак.

У бир оз жим бўлиб қолгандан кейин, бошини кўтариб, бўғиқ овоз билан:

— Наҳотки, одам, ишлаш, пул топиш, уй қуриш, бола кўриш ва ўлиш учун туғилган бўлса?— деб қичқирди.— Йўқ, яшашнинг бошқа бир маъноси бор... Одам яшайди, кейин ўлади, нега? Нега яшаймиз деб ўйлаш керакми? Ҳаётимизнинг маъноси йўқ ўзи... Сўнгра, ҳамма тенг эмас, бу нарса дарров кўзга ташланади. Бировлар бой — мингларча одамларга етадиган пули бор... Ўзлари эса иш қилмай яшайдилар... Бировлар умр бўйи қадрлари букилиб меҳнат қиладилару, аммо ёнларида бир чақалари йўқ... Ҳолбуки, бу одамларнинг бир-биридан фарқи йўқ ҳисоб... Баъзилари иштонсиз яшаса ҳам, аммо худди шоҳи кийган одамдек мулоҳаза юритади...

Фома ўз ўйларига берилиб, уларни анча гапирган бўларди-ю, бироқ Тарас креслосини столдан орқага суриб, ўрнидан турди-да, хўрсиниб, оҳиста деди:

— Бас, раҳмат!.. Ортиқ эшитишга тоқатим йўқ,,

Фома ўз сўзини чўрт кесиб, Любовга илжайиб қараб, елкаларини қисиб қўйди.

Люба ишонқирамай қуруққина қилиб:

— Сен бунақа фалсафани қаердан ола қолдинг?— деб сўради.

— Бу фалсафа эмас... Бу... жазо!— деди Фома секин.— Кўзингни очиб ҳамма нарсага қара, ўшанда бу фикр ўзидан-ўзи миянгга келади...

— Айтмоқчи, Люба, мана шунга эътибор қил,— деди Тарас столга орқасини қилиб соатини кўраркан,— англосаксон ирқига пессимизм мутлақо ёт нарса... Свифт билан Байрон пессимизми деб аталган нарса, ҳаётнинг ҳамда одамнинг камчиликларига қарши алангали, аччиқ норозиликкина, холос... Аммо инглизларда совуқ, мулоҳазакор, пассив пессимизми учратмайсан...

Кейин бирдан Фома эсига тушиб, унга ўгирилди-да, қўлларини орқасига қилиб, сонини қимирлатиб, туриб:

— Сиз жуда муҳим масалани кўтаряпсиз. Баъзи бировлар буларни болаликка жўядилар... Агар булар сизни жиддий қизиқтирса, сизнинг китоб ўқишингиз лозим... Сиз улардан ҳаётнинг маъноси ҳақида анча қимматли мулоҳазаларни топасиз... Сиз китоб ўқийсизми?— деди.

— Йўқ!— деб қисқа жавоб қилди Фома.— Яхши кўрмайман...

— Лекин уларнинг сизга баъзи нарсаларда унча-мунча ёрдами тегарди...— деди Тарас ва унинг лабларида жилмайиш акс этди.

— Менинг ўйларимга одамларки ёрдам қилолмагандан кейин, китоблар ёрдам қилиб бўпти!— деди Фома қовоғини солиб.

Бу бепарво одамнинг ёнида унинг диққати ошди. У кетмоқчи бўлди-ю, бироқ айни замонда, Любага акаси тўғрисида уни хафа қиладиган бирон сўз айтгиси келиб қолди-да, Тараснинг чиқиб кетишини пойлаб турди. Любав идишларни юварди; унинг юзи жиддий ва ўйчан, қўлларни зўрға қимирлар эди. Тарас хонада у ёқдан-бу ёққа юраркан, кумуш идишлар турган жавон олдида тўхтаб турди-да, ҳуштак чалиб, бармоғи билан жавон ойнасини чертиб, кўзларини сузиб, буюмларни томоша қила бошлади. Фома Любавнинг алланарсани кутгандай, уни ёқтирмагандай, бир неча бор унга савол назари билан қараб қўйганини сезди ва билдики, қиз ундан сиқилмоқда.

— Мен сизларникида ётиб қоламан...— деди у Любавга кулимсираб.— Отахон билан гаплашишим керак. Бундан ташқари уйда бир ўзим зерикаман...

— Ундай бўлса, чиқиб Марфушага айт, бурчакдаги уйга сенга жой қилиб қўйсин...— деди Любовь шошиб-пишиб.

— Хўп...

Фома ўрнидан туриб емакхонадан чиқиб кетди ва ўша заҳотиёқ Тараснинг сингисидан алланарсани оҳиста сўраганини эшитди.

«Менинг тўғримда,— деб ўйлади Фома. Шу он унинг хаёлига ёвуз бир фикр келди:— Доно одамлар нималарни гаплашаркин, бир эштай-чи...»

У секингина емакхона ёнидаги иккинчи бир хонага кириб олди. Бу хона қоронғи ва фақат қия очиқ эшикдан тушган шуълагина қоронғи полга узун тасма сингари чўзилиб тушган эди. Фома юрагини ҳовучлаб, оҳистагина эшик ёнига келиб турди...

— Бадҳазм йигит...— деди Тарас.

Любовь овозини пастлатиб, шоша-пиша гапира бошлади.

— Бу ерда у доим айш қилиб, ичиб юрди... Ахлоқсизлик қилди! Бу қилиқ унда қўққисдан пайдо бўлди... Дастлаб у клубда вицегубернаторнинг куёвини дўппослади... Отам, бу жанжални бости-бости қилиб юбориш учун не-не ҳаракатлар қилди... Яхшики, калтак еган одамнинг ўзи ҳам бадном экан... Шунга қарамай, отамга бу икки минг сўмдан ошиққа тушди... Отам бир жанжални бостиргунча, Фома бир тўда одамларни оз бўлмаса, Волгада фарқ қилиб юбораёзди.

— Оббо аблаҳ-э! Тагин у ҳаётнинг маъносини текширмоқчи-я...

— Яна бир сафар ўзига ўхшаган одамлар билан бирга пароходда сайр қилиб юрганда, бирдан уларга: «Худога ёлворинглар! Ҳозир қаммангизни сувга ағдариб юбораман!» деган. Ўзи ниҳоятда кучли... Ҳалигилар дод солишган... У бўлса: «Ватанга хизмат қилишни истайман, ер юзини ифлос одамлардан тозалашни истайман...» деган.

— Буниси ўткир гап!..

— Даҳшатли одам! Шу йиллар ичида у не-не ваҳшиёна қилиқлар қилди... Қанчадан-қанча пулни совурди!

— Қани, айт-чи, отам унинг ишларини қандай шарт билан олиб боради, билмайсанми?

— Билмайман! Унда тўлиқ ишонч ваколоти бор... Нимайди?

— Ўзим... Катта иш! Бироқ русчасига йўлга қўйилган,

бутунлай расво... Лекин шунга қарамай, яхши иш! Агар у билан астойдил шуғулланилса...

— Фома ҳеч бир иш қилмайди... Ҳаммаси отамнинг қўлида...

— Шундайми?

— Биласанми, гоҳо Фоманинг бундай... ўйчан юриши, сўзлари менга самимий туюлади ва мен, ажабтовур одам бўлиши ҳам мумкин, деган хаёлга бораман. Лекин бу қадар серғалва ҳаётини унинг сўзлари ва мулоҳазалари билан ҳеч келиштиролмаймаман...

— Бу ҳақда ҳам еб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ... У бир ғўр ва дангаса одам, ўзининг дангасалигига баҳона қидиради...

— Йўқ, биласанми, гоҳо у худди ғўдак болага ўхшайди.

— Мен, ғўр дедим-ку. Ўзи ёввойи ва нодон бўлишни истаган нодон ва ёввойи одам ҳақида гапириб ўтиришга арзийдими! Кўриб турибсан-ку: у худди масалдаги арава шотисини синдирган айиққа ўхшаб мулоҳаза юритади...

— Сенинг қаҳринг қаттиқ...

— Ҳа, қаҳрим қаттиқ! Одамлар шуни талаб қилади. Биз руслар ҳаммамиз ҳам ниҳоятда шалвираган одамлармиз.. Хайрият, ҳаёт ўзи шундай боряптики, биз истасак ҳам, истамасак ҳам, аста-секин олға босамиз... Хаёллар йигитлар билан қизларга ярашади, жиддий одамларга — жиддий иш...

— Гоҳо Фомага жуда ачинаман... Унга нима бўларкин-а?

— Ҳеч нарса бўлмайди — яхши ҳам, ёмон ҳам бўлмайди... Пулини совуриб тамомлагач, синади... Э, қўйсанг-чи ўшани! Унга ўхшаган одамлар энди кам. Эндиги савдогар илминг қадрини билади... Сенинг тутинган аканг эса, ҳалок бўлади...

— Тўғри айтасан, барин!— деди Фома, остонада пайдо бўлиб. У ранги ўчган ҳолда, қошларини чимириб, лабларини қийшайтириб, Тарасга тик қараб, бўғиқ овоз билан гапирди:— Тўғри! Мен ҳалок бўламан, омин! Қани энди тезроқ бўлса!

Любовь юзида ваҳима билан сапчиб стулдан турди-да, қўлларини чўнтагига тиқиб хонанинг ўртасида пинагини бузмай турган Тараснинг ёнига чопиб борди.

— Фома! О! Уят эмасми? Билдирмай қулоқ солиб турувдингми ҳали, аҳ, Фома!— деди у ўзини йўқотиб.

— Жим! Совлиқ!

— Ҳа-да, эшик олдида пойлаб туриш яхши эмас!— деди Тарас секин-аста Фомага нафрат билан тикилиб.

— Яхши бўлмаса, яхши бўлмас!— деди Фома қўл силтаб.— Ҳақиқатни фақат билдирмай қулоқ солиб эшитиш мумкинлигига мен айбдорми?

— Кет, Фома! Утинаман!— дея сўради Любовь, акасига ёпишиб.

— Балки, сиз менга бирон нарса айтмоқчидирсиз?— деб сўради Тарас пинагини бузмай.

— Менми?— дея қичқирди Фома.— Мен нима ҳам дердим? Ҳеч нарса айтолмайман!.. Мана, фақат сизгина ҳамма нарсани айта оласиз...

— Демак, мен билан гаплашадиган гапингиз йўқ?— деб яна сўради Тарас.

— Йўқ!

— Ундай бўлса хурсандман...

У Фомага ёнбоши билан ўгирилиб, Любовдан:

— Қандай ўйлайсан, отам тез қайтармикин?— деб сўради.

Фома унга қараб қўйди ва бу одамга нисбатан ўзида ҳурматга ўхшаш бир нарса пайдо бўлганини сезиб, индамай оҳиста уйдан чиқиб кетди. У ўз уйига, ҳар бир қадами акс садо бериб гумбурлайдиган бўм-бўш хонага боргиси келмади-да, кеч кузакнинг мунгли сур ранг ғира-шираси қоплаб олган кўча бўйлаб кетди. У Тарас Маякин тўғрисида ўйларди.

«Пишиқ... отасига ўхшайди, лекин шошқалоқ эмас... Балки, бу ҳам қаллобдир... Любка бўлса — уни қарийб авдиё деб юрарди, аҳмоқ! У мени роса болади-да! Судья... Любовь менга раҳмдил!»

Бироқ бу ўйлар Тарасга нисбатан на кек ва на Любага нисбатан муҳаббат уйғотди.

Мана, унинг ёнидан отахонининг йўрғаси ўтиб кетди. Фома Яков Маякиннинг кичкина гавдасини кўрди, бироқ бу ҳам Фомага ҳеч қандай таъсир қилмади. Фонарчи чопиб, ундан ўтиб кетди-да, фонарга шотисини қўйиб чиқа бошлади. Лекин шотиси уни кўтаролмай бирдан сурилиб кетди-ю, у фонарь устунини қучоқлаб қолиб, жаҳли билан қаттиқ сўқинди. Аллақандай бир қиз тугуни билан Фоманинг биқинига туртиб юборди-да:

— Аҳ, кечирасиз...— деб қўйди.

У қизга қараб қўйди-ю, лекин ҳеч нарса демади. Кейин

осмондан қиров туша бошлади, кўзга аранг илашаётган майда-майда ҳўл зарралар фонарь шуъласини ва магазинларнинг деразаларини кул ранг чанг каби тўсиб олди. Бу чангдан нафас олиш қийинлашди.

«Ежовникига бориб ётсаммикин? У билан ичсам...» деб ўйлади Фома фельетончини кўришни ҳам, ичишни ҳам истамаганига қарамай, Ежовникига қараб кетди...

Ежовникида, диванда эгнига блуза, сур ранг шим кийган, сочлари ҳурпайган бир одам ўтирарди. Унинг юзи, худди дудлангандек қоп-қора, кўзлари ҳаракатсиз ва ғазабнок, қалин лаблари устида эса, солдатларникига ўхшаган тиканакдек мўйлови диккайган эди. У диванга оёғини бемалол қўйиб, сўлақмондай қўллари билан оёқларини қучоқлаб, жағини тиззасига тираб ўтирарди. Ежов эса, оёқларини креслонинг суянчиқлари орасидан ўтказиб, ёни билан ўтирарди. Столдаги китоб ва қоғозлар ўртасида бир шиша ароқ кўринар, хонада тузланган балиқнинг ҳиди келарди.

— Нега дайдиб юрибсан? — деб сўради Ежов Фомадан ва боши билан имо қилиб, диванда ўтирган одамга: — Гордеев! — деб қўйди.

Ҳалиги одам Фомага қараб қўйди-да, дағал ва хириллаган овоз билан:

— Красношечков... — деди.

Фома диваннинг бир четига ўтираркан:

— Тунагани келдим... — деди.

Ҳалиги одам Фомага кўз қири билан қараб қўйиб, хириллаган овозда гапга тушиб кетди:

— Менимча, сиз ўша аҳмоқ одамларга бекорга осиласиз — Мазаньелло аҳмоқ бўлса ҳам, лекин ўз ишини жуда пухта қилиб бажарган. Аллақандай Винкельрид ҳам эҳтимол, аҳмоқ бўлгандир... Ҳолбуки, агар у империя найзасига ўзини рўпара қилмаганда, балки, швецарияликларнинг адабини берган бўларди. Ушанга ўхшаган аҳмоқлар озми! Ҳолбуки, улар қаҳрамон... билармон, ақллилар эса кўрқоқ! Ғовларни янчиш пайти келганда, ақлли жаноб ўйлашга тушади: «Бундан нима чиқади? Яна бекорга ҳалок бўлиб кетмайин?» деб бош қотиради. Иш олдида қозиқдай қотиб, ўлгунча қаққайиб тураверади. Аҳмоқ — ботир бўлади! Пешанаси билан деворни тикка келиб уради! Боши ёрилса нима қипти! Бузоқнинг боши қиммат эмас... У деворни тешиб қўйгандан кейин, ақллилар уни кенгайтиб, дарвоза очиб, киришади-да, шуҳратни ўзлариники қилиб

оладилар! Йўқ, Николай Матвейч, қаҳрамонлик, гарчи, ақл аралашмаса ҳамки, яхши нарса...

— Василий, сен аҳмоқона гап қиляпсан!— деди Ежов унга қўлини чўзиб.

— Албатта!— деди Василий рози бўлиб.— Чипта кавуш билан карам шўрва ичишни менга ким қўйибди... Ҳар ҳолда мен кўр эмасман... Мана, кўриб турибман: ақл кўпу, фойдаси йўқ.

— Шошма ҳали!— деди Ежов.

— Бўлмайди! Бугун мен навбатчиман... Ҳали ҳам кеч қолдим шекилли... Эртага келаман, майлими?

— Майли! Титиғингни ўйнатаман!

— Сенларнинг ишларинг шу-да...

Василий секин қаддини ростлаб дивандан турди-да, катта қора қўли билан Ежовнинг сариқ, озғин қўлини қисди.

— Хайр бўлмаса!

Кейин Фомага бош ирғаб қўйиб, эшикдан ёнбоши билан чиқиб кетди.

Ежов унинг оёқ товуши эшитилган эшик томонни қўли билан Фомага кўрсатиб:

— Кўрдингми?— деб сўради.

— Қанақа одам?

— Машинистнинг ёрдамчиси, Васька Красношечков... Мана шундан ўрнак ол: ўн беш ёшида ўқиш-ёзишни ўрганган, йигирма саккизга киргунча ким билади, қанчадан-қанча яхши китобларни ўқиб ташлаган, иккита тилни мукамал билади... Чет элга кетяпти...

— Нега?— деб сўради Фома.

— Уқигани, у ердаги одамларнинг қандай яшашини кўргани... Сен бўлсанг, бижиб ётибсан...

— Аҳмоқлар ҳақида жуда тўғри гапирди!— деди Фома ўйланқираб.

— Билмадим, чунки мен аҳмоқмасман...

— Тўғри гап! Бефаҳм одам бирдан ҳаракат қилиши керак... Ёпишдингми, ағдариб ташла...

— Жағинг очилиб кетди!— деб қичқирди Ежов.— Яхшиси, сен менга шуни айт: Маякиннинг ўғли қайтгани ростми?

— Рост... нима қилди?

— Ҳеч!

— Афтингдан, бирон гап борга ўхшайди...

— Уни биз яхши биламиз— унинг тўғрисида ёшитганмиз... Отасига ўхшайдими?

— Юмалоқ... жиддийроқ... Лекин ўлгудек совуқ!

— Сен оғайни, ҳушёр бўл! Улар яна сени гажиб қўйишмасин... Бу Тарас Екатеринбургда ўз қайнатасининг нонини туя қиляпти.

— Агар истаса, майли, меникини ҳам туя қилсин... Бунинг учун мен унга раҳматдан бошқа ҳеч нарса демайман...

— Сен қамон ўша эски гапни гапириб юрибсанми? Овоз бўлишни истайсанми? Бўлмаган гап! Сенга озодликнинг нима кераги бор? Сен уни нима қиласан? Ахир, қўлингдан ҳеч нарса келмайди, саводсизсан... Агар мен ароқ ичиш ва нон ейиш заруратидан қутулолсам эди!

Ежов сапчиб ўрнидан турди-да, Фоманинг рўпарасига келиб, худди декламация ўқигандай баланд овоз билан гапира кетди.

— Мен қийналиб адо бўлган жонимнинг қолган-қутганини йиғардим, юрагимнинг қони билан бирга қўшиб интеллигенциямиз башарасига тупурадим, лаънат ўшаларга! Мен уларга айтардим. «Сиз, қўнғизлар, мамлакатнинг энг яхши шарбатисиз! Сизларнинг бунёдга келишларингиз учун рус халқининг ўнлаб авлоди қон-ёш тўккан! О! Сиркалар! Мамлакатингизга нақадар қиммат тушгансиз! Сиз унга нима иш кўрсатяпсиз? Утмишда оққан кўз ёшларини инжуга айлантирдингизми? Сиз ҳаётга нима бердингиз? Нима қилдингиз? Енгилиб оёқ ости бўлишингизга йўл қўйдингизми? Нима қиляпсиз? Ўзингизни масхара қилдириб, индамай қараб турибсиз...» дердим.

У ғазаб ичида оёқлари билан ер тепди-да, тишларини қисиб, қутурган йиртқичнинг кўзлари каби чақнаб турган даҳшатли кўзларини Фомага тикди.

— Мен уларга айтардим: «Сиз! Сизлар ҳаддан зиёда сафсата сотасизу, аммо ақлингиз кам ва бутунлай ожизсиз — ҳаммангиз қўрқоқсиз! Сизларнинг қалбингиз насихат ва яхши ниятлар билан лиқ тўла-ю, бироқ момиқдай юмшоқ ва илиқ, ижод руҳи унда тинчгина, қотиб ухлаб ётибди, сизларнинг қалбингиз тепмайди, аксинча, худди бешикдай секингина тебраниб туради», дердим. Мен бармоғимни юрагимнинг қонига ботириб олиб, уларнинг пешанасига таъналарим тамғасини босардим, ана иннайкейин, руҳан қашшоқ ва ўзларидан мамнун бўлган ўша бахтсизлар азоб чекардилар... О, ўшанда улар нақадар азоб чекардилар! Менинг қамчим ингичка, аммо қўлим

қаттиқ! Мен аямайман, чунки ниҳоятда севаман! Энди улар азоб чекмайдилар, чунки чеккан азоблари тўғрисида жуда кўп ва тез-тез оғиз кўпиртириб, бақириб гапирадилар. Ёлгон айтадилар! Ҳақиқий азоб унсиз бўлади, ҳақиқий эҳтирос тўсиқни билмайди!.. Эҳтирос, эҳтирос! Одамлар қалбида бу эҳтирос қачон пайдо бўларкин? Ҳаммамиз шу эҳтироссизлигимиз орқасида бахтсизмиз...

У нафаси бўғилиб йўтала бошлади ва хона ичида худди телба одамдай, қўлларини ўйнатиб юраркан, узоқ йўталди. Сўнгра ранги ўчган ва кўзларига қон тўлган ҳолда яна Фоманинг олдига келиб тўхтади. У оғир нафас олар, лаблари титраб, майда ва ўткир тишлари кўриниб кетар эди. Уст-боши тўзиган, сочлари калта бу одам худди сувдан чиқариб ташланган ёрш балиғига ўхшарди. Фома Ежовни бундай аҳволда биринчи марта кўраётгани йўқ, унинг ҳаяжони ҳар сафаргидек, бу гал ҳам унга юқди. Фома бу кичкина одамнинг оташин сўзларига жимгина қулоқ солар, уларнинг маъносини тушунишга ҳам уринмас, кимга қарши айтилаётганини ҳам билишни истамас, фақат унинг кучини ҳазм қиларди. Ежовнинг сўзлари худди қайноқ сувдек унинг устига сачрар ва кўнглини иситар эди.

— Мен ўз кучимнинг меъерини биламан, биламану менга: «Овозингни ўчир!» деб қичқирадилар. «Жим!» дейдилар. Ётиғи билан айтадилар, оҳистагина айтадилар, мени масхара қилишиб, ўзларини катта олиб айтадилар... Мен биламан — мен бир кичкина қушчаман, лекин булбул эмас! Уларга нисбатан мен нодон, одамларнинг кўнглини кўтарадиган бир фельетончиман, холос... Майли, бақираверсинлар, майли, менинг оғзимга урсинлар, майли! Юзимга тарсаки тушса ҳам, ҳар ҳолда, юрагим уриб туради-ку! Ушанда мен уларга дердим: «Ҳа, мен нодон! Аммо сизлардан биринчи устунлигим шуки, мен учун одамдан кўра қадрли бўлган биронта ҳам китобий ҳақиқатни билмайман! Инсон коинотдир, яшасин, оламнинг мужассами бўлган инсон абадий! Сизлар эса, баъзан ўзларингиз маъносини тушуниб етмаган бирон сўз учун гоҳо бир-бирларингизнинг дилингизни оғритасизлар, яралайсизлар, шу сўз туфайли бир-бирингизга заҳрингизни сочасизлар, қалбларга жабр қиласизлар... Бунинг учун сизларни ҳаёт ҳали хўп жазолар, ишонинглар: бўрон турар, сизларни ер юзидан дарахтдаги чангларни ёмғир ва шамол ювиб юборганидек, супуриб ташлар!.. Одамлар тилида, маъноси ҳаммага рав-

шан ва қадрли бўлган, биргина сўз бор ва бу сўз айтилган чоқда мана шундай жаранглайди: озодлик!»

Ҷома дивандан ирғиб туриб, Ежовнинг елкасидан ушлаб:

— Гапир-а!— деб ўқирди. Ҷома Ежовга эгилиб, чақнаб турган кўзлари билан унинг юзига қарар, маъюс, қарийб алам билан инграрди:— Эҳ-ҳ, Николка... Азизим, сенга ўлгудек ачинаман! Шу қадар ачинаманки, айтишга сўз тополмайман!

— Нима гап? Нима бўлди сенга?— дея қичқирди Ежов уни нари итариб. Ежов Ҷоманинг қўққисдан бу қадар ҳаяжонланганига ва унинг ғалати сўзларига донг қолди.

— Эҳ, оғайни!— деди Ҷома овозини пастлатиб ва шу туфайли унинг сўзлари ишончли ва ширали бўлиб чиқа бошлади:— Тирик жонсану, нима учун ҳалок бўласан?

— Ким? Менми? Ҳалок бўляпман? Ёлғон!

— Азизим! Сен ҳеч кимга ҳеч нарса айтмайсан! Ҳеч кимга! Ким сенга қулоқ солади? Фақат менгина...

Ежов ундан худди оловдан қочгандай четланиб:

— Йўқол нари!— деб бақирди.

Ҷома эса ишонарли қилиб, чуқур қайғу ичида гапирарди:

— Сен гапир! Менга гапир! Мен сенинг сўзларингни тегишли ерга етказаман... Мен сени тушунаман... Эҳ, одамларни шундай куйдирайки! Фақат шошмай тур!.. Пайти келиб қолади менга!..

— Кет!— деб бақирди Ежов асабий ҳолда орқаси билан деворга суянаркан. У паришон, руҳи эзилган, ғазабланган ҳолда Ҷоманинг унга томон чўзиб турган қўллари нари итарар эди. Шу вақт хонанинг эшиги очилиб, бўсағада аллақандай қоп-қора бир хотин кўринди. Унинг юзи баджаҳл, ғазабли, жағини рўмоли билан боғлаб олган эди. У бошини кўтариб, Ежовга қўл чўзаркан, бижирлаб ва ҳуштак чалиб гапира бошлади.

— Николай Матвейч! Кечирасиз, бу нимаси, ахир! Ваҳшиёна бақирш, ўкириш!.. Ҳар кун меҳмон... Полиция юрибди... Йўқ, мен ортиқча чидолмайман! Менинг асабларим... Марҳамат қилиб, эртага уйни бўшатиб қўйинг... Ахир, саҳрода турмайсиз-ку, гир-атрофингиз одам!.. Ҳаммага тинчлик керак... Менинг тишим оғрияпти... Эртагаёқ бўшатинг, ўтинаман...

Хотин тез-тез гапирар, сўзларининг кўп қисми вишиллаган ва чийиллаган овозлар орасида йўқ бўлиб кетарди: у чинқириб, жаҳл билан айтган сўзларгина аниқ өшитиларди. Рўмолининг учи, худди кичкина шохга ўхшаб, боши устида диккайиб турар ва жағи қимирлаган сари силжинар эди. Фома унинг ҳаяжонланган ва кулгили гавдасини кўриши биланоқ, диванга ўтирди. Ежов пешанасини ишқаб, унинг сўзларига диққат билан қулоқ солиб тик турарди...

— Билиб қўйинг!— деб қичқирди хотин ва эшик орқасидан яна бир карра деди,— эртагаёқ! Бу қандай бемазагарчилик...

— Шай-тон!— дея пичирлади Ежов, эшикка ағрайиб қараб.

— Уни қара-я! Жаҳли ёмон!— деди Фома унга ҳайрон бўлиб тикилиб.

Ежов елкаларини диккайтириб, стол ёнига келди, ярим стакан ароқ қуйди-да, уни ичиб бўлгач, стол ёнига ўтириб, бошини қуйи солди. Бир минутча индамай ўтирдилар. Кейин Фома ҳадиксираб оҳистагина:

— Бу қандоқ бўлди, а?.. Кўз очиб юмишга улгурмай туриб, қўққисдан бунақа иш... а?— деди.

Ежов бошини кўтариб, жаҳли чиқиб, Фомага ғижиниб қаради-да:

— Сен! Овозингни ўчир! Жин урсин сени... Ет, ухла! Евуз... Даҳшат... ҳув!— деди.

У Фомага мушт дўлайтириб қўйди. Шундан кейин яна ароқ қуйиб ичди...

Бир неча минутдан кейин Фома ечиниб, диванга ётди-да, чала юмуқ кўзлари билан Ежовни кузата бошлади. Ежов эса стол ёнида, икки букилиб, қимир этмай ўтирарди. Унинг кўзлари полга қадалган, лаблари эса оҳиста пичирлар эди... Фома ҳайрон бўлди: Ежовнинг нима учун аччиғи келганини тушунмас эди. Квартирадан ҳайдаётганлари учун эмасдир, ахир? Ахир ўзи бақирди-ку...

— О, иблис!— деб пичирлади Ежов ва тишларини ғижирлатиб қўйди.

Фома секингина бошини ёстиқдан кўтарди. Ежов чуқур хўрсиниб, яна қўлини шишага чўзди... Шу чоқ Фома оҳистагина:

— Яхшиси, бирон мусофирхонага борайлик... Ҳали кеч эмас,— деди.

Ежов унга қараб қўйди-да, бошини қўллари билан иш-
қаб, ғалати қилиб кулиб юборди. Кейин стулдан турди-да,
Ҷомага калтагина қилиб:

— Кийин!— деди.

Ҷоманинг диванда бесўнақай ва секин қимирлаётгани-
ни кўриб, тоқатсизлик билан жаҳл аралаш:

— Қани, бўл тезроқ!.. Символик шоти...— деб қич-
қирди.

— Сен сўжинма!— деди Ҷома мулойимгина кулимси-
раб.— Хотин кишининг вақиллагани хафа бўлишга ар-
зийдими?

Ежов унга қараб қўйди-да, тупуринди, қаттиқ хахолаб
кулиб юборди...

XIII

— Ҳамма шу ердами?— деб сўради Илья Ефимович
Кононов. У ўзининг янги пароходининг тумшугида турар
ва кўзларини чақнатиб, бир тўда меҳмонларга назар таш-
лар эди.— Ҳамма шекилли!— деб қўйди.

У қип-қизил ва бахтиёр бақалоқ юзини осмонга қара-
тиб, кўприкчадаги рупор ёнида турган капитанга қич-
қирди:

— Ҳайда, Петруха!

— Хўп бўлади!

Капитан ярғоқ бошини яланғочлаб, осмонга тикилиб,
астойдил чўқинди, қўли билан қоп-қора патак соқолини
силаб, томоқ қириб қўйгач, команда берди:

— Орқага! Секинроқ!!

Меҳмонлар қам капитанга эргашиб чўқина бошлади-
лар, уларнинг картузлари ва цилиндрлари, худди бир гала
қора қуш сингари ҳавода липиллади.

Кононовнинг кўнгли эриб:

— Ўзингга топширдим, худойим!— деб қичқирди.

— Тумшугини лангардан бўшат! Олға!— деб команда
берди капитан.

Катта «Илья Муромец» пароходи ҳайбат билан хўрси-
ниб, пристанга буғ пуркади-да, кейин худди оққушга ўх-
шаб, оқинга қарши оҳиста сузиб кетди.

Узун бўйли, озғин ва хушбичим савдо маслаҳатчиси
Луп Резников эса завқ билан:

— Кетишини қара! Қилт этмайди-я! Худди ўйинга
тушган баринядай,— деб қўйди.

Шаҳарда биринчи судхўр ҳисобланган собор оқсоқоли, чўтир юзли букри Трофим Зубов эса тақводорлик билан хўрсиниб:

— Баайни Левиафан!¹— деди.

Ҳаво айниган эди; ҳамма ёғини кузги булутлар қоплаб олган осмон дарё сувида акс этиб, унга қўрғошин тусини берарди. Янги бўёқлари ярқираб турган пароход бир тусдаги дарё бетида катта, ялтироқ доғга ўхшаб сузиб борар ва у нафас олганда чиқарган қоп-қора тутун эса ҳавода оғир қора булутдай муаллақ турар эди. Гавдаси оппоқ, турли механизм ғилофлари пушти, ғилдираклари қип-қизил бўлган бу пароход, тумшуғи билан муздек сувни енгилгина ёриб ва уни иккала қирғоққа ҳайдаб борар, бортларидаги юмалоқ деразаларнинг, ҳамда рубкалардаги деразаларнинг ойналари худди мағрур ва ғолибона кулимсирагандай, кўзларни қамаштириб ялтилар эди.

— Ҳурматли жаноблар!— деди Кононов бошидан шляпасини олиб, меҳмонларга букилиб таъзим қиларкан,— ҳозир биз, мен сизга айтсам, худонинг ҳурматини бажо келтирдик, энди ижозат берсангизлар, музикачилар подшо ҳазратларининг ҳурматини бажо келтирсалар!

Шундай деди-ю, меҳмонларнинг рухсатини ҳам кутмасдан, оғзига муштини қўйиб, қичқирди:

— Музика! «Славься»ни чал!

Машина бўлимининг орқасида турган ҳарбий оркестр, гумбурлатиб марш чалиб юборди.

Савдо-тижорат банкининг директори Макар Бобров, музика оҳангига мослаб йўғон қорнини чертиб, ширали овоз билан куйлай бошлади:

— Шухратинг ёйилсин, шухратинг ёйилсин, бизнинг рус подшоси, тра-ра-та! Бум!

— Столга марҳамат қилинлар, жаноблар! Марҳамат! Худойим юборган насиба... ўтиниб сўрайман!..— дея таклиф этди Кононов, ғуж бўлиб турган меҳмонлар орасида турганиб-суртиниб юаркан.

Маҳаллий савдогарнинг гули бўлган бу салобатли одамларнинг ҳаммаси ўттиз чоғлиқ эди. Кексалар — ярғоқ бошли мўйсафидлар эски модада тикилган сюртук, қартуз ва бутилкасимон этик кийган эдилар. Бироқ бундайлар оз эди: кўпчилик цилиндр, штиблет ва модага му-

¹ Левиафан—диний афсоналардаги ниҳоятда катта ва кучли ваҳший ҳайвон.

вофиқ тикилган визитка кийган. Буларнинг ҳаммаси ҳам пароходнинг тумшуқ томонида тўпланиб турарди. Кононовнинг таклифига бўйсуниб, улар аста-секин пароходнинг орқа томонига, усти парусина билан ёпиб қўйилган, овқатлар билан ясатилган столлар турган томонга ўта бошладилар. Луп Резников Яков Маякинни қўлтиқлаб олиб, унинг қулоғига энгашиб алланимани пичирлар, Маякин эса кулиб келар эди. Отахонининг узоқ насиҳатидан сўнг Фома бу зиёфатга аранг келганди; бу одамларни у ёмон кўрар ва улар орасида ўзига ўртоқ тополмай, қовоғини солиб, ранги ўчиб, ёлғиз ўзи бир четда турарди. У сўнги икки кун ичида Ежов билан бирга жуда кўп ичган ва карахтликдан боши тарс ёрилай деб оғрир эди. Фома бу серсавлат жаноблар орасида ўзини ўнғайсиз сезар: одамларнинг олағовури, музиканинг гумбурлаши ва пароходнинг шов-шуви — ҳаммаси унинг гашига тегар эди.

У бош оғриғи учун жуда ичгиси келиб турганини сезар ва бир фикр унга ҳеч тинчлик бермасди: нега отахони бугун унга бу қадар меҳрибонлик қилди? Нега уни шаҳарда номи чиққан казо-казо савдогар кампаниясига бирга олиб келди? Нега Кононов уюштирган ибодат билан зиёфатга боришга кўндириш учун унга бунчалик ялиниб-ёлворди?

Пароходда айни ибодат кетаётган маҳалда етиб келган Фома, то ибодат тугагунча бир четга чиқиб, савдогарларни кузатиб турди.

Улар зўр ҳурмат билан сукут этиб турардилар: улар юзларида ихлосмандлик ифодаси билан чуқур хўрсиниб, кўзларини кўкка тикиб, таъзим-ла букилиб, астойдил ибодат қилардилар. Фома бўлса, гоҳ унисига, гоҳ бунисига қарар, улар тўғрисида билганларининг ҳаммасини эсларди.

Мана, Луп Резников, у ўз ишини фоҳишахонага хўжайин бўлишдан бошлади ва ҳадемай бирданига бой бўлиб кетди. Айтишларига қараганда, у ўзининг меҳмонларидан бирини, сибириялик бир бойни бўғиб ўлдирган эмиш... Зубов ёшлигида деҳқонлардан ип сотиб оларкан. Икки бор синган экан... Кононов бундан йигирма йил бурун, ўт қўйгани учун судга тушган экан, мана, ҳозир ҳам норасида қизни булғаб қўйгани учун иши терговда. Бу ишда у билан бирга Захар Кириллов Робустов ҳам айбланиб жавобгарликка тортилган: юзи юмалоқ, кўзлари қувноқ, кўк кўз, хўппа семиз, пакана бўйли бу савдогар бундай жиноят билан иккинчи марта айбланмоқда... Мана шу

одамлар ичида, ишқилиб, бирон жинояти Фомага маълум бўлмаган биронта ҳам одам деяри йўқ эди.

Буларнинг ҳаммаси ҳам йилдан йилга пароходлари кўпайиб бораётган Кононовнинг муваффақиятларига ҳасад қилишларини Фома яхши биларди. Кўпчилиги бир-биридан араз эди, жанговар савдо масаласида бири бирини аямасди, ҳаммаси ҳам бири бирининг ярамас ва қалбаки ишларини билар эди... Лекин ҳозир улар шоду хуррам ва бахтиёр Кононовнинг атрофига тўпланишиб, қора бир гуруҳ ташкил этиб, жиддий қиёфада жимгина туришар, гўё битта одамдек ҳамнафас эдилар: улар аллақандай кўзга кўринмайдиган, лекин қаттиқ бир нарса билан қуршаб олингандай туюлар ва бу нарса Фомани улардан нари итарар ва чўчитар эди.

«Алдамчилар...» деб ўйлади у ўзига далда бериб.

Улар эса сохта йўталишар, хўрсинишар, чўқинишар, таъзим қилишар ва руҳонийларни девордай ўраб олишиб, каттакон қора тошлардек, қимир этмай қотиб туришар эди.

«Муғамбирлик қилишади!» деб қўйди Фома ичида. Унинг ёнида турган букри, бир кўзи кўр, яқинда ўз телба укасининг болаларини оч-яланғоч ҳайдаб юборган Павлин Гушчин эса, соғ кўзи билан кўкка тикилиб:

«Э, худойим! Ғазабингга гирифтор қилма, ўзинг бандам дегин...» деб астойдил пичирларди.

Фома, бу одамнинг худога зўр эътиқод ва чуқур ишонч билан раҳм-шафқат тилаб ёлвораётганини сизди.

Поп кўзларини кўкка тикиб, қўлларини юқори кўтариб, йўғон, бўғиқ овоз билан дуо ўқирди:

«Э худованди карим, оламини қутқариш учун қулинг Нухга пухта кема ясашни ўзинг буюргансан... Ушбу кемани ҳам ўзинг омон қил ва унга яхшилик, тинчлик фариштасини юбор... бунга тушган бандаларингни ўз паноҳингда асра...»

Савдогарлар ҳаммаси бирдан қўлларини кериб, кўкракларига нуқиб чўқинишар ва ҳаммасининг юзида бир ҳис — дуонинг кучига ишонч ҳисси акс этарди.

Буларнинг ҳаммаси Фоманинг хотирасига қаттиқ ўрнашиб қолди ва худонинг шафқатига бу қадар ишонадиган одамларнинг одамга нисбатан нақадар раҳмсиз эканликлари уни жуда таажжублантирди.

Уларнинг улуғвор салобати, уларнинг бардамлик билан ўзларига ишонишлари, кибри юзлари, қаттиқ овозлари, кулгилари Фоманинг жаҳдини чиқарарди. Улар энди хил-

ма-хил таомлар қўйилган столлар ёнига ўтиришиб, оғизларидан сўлақларини оқизишиб, хушбўй кўкатлар ва йирик қисқичбақалар билан безатилган каттакон осётра балиғига очкўзлик билан тикилиб ўтиришарди. Трофим Зубов бўйнига салфетка боғларкан, бахтиёр кўзларини завқ билан сузиб, баҳайбат балиққа қараб, ёнидаги тегирмончи Иона Юшковга:

— Иона Никифорович! Мана бу китга қара! Сенинг гавдангга бемалол ғилоф бўлиши мумкин... А? Этикка кирган оёқ сингари ичига бутунлай кириб кетарсан, а? Хе-хе!— деб қўйди.

Кичкина ва юм-юмалоқ Иона калта қўлини қўшқулоқ кумуш идишда турган янги икрага оҳиста чўзар экан, очкўзлик билан лабларини чапиллатар, олдида турган шишаларга кўз қири билангина қараб қўяр, ағдариб юборишдан қўрқар эди.

Кононовнинг рўпарасидаги чорпоя устида Польшадан олдириб келинган кичкина бир бочка ароқ турарди; кумуш қопланган каттакон чиганоқда эса устрицалар ётарди ва худди минора шаклида пиширилган аллақандай ранг-баранг паштет ҳамма ноз-неъматлардан баландда кўриниб турар эди.

— Жаноблар! Марҳамат! Ким нимани хоҳлайди!— деб қичқирди Кононов.— Мен ҳамма нарсени стол устига тиздириб қўя қолдим, ким нима ёқтирса... ўзимизнинг жонажон рус таомлари ҳам, чет элники ҳам — ҳаммаси... муҳайё! Шундай қилган маъқул... Ким нимани истайди! Мана, шиллиқ қурт ва чиганоқларни ким хоҳлайди-а? Ҳиндистондан келтирилган дейдилар...

Зубов эса ёнида ўтирган Маякинга шундай деди:

— «Кема қуриш учун» деган дуо дарё пароходлари билан шатак пароходларга нисбатан мувофиқ эмас, яъни мувофиқ келмайди эмас, бир ўзи камлик қилади!.. Дарё пароходи команданинг доимий турар жойи бўлгани учун уни уй деб ҳисоблаш лозим... Демак, шунинг учун ҳам, «Кема қуриш учун» деган дуонинг устига уй солганда ўқиладиган дуони ҳам ўқиш керак бўлади... Айтмоқчи, сен нима ичасан?

— Мен шаробни ёқтирмайман, ароқдан қуйсанг йўқ демайман,— деб жавоб берди Яков Тарасович.

Ҷома столнинг бир четида аллақандай тортинчоқ ва камтар одамлар орасида ўтираркан, унга тез-тез қараб турган чолнинг ўтқир назарини ҳис қиларди.

«Жанжал кўтаради, деб қўрқади...» дея ўйлади Фома.
— Оғайнилар!— дея қичқирди жуда хунук семирган пароходчи Яшчуров.— Мен селёдкасиз туролмайман! Мен албатта селёдкадан бошлайман... Менинг табнатим шунақа!

— Музыка! «Эронча марш»ни чал...

— Тўхта! Яхшиси, «Коль славен»ни...

— Майли, «Коль славен»ни чала қол...

Машинанинг хўрсиниши ва пароход гилдиракларининг шов-шуви музыка овозига қўшилиб, қишда қутурган бўронга ўхшаш аллақандай овозлар ҳавода янграб кетди. Флейталарнинг ҳуштаги, кларнетларнинг чийиллаши, басларнинг хунук ириллаши, барабанларнинг тақир-туқури ва дўлнинг урган сайин гумбуллаши — бу товушларнинг ҳаммаси, сувни ёриб бораётган гилдиракларнинг бир маромдаги бўғиқ овози билан қўшилиб, ҳавода исёнкор янграр, одамларнинг шов-шувини эшиттирмай, уларни қаттиқ-қаттиқ бақириб гапиришга мажбур этар ва пароход ортидан бўрондай эргашиб келар эди. Гоҳо машинанинг буғи зарда билан пишқириб чиқар, шов-шув, олағовур ва тўс-тўполон ичида бирдан эшитилиб қолган бу овозда аллақандай ғазаб ва нафрат бордек эди...

Кимдир чийиллаб қичқирди:

— Нега векселимни ҳисобга олишдан бош тортдинг, мен буни ўлгунимча унутмайман.

Бобровнинг:

— Ба-ас! Бу ер ҳисоб тўғрисида гаплашадиган жойми?— деган йўгон овози эшитилди.

— Оғайнилар! Нутқ сўзлаш керак!

— Музыка, жим!

— Сен олдимга, банкка кел, нега ҳисобга олмаганимни сенга тушунтириб бераман...

— Нутқ! Жим...

— Музыка, тўх-та-ат!

— Во лужях!..

— Мадам Ангу!..

— Музыка керакмас! Яков Тарасович, сўраймиз!

— Бу Страсбург пироги деб аталади...

— Сўраймиз! Сўраймиз!

— Пирог? Ўшмайди-ку... Ҳар ҳолда, сб кўрай-чи!

— Тарасич! Қани бошла...

— Оғайнилар! Хурсандман! Худо ҳаққи...

— «Гўзал Елена»да у бутунлай яп-яланғоч чиқарди...—

Бирдан шов-шув орасидан Робустовнинг ингичка ва мулойим товуши эшитилди:

— Сабр қил! Иаков Исава, бопладингми? Аҳ-а!

— Тарасич! Ноз қилма!

— Жим! Жаноблар! Яков Тарасович сўз айтади!

Худди шов-шув тўхтаган пайтда, аллакимнинг газаб билан қаттиқ шивирлагани эшитилди:

— Бирдан чимдиб олса бўладими, манжалақи...

Шу чоқ Бобров йўғон овоз билан:

— Қай... қаерингни? — деб сўради.

Бирдан қаҳқаҳа кўтарилди, лекин дарҳол тинди, чунки Яков Тарасович Маякин тик туриб, томоғини қириб, ярғоқ бошини силар, жиддий назар билан савдогарларни кузатиб, кутиб турарди.

— Қани, оғайнилар, қулоқларингни динг қилинглар! — деб қичқирди Кононов мамнун бўлиб.

— Жаноб савдогарлар! — деб сўз бошлади Маякин ишшайиб. — Уқиган ва илман одамларнинг тилида «маданият» деган бир ажнабий сўз бор. Мен соддалигим туфайли мана шу сўз устида сизлар билан суҳбатлашмоқчиман...

— Диққат!..

— Ҳурматли жаноблар! — деди Маякин, овозини баландлатиб. — Газеталарда биз савдогарлар тўғрисида тез-тез шундай гапларни ёзиб турадиларки, яъни биз шу маданият билан таниш эмас эканмиз, биз гўё уни хоҳламас эканмиз ва тушунмас эканмиз. Шундай қилиб, бизни ваҳший одамлар деб атайдилар... Хўш, ана шу маданият деганлари ўзи нима? Мен кекса бўлганим учун бундай сўзларни эшитиш алам қилди ва бир вақт: «Бу ўзи нима?» деб шу сўзнинг маъносини қидиришга тушдим.

Маякин жим бўлиб қолди, халойиққа кўз югуртириб чиққач, ғолибона кулиб қўйиб, дона-дона қилиб сўзини давом эттирди:

— Қидириб қарасам, бу сўзнинг маъноси ишга ва ҳаёт тартибига муҳаббат, зўр муҳаббат дегани экан. «Шундоғ! — деб ўйладим мен, — шундоғ! Демак, ишни ва тартибни севган... умуман, ҳаёт қуришни севган, яшашни севган, ўзининг ва ҳаётнинг қадрини билган одам маданий киши бўлади...» Яхши! — Яков Тарасович сесканиб қўйди: унинг ажиллари кулиб турган кўзларидан лаблари томон нурдек юзига ёйилди ва унинг катта ярғоқ боши аллақандай қоп-қора юлдузга ўхшаб кетди.

Савдогарлар диққат билан жимгина унинг оғзига қараб ўтиришар ва ҳамманинг юзиде зўр ҳаяжон бор эди. Одамлар Маякин сўз бошлаганда қандай ҳолатда ўтирган бўлсалар, худди ўша ҳолатда қотиб қолган эдилар.

— Бас, шундай экан, бу сўзни худди шундай тушуниш керак, демек, шундай экан, бизни маданиятсиз, ваҳший деб атовчи кишилар бизга бўҳтон қиладилар! Чунки улар бу сўзнинг маъносини эмас, балки бу сўзнинг ўзини севадилар, биз эса, унинг асл томирини севамиз, унинг асосий маъзини севамиз, биз ишни севамиз! Биз ҳаётни ҳақиқатан муқаддас деб биламиз, яъни ҳаётни биз севамиз, лекин улар эмас! Улар мулоҳаза юригишни севадилар, биз эса ҳаракат қилишни... Шундай қилиб, жаноб савдогарлар, бизнинг маданиятимизнинг, меҳнатга муҳаббатимизнинг тимсоли Волгадир! Мана, бизнинг жонажон онамиз! У ўзининг ҳар бир томчи суви билан бизнинг номусимизни ҳимоя қилиб, бизга ортилган бўҳтонларни чилпарчин қила олади... Император Улуғ Пётрнинг бу дарёга елканли юк кемалари туширилганига фақат юз йил бўлди, жаноблар, энди эса бу дарёда юзлаб буғ кемалари юрибди... Буларни ким қурди? Ҳеч ўқимаган — саводсиз рус мужиги! Мана, шу зўр пароходлар, баржалар кимники? Бизники! Ким ўйлаб чиқарган? Биз! Бу ердаги ҳамма нарса бизники, ҳаммаси — бизнинг ақлимиз, бизнинг рус маҳоратимиз ва меҳнатга бўлган буюк муҳаббатимиз меваси! Бизга ҳеч ким ҳеч нарса билан ёрдам берган эмас! Волгани биз ўзимиз қароқчилардан тозаладик, ўзимиз ўз пулларимизга дружиналар ёллаб, қароқчиликни тугатиб, узунлиги минг чақиримларга чўзилган Волгага мингларча пароходлар ва бошқа ҳар хил кемалар туширдик. Волгада энг яхши шаҳар қайси? Қайсисида савдогарлар кўп бўлса, ўша шаҳар яхши... Шаҳардаги энг яхши уйлар кимники? Савдогарники! Камбағаллар ҳақида ким кўпроқ гапхўрлик қилади? Савдогар! Икки пуллаб-тийинлаб йиғади-ю, юз минглаб ҳадя қилади. Черковларни ким қурган? Биз! Давлатга ким кўпроқ пул беради? Савдогарлар!.. Жаноблар! Биз учун иш — фақат ишнинг ўзи учун, бизнинг ҳаёт қуришга бўлган муҳаббатимиз учун азиз, фақат биз тартибни ва ҳаётни севамиз! Кимки биз тўғримизда гапираркан, ўша одам... — шу ўринда у боплаб шалоқ бир сўз айтди, — бошқа нарса эмас! Майли! Шамол турса, тол шовиллайди, шамол тинса, тол жимийди... Тол на аравага шоти бўлади ва на супурги, фойдаси йўқ дарахт! Фойдаси

йўқ учун ҳам шовиллайди! Хўш, бизни қораловчи ўша судьяларнинг ўзлари нима қилдилар, ҳаётни нима билан безадилар? Буниси бизга номаълум... Бизнинг ишимиз эса кўриниб турибди! Жаноб савдогарлар! Сизлар ҳаётнинг олдинги одамлари бўлганингиз учун, энг меҳнаткаш ва ўз меҳнати севадиган одамлар бўлганингиз учун кўп ишлар қилган ва яна кўп ишлар қўлидан келадиган одамлар бўлганингиз учун, чин юракдан, сизларга зўр ҳурмат ва зўр муҳаббат билан, донғи кетган, руҳи тетик, ишчан рус савдогарларининг соғлиғи учун мана шу май тўла қадаҳимни кўтараман... Узоқ яшангиз! Онамиз Россия бахти учун омон бўлингиз! Ура-а!

Маякиннинг қалтираб чиққан чинқириғи ортидан савдогарлар, қулоқларни битириб, ҳаяжон билан ўқирдилар. Чолнинг нутқи билан қизишган бу басавлат гўштдор гавдалар, бир қур тебраниб қўйиб, кўкракларидан бараварига шундай ҳайқириқ чиқардиларки, атрофдаги ҳамма нарсаларзага келиб, титраб кетгандай бўлди.

— Яков! Сен тангрининг жарчисисан!— деб бақирди Зубов, ўз қадаҳини Маякинга чўзаркан.

Савдогарлар қўлларида қадаҳлар билан, ниҳоятда таъсирланган ва баъзиларининг эса кўзларидан ёш чиққан ҳолда, стулларни ағдариб, столни туртиб, идиш-оёқ ва шишаларни шарақлатиб ағдаришиб, Маякинга томон интилдилар.

— А? Бу нима дегани, билдингми?— деб сўради Кононов. Робустовнинг елкасидан ушлаб силтаркан.— Сен маънисини тушун! Улуғ бир нутқ бўлди бу!

— Яков! Ке, бир ўпай!

— Маякинни кўтар-кўтар қилиш керак!

— Музыка чал...

— Туш! Марш... Эронча марш!..

— Музыка керакмас! Падарига лаънат!

— Мана бу музыка! Эҳ, Маякин!

— Узи кичкина бўлса ҳам оғайнимнинг ақли зўр...

— Елгон айтасан, Трофим!

— Яков! Ҳадемай ўлиб кетасан, шунга ачинаман. Жуда ачинаман... нимасини айтай!

— Э, кўмиш маросими ҳам бошқача бўлади-да!

— Жаноблар! Маякин номида капитал уюштирайлик! Мен мингни қўяман!

— Жим! Шошманглар!

— Жаноблар!— бутун вужуди билан титраб, Маякин

яна гапира бошлади.— Биз шунинг учун ҳам ҳаётнинг олдинги одамлари ва ўз ватанимизнинг ҳақиқий хўжайинларимизки, биз — мужиклармиз!

— Тўғ-рри!

— Шундай! Турган гап! Оббо, чол-э!

— Гапиргани кўй...

— Биз асл рус одамларимиз ва биздан чиққан ҳамма нарса — асл русники! Демак, энг ҳақиқий, энг фойдали нарса ҳам шу...

— Худди икки карра икки сингари!

— Тушунарли!

— Дополикда баайни илон!

— Ювошликда... баайни...

— Лочин! Ҳа-ҳа!

Савдогарлар ўз нотикларини тор доирага ўраб олишган, кўзларини йилтилатиб унга тикилишар эди, азбаройи ҳаяжонланганларидан, унинг сўзларини хотиржам эшита олмасдилар. Ғувиллаган товушлар янграр, улар машинанинг шов-шуви ва ғилдиракларнинг сувни ёриб шалолаши билан қўшилиб, овозлар қуюнига айланар, чолнинг товушини эшиттирмасди. Аллаким қувонч билан чинқирди:

— Ка-маринскийни чалинглар! Русскаяни!

— Буларнинг ҳаммасини биз қилганмиз!— деб қичқирди Яков Тарасович дарёни кўрсатиб.— Ҳаммаси бизники! Ҳаётни биз қурганмиз!

Бунда бирдан ҳамма овозларни босиб кетган бир ҳайқирёқ эшитилди:

— А! Сизми ҳали? Аҳ, сиз...

Бунинг орқасидан аниқ қилиб айтилган ёмон сўкиш эшитилди. Буни ҳамма барабар эшитди ва ўзларини ҳақорат қилган одамни кўзлари билан қидириб, бир лаҳзагина жим бўлиб қолишди. Мана шу лаҳзада фақат машинанинг оғир хўрсиниши билан руль занжирларининг шарақлагани эшитилди, холос.

— Бу ҳураётган ким?— деб сўради Кононов, қопларини чимириб..

— Эҳ! Доим бирон жанжал қўзғамасак туролмай-миз!— деди Резников, қайғули хўрсиниб.

Савдогарларнинг юзларида ташвиш, қизиқсиниш, ғазаб, таъна аломати пайдо бўлди ва ҳаммаси довдираб қолди. Фақат Яков Тарасовичгина пинагини бузмади ва ҳатто юз берган воқеага хурсанд бўлгандек эди. У оёқ учига

босиб, бўйнини чўзиб аллақаяёққа, столнинг охирига қараб қўйди ва кўзлари худди у ерда ўзига ёқимли бир нарсани кўргандек, ғалати бўлиб йилтиллаб кетди.

— Гордеев!..— деди Иона Юшков секингина.

Ҳамманинг боши Яков Маякин қараб турган томонга ўғирилди. У ерда қўллари билан столга тиралиб, Фома турарди. У тишларини иржайтириб, ёниб турган кўзларини катта очиб, индамай савдогарларга қарарди. Унинг ластки жағи титрар, кифтлари учар ва стол четини маҳкам ушлаган қўлларининг бармоқлари титраб-қақшаб дастурхонни тирнар эди. Унинг бўридек даҳшатли юзини ва газабли қиёфасини кўрган савдогарлар яна бир дақиқагина жим бўлиб қолишди.

— Нега кўзларингизни ўқрайтирасизлар!— деб сўради Фома ва яна қаттиқ сўкинди.

— Маст бўпти!— деб қўйди Бобров бошини чайқаб.

— Нега уни чақирибди?— деди Резников пичираб.

— Фома Игнатъевич!— деди Кононов вазминлик билан.— Жанжал қилиш керак эмас... Агар... ҳалигидек... бошинг айланса, бор иним, секингина, тинчгина каютага кир-да, ёт! Ёт, азизим ва...

— Овозингни ўчир, сен!— деб ҳайқирди Фома унга кўзини олайтириб.— Менга гапирма! Мен маст эмасман, бу ердагиларнинг ҳаммасидан ҳушёрман! Уқтингни?

— Бўлмаса, шошма ҳали, жоним, сени ўзи бу ерга ким чақирди?— деб сўради Кононов, жаҳли чиққанидан қипқизариб.

— Уни мен олиб келдим!— деган Маякиннинг овози эшитилди.

— А! Ундай бўлса, албатта!.. Кечирасиз... Фома Игнатъевич... Уни сен олиб келган бўлсанг, Яков... Энди уни ўзинг жиловлашинг керак... Бўлмаса, иш чакки бўлади...

Фома жимгина илжаяр, савдогарлар ҳам унга қараб индамай турардилар.

— Эҳ, Фомка!— деди Маякин.— Қариганимда мени яна шарманда қиладиган бўлдинг-ку...

— Отахон!— деди Фома, тишларини иржайтириб.— Мен ҳали ҳеч нарса қилганим йўқ-ку, демак, менга насихат қилишга ҳали эрта... Мен маст эмасман, мен ичганим йўқ, лекин ҳаммасини эшитиб ўтирдим... Жаноб савдогарлар! Менга ҳам нутқ сўзлашга рухсат этинглар! Сизлар учун ҳурматли бўлган менинг отахоним гапирди... Энди тутинган ўғлининг гапларига қулоқ солинглар...

— Қанақа нутқ?— деди Резников. Гапнинг нима кераги бор? Ахир хурсандчилик қилиш учун йиғилганмиз...

— Бас энди, қўй, Фома Игнатъевич...

— Яхшиси, бирон нарса ич...

— Ке, ичайлик! Аҳ, Фома... сен яхши отанинг ўглисан...

Фома бирдан столдан орқага тисланиб, қаддини ростлади-да, ҳамон жилмайгани ҳолда, ёқимли, насиҳатомуз сўзларга қулоқ солиб турди. Бу салобатли одамлар орасида у энг ёши ва энг чиройлиси эди. Унинг сюртуги гавдасига яхши ўтирган бўлиб, унинг келишган қомати, бу қорни катта семиз гавдалар орасида чиройли бўлиб ажралиб турарди. Унинг катта-катта кўзлари, қорача юзи, салқиган қип-қизил башараларга нисбатан чиройлироқ ва ёшроқ эди. У кўкрагини кериб, тишларини қисиб, сюртугининг этаklarини очиб ташлади-да, қўлларини чўнтагига суқди...

— Энди хушомад билан, мулойим сўзлар билан менинг оғзимни тўсолмайсизлар!— деди Фома қатъий қилиб дўқ билан.— Тинглайсизларми ё йўқми, мен гапиравераман... Мени бу ердан қувиб чиқаришга жой йўқ...

У бошини чайқаб, елкаларини кўтариб қўйиб, пинагини бузмай деди:

— Агар бирон киши қўл тегизса, ўлдираман! Худо урсин, кучим етганича ўлдиравераман!

Унинг қаршисида турган оломон, худди шамолда силкинган буталардек, силкиниб кетди. Ҳаяжонли шивир-шивир эшитилди. Фоманинг юзи қорайди, кўзлари эса юмалоқлашди...

— Ҳозир бу ерда, ҳаётни биз қурганмиз... энг яхши ва энг ҳаққоний ишларни биз қилганмиз, дейилди...

Фома чуқур нафас олди ва қулоқ солиб турганларнинг гўё пуфлангандай, бирдан ғалати бўлиб шишиб кетган башараларига зўр нафрат билан тикилди... Савдогарлар қўнишиб, борган сари бир-бирининг пинжига кириб, жим туришарди. Орқа қатордан аллаким:

— Нима деяпти у? А? Китобий гапми ё ўз ақлидан чиқазиб гапиряптими?— деб ғудранди.

— О, лаънатилар!— деб қичқирди Гордеев, бошини чайқаб.— Хўш, сизлар нима қилдингиз? Сизлар ҳаёт эмас — турмалар қурдингиз... Тартиб эмас — одамлар учун занжирлар ясадингиз... Ҳамма ёқ дим, тор, тирик

жон учун қимирлашга ер йўқ... Одам ҳалок бўлмоқда! Сизлар қотилсизлар... Сизлар фақат одамларнинг сабр-тоқати туфайлигина тириксиз, тушундингизми?

— Бу нимаси?— деб қичқирди Резников, ғазаб билан қарс уриб.— Бунақа сўзни эшитишга тоқатим йўқ!..

— Гордеев!— деб бақирди Бобров.— Ҳушёр бўл, яхши гап қилмаяпсан...

— Бунақа гап учун бай-бай-бай!— деди Зубов салобат билан.

— Жим!— деб ўкирди Фома ва унинг кўзларига қон тўлди.— Хўртиллаб бўлдингларми?..

— Жаноблар!— Маякиннинг худди темирни эговлагандай қиртиллаган, сокин, мудҳиш овози эшитилди.— Утиниб сўрайман, халақит берманглар! Майли хуриб кўрсин, майли бир оз ховуридан тушсин... Унинг сўзларидан бир нарса бўлиб қолмайсиз...

— Йўқ, бўлмайди, катта ташаккур!— деб қичқирди Юшков.

Смолин Фоманинг ёнида турар ва унинг қулоғига шивирлар эди:

— Қўй, азизим! Сенга нима бўлди, жинни бўлдингми?

— Йўқол нари!— деди Фома қаттиқ, унга ғазабли кўзларини чақнатиб.— Ҳув Маякин олдига бор, уни яла, балки бирон нарсалик бўлиб қоларсан!

Смолин тишлари орасидан ҳуштак чалиб бир четга чиқиб кетди. Савдогарлар ҳам бирин-кетин пароходга тарқала бошладилар. Бу эса Фоманинг жиғига тегарди: у ўз сўзлари билан уларни турган жойига қозиқ қилиб қоқиб қўйишни истар ва лекин бунинг учун ўзида кучли сўзларни тополмас эди.

— Ҳаётни сизлар қурдингизларми?— деб қичқирди у.— Ўзларинг кимсизлар? Қаллоблар, ўғрилар...

Бир неча одам, худди Фома уларни чақиргандай, унга ўгирилишди.

— Кононов! Сени қиз учун қачон суд қилишади? Каторгага ҳукм қилишади, хайр, Илья! Бекорга пароходлар қуриб юрибсан... Сибирга ҳукумат пароходида олиб кетишади...

Кононов стулга ўтириб қолди; унинг юзларига қон тепди ва индамай муштини дўлайтиб қўйди. Кейин хириллаб:

— Ҳўп... яхши... мен буни унутмайман,— деди.

Ҷома унинг лаблари титраганини, юзи тиришганини кўриб, бу одамларга қандай қурол билан қаттиқроқ зарба бера олишини энди тушунди.

— Ҳаёт қурувчилармиш! Гушчин, жиянларингга хайр қиялсанми? Ҳеч бўлмаса кунига бир тийиндан бериб тур... ахир, уларнинг озмунча нарсасини ўғирлаганинг йўқ... Бобров! Нега ўйнашингни, пулимни ўғирлади, деб тухмат қилиб турмага қаматдинг? Кўнглингга теккан бўлса, ўғлингга берсанг бўларди... барибир, ҳали ҳам у бошқа ўйнашинг билан юрибди... Сен билмасмидинг? Аҳ, семиз чўчка... Ҳой сен, Луп, яна фоҳишахона оч-да, меҳмонларингни қип-яланғоч қилиб шилиб олавер!.. Кейин сенинг терингни жинлар шилади, ҳа-ҳа!.. Мана шундай художўй башара билан қаллоб бўлиш қандоқ яхши!.. Ушанда сен кимни ўлдирган эдинг, Луп?

Ҷома сўзини бўлиб хахолаб кулар ва ўз сўзлари бу одамларга қаттиқ кор қилаётганини кўрарди. Бошда у ўз нутқини ҳаммага қаратиб сўзлаганида, улар ундан юз ўғириб, нари кетишди ва у ерда тўп-тўп бўлиб йиғилишиб, уларни фош қилаётган одамга нафрат ва ғазаб тўла кўзлари билан олисдан тикилиб туришди. Ҷома уларнинг жилмайган юзларини кўрди, уларнинг ҳар бир ҳаракатида аллақандай менсимаслик борлигини сизди ва ўз сўзлари уларнинг жаҳлини чиқарса ҳам, лекин у истагандек қаттиқ таъсир этмаслигини тушунди. Бу эса уни ғазабдан туширар ва ўз ҳужумининг муваффақиятли чиқишига бўлган ишончини йўқотар эди. Бироқ уларнинг ҳар бири тўғрисида алоҳида-алоҳида сўзлай бошлаши биланоқ, тингловчиларнинг унга бўлган муносабати бирдан кескин ўзгарди.

Қононов Ҷоманинг аччиқ сўзларига чидолмай, ўзини гуп этиб стулга ташлаши биланоқ, Ҷома баъзи савдогарларнинг юзида аччиқ заҳарханда пайдо бўлганини кўрди. Унинг сўзини тасдиқлаб, аллакимнинг таажжуб билан:

— Роса боп-лади!— деб шивирлаганини эшитиб қолди.

Бу шивирлаш Ҷомага далда берди ва у энди ўзига ишонч билан кўзига кўринган ҳар бир одам устига масхараомуз ва ҳақоратли сўзлар ёғдира бошлади. У ўз сўзларининг нақадар таъсир этаётганини кўриб, қувонч билан ҳайқирар эди. Унинг сўзларига диққат билан жимгина қулоқ солиб турдилар; ҳатто бир неча одам унга яқин-оқ келди.

Норози овозлар ҳам эшитилди, бироқ улар қисқа ва секин эшитиларди; Фома ҳар гал биронтасининг исмини айтиб бақирганда ҳаммалари жим бўлиб, фош этилаётган ўртоқларига бадхоҳлик билан кўз қирларини ташлаб, қулоқ солиб туришарди.

Бобров хижолат бўлиб кулар, лекин унинг кичкинагина кўзлари Фомани худди пармадек пармалар эди. Луп Резников бўлса, қўлларини силтаб, бесўнақай ирғишлаб қўйди-да, энтика-энтика:

— Гувоҳ бўлинглар... Мен буни кечирмайман! Мен уни мировой судга... Бу нимаси?— деб бирдан ингичка овоз билан чийиллаб, Фомага қўл чўзди.— Боғланглар буни!..

Фома хахолаб кулди:

— Ҳақиқатни боғлолмайсан, ёлғон айтасан!

— Ях-ши!— деди Кононов хириллаб қолган бўғиқ овоз билан.

— Мана, жаноб савдогарлар!— деб бақирди Маякин жаранглаган овоз билан.— Унинг қанақа эканини бир кўринглар!

Савдогарлар бирин-кетин унга томон силжишди, Фома уларнинг юзларида газаб, таажжуб, бадхоҳлик қувончи, қўрқув ҳиссини кўрди. Фома билан бирга ўтирган камтарроқ одамлардан бири унга пичирлаб:

— Бопла!.. Расвосини чиқар! Бу ҳисобга олинади...— деб қўйди.

— Робустов!— деб қичқирди Фома.— Нега куласан? Нега қувонасан? Сен ҳам каторгага кетасан...

Рабустов сапчиб ўрнидан туриб:

— Уни қирғоққа туширвориш керак!— деб ўкирди.

Кононов эса капитанга:

— Орқага қайтар! Шаҳарга! Губернаторга...— деб қичқирди. Аллаким ҳаяжондан титраган ваҳима овоз билан:

— Бу атайлаб қилинган... Жўрттага... Унга ўргатиб қўйишган... дадил бўлсин учун ичиришган...— деб бақирди.

— Йўқ, бу исён!..

— Боғла уни! Тутиб боғлаш керак!

Фома шампанское шишасини қўлига олиб, ҳавода силкиб қўйди.

— Қани, яқинлашиб кўринглар-чи! Йўқ, энди менинг сўзларимга қулоқ соласизлар...

Унинг сўзларидан томирлари тортишиб безовта бўлган бу одамларни кўриб қувонганидан телбаланган Фома яна ҳам хушчақчақ газаб билан одамларни ном-баном айтиб қичқириб, беҳаё сўзлар билан сўка бошлагач, газабланган шов-шув яна пасайди. Фома танимаган одамлар унинг сўзларини маъқуллаб, баъзилари эса қувончли таажжуб билан унга қараб турардилар. Булардан бири сичқон кўзли, қизил юзли, оқ сочли кичкина бир чол бирдан Фома хафа қилган савдогарларга қараб, мулойим овоз билан бидирлади:

— Бу виждоний сўзлар! Бунинг ҳечқиси йўқ! Чидаш керак... Пайғамбарона фош этиш... Ахир, ўзимиз гуноҳкормиз! Ахир, тўғрисини айтиш керак, биз жуда...

Унга ўшқириб бердилар, Зубов эса ҳатто унинг елкасидан туртиб юборди. У таъзим қилиб оломон ичида ғойиб бўлди...

— Зубов!— деб қичқирди Фома.— Сен қанча одамни гадо қилдинг? Сенинг касофатингга ўзини осиб ўлдирган Иван Петрович Мякинников тушингга кирмадимми? Ҳар бир тушки ибодатдан кейин черков сандиғидан ўн сўлковой ўғирлашинг тўғрими?

Зубов ўзига бундай ҳужум бўлишини кутмаган эди, у кўлини юқори кўтарган ҳолда, турган жойида қотиб қолди. Лекин бир оздан кейин, турган жойида ғалати қилиб, бир сакраб қўйиб, ингичка овоз билан чийиллади:

— А! Энди мен қолдимми? Мени ҳам-а?

У бирдан лунжларини шишириб, газаб билан Фомага мушт ўқталди, чийиллаган овоз билан:

— Телба аччиқланса дилидан худо кўтарилади!— деди.— Архиерийга бораман! Аблаҳ! Бебош! Сени каторгага жўнатиш керак.

Пароходда тўс-тўполон кучайди ва Фома бу газабланган, довдираб қолган ва ранжиган одамларни кўриб, ўзини аждаҳоларни ўлдирган афсонавий паҳлавондек ҳис қилди. Бу одамларнинг баъзилари газабдан қизариб, баъзилари бўзариб, қўлларини пахса қилиб, у ёқдан-бу ёққа чопишар ва бир-бирига алланима деб чулдирашар, лекин Фоманинг улар устига ёғдираётган ҳақоратлар оқинини тўхтатишга ҳаммаси ҳам барибир, ожизлик қилар эди.

— Матросларни чақир!— деди Резников Кононовнинг елкасидан тортиб.— Бу нимаси Илья? Бизни маскара қилиш учун чорлаганмидинг?

— Битта кучукваччага қарши...— деб чинқирди Зубов.

Яков Тарассович Маякиннинг олдига тўпланган оломон унинг сўзларига аламзадалик билан бош ирғаб, тасдиқ қилиб, қулоқ солиб турарди.

— Шундай қил, Яков!— деди Робустов қаттиқ.— Биз ҳаммамиз гувоҳ — бошла!

Умумий олаговур ичида Фоманинг бақирган овози янгради:

— Сизлар ҳаёт қурмадингизлар — бир ахлатхона қурдингизлар! Ўз ишларингиз билан ифлослик урчитдингизлар, ҳавони булғатдингизлар! Сизларда виждон борми? Худони эслайсизларми? Бир мирилик чақа — сизларнинг худойингиз! Виждонларингизни ҳайдагансизлар... Уни қаёққа ҳайдадингизлар! Қонхўрлар! Бировнинг кучи билан яшайсизлар... бировларнинг қўллари билан ишлайсизлар! Сизларнинг улуғ ишларингиз орқасида не-не одамлар қонли ёш тўккан? Бу қилмишларингиз учун сиз лаънатиларга дўзахда ҳам жой йўқ... Сизлар ўтда эмас, қайнаб турган ахлат ичида куясизлар. Асрлар бўйи бу азобдан қутулолмайсизлар...

Фома хахолаб кулди ва қўллари билан икки биқинини ушлаб, бошини баланд кўтариб, чайқалиб турди.

Шу чоқ бир неча одам, бир-бирларига тезгина кўз қисиб олиб, бирдан Фомага ташланди ва уни ўз гавдалари билан маҳкам сиқиб олишди. Тўполон бошланди...

— Қўлга тушди!— деди алаким энтиккан овоз билан.

— А-а? Ҳали шунақамисизлар?— деб қичқирди Фома хириллаб.

Ярим минутча бир тўда қора гавдалар бир ерда оғир депсиниб турди ва тўда ичидан бўғиқ овозлар эшитилди:

— Ерга йиқит уни!

— Қўлини ушланглар... Қўлини! Вой!..

— Соқолга ёпишасанми?

— Урма! Уриб кўр-чи...

— Бўлди!..

— Бақувватлигини қара!..

Фомани судрашиб, пароход четига олиб бориб, капитан каютасининг девори остига ётқизиб қўйдилар, ўзлари костюмларини текислаб, терлаб кетган юзларини артиб, унинг ёнидан нари кетдилар. Олишиб чарчаган ва енгилиб алам қилганидан ҳолсизланган Фома, уст-боши йиртилган, алланарса тегиб ифлос бўлган ва оёқ-қўли сочиқлар билан чирмаб боғланган ҳолда индамай ётарди.

Энди уни масхара қилиш навбати келди. Зубов бошлаб берди. У Фомага яқин келиб, оёғи билан унинг биқинига туртди, ўч олиш завқидан бутун вужуди титраган ҳолда, мулойимгина овоз билан сўради:

— Хўш, гулдураксимон пайғамбар, қалайсан? Энди Вавилон асоратининг таъмини бир татиб кўр-чи, хе-хе-хе!

— Шошма ҳали...— деди Фома хириллаган овоз билан, унга қарамай.— Шошма... дам олиб бўлай... Тилимни боғлаб қўйганларингиз йўқ-ку...— Бироқ Фома энди ҳеч нарса қилолмаслигини ҳам ва ҳеч нарса демаслигини ҳам тушунди. Бунинг сабаби уни боғлаб қўйганлари эмас, балки унинг ичида алланарса ёниб тамом бўлгани ва дилини зулмат ва бўшлиқ чулғаб олгани эди...

Резников Зубовнинг ёнига келди. Шундан кейин бирин-кетин бошқалар ҳам яқинлаша бошладилар... Бобров, Кононов ва яна бир неча киши олдиларига тушган Яков Маякин билан бирга, алланарса тўғрисида секин-аста гаплашиб, рубкага кириб кетдилар.

Пароход жадаллик билан шаҳарга қараб борарди. Унинг корпуси қалтираган сайин столдаги шишалар титраб жириглар ва бу зорланиб дириллаган товуш, Фомага ҳамма нарсдан кўра аниқроқ эшитиларди. Унинг тепасида бир тўда одам турар, уни аччиқ сўзлар билан масхара қилиб, ҳақорат қилар эди.

Бироқ Фома бу одамларнинг юзларини гўё туман орасида кўраётгандай бўлар, лекин уларнинг сўзлари юрагига таъсир этмас эди. Чунки, юрагининг энг чуқур ерида, аллақандай катта ва аччиқ бир туйғу зўрайиб келар ва бу туйғунинг зўрайишини ўзи кузатиб турар, ҳали унинг нималигини тушунмаса ҳам, қандайдир хўрлик келтирадиган, ғамгин нарса эканини сезар эди...

— Уйлаб кўр, муттаҳам! Узингни нима қилиб қўйдинг?— деди Резников.— Энди қандай қилиб кун кўрасан? Энди савдогарлардан биронтаси ҳатто сенга тупуришни ҳам истамайди?

Фома «мен нима қилиб қўйдим?» дея тушунишга уринди. Савдогарлар унинг атрофини қалин қора девор сингари ўраб олишганди...

— Хўш,— деди Яшчуров,— энди, Фомка, ишинг тамом...

— Б-из сени...— дея секингина тўнғиллаб қўйди Зубов.

— Ёчиб қўйинглар!— деди Фома.

— Йўқ, энди! Катта раҳмат!

— Отахонимни чақиринглар...

Бироқ шу он Яков Маякиннинг ўзи келиб қолди. Келди-ю, Фоманинг ёнида тўхтаб, қовоғини солиб унинг ерда чўзилиб ётган гавдасини синчиклаб кўздан кечириб чиққандан кейин, оғир хўрсиниб қўйди.

— Хўш! Фома...

— Айтинг, мени ечиб қўйишин!— деб сўради Фома мунгли овоз билан.

— Яна жанжал қиласанми? Бўлмайти, ётиб тура тур...— деб жавоб берди отахони.

— Мен бошқа бир оғиз сўз айтмайман... Худо урсин! Ечворинг, уят менга! Ахир мен маст эмасман...

— Жанжал қилмайман, деб қасам ичасанми?— деб сўради Маякин.

— Э худойим! Қилмайман...— дея ингради Фома.

Унинг оёқларини ечиб қўйишди, лекин қўллари боғлиқ ҳолда қолди. У ўрнидан тургач, ҳаммани бир қур кўздан кечириб чиқиб, аянчли жилмайиб секингина:

— Сизлар зўр келдинглар...— деб қўйди.

— Ҳамма вақт шундай бўлади!— деб жавоб қилди унга отахони қаҳр билан илжайиб.

Қўллари орқасига боғланган Фома ҳеч кимга қарамай, энгашиб, жимгина столга қараб юрди. У букчайиб ва ориқлаб қолгандай эди. Тўзган сочлари пешана ва чаккаларига тушган, кўйлагининг йиртилган ва ғижимланган кўкраги жилетининг остидан чиқиб қолган, ёқаси эса унинг лабларини тўсиб турар эди. У ёқасини ияги остига тушириш учун бошини тўлғар ва буни уддалолмас эди. Шу чоқ оқ сочли чол унинг олдига келиб, кўйлагини тузатиб қўйди-да, унинг кўзларига кулимсираб қараркан:

— Сабр қилиш керак...— деб қўйди.

Фомани масхара қилган одамлар энди Маякин олдида, чолга саволомуз ва таажжуб билан қараб, ундан алланарсани кутгандай, жим туришарди. У хотиржам эди-ю, бироқ кўзлари бу воқеага сира мос келмаган бир қиёфада равшанроқ ялтирар эди...

Фома стол ёнида ўтириб, кўкрагини стол четига тираркан:

— Менга ароқ беринглар!— деб сўради. Унинг букчайган гавдаси ачинарли ва бемажол эди. Унинг атрофида пичирлаб гаплашишар ва хавфсирагандай юришар эди. Ҳаммалари дам унга, дам унинг ёнида ўтирган Маякинга

қараб қўярдилар. Чол Фомага дарров ароқ бермади. У аввало Фомага синчиклаб қаради, шундан кейин, шошмасдан бир рюмка ароқ қўйди ва ниҳоят, уни жимгина Фоманинг лабларига олиб борди. Фома ароқни симириб ичиб бўлгандан кейин яна сўради:

— Тағин!

— Бас!..— деди Маякин.

Мана шундан кейин орага, ҳамма учун ниҳоятда оғир бўлган жимлик чўкди. Одамлар оҳиста стол ёнига келишар ва Фомани кўриш учун яқин келиб, бўйинларини чўзиб қарашар эди.

— Хўш, Фомка, нима қилиб қўйганингни энди тушунасанми?— деб сўради Маякин. У оҳиста гапирса ҳам лекин ҳамма эшитди.

Фома бошини чайқаб индамади.

— Сенга кечирим йўқ!— деб сўзини давом эттирди Маякин овозини баланд қилиб.— Биз ҳаммамиз христианлар бўлсак ҳам, бироқ биз сени кечиролмаймиз. Шунини бир билиб қўй...

Фома бошини кўтариб ва ўйланқираб деди:

— Мен сизни унутибман, отахон... Мендан сиз ҳеч нарса эшитмадингиз...

Маякин қўли билан Фомани кўрсатиб:

— Ана!— деб қичқирди алам билан.— Кўрдингларми?

Норози бўғиқ овозлар дўриллаб эшитилди.

— Энди барибир!— дея давом этди Фома хўрсиниб.— Барибир... ҳеч нарса... Ҳеч фойда чиқмади!..

У яна стол устига энгашди.

— Нима истаган эдинг?— деб сўради отахони тумтайиб.

— Нима?— деб Фома бошини кўтарди ва савдогарларга қараб илжайиб қўйди.— Истаган эдимки...

— Пиёниста! Аблаҳ!

— Мен маст эмасман!— деди Фома маъюс.— Мен ҳаммаси бўлиб икки рюмка ичдим... Мен батамом ҳушёр эдим...

— Демак,— деди Бобров,— тўғри айтибсан Яков Тарасович, бу ақдан озиб қолибди...

— Мен-а?— деб бақирди Фома.

Лекин унга эътибор ҳам қилишмади. Резников, Зубов ва Бобров Маякинга энгашиб, алланарса тўғрисида оҳиста гаплаша бошладилар.

Фома «васийлик»... деган сўзни эшитиб қолди.

— Ақлим жойида!— деди у стулнинг орқа суянчигига ўзини ташлаб ва савдогарларга хира кўзлари билан тикилиб:— Мен нима истаганимни тушунаман. Ҳақиқатни айтмоқчи эдим... Сизларни фош қилмоқчи эдим...

У яна ҳажжонлана бошлади ва бўшатишга уриниб, бирдан қўлларини силтади.

— Э-э! Шошма!— деб қичқирди Бобров, унинг елкасидан ушлаб.— Қани, ушлаб туринглар-чи.

— Қани, ушланглар!— деди Фома алам ва ғам билан.— Ушланглар...

— Тек ўтир!— деди отахони қатъий қилиб.

Фома жим бўлиб қолди. У қилган ишларнинг ҳаммасидан ҳам ҳеч нарса чиқмади, унинг сўзлари савдогарларга путур етказмади. Мана, улар қалин доира олиб уни қуршаб олишди, булар туфайли Фомага ҳеч нарса кўринмас эди. Улар хотиржам, қатъий ва унга, жанжалкашга қарагандек қараб туришибди, унга қарши алланарса қилишмоқчи. Фома ўзини мана шу руҳи мустаҳкам, ақли расо одамлар қора гуруҳи томонидан эзиб ташлангандек ҳис этди... Энди у ўзига ўзи бегонадай, бу одамларга нима қилганини ва нима учун қилганини тушунмай қолган эди. У ҳатто, ўзидан хижолат бўлганга ўхшаш аллақандай бир ҳиссиётдан кўнгли оғирди. Унинг томоғи қичишди ва кўксиде аллақандай чанг ёғилиб юрагини қоплаб олди-да, юраги оғир-оғир, пойма-пой ура бошлади. У ҳеч кимга қарамасдан, хомушлик билан оҳиста такрорлади:

— Ҳақиқатни айтмоқчи эдим...

— Аҳмоқ!— деди Маякин нафрат билан.— Сен қандай қилиб ҳақиқатни айта оласан? Сен нимани тушунасан?

— Менинг юрагим эзилиб адо бўлди... Йўқ, мен ҳақиқатни сезар эдим!..

Аллаким:

— Гапларидан у чинакам ақлдан озганга ўхшайди...— деди.

Яков Тарасович қўлини юқори кўтариб, насиҳат қилгандай, қаҳр билан гапира бошлади:

— Ҳақиқатни айтиш ҳар кимга ҳам nasib бўлмайди! Агар сен сезган бўлсанг, беҳуда гап! Сигир ҳам думини қайиришса сезади. Сен тушун! Ҳаммасини тушун! Душманнинг тушида нималарни ўйлаётганини фаҳмлаб ол, ана ўшандан кейин бошла!

Одати бўйича Маякин фалсафа сотишга тушган эди-ю, бироқ енгилган одамга жанг қилишни ўргатишдан наф йўқлигини ўз вақтида англаб, сўзидан тўхтади. Фома унга ўқрайиб қараб, ғалати қилиб бошини чайқаб қўйди...

— Кет олдидан!— деб сўради Фома гингшиб.— Ҳаммаси сизники! Сизга яна нима керак?

Ҳамма унинг сўзларига эътибор бериб қулоқ солиб турди ва уларнинг бу эътиборида қандайдир бир машъум, даҳшатли нарса бор эди...

— Мен яшадим,— деди Фома бўғиқ овоз билан.— Кўрдим... Юрагим зардобга тўлди. Ниҳоят, у тешилди... Энди менинг дармоним қуриди. Гўё бутун қоним оқиб кетгандай...

У бир оҳангда, пойма-пой сўзларди ва унинг сўзлари алаҳсирашга ўхшарди...

Яков Тарасович кулиб юборди.

— Хўш, тилим билан тоғни ялаб битираман, деб ўйловдингми? Қандалага ўчакишиб, айиққа қарши чиқдингми? Шундайми? Телба... Отанг кўрса эди сени ҳозир. Эҳ!

— Ҳар қалай,— деди Фома бирдан ўзига ишонган ҳолда баланд овоз билан, унинг кўзлари чақнаб кетди,— ҳар қалай, ҳаммасига сизлар айбдор! Ҳаётни сизлар буздингизлар! Ҳамма ёқни қисиб қўйган сизлар... Дикқина-фасликнинг сабаби сизлар... Сизлар!.. Сизларга қарши менинг ҳақиқатим ҳали заиф бўлса ҳам, ҳар ҳолда— ҳақиқат! Сизлар— малъунсизлар! Ҳаммангизга ҳам лаънат!

У қўлларини бўшатишга уриниб, стулда типирчилади ва кўзларини ғазаб билан чақнатиб бақирди:

— Қўлимни ечиб қўйинглар!

Уни яна ҳам тиғизроқ ўраб олишди; савдогарларнинг юзлари жиддий тус олди. Резников салмоқ билан деди:

— Уқирма, жанжал қилма! Ҳадемай шаҳарга келамиз... Ўзингни ҳам, бизларни ҳам шарманда қилма... Сени пристандан тўғри жиннихонага юбормаймиз-ку, ахир?

— Шундайми?— деб қичқирди Фома.— Ҳали мени жиннихонага юбормоқчимисиз?

Унга жавоб бермадилар. Фома уларнинг юзларига қараб қўйиб, бошини ҳам қилди.

— Ўзингни яхши тутсанг, ечиб қўямиз!— деди аллаким.

— Керак эмас!— деди Фома секингина.— Барибир...

Унинг сўзлари яна алаҳсираш тусини олди.

— Мен хароб бўлдим... биламан! Лекин сизларнинг кучингиздан эмас... ўзимнинг заифлигимдан... Ҳа! Худо олдида сизлар ҳам бир чувалчангсизлар... Ҳали шошмай туринглар! Бўғилиб ўласизлар... Мен ўзимнинг кўрлигим орқасида ҳалок бўлдим... Мен кўп нарсани кўриб, кўр бўлиб қолдим... Худди бойўғлидек... болалигимда, эсимда бор... жарликда бойўғлини қувган эдим... У учиб кетаётиб бирон нарсага ўзини уриб оларди... Уни қуёш кўр қилган... Урилиб шикастлангандан кейин ғойиб бўлди. Ўшанда отам менга айтувди: «Одам ҳам худди шунга ўхшайди, баъзилар уриниб-суриниб ниҳоятда азоб чекиб, ҳолдан тойгандан кейин, дам олиш учун ўзини қаерга тўғри келса ўша ерга ташлайди...» девди. Ҳой! Қўлимни ечиб қўйинглар...

Унинг юзи оппоқ оқариб кетди, кўзлари юмилди, елкалари эса дир-дир титрай бошлади. Уст-боши йиртилган ва ғижимланган Фома кўкраги билан стол қирғоғига урилиб, стулни тебратаркан, алланарсалар деб пичирлади.

Савдогарлар ўзаро маъноли қараб қўйишди. Баъзилари, бир-бирининг биқинига туртиб, индамай, бошлари билан Фомага имо қилиб қўйишди. Яков Маякиннинг юзи, худди тошдан ясалгандек қотиб, қорайиб кетди.

— Е, ечиб қўяйликми?— деб шипшиди Бобров.

— Йўқ, керакмас...— деди Маякин паст овоз билан.— Уни шу ерда қолдирамиз. Биронтаси извош учун одам юборсин... Тўғри касалхонага...

У оҳиста гапириб, рубка томонга қараб жўнади.

— Эҳтиёт бўлинглар... Яна фалокат босиб, ўзини сувга ташлаб юбормасин тагин...

— Эсиз йигит-а!..— деб қўйди Бобров унинг орқасидан қараб туриб.

— Унинг аҳмоқлигига ҳеч ким айбдормас!— деб жавоб берди Резников қовоғини солиб.

— Яковни айтаман...— деди пичирлаб Зубов Маякиннинг орқасидан боши билан имо қилиб.

— Нима Яков? У ютқизгани йўқ...

— Шуни айтаман-да... У энди... васийлик қилади!

Уларнинг пичирлаб сўзлашлари ва оҳиста кулишлари, машинанинг хўрсиниши билан қўшилиб кетиб, Фоманинг қулоғига эшитилмади. У хиралашган кўзлари билан тўғрисига қараб қимирламай ўтирарди. фақат лабларигина билинар-билинемас титрар эди...

— Ўғли қайтиб келибди...— деди Бобров

— Мен ўғлини биламан,— деди Яшчуров.— Пермда учратган эдим...

— Қанақа одам ўзи?

— Ишчан... Усольеда катта иш олиб боради...

— Демак, Яковга буниси керак эмас экан-да... Э... ҳали шунақа дегин!..

— Қара, йиғлаяпти!

— О!

Ҷома стулнинг орқасига суяниб, бўйни кифти томон эгилган ҳолда ўтирар эди. Унинг кўзлари юмуқ ва киприклари орасидан бирин-кетин кўз ёшлари тирқираб чиқар, юзларидан мўйловлари томон оқиб тушарди... Лаблари титраб-қақшаб қалтирар, кўз ёшлари эса мўйловларидан кўкрагига оқиб тушар эди. У индамас, қимир этмас, фақат кўкрагигина оғир ва нотекис кўтарилиб нафас оларди. Савдогарлар унинг азоб-уқубатдан солқинган, оппоқ оқарган ва кўз ёшлари билан увиган юзига, четлари осилинқираб қолган лабларига қараб қўйдиларда, кейин аста-секин ундан нари кетдилар...

Мана, қўллари орқасига боғланган Ҷома ифлос идиш-оёқлар ва овқат сарқитлари билан тўла стол ёнида ўзи ёлғиз қолди. Ора-чора у шишинқираган оғир киприкларини оҳиста кўтариб, ёшга тўлган хира кўзлари билан столга ғамгин қараб қўяр, стол устидаги ҳамма нарса ағдарилган, сочилган эди.

Орадан уч йил ўтди.

Бундан бир йил бурун Яков Тарасович Маякин ўлди. У эс-ҳушини йўқотмади, кўз юмаётган пайтида ҳам ўз эътиқодига содиқлигича қолди; ўлишидан бир неча соат олдин ўғлини, қизини ва куёвини чақириб шундай деди:

— Хўш, болалар, бойликда яшанглар! Яков ошини ошаб, ёшини яшаб бўлди, энди унинг дунёдан кетиш вақти келди... Мана, ўляпман, лекин нолимайман... Буни албатта, худо ўзи ҳисобга олади... Мен шафқатли эгамни, фақат ҳазилмутойиба сўзларим билангина ранжитдим, лекин оҳ-воҳ, зору ноалалар билан ранжитганим йўқ. Ё, раббий! Сенинг раҳм-шафқатинг соясида ҳузур-ҳаловат билан кун кечирдим, бунинг учун бениҳоя хурсандман. Хайр, болаларим... Иноқ бўлиб яшанглар... унчалик донишмандлик қилманглар... Шуни билингларки, гуноҳдан қочиб тинчгина ётган одам азиз эмас... Қўрқоқлик йўли билан гуноҳдан қутулиб бўлмайди — талантлар тўғ-

рисидаги ривоятда худди шундай дейилган... Ҳаётдан манфаат кўрмоқчи бўлган одам, гуноҳдан қўрқмайди... Хатосини худо ўзи кечиради... Худо одамни ҳаётни қуриш учун яратган... бироқ ақлни унчалик кўп бермаган, шунинг учун боқимандасини у қадар қаттиқ талаб қилмайди!.. Чунки у зоти пок ва шафқатлидир...

Чол бир лаҳзалик, лекин қаттиқ жон талвасасидан кейин кўз юмди...

Ежовни, пароходда бўлган воқеадан кейин, нима учундир шаҳардан суриб чиқардилар.

Шаҳарда «Тарас Маякин ва Африкан Смолин» фирмаси деган катта янги савдо ширкати очилди...

Шу уч йил мобайнида Фома ҳақида ҳеч гап эшитилмади. Айтишларига қараганда, касалхонадан чиққандан кейин Маякин уни алақаёққа, онасининг Уралдаги қариндошлариникига жўнатган эди.

Яқинда Фома шаҳар кўчаларида пайдо бўлиб қолди. У дабдаласи чиқиб, бужмайиб кетган, телбанамо бўлиб қолган. У доим ичиб олиб, гоҳ хўмрайиб, қошларини чимириб, гоҳ девонадек мулойим илжайиб, бошини кўкрагига ҳам қилган ҳолда юради. Гоҳ у қутуриб жанжалкашлик қилади, бироқ бу ҳол камдан-кам рўй беради... У опасининг ҳовлисидаги ҳужрачада яшайди.

Уни танийдиган савдогарлар ва шаҳар халқи кўпинча уни эрмак қилиб кулишади. Фома кўчада кетаётганда қўққисдан биронтаси чақириб қолади:

— Ҳой, авлиё! Бу ёққа кел-чи!

Фома чақирган одамнинг олдига камдан-кам боради, кўпинча одамлардан қочади, улар билан гаплашишни ёмон кўради. Лекин у боргудек бўлса:

— Қани, қиёмат тўғрисида бир нарса демайсанми, а? Хе-хе-хе! Авлиё!— деб масхара қилишади...

.....

1899.

На узбекском языке

АЛЕКСЕЙ МАКСИМОВИЧ ГОРЬКИЙ

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

В 10-ти томах

Том 2

*При издании использовано Собрание сочинений
М. Горького в 18-ти томах, Москва, Гослитиздат, 1960 г.*

Редактор О. Шаропов
Рассом В. Битков
Расмлар редактори Ю. Павлов
Техн. редактор А. Бобохонов
Корректор Ш. Собирова

Босмахонага берилди 20/XII-1967 йил. Босишга
рухсат этилди 19/II-1968 йил. Формати 84×108¹/₃₂.
Босма л. 9,25. Шартан босма л. 15,54. Нашр л.
16,53. Тиражи 10000. Ғафур Ғулом номдаги ба-
дний адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кў-
часи, 30. Шартнома № 158—67.

Ўзбекистон ССР Министраар Совети Матбуот
Давлат комитетининг 3-босмахонасида № 1,
қорғозга босилди. Тошкент, Навоий, 30. 1968 йил.
Заказ № 1021. Баҳоси 80 т.

Горький М.

Асарлар. 10 т. Т. 2 Т., Ғафур Ғулом номидаги
бадий адабиёт нашр., 1968.

Т. 2. **Фома Гордеев.** Роман.

296 бет. Тиражи 10000.

Горький М. Собрание сочинений. В 10-ти т. Т. 2.

P2